

चौधौ योजना

(आर्थिक वर्ष २०७३/७४-२०७५/७६)

आधार-पत्र

नेपाल सरकार

राष्ट्रिय योजना आयोग

सिंहदरबार, काठमाडौं

२०७३

प्रधानमन्त्री

काठमाडौं, नेपाल

जननिर्वाचित संविधानसभाबाट जारी संविधानले निर्दिष्ट गरेको नागरिकका मौलिक हक, राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्वहरू योजनाबद्ध रूपमा क्रमशः कार्यान्वयन गर्दै जानुपर्ने भएको छ । यसै क्रममा नेपाललाई समृद्धितर्फ अगाडि बढाउने दहिँलो खुड्किलाको रूपमा चौधौँ योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयनका लागि अधि बढाइएको छ ।

नेपालको योजनाबद्ध विकासको लामो प्रयासबाट केही महत्वपूर्ण उपलब्धिहरू हासिल भएका छन् । गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या उल्लेखनीय रूपमा घटेको छ, अधिकांश जिल्लाहरू सडक सञ्जालमा आवद्ध भएका छन् र तीन चौथाइ सिँचाइयोग्य भूमिमा सिँचाइ सुविधाको संरचना पुगेको छ । यसैगरी, अधिकांश नेपालीमा टेलिफोन सुविधा पुगेको र जनसङ्ख्याको आधाजसो व्यक्तिहरू इन्टरनेट सेवामा आवद्ध भईसकेका छन् ।

सामाजिक क्षेत्रमा दिइएको उच्च प्राथमिकताको परिणामस्वरूप शिक्षा, स्वास्थ्य र खानेपानी तथा सरसफाई क्षेत्रमा उत्साहजनक उपलब्धि हासिल भएका छन् । तथापि, कतिपय आर्थिक तथा पूर्वाधार विकासका सूचक उत्साहप्रद छैनन् । आर्थिक वृद्धिदर न्यून छ, मुद्रास्फितिलाई अपेक्षित सीमाभित्र राख्न सकिएको छैन, मुलुकभित्र रोजगारीका पर्याप्त अवसर सिर्जना गर्न सकिएको छैन । २०७२ सालको भूकम्पबाट पुगेको क्षति र सीमाक्षेत्रमा भएको अवरोधबाट उत्पन्न आपूर्ति समस्याका कारण अर्थतन्त्रमा शिथिलता आएको छ । तसर्थ, प्राप्त उपलब्धिहरूलाई सुदृढ गर्दै प्रगति हासिल हुन नसकेका क्षेत्रमा द्रुत गतिमा र दीर्घकालीन सोचका साथ पुनर्निर्माण र विकास कार्यक्रम अधि बढाई आर्थिक गतिशीलता बढाउनु हाम्रो प्रमुख दायित्व बनेको छ ।

विकासको आवश्यकता र उल्टो जनआकाङ्क्षा पूरा गर्न तथा विकासलाई दिगो बनाउन सार्वजनिक, निजी, सहकारी र सामुदायिक क्षेत्रको सहकार्य र परिपूरक भूमिका अपरिहार्य छ । संविधानद्वारा निर्दिष्ट जिम्मेवारी पूरा गर्न सरकारले आधारभूत सामाजिक सेवा र पूर्वाधार क्षेत्रमा लगानी बढाउँदै व्यावसायिक ढङ्गले अधि बढ्न सकिने क्षेत्रमा निजी तथा सहकारी र सामुदायिक क्षेत्रको क्षमता र सम्भावना उपयोग गरी विकासका लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न सरकार प्रतिबद्ध छ । यिनै विषयलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर चौधौँ योजनाको आधारपत्र तयार गरिएको छ ।

विकास योजनाले मुलुकको दीर्घकालीन, दिगो र सामाजिक न्यायमा आधारित समृद्धिको मार्ग प्रशस्त गर्नका अतिरिक्त स्रोत साधन र सम्भावनाको उपयोग हुने वातावरण सुनिश्चित गर्नु पनि जरुरी

प्रधानमन्त्री

काठमाडौं, नेपाल

छ । त्यस्तै, यसले सामाजिक विभेद तथा क्षेत्रीय असन्तुलन हटाउन र दीर्घकालीन गन्तव्यसमेत निर्धारण गर्न सक्नुपर्छ ।

चौधौं योजनाले स्वाधीन, समुन्नत तथा समाजवाद उन्मुख राष्ट्रिय अर्थतन्त्र एवम् समृद्धिको सोचका साथ सामाजिक न्यायसहितको लोककल्याणकारी राज्य हुँदै मध्यम आय भएको मुलुकको स्तरमा पुग्ने लक्ष्य राखेको छ । साथै, उत्पादनशील रोजगारी उन्मुख र न्यायपूर्ण वितरणसहितको उच्च आर्थिक वृद्धिद्वारा द्रुत गतिमा गरिवी न्यूनीकरण गर्दै आर्थिक-सामाजिक रूपान्तरण गर्ने उद्देश्य कायम गरिएको छ ।

योजनाको सफल कार्यान्वयनका लागि सरकारी, निजी, सहकारी र सामुदायिक तथा अन्य क्षेत्रको सक्रिय भूमिकाको अपेक्षा गरिएको छ । सरकारी क्षेत्रको भूमिका रणनीतिक महत्वका पूर्वाधार विकास, सामाजिक विकास, समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वका नीति, निजी तथा अन्य क्षेत्रलाई काम गर्ने वातावरण निर्माण र सहजीकरण, अनुसन्धान र विकासका साथै लोककल्याणकारी कार्यमा केन्द्रित हुनेछ भने निजी क्षेत्र व्यावसायिक कुशलताका साथ आर्थिक विकासको इन्जिनको भूमिकामा रहने अपेक्षा गरिएको छ । त्यसैगरी, सहकारी तथा सामुदायिक क्षेत्रले स्थानीय साधन-स्रोत, सामाजिक पुँजी र क्षमता परिचालनमार्फत् योजनाको लक्ष्य प्राप्तमा सहयोग पुऱ्याउने आशा गरिएको छ ।

अन्त्यमा, राजनैतिक दृढ इच्छाशक्ति र प्रशासनिक क्रियाशीलता अनि निजी क्षेत्र र समुदायको सार्थक सहयोगसमेत प्राप्त भएमा हामी छिट्टै नै गरिवीबाट मुक्त भई समृद्धितर्फ अघि बढ्न सक्नेछौं भन्ने मलाई विश्वास छ ।

चौधौं योजनाको आधारपत्र तर्जुमा प्रक्रियामा संलग्न सबैलाई धन्यवाद दिँदै योजनाको विस्तृत दस्तावेज तयार गरी यसको सफल कार्यान्वयनमा लाग्न म सबै सरोकारवालाहरूलाई आग्रह गर्न चाहन्छु ।

१ असार २०७३

के.पी. शर्मा ओली

नेपाल सरकार

राष्ट्रिय योजना आयोग

सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

डा. युवराज खतिवडा
उपाध्यक्ष

पत्र संख्या:-

मिति: जेठ, २०७३

मन्तव्य

लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यतामा आधारित समाजवादप्रति प्रतिबद्ध रही समृद्ध राष्ट्र निर्माण गर्ने ध्येयसहितको नेपालको संविधान जारी भएपछि अब राज्यको मुख्य लक्ष्य आर्थिक विकास नै भएको छ। संविधानको भावनाअनुरूप आर्थिक समानता र सामाजिक न्यायसहितको आत्मनिर्भर अर्थ प्रणालीको विकासमार्फत दिगो आर्थिक वृद्धि गरी जनताको जीवनस्तर उकास्नुपर्ने चुनौती हाम्रो सामु रहेको छ। यसका साथै भूकम्पबाट पुगेको क्षतिको 'फन बलियो फन राम्रो' पुनर्निर्माण सम्पन्न गर्नुपरेको छ। संविधान निर्माण लगत्तै दक्षिणी सीमा क्षेत्रको व्यापारमा भएको अवरोधले हाम्रो अर्थतन्त्रलाई पुर्‍याएको नोक्सानीलाई मनन गर्दै आगामी दिनमा अर्थतन्त्रलाई सबल र आत्मनिर्भर तुल्याउने गरी योजनाबद्ध रूपले कार्य गर्ने चुनौती र अवसर पनि रहेको छ।

योजनाबद्ध विकासको ढालनी भएपछि हालसम्म १३ वटा आवधिक योजनाहरू कार्यान्वयन भएका छन्। यसै अवधिमा निरपेक्ष गरिबी घटाउने तथा सामाजिक आर्थिक विकासका अन्य केही पक्षहरूमा उल्लेख्य सफलता हासिल भएको छ। तैपनि अझै २१.६ प्रतिशत जनसङ्ख्या गरिबीको रेखामुनी नै रहेको स्थिति छ भने विपद्का कारण धेरै परिवारहरू गरिबीको चपेटामा पर्ने बास पनि कायमै छ। यस अवस्थामा उपयुक्त आर्थिक, सामाजिक कार्यक्रममार्फत आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सृजना, शिक्षा तथा स्वास्थ्य सेवामा सबैको पहुँच वृद्धि र जोखिम व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरू तय गर्नुपर्ने भएको छ। यस्तै मानव विकासका विभिन्न पक्षमा प्रगति हासिल गर्ने, आर्थिक असमानता न्यून गर्ने र विकासको प्रमुख बाधकको रूपमा रहेको उर्जा सङ्कटलाई सम्बोधन गर्ने गरी आवधिक योजना तयार गर्नु पर्नेछ। आधारभूत भौतिक पूर्वाधारको कमीका कारण उच्च आर्थिक वृद्धि, आधुनिकीकरण र समृद्धिको मार्ग प्रशस्त हुन नसकेको अवस्थामा भौतिक पूर्वाधारमा समेत उल्लेख्य लगानी बढाउनु परेको छ। यस पुष्टभूमिमा दिगो आर्थिक-सामाजिक विकास तथा पूर्वाधार विस्तार र शासकीय सुधारजस्ता पक्षलाई विशेष प्राथमिकता दिई चौधौँ योजनाको आधारपत्र तयार गरिएको छ।

यो आधारपत्र तयार गर्दा विकासका सरोकारवालाहरूबीच सातवटै प्रदेशमा अन्तर्क्रिया गरिएको छ र त्यसबाट प्राप्त सुझावहरूलाई आधारपत्रमा समावेश गर्नुका अतिरिक्त विभिन्न राजनैतिक दलका प्रतिनिधिहरू, नेपाल सरकारका विभिन्न निकायका पदाधिकारीहरू, विकास साझेदारहरू, विभिन्न सङ्घ संस्थाहरू, प्रबुद्ध वर्गहरूका सुझावहरूलाई समेत समावेश गरिएको छ। २०७३ साल जेष्ठ २ र ३ गते सम्पन्न राष्ट्रिय विकास परिषद्को बैठकबाट योजनाको आधारपत्रको मस्यौदामा महत्वपूर्ण सुझावहरू प्राप्त भएकोमा ती सुझावहरूलाई समावेश गरी यस आधारपत्रलाई थप परिमार्जन गरिएको छ।

यो आधारपत्र तयार गर्ने क्रममा राष्ट्रिय योजना आयोगका माननीय सदस्यहरू, सदस्य-सचिव र आयोगको सचिवालयका सह-सचिवहरूलगायत सम्पूर्ण कर्मचारी साथीहरूबाट प्राप्त सहयोगका लागि धन्यवाद दिन चाहन्छु। यो आधारपत्रले मुलुकको आगामी तीन वर्षको विकासको मार्गदर्शन गर्नेछ भन्ने मैले विश्वास लिएको छु।

सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल, फोन: ४२११९७०, फ्याक्स: ४२११७००

ईमेल: yrkhatiwada@npc.gov.np

वेबसाइट: www.npc.gov.np

राष्ट्रिय योजना आयोग

सम्माननीय प्रधानमन्त्री श्री के. पी. शर्मा ओली	अध्यक्ष
माननीय डा. युवराज खतिवडा	उपाध्यक्ष
डा. सोमलाल सुवेदी, मुख्य सचिव, नेपाल सरकार	पदेन-सदस्य
माननीय डा. सुमित्रा अमात्य	सदस्य
माननीय डा. कामानन्द देव	सदस्य
माननीय डा. चन्द्रकान्त पौडेल	सदस्य
माननीय डा. सुनिल बाबु श्रेष्ठ	सदस्य
माननीय प्रा. डा. गीताभक्त जोशी	सदस्य
माननीय डा. कृपा सिन्धु प्रसाद	सदस्य
माननीय श्री विजय बहादुर कुँवर	सदस्य
श्री लोकदर्शन रेग्मी, सचिव, अर्थ मन्त्रालय	पदेन-सदस्य
श्री सुरेशमान श्रेष्ठ	सदस्य-सचिव

विषयसूची

परिच्छेद १ : परिचय	१-२०
१.१ पृष्ठभूमि	१
१.२ तेह्रौँ योजना (आर्थिक वर्ष २०७०/७१ - २०७२/७३) को संक्षिप्त समीक्षा...	२
१.२.१ समष्टिगत आर्थिक क्षेत्र	४
१.२.२ अन्य विषयगत क्षेत्र	११
१.२.३ गरिबी, रोजगारी र मानव विकास	१६
१.३ सहश्राव्दी विकास लक्ष्यको प्रगति समीक्षा	१८
 परिच्छेद २ : चौधौँ योजना (आर्थिक वर्ष २०७३/७४ - २०७५/७६)	 २१-३३
२.१ पृष्ठभूमि	२१
२.२ चुनौती तथा अवसर	२२
२.३ सोच	२३
२.४ लक्ष्य	२३
२.५ उद्देश्य	२३
२.६ परिमाणात्मक लक्ष्य	२३
२.७ रणनीति	२४
२.८ आर्थिक सामाजिक विकासमा विभिन्न क्षेत्रको भूमिका	२४
२.९ आर्थिक वृद्धिदर स्रोत साधनको व्यवस्था	२५
२.९.१ आर्थिक वृद्धिदर	२५
२.९.२ सीमान्त पुँजी उत्पादन अनुपात र लगानी	२७
२.९.३ सार्वजनिक खर्च र खर्च व्यहोर्ने स्रोत	३०
२.९.४ स्रोत साधनको बाँडफाँड तथा परिचालनका आधारहरू	३१
२.९.५ प्रस्तावित लगानीबाट समष्टिगत अर्थतन्त्रमा पर्ने प्रभाव	३२
 परिच्छेद ३ : समष्टिगत आर्थिक नीतिहरू	 ३४-६०
३.१ कुल गार्हस्थ्य तथा राष्ट्रिय बचत	३४
३.२ सरकारी वित्त	३६
३.२.१ सार्वजनिक खर्च	३६
३.२.२ राजस्व	३७
३.२.३ वैदेशिक सहायता	३९
३.२.४ सार्वजनिक ऋण	४१

३.३	मौद्रिक तथा वित्तीय नीति	४२
३.४	बिमा तथा पुँजी बजार	४५
३.४.१	बिमा	४५
३.४.२	पुँजीबजार	४७
३.५	सार्वजनिक संस्थान	५०
३.६	वैदेशिक व्यापार, विदेशी विनिमय तथा सोधनान्तर	५२
३.७	निजी क्षेत्र	५४
३.८	वैदेशिक लगानी	५६
३.९	सहकारी क्षेत्र	५८

परिच्छेद ४ : क्षेत्रगत विकास नीतिहरू **६१-१३७**

४.१	कृषि, भूमिसुधार तथा वन	६१
४.१.१	कृषि	६१
४.१.२	पशुपन्छी	६४
४.१.३	सिँचाई	६७
४.१.४	भूमिसुधार	७०
४.१.५	खाद्य सुरक्षा तथा खाद्यपोषण	७२
४.१.६	वन तथा भू-संरक्षण	७६
४.२	उद्योग, वाणिज्य, आपूर्ति र पर्यटन	८०
४.२.१	उद्योग	८०
४.२.२	वाणिज्य	८३
४.२.३	आपूर्ति	८६
४.२.४	पर्यटन	८९
४.३	आर्थिक कूटनीति तथा विकास	९२
४.४	सामाजिक विकास	९४
४.४.१	जनसङ्ख्या	९४
४.४.२	संस्कृति	९६
४.४.३	शिक्षा	९९
४.४.४	स्वास्थ्य तथा पोषण	१०४
४.४.५	खानेपानी तथा सरसफाई	१०८
४.४.६	बालबालिका तथा किशोरकिशोरी	११०
४.४.७	मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण	११४
४.४.८	सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षण	११६

४.४.९ ज्येष्ठ नागरिक	११९
४.४.१० अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू	१२१
४.४.११ रोजगारी प्रत्याभूति	१२३
४.४.१२ सामाजिक बिमा	१२५
४.४.१३ सामुदायिक तथा गैरसरकारी संस्थाहरू	१२७
४.५ युवा, खेलकुद र स्वयम् सेवक सेवा	१३०
४.५.१ युवा	१३०
४.५.२ खेलकुद विकास	१३२
४.५.३ स्वयम् सेवक सेवा	१३५

परिच्छेद ५ : पूर्वाधार क्षेत्र विकास नीतिहरू..... १३८-१६८

५.१ ऊर्जा	१३८
५.१.१ जलविद्युत्	१३८
५.१.२ वैकल्पिक ऊर्जा	१४०
५.२ भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात	१४३
५.२.१ सडक	१४३
५.२.२ हवाई यातायात	१४६
५.२.३ रेल तथा अन्य यातायात	१४९
५.२.४ यातायात व्यवस्थापन	१५०
५.३ सूचना तथा सञ्चार	१५३
५.४ भवन, आवास तथा सहरी विकास	१५७
५.४.१ भवन तथा आवास	१५७
५.४.२ सहरी विकास	१६०
५.५ पुनर्निर्माण	१६२
५.६ प्रादेशिक तथा स्थानीय पूर्वाधार	१६५

परिच्छेद ६ : अन्तरसम्बन्धित विकास नीतिहरू १६९-१९४

६.१ लैङ्गिक समानता, समावेशीकरण र मूल प्रवाहीकरण	१६९
६.१.१ लैङ्गिक समानता तथा महिला सशक्तीकरण	१६९
६.१.२ समावेशीकरण	१७३
६.१.३ लोपोन्मुख, अतिसीमान्तकृत तथा सीमान्तकृत जाति/जनजाति	१७५
६.२ विज्ञान, सूचना तथा प्रविधि	१७७
६.२.१ विज्ञान प्रविधि	१७७
६.२.२ सूचना प्रविधि	१८०

६.३ मानव संसाधन विकास	१८२
६.४ श्रम तथा रोजगारी	१८४
६.५ विपद् व्यवस्थापन, वातावरण तथा जलवायु परिवर्तन	१८८
६.५.१ विपद् व्यवस्थापन	१८८
६.५.२ वातावरण तथा जलवायु परिवर्तन	१९०
६.६ जलउत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन	१९३

परिच्छेद ७ : गरिबी निवारण, शान्ति र सुशासन १९५-२२०

७.१ गरिबी निवारण तथा समृद्धि	१९५
७.२ प्रादेशिक तथा भौगोलिक सन्तुलन	१९८
७.२.१ सङ्घीयता तथा स्थानीय स्वायत्त शासन	१९८
७.२.२ प्रादेशिक तथा भौगोलिक सन्तुलन	२०१
७.३ शान्ति तथा पुनर्स्थापना	२०३
७.४ शासकीय सुधार	२०५
७.४.१ प्रशासकीय सुशासन	२०५
७.४.२ न्याय व्यवस्था	२०७
७.४.३ भ्रष्टाचार नियन्त्रण	२१०
७.४.४ सुरक्षा व्यवस्था	२१३
७.४.५ जनसहभागिता	२१५
७.५ वित्तीय सुशासन	२१७
७.६ मानव अधिकार	२१९

परिच्छेद ८ : योजना प्रक्रिया, तथ्याङ्क प्रणाली एवम् अनुसन्धान..... २२१-२२८

८.१ योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन	२२१
८.२ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन	२२३
८.३ तथ्याङ्क प्रणाली	२२५
८.४ अनुसन्धान तथा विकास	२२६

परिच्छेद : १

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

नेपालको योजनाबद्ध विकास प्रयास सुरू भएको छ दशक पुगेको छ । पछिल्लो राजनीतिक परिवर्तनले स्थापित गरेको नागरिक अधिकारसँगै सामाजिक न्यायसहितको आर्थिक विकास र समृद्ध समाज निर्माण कार्य राज्यको प्रमुख कार्यसूचीमा परेको छ । विश्वव्यापीकरणको कारण मुलुकमा परेको आर्थिक एवम् सामाजिक प्रभाव, भूकम्पलगायतका प्राकृतिक प्रकोप एवम् विपद्बाट सिर्जित पुनर्निर्माणको जिम्मेवारी र दक्षिणी सीमा क्षेत्रमा भएको अवरोधका कारण शिथिल भएको अर्थतन्त्रलाई क्रियाशील बनाउन र जनताको विकासको आकाङ्क्षालाई एकसाथ सम्बोधन गर्न आवश्यक देखिएको छ ।

नेपालको संविधान जारी भई राजनीतिक सङ्क्रमणको समाप्तिसँगै राज्यको ध्यान आर्थिक विकासमा केन्द्रित भएको छ । ठीक यसै समयमा चौधौँ आवधिक योजना तर्जुमा भएको छ । एकातिर हामीसँग विगतका योजनाहरूको कार्यान्वयनका अनुभव छन् भने अर्कोतर्फ नेपालको संविधानले अङ्गीकार गरेका नागरिकका मौलिक हक र राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीति अबको योजनाको मार्गदर्शकका रूपमा आएका छन् । मूलतः चौधौँ योजना तर्जुमा गर्दा यिनै पृष्ठभूमि तथा लोककल्याणकारी राज्यका अन्तरनिहित मान्यता र सिद्धान्तलाई समेट्ने प्रयास भएको छ ।

तेह्रौँ योजना कार्यान्वयनको दोस्रो वर्षमा मुलुकले विनाशकारी भूकम्प र तेस्रो वर्षमा दक्षिणी सीमामा अवरोधको सामना गर्नुपरेको । यसले सम्बत् २०७९ सम्म नेपाललाई विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति गर्ने योजनाको उद्देश्यमा तुषारापातमात्र गरेन, गरिवीको रेखामुनि रहेका २३.८ प्रतिशत जनसङ्ख्यालाई १८ प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य प्राप्तिसमेत पर धकेलिदिएको छ । यसैगरी मुलुकले सामाजिक क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि गरी सहश्राव्दी विकास लक्ष्य हासिल गर्न गरेको प्रगतिलाई कायम राख्न एवम् दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्ने मार्गमा प्रगति गर्नसमेत चुनौती खडा गरेको छ । यसैले, चौधौँ योजनाले यसअघि मुलुकले व्यहोर्नुपरेको क्षतिको पूर्ति गर्ने तथा नयाँ लक्ष्यका साथ मुलुकको आर्थिक सामाजिक विकासलाई गति दिई जनताका विकासको आकाङ्क्षालाई सम्बोधन गर्नुपर्ने भएको छ ।

चौधौँ योजनाले आर्थिक वृद्धिदरलाई उच्च पार्न कृषिको व्यावसायीकरण, भौतिक पूर्वाधार निर्माण, समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गरी लगानीमा आमविश्वास बढाउनुका साथै विद्यमान ऊर्जासङ्कट निवारण गरी औद्योगीकरण र आधुनिकीकरणमा टेवा दिनुपरेको छ । यस अतिरिक्त भूकम्प तथा सीमानाका अवरोधको कारणबाट शिथिल भएका आर्थिक क्रियाकलापहरूलाई तीव्रता दिनुपर्ने भएको छ । त्यस्तै सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रमार्फत् लगानी वृद्धि गर्नु, विकास व्यवस्थापनको क्षमता अभिवृद्धि गरी पुँजीगत खर्च बढाउनु, उपलब्ध साधन र स्रोतको समुचित उपयोग गर्नु तथा बढ्दो जनआकाङ्क्षाअनुरूप विकासका लक्ष्य प्राप्त गर्न प्रशासनयन्त्रलाई व्यावसायिक बनाउनुपरेको छ । साथै,

लैङ्गिक समानता हासिल गर्दै पिछडिएका क्षेत्र, वर्ग र समुदाय एवम् सीमान्तकृत वर्गका जनतालाई लक्षित कार्यक्रम, न्यायोचित वितरण तथा सामाजिक सुरक्षा एवम् संरक्षण प्रदान गरी शीघ्र गरिवी न्यूनीकरण गर्नुपर्ने भएको छ । आन्तरिक उत्पादन तथा निर्यात व्यापारमा वृद्धि र कुल व्यापार विविधीकरण गरी व्यापार घाटा कम गर्दै बाह्य सन्तुलन सुदृढ गर्नुपर्नेछ । ठूलो सङ्ख्याको युवाशक्तिलाई पुँजी, प्रविधि र सीप उपलब्ध गराई मुलुकभित्रै रोजगारी सिर्जना गर्नुपर्नेछ । लामो समयदेखि रिक्त रहेका स्थानीय निकायहरूमा निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूमार्फत् विकास प्रक्रियालाई जवाफदेही, पारदर्शी र सहभागितामूलक बनाउनु, नतिजाप्रतिको जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्नु, सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापनलाई सुदृढ गर्नु र समग्रमा सुशासन अभिवृद्धि गर्नुजस्ता विषयहरूसमेत यो योजनाले सम्बोधन गर्नुपर्नेछ । साथै, विगतमा योजनाको लक्ष्य र उपलब्धिबीच रहने गरेको अन्तरलाई कम गर्नसमेत यस योजनालाई व्यावहारिक, कार्यान्वयनयोग्य र नतिजामूलक बनाउनुका साथै कार्यान्वयन पक्षलाई जवाफदेही गराउन नतिजासूचकका आधारमा कार्यसम्पादन करार गर्न सजिलो हुनेगरी स्पष्ट नतिजा खाकासमेत तर्जुमा गर्नुपर्ने स्थिति छ ।

१.२ तेह्रौँ योजना (आर्थिक वर्ष २०७०/७१-२०७२/७३) को सङ्क्षिप्त समीक्षा

नेपालले योजनाबद्ध विकासको क्रम सुरु गरेको ६ दशकमा १३ ओटा आवधिक योजनाहरू कार्यान्वयन गरेको छ । योजना कार्यान्वयनको क्रममा सामाजिक क्षेत्रमा सन्तोषप्रद प्रगति भएको छ भने विकासका अन्य पूर्वाधारहरू पनि तयार हुँदैछन् । विकासमा जनसहभागिता वृद्धि भई जनताकै स्वामित्वमा स्थानीय योजना तथा कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुने वातावरण सिर्जना भएको छ । निजी क्षेत्रलाई लगानी गरी विकास प्रक्रियामा सहभागी हुने प्रशस्त अवसरहरू प्राप्त भएको छ । तर मुलुकमा उपलब्ध प्राकृतिक एवम् मानवीय साधन र स्रोतको उच्चतम सदुपयोग गरी उच्च आर्थिक वृद्धिद्वारा गरिवी न्यूनीकरण गर्ने उद्देश्य आंशिक रूपमा मात्रै हासिल हुनसकेको छ ।

त्रिवर्षीय योजनाको रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याइएको तेह्रौँ योजनाले सन् २०२२ सम्ममा नेपाललाई अतिकम विकसित राष्ट्रबाट विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति गर्ने दीर्घकालीन सोचका साथ देशमा व्याप्त आर्थिक एवम् मानवीय गरिवीलाई घटाई आमजनताको जीवनस्तरमा परिवर्तनको अनुभूति दिलाउने उद्देश्य राखेको थियो । योजनाको आधार वर्ष (२०६९/७०) मा २३.८ प्रतिशत जनसङ्ख्या गरिवीको रेखामुनि रहेकोमा योजनाको अन्त्यसम्ममा १८ प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य योजनाले लिएको थियो ।

यो उद्देश्य प्राप्त गर्न जलविद्युत् तथा ऊर्जा, कृषि, पर्यटन, उद्योग, व्यापार, आधारभूत शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, भौतिक पूर्वाधारलगायतका क्षेत्रहरू योजनाको प्राथमिकतामा थिए । यसैगरी, विकास प्रक्रियामा सरकारी, निजी र सहकारी क्षेत्रको योगदानमा अभिवृद्धि गर्ने, भौतिक पूर्वाधार विकासमा जोड दिने, शिक्षा, स्वास्थ्य तथा खानेपानीजस्ता सामाजिक सेवाहरूमा पहुँच, उपयोग र गुणस्तरमा वृद्धि गर्ने, सुशासन अभिवृद्धि गर्ने, लक्षित वर्ग, क्षेत्र तथा समूहको आर्थिक र सामाजिक सशक्तीकरणमा अभिवृद्धि गर्ने र जलवायु परिवर्तनसँग अनुकूलित विकास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने रणनीति योजनाले लिएको थियो ।

तेह्रौँ योजनाको उपलब्धिलाई हेर्दा आर्थिक क्षेत्र त्यति सन्तोषप्रद नभए तापनि सामाजिक तथा पूर्वाधार क्षेत्रमा केही सन्तोषजनक उपलब्धि भएका छन् । योजना अवधिभर मुलुक राजनीतिक

सङ्क्रमणबाट गुज्रियो । मुलुकको समग्र ध्यान राजनीतिक परिवर्तनलाई संस्थागत गर्नेतर्फ बढी केन्द्रित हुँदा योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयनले प्राथमिकता पाउन सकेन । सार्वजनिक, निजी तथा सहकारी सबै क्षेत्रमा सुशासनको प्रत्याभूति हुन सकेन । क्षेत्रगत प्रगतिमा पनि विगतदेखिको समस्या यथावत नै रहिरहे । समयमा मल तथा बीउबीजन उपलब्ध नहुँदा र खेतीयोग्य जमिन कृषि मजदुरको अभावमा बाँझो रहँदा यस क्षेत्रमा आशातीत उपलब्धि हासिल हुनसकेन । जलस्रोतको प्रचुर सम्भावनालाई उपयोग गरी फाइदा लिन नसक्दा मुलुक लोडसेडिङको मारबाट गुज्रिनुपयो । बन्द, हडताल, राजनीतिक अस्थिरता, सकारात्मक र सुमधुर श्रम सम्बन्धको अभाव, भूकम्प, सीमा क्षेत्रमा भएको अवरोधका कारण औद्योगिक उत्पादनमा ह्रास आयो भने यसको असर पर्यटन क्षेत्रमा पनि पयो । आन्तरिक उत्पादनमा आएको ह्रास तथा व्यापार क्षेत्रमा अपेक्षित रूपमा निर्यात वृद्धि र आयात प्रतिस्थापन हुन नसकेको कारण व्यापारघाटा अत्यधिक मात्रामा बढ्दै गयो । तथापि वैदेशिक रोजगारीको माध्यमबाट विप्रेषणमा वृद्धि भई तत्कालका लागि शोधनान्तर स्थिति सुविधाजनक भएका कारण विदेशी मुद्रा उल्लेख्य रूपमा वृद्धि हुनका अतिरिक्त बैकिङ्ग क्षेत्रको तरलता सहज रहन सक्यो ।

यो योजना अवधिमा यातायात, विद्युत, सञ्चार, सिँचाइजस्ता पूर्वाधारका क्षेत्रमा केही प्रगति भएको छ, भने सामाजिक तथा प्रशासनिक एवम् कानुनी सुधारका क्षेत्रमा उल्लेखनीय काम भएका छन् । राजनीतिक सङ्क्रमण तथा शान्ति प्रक्रियालाई टुङ्गो लगाई नयाँ संविधान जारी भएको छ । पिछडिएका क्षेत्र तथा विपन्न एवम् सीमान्तकृत जातजाति, वर्ग र समुदायलाई मुलुकको मूलधारमा ल्याउन समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यका सबै तहमा प्रतिनिधित्व गर्नसक्ने व्यवस्था भएको छ । गरिबीका रेखामुनि रहेका विपन्न तथा पिछडिएका क्षेत्र, वर्ग र समुदायको उत्थानका लागि लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गरिएका छन् । सामाजिक सुरक्षा र संरक्षणको दायरा बढेको छ । यस प्रकारका कार्यक्रमहरूबाट अर्थतन्त्रको क्षमता अभिवृद्धि, समावेशी विकास र गरिबी न्यूनीकरणमा मद्दत पुगेको छ । योजनाको पछिल्लो वर्षको विषम परिस्थितिका बावजुद अघिल्ला दुई वर्षको योगदानले योजना अवधिमा गरिबी २ प्रतिशत बिन्दुले घटी २१.६ प्रतिशतमा झरेको छ ।

तेह्रौँ योजनाको मुख्य-मुख्य लक्ष्य एवम् प्रगति स्थिति

तेह्रौँ योजनाले लिएको प्रमुख लक्ष्यहरू तथा हालसम्म भएको प्रगतिको सारसंक्षेप तालिका १.१ मा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका १.१ : तेह्रौँ योजनाको लक्ष्य तथा प्रगति

क्र.सं.	सूचक	आ.व. २०६९/७० को स्थिति	तेह्रौँ योजनाको	
			लक्ष्य	प्रगति
१.	वार्षिक औसत आर्थिक वृद्धिदर (प्रतिशत)	३.५	६.०	२.९२
२.	कृषि क्षेत्रको वार्षिक औसत वृद्धिदर (प्रतिशत)	१.१	४.५	२.२२
३.	गैरकृषि क्षेत्रको वार्षिक औसत वृद्धिदर (प्रतिशत)	४.६	६.७	३.३५
४.	वार्षिक औसत रोजगारी वृद्धिदर (प्रतिशत)	२.९	३.२	२.९
५.	गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या (प्रतिशत)	२३.८	१८	२१.६
६.	अपेक्षित आयु (जन्मेको समयमा, वर्ष)	६८.८	७१	७१
७.	मूल्य वृद्धिदर (प्रतिशत)	८.३	७	८.६

क्र.सं.	सूचक	आ.व. २०६९/७०	तेह्रौ योजनाको	
८.	मातृ मृत्युदर (प्रति लाख जीवित जन्ममा)	२८१	२१३	२५८
९.	खानेपानी सेवा पुगेको जनसङ्ख्याको (प्रतिशत)	८५	९५	८३.६
१०.	सरसफाई सुविधा पुगेको जनसङ्ख्याको (प्रतिशत)	६२	९०.५	८१
११.	प्राथमिक तह (कक्षा १ - ५) मा खुद भर्नादर (प्रतिशत)	९५.३	१००	९६.६
१२.	साक्षरता दर (१५-२४ वर्ष)	८७.५	९०.०	८८.६
१३.	सडक यातायात जोडिएको जिल्ला सदरमुकाम (सङ्ख्या)	७३	७५	७३
१४.	टेलिफोन, मोबाइलसमेत (प्रतिसय घनत्वमा)	७१.५	१००.८२	११०.२५
१५.	विद्युत् उत्पादन (जडित क्षमता) (मेगावाट)	७५८	१४२६	८२९
१६.	विद्युतमा पहुँच प्राप्त जनसङ्ख्या (प्रतिशत)	६७.३	८७	७४
१७.	सिँचाई (हेक्टर लाखमा)	१३.११	१४.८७	१३.९६
१८.	वन जङ्गलले ढाकेको क्षेत्र (प्रतिशत)	३९.६	४०.०	४४.७
१९.	सडक यातायातको कुल लम्बाई (कि.मि.)*	२५,२६५	२७,९६५	२७,४९५

* सडक विभागमार्फत् निर्मितमात्र ।

१.२.१ समष्टिगत आर्थिक क्षेत्र

१. कुल गार्हस्थ्य उत्पादन

तेह्रौ योजनामा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन आधारभूत मूल्यमा ६.० प्रतिशतले वृद्धि गर्ने लक्ष्य रहेकोमा आ.व. २०७०/७१ मा ५.७२ प्रतिशत, आ.व. २०७१/७२ मा २.३२ प्रतिशत र आ.व. २०७२/७३ मा ०.७७ प्रतिशतले वृद्धि भई औसत २.९२ प्रतिशतले वृद्धि हुने अनुमान छ । कृषि क्षेत्रमा औसत वृद्धिदर ४.५ प्रतिशत हुने लक्ष्य रहेकोमा आ.व. २०७०/७१, आ.व. २०७१/७२ र आ.व. २०७२/७३ मा क्रमशः ४.५५ प्रतिशत, ०.८१ प्रतिशत र १.३३ प्रतिशतले वृद्धि भई औसत २.२२ प्रतिशतले वृद्धि हुने अनुमान छ । गैरकृषि क्षेत्रमा औसत वृद्धिदर ६.७ प्रतिशत हुने लक्ष्य रहेकोमा आ.व. २०७०/७१, आ.व. २०७१/७२ र आ.व. २०७२/७३ मा क्रमशः ६.४१ प्रतिशत, ३.०९ प्रतिशत र ०.६३ प्रतिशतले वृद्धि भई औसत ३.३५ प्रतिशतले वृद्धि हुने अनुमान छ । उद्योग क्षेत्रको औसत वृद्धिदर ५.४ प्रतिशत हुने लक्ष्य रहेकोमा ०.५४ प्रतिशत तथा सेवा क्षेत्रको औसत वृद्धिदर ४.१४ प्रतिशतले वृद्धि हुने अनुमान छ । यी क्षेत्रहरूमा योजनाको पहिलो वर्षमा केही सकारात्मक वृद्धिदरको सङ्केत देखिए तापनि २०७२ सालको वैशाख १२ मा गएको विनाशकारी भूकम्प र आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को प्रारम्भमा नै दक्षिणी सीमामा भएको अवरोधसमेतले व्यापार, उद्योग, यातायात, पर्यटन, आपूर्ति व्यवस्थालगायत समग्र क्षेत्र प्रभावित भई सम्पूर्ण आर्थिक क्रियाकलाप लामो समयसम्म प्रायः ठप्प भएकोले पछिल्ला दुई वर्षको आर्थिक वृद्धिदर सङ्कुचित हुन पुग्यो ।

तेह्रौ योजना अवधिको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन र क्षेत्रगत मूल्य अभिवृद्धि तालिका १.२ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १.२ : कुल गार्हस्थ्य उत्पादन
(प्रचलित मूल्यमा)

(रु. करोडमा)

क्र.सं.	क्षेत्रहरू	कुल उत्पादन		
		आ.व. २०७०/७१	आ.व. २०७१/७२*	आ.व. २०७२/७३*
१	कृषि	५९४६१	६२३५७	६६१९६
२	गैरकृषि	१२२७५६	१३३८४६	१४२६७३
	२.१ उद्योग	२७७२	२९१७६	२९२८१
	२.१.१ उत्पादनमूलक उद्योग	११३००	११८९८	११५५७
	२.१.२ विद्युत्, ग्यास तथा पानी	२१३६	२१६२	२१२२
	२.१.३ निर्माण	१२६३६	१३९२९	१४३७७
	२.२ सेवा	९५५८४	१०४६६९	११३३९२
	२.२.१ थोक तथा खुद्रा व्यापार	२७५५७	२८८६८	२९७१३
	२.२.२ होटल तथा रेस्टुरेण्ट	३५३१	४०४८	४३४९
	२.२.३ यातायात, भण्डारण र सञ्चार	१५५७६	१६४९८	१७५९२
	२.२.४ वित्तीय मध्यस्थता	७९३६	९१४१	१०३५६
	२.२.५ शिक्षा	११५२५	१२९३६	१४११५
	२.२.६ स्वास्थ्य तथा सामाजिक कार्य	२७७३	३३४१	३६९९
	कुल मूल्य अभिवृद्धि	१८२२१७	१९६२०३	२०८८६८
	कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (आधारभूत मूल्यमा)	१७५८७४	१८८९४१	२००७२८
	कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (उत्पादक मूल्यमा)	१९६४५४	२१२०४७	२२४८६९

* संशोधित । * प्रारम्भिक ।

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।

त्यसैगरी, तेह्रौँ योजनाको प्रक्षेपित तथा योजना अवधिको क्षेत्रगत मूल्य अभिवृद्धि वृद्धिदर तालिका १.२ (क) मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १.२ (क) : क्षेत्रगत मूल्य अभिवृद्धिको वृद्धिदर

(प्रतिशत)

क्र.सं.	क्षेत्रहरू	तेह्रौँ योजनाको लक्ष्य	वृद्धिदर			
			आ.व. २०७०/७१	आ.व. २०७१/७२	आ.व. २०७२/७३*	औसत
१	कृषि	४.५	४.५५	०.८१	१.३३	२.२२
२	गैरकृषि	६.७	६.४१	३.०९	०.६३	३.३५
	२.१ उद्योग	५.४	६.९२	१.४५	(६.३)	०.५४
	२.१.१ उत्पादनमूलक उद्योग	४.७	६.२८	०.३७	(९.८६)	(१.३)
	२.१.२ विद्युत्, ग्यास तथा पानी	८.२	३.२७	१.०१	(१.६६)	०.८५
	२.१.३ निर्माण	५.५	९.०८	२.८५	(३.९८)	२.५१
	२.२ सेवा		६.२२	३.५७	२.६७	४.१४
	२.२.१ थोक तथा खुद्रा व्यापार	५.६	१०.८९	२.११	(१.१३)	३.८४
	२.२.२ होटल तथा रेस्टुरेण्ट	८.६	६.७७	३.३३	(४.८५)	१.६३
	२.२.३ यातायात, भण्डारण र सञ्चार	८.४	५.२४	६.२३	२.५५	४.६६
	२.२.४ वित्तीय मध्यस्थता	६.२	३.७०	२.९१	३.३०	३.३
	२.२.५ शिक्षा	८.२	४.८१	३.७४	६.६९	५.०७
	२.२.६ स्वास्थ्य तथा सामाजिक कार्य	७.७	४.५०	१०.४९	८.८५	७.९२
	कुल मूल्य अभिवृद्धि	६.०	५.७७	२.३२	०.८६	२.९६
	कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (आधारभूत मूल्यमा)	५.९	५.७२	२.३२	०.७७	२.९२

* प्रारम्भिक अनुमान ।

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।

२. सरकारी वित्त

राजस्व

तेह्रौँ योजनाले स्वेच्छिक कर सहभागिताको लागि गुणस्तरीय सेवा तथा कर कानूनको समयसापेक्ष परिमार्जन र कार्यान्वयन सुनिश्चित गरी व्यापार सहजीकरणको वातावरण निर्माण गर्दै कर प्रणालीको कार्यकुशलता तथा प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यअनुरूप कर नीति, कानून तथा कर प्रशासनलाई समयानुकूल बनाउने, सूचना प्रविधिको माध्यमबाट सूचना सञ्जालको विकास गर्ने र आन्तरिक कर तथा भन्सारमा स्वयंकर घोषणा पद्धति अवलम्बन गरी कर प्रशासनमा सुधारको प्रयास गरेको थियो । योजना अवधिमा १३.८ प्रतिशतले राजस्व वृद्धि गरी आधार वर्ष २०६९/७० को स्थिर मूल्यमा कुल रु. ११ खर्ब ३३ अर्ब २३ करोड राजस्व सङ्कलन हुने अनुमान गरिएकोमा रु. १० खर्ब ७२ अर्ब ३९ करोड सङ्कलन हुने अनुमान छ । योजनाको अन्तिम वर्षमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा राजस्वको अनुपात २१.१ प्रतिशत पुर्‍याउने लक्ष्य रहेकोमा सो अनुपात २०.५ प्रतिशत पुग्ने अनुमान छ ।

वैदेशिक सहायता

वैदेशिक सहायताको निर्भरतालाई क्रमशः कम गर्दै जाने तथा राष्ट्रिय प्राथमिकताअनुरूप परिचालन गरी दिगो विकासको लागि उचित व्यवस्थापन गर्न वैदेशिक सहायता नीति जारी गरी सबै वैदेशिक सहायतालाई बजेट प्रणालीभित्र ल्याउने प्रयास योजना अवधिमा भएको छ। चालू योजनामा रु. ३ खर्ब ४१ अर्ब ५९ करोड वैदेशिक सहायता (अनुदान र ऋण) परिचालन गर्ने लक्ष्य रहेकोमा योजना अवधिमा रु. २ खर्ब २५ अर्ब ३८ करोड परिचालन हुने अनुमान गरिएको छ।

सार्वजनिक ऋण

तेह्रौँ योजनाले पुँजी निर्माणमा योगदान पुग्नेगरी सार्वजनिक ऋणको प्रभावकारी परिचालन गर्न आन्तरिक ऋणको मात्रालाई निश्चित सीमाभित्र राख्ने, अधिविकर्षण नियन्त्रण गर्ने तथा ऋण व्यवस्थापनमा वित्तीय अनुशासन कायम गर्ने नीति अख्तियार गरेको थियो। उक्त योजनामा सार्वजनिक ऋणलाई कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ३३ प्रतिशत र आन्तरिक ऋणलाई कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वार्षिक औसत २.२५ प्रतिशतमा सीमित राख्ने लक्ष्य लिइएकोमा योजनाको अन्तिम वर्ष अर्थात् आ.व. २०७२/७३ मा यस्तो अनुपात क्रमशः २७ प्रतिशत र ३.३ प्रतिशत रहने अनुमान छ।

सार्वजनिक खर्च

सार्वजनिक खर्चलाई प्रभावकारी उपयोग गर्न तेह्रौँ योजनाले क्षेत्रगत मन्त्रालय बजेट सूचना प्रणालीको विकास, कार्यक्रममा आधारित बजेट तर्जुमा तथा प्रयोजन खुलाएरमात्र भैपरी शीर्षकमा बजेट विनियोजनजस्ता नतिजासँग आवद्ध हुनेगरी बजेट निर्माण गर्ने व्यवस्था गरेको थियो। योजना अवधिमा कुल बजेट रु. १६ खर्ब १६ अर्ब ७५ करोड खर्च हुने प्रक्षेपण गरिएकोमा रु. १४ खर्ब ३४ अर्ब ५२ करोड खर्च हुने अनुमान गरिएको छ। यो खर्च कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको औसत २६ प्रतिशत रहने अनुमान छ।

तेह्रौँ योजनाले प्रस्ताव गरेको सरकारी बजेट तथा यसका स्रोतहरूको प्रक्षेपण तथा बजेट व्यवस्थापनको अवस्था तालिका १.३ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका १.३ : सरकारी बजेटको अवस्था

(आ.व. २०६९/७० को स्थिर मूल्यमा)

(रु. करोडमा)

क्र.सं.	विवरण	तेह्रौँ योजनाको प्रक्षेपण	तेह्रौँ योजनाको स्थिति				
			आ.व. २०७०/७१	आ.व. २०७१/७२	आ.व. २०७२/७३	जम्मा	प्रगति प्रतिशत
१	कुल बजेट	१६१६७५	३९९१३	४५५७९	५७९६०	१४३४५२	८८.७
२	कुल राजस्व	११३३२३	३३८२२	३५३९३	३८०२४	१०७२३९	९४.६
३	वैदेशिक अनुदान	१८९४६	३८७२	३२९०	५५४४	१२७०६	६७.१
४	कुल खर्च	१३६९२६	३९९१३	४५५७९	४९०३१	१२०१२८	८७.७
	चालू खर्च	१०३९२९	२७८४७	२९५८१	३५८८०	९३३०८	८९.८
	पुँजीगत खर्च	३२९९८	६११९	७५५१	१३१५१	२६८२०	८१.३

क्र.सं.	विवरण	तेह्रौं योजनाको प्रक्षेपण	तेह्रौं योजनाको स्थिति				
			आ.व. २०७०/७१	आ.व. २०७१/७२	आ.व. २०७२/७३	जम्मा	प्रगति प्रतिशत
५	बजेट बचत (+) न्यून (-)	४६५८	२२१९	६८९५	५४६२	१८२	३.९
६	वित्तीय व्यवस्था	(४६५८)	१९५९	१७९१	(४४६९)	(७९९)	१५.४
७	खुद ऋण लगानी	५७२०	१०९५	२००१	२३२०	५४१६	९४.७
	आन्तरिक ऋण लगानी	६९७८	११४३	२१५९	२४८६	५७८८	८३.०
	आन्तरिक ऋण फिर्ता	१२५७	४८	१५९	१६५	३७२	२९.६
८	खुद शेयर लगानी	३०४३	८०१	८०१	१११५	२७१७	८९.३
	आन्तरिक शेयर लगानी	२१८०	७९७	६५०	१०९९	२५४५	११६.७
	वैदेशिक शेयर लगानी	८५३	३	१५१	१७	१७१	२०.१
९	खुद वैदेशिक ऋण	(१०२५१)	(२३४)	(९२५)	(४११०)	(५२६९)	५१.४
	वैदेशिक ऋण साँवा भुक्तानी	४९६३	१४१७	१२९७	१८४८	४५६३	९१.९
	वैदेशिक ऋण	१५२१४	१६५१	२२२२	५९५८	९८३२	६४.६
१०	खुद आन्तरिक ऋण	(८१४८)	२९७	(८६)	(३७९४)	(३५८२)	४४.०
	आन्तरिक ऋण साँवा	४७८८	२१३१	३६१४	३४८०	९२२५	१९२.७
	आन्तरिक ऋण	१२९३६	१८३३	३७००	७२७४	१२८०७	९९.०

३. वैदेशिक व्यापार

तेह्रौं योजना अवधिमा प्रतिस्पर्धी वस्तु तथा सेवाको निर्यात बढाउने उद्देश्यले वाणिज्य नीति जारी भएको छ भने राष्ट्रिय व्यापार पोर्टल (National Trade Portal) को स्थापना गरी उत्पादनमा गुणस्तर सुधार तथा वैदेशिक व्यापार प्रवर्द्धन गर्ने प्रयास गरिएको छ । आ.व. २०७०/७१ मा वस्तु निर्यात रु. १०० अर्ब ९६ करोड र आ.व. २०७१/७२ मा रु. ९८ अर्ब २८ करोड भयो भने आयाततर्फ आ.व. २०७०/७१ मा रु. ६९६ अर्ब ३७ करोड र आ.व. २०७१/७२ मा रु. ७६१ अर्ब ७७ करोडको वस्तु आयात भएको थियो । आ.व. २०७२/७३ मा वस्तु निर्यात रु. ८५ अर्ब ५० करोड र वस्तु आयात रु. ७७७ अर्ब २० करोड पुग्ने अनुमान रहेको छ ।

यसरी निर्यातको न्यून वृद्धि र आयातमा भएको उच्च वृद्धिको कारण योजनाका पहिलो दुई वर्षमा कुल वस्तु व्यापार घाटामा वृद्धि भएको तर योजनाको अन्तिम वर्षमा निर्यात र आयात दुवैमा कमी भएकाले कुल वस्तु व्यापार घाटा कम रहने अनुमान गरिएको छ । तथापि निर्यातले आयात धान्ने क्षमतामा क्रमशः ह्रास आइरहेको छ ।

४. उपभोक्ता मुद्रास्फीति

तेह्रौं योजनामा मूल्यवृद्धिलाई नियन्त्रण गरी आमजनताको क्रयशक्तिमा सुधार ल्याउन उपयुक्त मौद्रिक नीति र वित्तीय नीतिको कार्यान्वयन, बजार संयन्त्रको विकास तथा अनुगमन र आपूर्तिको व्यवस्थाबाट वार्षिक औसत मूल्य वृद्धिदर ७.० प्रतिशतमा सीमित राखी मूल्यमा स्थिरता ल्याउने लक्ष्य

रहेको थियो । जसअनुसार मौद्रिक नीतिमार्फत् मुद्रा विस्तार तथा अधिक तरलतामा नियन्त्रण र मूल्यमा असर नपर्ने गरी वित्त तथा विदेशी विनिमय दरसम्बन्धी नीति तर्जुमा गरिएको थियो । तथापि आ.व. २०७०/७१ मा ९.१ प्रतिशत र आ.व. २०७१/७२ मा ७.२ प्रतिशतले मूल्यवृद्धि भएको थियो । आ.व. २०७२/७३ को सुरुको ५ महिना सीमा अवरोधबाट आपूर्ति व्यवस्थामा असन्तुलन भएको कारणसमेतले मूल्यवृद्धिमा चाप परेको हुँदा मूल्यवृद्धि ९.५ प्रतिशत हुनसक्ने भएकोले योजना अवधिको मुद्रास्फीति औसत ८.६ प्रतिशत पुग्ने अनुमान छ ।

५. शोधनान्तर स्थिति

तेह्रौँ योजना अवधिमा मुलुकको शोधनान्तर स्थिति सुविधाजनक रह्यो । आ.व. २०७०/७१ मा शोधनान्तर स्थिति रु. १२७.१३ अर्ब बचतमा रहेकोमा आ.व. २०७१/७२ मा सो बचत रु. १४५.०४ अर्ब पुगेको थियो । आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा रु. १६१ अर्बको शोधनान्तर बचत रहने अनुमान गरिएको छ । वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त विप्रेषण तथा ट्रान्सफर आयमा भएको उल्लेखनीय वृद्धिका कारण व्यापार घाटा उच्च भए तापनि समग्र शोधनान्तर स्थिति अनुकूल रह्यो ।

६. बैकिङ्ग तथा कर्जा

तेह्रौँ योजनाले समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वको लागि आर्थिक, मौद्रिक तथा वित्तीय नीतिमार्फत् मूल्य, शोधनान्तर र वित्तीय क्षेत्रको स्थायित्व सुनिश्चित गर्ने तथा भुक्तानी प्रणालीमा जनविश्वास अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्य लिएको थियो । योजना अवधिमा वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति तयार भएको र बैकिङ्ग क्षेत्रमा सुशासन कायम गर्ने थप नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू गाभ्ने-गाभिने कार्यलाई अघि बढाई वित्तीय स्थायित्व कायम गरिएको छ । मौद्रिक नीतिमार्फत् कृषिलगायतका उत्पादनशील क्षेत्रमा बैंक कर्जा बढाउने व्यवस्था भएको तथा ग्रामीण क्षेत्रमा बैकिङ्ग पहुँच पुऱ्याउने कार्य भएको छ । लघुवित्त संस्थाहरू विस्तार गरी वित्तीय सेवामा बढीभन्दा बढी जनताको पहुँच सुनिश्चित गरिएको छ । यसैगरी विपन्न वर्गको कर्जाको दायरा फराकिलो पार्नुको साथै दुर्गम क्षेत्रमा शाखा खोल्ने लघुवित्त संस्थालाई नेपाल राष्ट्र बैंकले निर्व्याजी सापटी प्रदान गर्ने व्यवस्था भएको छ । यी सबै प्रयासका बावजुद सर्वसुलभ बैकिङ्ग सेवामा पहुँच र आर्थिक वृद्धिलाई टेवा दिने वित्तीय प्रणालीको विकास हुन बाँकी नै छ ।

७. बिमा

तेह्रौँ योजनाले आर्थिक एवम् सामाजिक क्रियाकलापका साथै प्राकृतिक प्रकोप तथा अन्य चुनौतीहरूबाट उत्पन्न जोखिमविरुद्ध सुरक्षा प्रदान गर्दै नेपाली बिमा क्षेत्रलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुसार स्तरोन्नति गर्ने एवम् दुर्गम ग्रामीणलगायत सबै वर्ग, क्षेत्र र तहसम्म पुऱ्याउने प्रयास गरेको थियो । योजनाको पहिलो दुई वर्षमा रु. ५ अर्बको चुक्ता पुँजीमा पुनर्बिमा कम्पनीको स्थापना र सञ्चालन गरिएको छ । बिमा दाबी प्रक्रिया सरलीकरण, नयाँ बिमा ऐनको तर्जुमा, लघुबिमा सेवाको विस्तार तथा दायरा फराकिलो पारी कृषिविमालाई प्रोत्साहनका साथै ३ जिल्लामा स्वास्थ्य बिमा सेवासमेत प्रारम्भ गरिएको छ । तथापि बिमाको दायरा फराकिलो बनाई अधिकतम व्यक्ति र कारोबारलाई बिमाको दायरामा ल्याउन अभै बाँकी छ ।

८. पुँजी बजार

छरिएर रहेका स-साना बचतलाई एकीकृत गरी लगानीका लागि आवश्यक पुँजी उत्पादनमूलक क्षेत्रमा पुऱ्याउन तेह्रौँ योजनाले सक्षम तथा गतिशील पुँजी बजारको विकास, लगानीकर्ताको पहुँच र विश्वसनीयता अभिवृद्धि तथा लगानी विविधीकरणमार्फत् पुँजी बजारलाई विस्तार गर्ने प्रयास गरेको छ । यस अवधिमा धितोपत्रमा लगानी गर्न प्रोत्साहन गर्ने कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ । यस योजनामा सूचीकृत संस्थाहरूको संस्थागत सुशासन, सूचनाको प्रवाहको स्तरमा वृद्धि, शेयरको अभौतिक हस्तान्तरण प्रक्रिया सुरु गरी कारोबारमा सरलीकरण, पुँजी बजारका साथै लगानीमा विश्वसनीयता वृद्धि र विस्तारको प्रयास गरिएको छ । त्यस्तै कमोडिटी बजारसम्बन्धी ऐन तर्जुमा, धितोपत्र व्यवसायीहरूको कार्यक्षेत्र विस्तार तथा पुँजीबजारको विकेन्द्रीकरणको लागि वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति र वित्तीय साक्षरता नीति कार्यान्वयन गरिएको छ । यसका बाबजुद धितोपत्र बजारलाई विकेन्द्रीकृत एवम् विविधीकरण गर्ने र पुँजी बजारमार्फत् दीर्घकालीन पुँजी परिचालन गर्ने कार्य अझ अघि बढाउनुपर्ने अवस्था छ ।

तेह्रौँ योजनामा भएको लगानी र यसबाट अर्थतन्त्रको विभिन्न क्षेत्रमा पर्न गएको प्रभाव तालिका नं. १.४ मा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका १.४ : कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा विभिन्न सूचकहरूको लक्ष्य एवम् प्रगति

क्र.सं.	विवरण	आ.व. २०६९/७० को स्थिति	तेह्रौँ योजनाको लक्ष्य	आ.व. २०७२/७३ सम्मको प्रगति
१	कुल लगानी (मौज्दात परिवर्तनसमेत)	३६.९	४०.८४	३३.९
२	कुल स्थिर पुँजी लगानी	२२.६	२७.८९	२५.०
	- सार्वजनिक क्षेत्र	४.२	८.७३	५.९
	- निजी क्षेत्र	१८.४	१९.१६	१९.१
३	मौज्दातमा परिवर्तन	१४.३	१२.९४	८.९
४	कुल राष्ट्रिय बचत	४०.३	४१.०	४२.९
५	वैदेशिक सहायता	२.८	५.९१	६.२
	- अनुदान	२.१	३.३७	३.०
	- ऋण	०.७	२.५४	३.२
६	कुल राजस्व	१७.६	२१.१	२०.५
७	कुल खर्च	१७.८	२५.०६	२६.४
	- चालू खर्च	१४.६	१८.६३	१९.३
	- पुँजीगत खर्च	३.२	६.४४	७.१
८	बजेट बचत/घाटा	१.८	०.५९	२.९
९	वित्तीय व्यवस्था	१.५	०.५९	२.४
१०	खुद ऋण लगानी	०.७	१.४२	१.२
११	खुद शेयर लगानी	०.५३	०.७१	०.६
१२	खुद वैदेशिक ऋण	०.१३	१.४७	२.२
१३	खुद आन्तरिक ऋण	०.११	१.२५	२.०

१.२.२ अन्य विषयगत क्षेत्र

कृषि, सिँचाई तथा वन

कृषि

तेह्रौँ योजनामा कृषि क्षेत्रको उत्पादन ४.५ प्रतिशतले वृद्धि हुने अनुमान गरिएकोमा योजना अवधिमा औसत वृद्धिदर २.२२ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ । खाद्यान्न उत्पादनतर्फ वार्षिक १ करोड ८ लाख ८१ हजार मेट्रिक टन उत्पादन पुर्‍याउने लक्ष्य रहेकोमा योजनाको दोस्रो वर्षमा ९२ लाख ६६ हजार मेट्रिक टन उत्पादन भएको अनुमान छ । फलफूल र तरकारीतर्फ क्रमशः १२ लाख ६० हजार र ३६ लाख ३५ हजार मेट्रिक टन उत्पादनको लक्ष्य रहेकोमा क्रमशः ११ लाख ८६ हजार र ३६ लाख २३ हजार मेट्रिक टन उत्पादन भएको देखिन्छ । माछा तथा दलहनबाहेक दूध, मासु तथा अण्डा उत्पादन पनि लक्ष्यको नजिक रहेको छ । अझै पनि कृषि उत्पादनको लागि मौसममा भरपर्नुपर्ने अवस्था, समयमा नै बीउ तथा मलखाद उपलब्धता नहुनु, कृषियोग्य जमिन बाँझो रहेको अवस्था र भूकम्पको प्रभावको कारणले कृषि क्षेत्रमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन सकेन ।

सिँचाई

सिँचाईतर्फ १०९ हजार हेक्टर क्षेत्रफलमा थप सिँचाई सुविधा पुर्‍याउने योजनाको लक्ष्य रहेकोमा योजना अवधिको अन्त्यसम्ममा ८५ हजार हेक्टर क्षेत्रफलमा सिँचाई सुविधा थप हुने अनुमान गरिएको छ । ठूला सिँचाई योजना कार्यान्वयनमा ढिलाइ तथा बाढीपहिरोजस्ता प्राकृतिक प्रकोप नै सिँचाईका प्रमुख समस्या देखिएका छन् ।

वन

तेह्रौँ योजनामा वनले ढाकेको क्षेत्रफल ३९.६ प्रतिशतबाट बढाई ४० प्रतिशत पुर्‍याउने लक्ष्य थियो । यस अवधिमा वन क्षेत्रमा उल्लेखनीय वृद्धि भई ४४.७ प्रतिशत पुगेको अनुमान छ । यस्तै वन नीति, वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन कार्यविधि, वन सुरक्षा योजना आदि नीतिगत व्यवस्था भएका छन् भने २,५३४ हेक्टर क्षेत्रमा वृक्षारोपण गरिएको छ र ९३३ हेक्टर वनक्षेत्रमा भएको अतिक्रमण हटाइएको छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा वन क्षेत्रको योगदान ४.० प्रतिशतबाट बढाई ६.० प्रतिशत पुर्‍याउने लक्ष्य रहेकोमा आशातीत उपलब्धि हासिल हुनसकेको छैन ।

उद्योग तथा पर्यटन

उद्योग

तेह्रौँ योजना अवधिमा उद्योग क्षेत्रमा १ लाख ५० हजार रोजगारी थप हुने अनुमान गरिएकोमा करिब ९० हजार जनालाई रोजगारी थप भएको अनुमान छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा निर्माण उद्योग क्षेत्रको योगदान ६.२ प्रतिशतबाट बढाई ७.५ प्रतिशत पुर्‍याउने लक्ष्य रहेकोमा ६.८ प्रतिशत पुग्ने

अनुमान छ । उद्योगहरूको विस्तार गर्ने लक्ष्यसम्बन्धमा ठूला उद्योगहरू उल्लेखनीय सङ्ख्यामा स्थापना भएको देखिए तापनि साना तथा लघु उद्योगहरू अपेक्षित सङ्ख्यामा विस्तार हुनसकेका छैनन् ।

पर्यटन

तेह्रौँ योजनाले नेपाललाई आकर्षक र सुरक्षित पर्यटन गन्तव्यस्थल बनाई सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक रूपमा पर्यटक आगमनमा वृद्धि गरी अर्थतन्त्रमा योगदान पुऱ्याउने उद्देश्य राखेको थियो । योजना अवधिमा वार्षिक पर्यटक आगमन सङ्ख्या ११ लाख पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा समीक्षा अवधिको पहिलो वर्षमा ७ लाख ९७ हजार र दोस्रो वर्षमा ७ लाख ९० हजार पुग्यो । तेस्रो वर्षमा भने भूकम्पको कारणले सो सङ्ख्या घटेर ५ लाख ३८ हजार रहने अनुमान छ । पर्यटन व्यवसायमा प्रत्यक्ष रोजगारी १ लाख ६० हजारबाट बढाई २ लाख पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा १ लाख ३८ हजारमा सिमित हुन पुगेको छ ।

सामाजिक सेवा

शिक्षा

तेह्रौँ योजनामा भर्नादरतर्फ प्राथमिकतह (१-५कक्षा) को खुद भर्नादर ९५.३ प्रतिशतबाट शतप्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा २०७२ को अन्त्यमा ९६.६ प्रतिशत पुगेको छ । त्यसैगरी कुल साक्षरतादर ६५.९ प्रतिशतबाट वृद्धि गरी ८५ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य लिएकोमा ७८ प्रतिशत पुगेको छ । १५ देखि २४ वर्ष उमेरको साक्षरता ८७.५ प्रतिशतबाट ९० प्रतिशत पुग्ने अनुमान भएकोमा ८८.६ प्रतिशत पुगेको छ ।

स्वास्थ्य

तेह्रौँ योजनाले निःशुल्क आधारभूत स्वास्थ्य सेवामा पहुँच विस्तार गरी गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराई उत्पादनशील र स्तरीय जीवनयापनको वातावरण तयार गर्ने उद्देश्य राखेको थियो । योजनाले मातृ मृत्युदर (प्रति लाख जीवित जन्ममा) २८१ बाट १३४ मा झार्ने लक्ष्य लिएकोमा २५८ मा झरेको छ । पाँच वर्षमुनिको बाल मृत्युदर (प्रति हजार जीवित जन्ममा) ५४ बाट ३८ मा झार्ने लक्ष्य भने पूरा भएको छ । नेपालीको सरदर आयु ६८.८ वर्षबाट वृद्धि भई ७१ पुग्ने अनुमान गरिएकोमा सो लक्ष्य पूरा भएको अनुमान छ । कुल प्रजननदर (१५ देखि ४९ वर्षका प्रतिमहिला) २.६ बाट २.४ मा झार्ने लक्ष्य रहेकोमा २.५ मा झरेको अनुमान छ ।

खानेपानी तथा सरसफाइ

सन् २०१७ भित्र शतप्रतिशत जनतालाई आधारभूतस्तरको खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा उपलब्ध गराउने राष्ट्रिय लक्ष्यअनुसार तेह्रौँ योजना अवधिमा आधारभूत खानेपानी सेवाको पहुँच ९६.३ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा योजनाको पहिलो दुई वर्षमा ८३.६ प्रतिशत जनतामा खानेपानीको संरचना पुगेको अनुमान गरिएको छ । उच्च र मध्यस्तरको खानेपानी सेवा १५ प्रतिशत नागरिकमा पुग्ने अनुमान रहेकोमा १५.८ प्रतिशतमा पुगी लक्ष्य हासिल भइसकेको छ । यसैगरी, न्यूनतम सरसफाइ सुविधाको पहुँच ९०.५ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा ८१ प्रतिशत पुगेको छ ।

सामाजिक सुरक्षा तथा समावेशीकरण

तेह्रौँ योजनाले गरिवी, असमानता, सीमान्तकृत, अशक्त र सामाजिक-आर्थिक जोखिममा रहेका नागरिकको उत्थान र सशक्तीकरण गरी समन्यायिक एवम् सम्मानजनक जीवनयापनको वातावरण बनाउने प्रयास गरेको छ। यसको लागि जनचेतना, सशक्तीकरण, स्वरोजगारजस्ता कार्यक्रमका साथै सामाजिक सुरक्षाकोष, वृद्ध तथा असक्त भत्ता, वृद्धाश्रम निर्माण, स्वास्थ्य तथा कृषि बिमा, सीपमूलक तालिम आदि सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू क्षेत्रगत कार्यक्रमअन्तर्गत विभिन्न निकायहरूबाट सञ्चालन भएका छन्। कतिपय कार्यक्रमहरू लक्षित कार्यक्रमका रूपमा क्षमता अभिवृद्धि गरी रोजगारी सिर्जना गर्ने प्रकारका छन् भने केही कार्यक्रमहरूले जीवन निर्वाहको लागि भत्ता तथा अनुदानको रूपमा निरन्तरता पाएका छन्। हाल १० लाख ४९ हजार ८१९ जना ज्येष्ठ नागरिकले सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्राप्त गरिरहेका छन्। पाँचओटा ज्येष्ठ नागरिक नमुना ग्रामको निर्माण भइरहेको छ। ज्येष्ठ नागरिकलाई अस्पतालमा छुट्टै वार्डको व्यवस्था तथा सार्वजनिक यातायातमा महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा ज्येष्ठ नागरिकहरूका लागि सिट आरक्षणको व्यवस्था लागू भएको छ। तीन जिल्लामा स्वास्थ्य बिमा योजना सुरु भएको छ।

यसैगरी, पिछडिएको जातजाति, वर्ग, क्षेत्र तथा समुदायका लागि समावेशिताको आधारमा राज्यको विभिन्न अङ्गहरूमा प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्थाअनुरूप व्यवस्थापिका संसद्मा २९.९ प्रतिशत, निजामती प्रशासनमा १७.५ प्रतिशत र न्यायपालिकामा ३.० प्रतिशत महिलाको प्रतिनिधित्व भएको छ। आरक्षण व्यवस्थाअनुरूप कुल सिट सङ्ख्याको निर्धारित प्रतिशतका आधारमा अन्य सार्वजनिक सेवामा प्रतिनिधित्व सुनिश्चित हुने प्रक्रियाको कार्यान्वयन भइरहेको छ।

पूर्वाधार विकास

ऊर्जा

तेह्रौँ योजनाको अन्त्यसम्ममा विद्युत्को पहुँच हुने जनसङ्ख्या ८७ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा हालसम्म ७४ प्रतिशत जनसङ्ख्यामा विद्युत् पहुँच पुगेको छ। कुल जडित विद्युत् क्षमता ८२९ मेगावाट पुगेको छ भने विद्युत् प्रसारणलाइन क्षमता २,८४८ किलोमिटर रहेको छ। यस अवधिमा नवीकरणीय ऊर्जातर्फ २ लाख ८९ हजार ५२३ ओटा घरायसी सौर्य विद्युत्, ८२ हजार ८२३ बायोग्यास प्लान्ट र ५ लाख ८९ हजार सुधारिएको चुलो जडान गरिएको छ। नवीकरणीय ऊर्जाबाट लाभान्वित हुने जनसङ्ख्या १३ प्रतिशतबाट वृद्धि भई १५ प्रतिशत पुगेको अनुमान छ।

यातायात तथा सञ्चार

चालू योजनाको प्रथम दुई वर्षमा रणनीतिक र क्षेत्रीयस्तरका सडक निर्माण २५,२६५ किलोमिटरबाट वृद्धि भई २७,४९५ किलोमिटर पुगेको छ भने पुलको सङ्ख्या १,६०९ बाट थप भई १,८५४ पुगेको छ। अझै पनि दुई जिल्ला सडक सञ्जालमा जोडिन सकेका छैनन्। हवाई यातायाततर्फ ३६ मुलुकहरूसँग हवाई सम्पर्कता भएको छ भने विभिन्न मुलुकका २६ अन्तर्राष्ट्रिय हवाई कम्पनीहरूले नेपालमा उडान गरिरहेका छन्। गौतम बुद्ध क्षेत्रीय अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल र पोखरा क्षेत्रीय

अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको निर्माण कार्य प्रारम्भ भएको छ । रेल यातायातको हकमा सिमरा-बर्दिवास खण्डको विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन तयार भएको छ भने ८९ हेक्टर जग्गा अधिग्रहण गरिएको छ ।

सञ्चारतर्फ समीक्षा अवधिमा टेलिफोन घनत्व ८१.७ प्रतिशतबाट वृद्धि भई १०३.४ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ । साथै, रेडियोको राष्ट्रिय प्रसारणको पहुँच ९० प्रतिशत पुर्‍याउने लक्ष्य रहेकोमा पहिलो दुई वर्षमा ८८ प्रतिशत पुगेको छ । इन्टरनेट ग्राहकको घनत्व २६.९ प्रतिशतबाट वृद्धि भई ४६.४ प्रतिशत पुगेको छ ।

भवन, आवास तथा सहरी विकास

तेह्रौँ योजनाले निजी क्षेत्रसमेतको सक्रियतामा सबैका लागि क्षमताअनुसारको सुरक्षित आवासको व्यवस्था गर्न किफायती, वातावरणमैत्री तथा भूकम्प जोखिममुक्त सार्वजनिक तथा निजी भवनहरूको निर्माण र विकास गर्ने उद्देश्य राखेको थियो । समीक्षा अवधिमा ग्रामीण क्षेत्रका लक्षित वर्गका लागि २,२३७ जनता आवास एकाइ र सहरी न्यून आय भएका परिवारका लागि १३० आवास एकाइको निर्माण कार्य सम्पन्न भएको छ । यसैगरी सुरक्षित, स्वच्छ, व्यवस्थित र समृद्ध सहर विकासको लागि १६ ओटा नगरपालिकामा एकीकृत भौतिक पूर्वाधार निर्माण भइरहेको छ भने १० ओटा सहरी कोरिडोरमा पूर्वाधार विकासलाई निरन्तरता दिइएको छ । योजना अवधिमा प्रस्तावित १० ओटा नयाँ सहरहरूको निर्माणको लागि जग्गा खरिद कार्य अघि बढाइएको छ ।

अन्तरसम्बन्धित क्षेत्रहरू

श्रम तथा रोजगारी

तेह्रौँ योजना अवधिमा राष्ट्रिय रोजगार नीति कार्यान्वयनमा आएको छ भने रोजगारी प्रत्याभूति कानूनको मस्यौदा तयार गरिएको छ । १८ ओटा जिल्लाहरूमा रोजगार सूचना तथा परामर्श केन्द्रमार्फत् बेरोजगारहरूको लगत तथा रिक्त पदको अभिलेख अद्यावधिक गरिएको छ । आ.व. २०७०/७१ मा वैदेशिक रोजगारीको लागि अन्तिम स्वीकृति लिएको सङ्ख्या ५,२७,८१४ जना रहेकोमा आ.व. २०७१/७२ मा सो सङ्ख्या २.८ प्रतिशतले घटेको छ ।

गरिबी निवारण

गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्यालाई २३.८ प्रतिशतबाट १८ प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य लिई सुरु भएको तेह्रौँ योजनामा विभिन्न निकायहरूमार्फत् लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएका थिए । योजना अवधिमा सीपमूलक तथा रोजगारमूलक तालिम, क्षमता अभिवृद्धि, विभिन्न साधन स्रोतमा पिछडिएका र सीमान्तकृत वर्ग र समुदायको पहुँच, स्वरोजगारको लागि कर्जा र समावेशिताको आधारमा सहभागिताको अवसरजस्ता कार्यक्रमहरू मुख्य रूपमा सञ्चालन भएका छन् । बेरोजगार युवाहरूलाई स्वरोजगार कोष र प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्बाट सीपमूलक तथा स्वरोजगार तालिम प्रदान गरिएको छ । गरिबको पहिचान र वर्गीकरण गरी परिचयपत्रको आधारमा लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने कार्यको थालनी भएको छ । क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, प्रोत्साहनस्वरूप अनुदान प्रदान गर्ने तथा रोजगारका लागि कर्जा प्रवाह गर्ने कार्यक्रमहरू प्रभावकारी देखिएको भए तापनि क्षेत्रीय सन्तुलन, निरन्तरता र पर्याप्ततातर्फ ध्यान पुग्नु जरुरी छ ।

वातावरण तथा जलवायु परिवर्तन

तेह्रौँ योजनामा वातावरणीय प्रभाव तथा जलवायु परिवर्तनको असर न्यूनीकरणको लागि हरित विकासको अवधारणा ल्याइएको छ । साथै, वातावरण ऐन तथा नियमावलीको पुनरावलोकन, जोखिम पदार्थ नियमावली, रसायनिक मात्रा निर्धारणसम्बन्धी मापदण्डजस्ता कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ । स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजनामार्फत् १ लाख ५० हजार नागरिक प्रत्यक्ष लाभान्वित भएका छन् । ईँडाभट्टामा सुधारिएको प्रविधि, वातावरणीय नमुना प्रयोगशाला, वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन परीक्षण र धुँवा धुलो परीक्षणलाई निरन्तरता दिइएको छ ।

लैङ्गिक समानता तथा महिला सशक्तीकरण

सबै सामाजिक समूह, वर्ग र क्षेत्रका महिलाहरूको आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक सशक्तीकरण सुनिश्चित गर्दै महिला हिंसा, विभेद र बहिष्करणको अन्त्य गर्ने उद्देश्यले यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, बोक्सीसम्बन्धी (कसुर र सजाय) ऐन तर्जुमा भएको छ । एकल महिला सुरक्षा कोष नियमावली र सञ्चालन मापदण्ड कार्यान्वयनमा आएको छ । राज्यका सबै अङ्गहरूलाई समावेशी बनाउने प्रयासको फलस्वरूप महिलाको प्रतिनिधित्व उल्लेख्य रूपमा वृद्धि भएको छ । आ.व. २०७२/७३ मा प्रत्यक्ष लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट २२.३ प्रतिशत पुगेको छ । महिला विकास कार्यक्रममा लक्षित समूह सदस्य सङ्ख्या ८ लाख ९२ हजार नाघेको छ ।

शान्ति तथा सुशासन

शान्ति, पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना

तेह्रौँ योजनामा जनआन्दोलन र सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा जीवन उत्सर्ग गरेका सहीदको सम्मान, वेपत्ताको खोजी, द्वन्द्व पीडितको लागि राहत तथा पुनर्स्थापना, पुनर्एकीकरण र सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रदान गर्न तथा क्षति भएका संरचना निर्माण एवम् मनोसामाजिक परामर्शको लागि कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएका छन् । वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिन आयोग र सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन भएका छन् । योजनाको पहिलो दुई वर्षमा द्वन्द्वमा ज्यान गुमाएका ११,३०२ परिवारलाई प्रतिपरिवार अधिकतम रु. ५ लाख र १४,४११ जनालाई जनही अधिकतम रु. एक लाख राहत प्रदान गरिएको छ । त्यस्तै १,१६२ वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका हकदारलाई अधिकतम रु. ५ लाख र ४,४४९ जना द्वन्द्व प्रभावित विधवा तथा एकल महिलालाई राहत प्रदान गरिएको छ । जनआन्दोलनका ३० जना घाइतेलाई मासिक वृत्ति, ३८ जनालाई छात्रवृत्ति र ३,२१६ जनालाई राहत प्रदान गरिएको छ । ५५७ ओटा क्षतिग्रस्त भौतिक संरचनाको पुनर्निर्माण सम्पन्न भएको छ ।

सुशासन

तेह्रौँ योजनामा कानुनी राज्यको मूल्यमान्यतालाई संस्थागत गर्न राज्य संयन्त्रका सम्पूर्ण क्षेत्रमा सहभागिता, पारदर्शिता, जवाफदेहिता र भ्रष्टाचारमा शून्य सहनशीलताको अवस्था सिर्जना गरी सुशासन कायम गर्ने उद्देश्यअनुरूप क्षतिपूर्तिसहितको नागरिक बडापत्रको व्यवस्था, सेवाप्रवाह र कार्यालयमा विद्युतीय शासन, अटोमेशन, नेटवर्किङ, सरकारी खर्चलाई वेभसाइटमार्फत् सार्वजनिकीकरण,

सूचकसहितको कार्यसम्पादन सम्झौताजस्ता प्रावधानहरूको प्रारम्भ गरिएको छ । निजामती सेवा ऐन र नियमावलीलाई सामयिक बनाउन संशोधन गरिएको छ ।

कानुनी शासनको अनिवार्य सर्तको रूपमा स्वतन्त्र र सक्षम न्यायप्रणालीको व्यवस्था, विद्यमान कानूनको सुधार र परिमार्जनको लागि अध्ययन अनुसन्धान भइरहेको छ । देवानी तथा फौजदारी कानूनको संहिता विधेयक पेश भएको छ । आमनागरिकको न्यायमा समान र सहज पहुँचको लागि संस्थागत, कानुनी र प्रक्रियागत सुधार गरिएको छ । बाल न्याय प्रणालीमा सुधार तथा महिला संवेदनशील मुद्दामा शीघ्र न्याय प्रदान गर्ने प्रयास भएका छन् ।

भ्रष्टाचारको अनुसन्धानको लागि अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगमा उजुरी व्यवस्थापन प्रक्रियामा सुधार तथा सूचना प्रविधिको विकास गरिएको छ । संस्थागत क्षमता विस्तार गर्न आयोगका क्षेत्रीय तथा सम्पर्क कार्यालयहरू खोलिएका छन् ।

१.२.३ गरिबी, रोजगारी र मानव विकास

मुलुकमा व्याप्त गरिबी विकास प्रयासको एक प्रमुख चुनौती बन्दै आएको छ । गरिबीको सघनता विशेषगरी दुर्गम तथा ग्रामीण क्षेत्रमा बढी छ । उर्वर भूमिलगायत अन्य प्राकृतिक साधन स्रोत, उत्पादनमूलक व्यवसाय र रोजगारीमा गरिबको पहुँच अत्यन्त न्यून रहेको छ । विकास सहर-केन्द्रित भएको छ भने दुर्गम तथा पहाडी क्षेत्रमा छरिएर रहेका बस्तीहरूमा पूर्वाधार सुविधा पुऱ्याउन कठिन भएको छ ।

विगत दुई दशकदेखि विभिन्न आवधिक विकास योजनाहरूले गरिबी न्यूनीकरणलाई प्रमुख उद्देश्यको रूपमा राख्दै आएको देखिन्छ । ती योजनाहरूले सञ्चालन गरेका गरिबी न्यूनीकरणका कार्यक्रम, लक्षित कार्यक्रमहरू, सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम र वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त विप्रेषणको फलस्वरूप गरिबी न्यूनीकरण तथा मानव विकास सूचकहरूमा उल्लेख्य रूपमा सुधार भएको छ । २०५३ को नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षणबाट गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या ४२ प्रतिशत रहेकोमा तेह्रौँ योजनाको प्रारम्भमा आइपुग्दा २३.८ प्रतिशतमा झरेको थियो भने तेह्रौँ योजनाले यसलाई १८ प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य निर्धारण गरेको थियो ।

तेह्रौँ योजनाले उल्लेखित लक्ष्य हासिल गर्न उत्पादकमूलक रोजगारीका अवसरहरूको विकास गर्ने, उत्पादकत्व वृद्धि, न्यायोचित वितरण, श्रममूलक प्रविधिको प्रयोगलाई प्रोत्साहन दिने, न्यूनतम रोजगारी प्रत्याभूत योजना लागू गर्ने, ग्रामीण तथा सहरी गरिबी लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने आदि नीति लिएको थियो । साथै, गरीब पहिचान र वर्गीकरण गरी गरिब घरपरिवारलाई सशक्तीकरण र क्षमता विकास गर्ने, सामाजिक सुरक्षा, खाद्य सुरक्षा, कानुनी सचेतना तथा विप्रेषणबाट प्राप्त आयलाई उत्पादनमूलक रोजगारीमा परिचालन गर्ने नीति र कार्यक्रमहरू विभिन्न विषय क्षेत्रगत कार्यक्रमहरूभित्रै समावेश गरी कार्यान्वयन गरिएको छ । यसका साथै, योजना अवधिमा नयाँ रोजगारीको सृजना गर्ने, अनौपचारिक क्षेत्रमा केन्द्रित अदृश्य बेरोजगारी घटाउने, कृषिमा आश्रित आवश्यकताभन्दा बढी

जनसङ्ख्यालाई गैरकृषि क्षेत्रमा स्थानान्तरण गराउने, स्वरोजगारलाई प्रवर्द्धन गर्ने र सहकारितालाई गरिबी न्यूनीकरण कार्यक्रमसँग आबद्ध गर्ने प्रयासहरू भएका छन् ।

तेह्रौँ योजना अवधिमा वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त विप्रेषण, कृषि तथा गैरकृषि क्षेत्रमा भएको ज्याला वृद्धि, विपन्न, पछाडि परेका र सीमान्तकृत वर्ग र क्षेत्रका जनताको लागि सञ्चालित सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षणसम्बन्धी कार्यक्रमलगायतका अन्य लक्षित कार्यक्रमहरूको फलस्वरूप गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या २३.८ प्रतिशतबाट २१.६ प्रतिशतमा झरेको अनुमान छ ।

गरिबी न्यूनीकरण गर्नमा श्रम बजारमा सिर्जना भएका रोजगारीका अवसरहरूको ठूलो भूमिका रहन्छ । तर कुल जनसङ्ख्याको करिब ५७ प्रतिशत आर्थिक रूपले सक्रिय जनशक्तिमध्ये न्यून सङ्ख्याले मात्र पूर्ण र उत्पादनमूलक रोजगारीको अवसर प्राप्त गरेका छन् । कुल जनसङ्ख्याको करिब ३० प्रतिशत अर्ध बेरोजगार र २.३ प्रतिशत पूर्ण बेरोजगार रहेको अवस्था छ । मुलुकमा लगानी गर्ने उपयुक्त वातावरणको अभावको कारण उद्योग र सेवाको क्षेत्रमा आशातीत विकास हुन नसक्दा सक्रिय जनशक्तिको ठूलो हिस्सा कृषिमा आश्रित रहेको अवस्था छ । कृषि क्षेत्रमा पनि पर्याप्त सिँचाई र आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी आधुनिकीकरण र व्यावसायीकरण हुन नसक्दा कृषिमा आश्रित जनशक्ति पनि अर्ध बेरोजगारीको चपेटामा परेको अवस्था रहेको छ । गरिबको ठूलो हिस्सा कृषिमा आश्रित हुनु तर कृषि क्षेत्रको वृद्धिदर न्यून भएवाट गरिबीमा उल्लेख्य सुधार आउन सकेको छैन ।

तेह्रौँ योजनाले वार्षिक औसत ३.२ प्रतिशतका दरले रोजगारी वृद्धि गर्ने लक्ष्य लिएकोमा केवल २.९ प्रतिशतले मात्र वृद्धि भएको छ । वार्षिक करिब ४ लाख ५० हजार व्यक्ति श्रम बजारमा प्रवेश गरिरहेको हालको अवस्थामा मुलुकभित्र पर्याप्त रोजगारीको अवसरहरू सृजना हुन नसक्दा वैदेशिक रोजगारीप्रतिको आकर्षण अझै पनि बढ्दो देखिन्छ । दैनिक करिब १,५०० युवा वैदेशिक रोजगारीको लागि विदेशिएको अवस्था छ । यसरी मुलुकको युवाशक्ति विदेशमा गई श्रम र पसिना बेच्नुपरेको अवस्थाले विप्रेषणको माध्यमबाट विदेशी मुद्रा स्वदेश भित्रिने गरेको देखिए तापनि विकास निर्माणको माध्यमबाट मुलुकलाई दीर्घकालीन रूपमा आत्मनिर्भर र दिगो आर्थिक वृद्धि गर्नमा योगदान पुर्‍याउन सकेको छैन ।

मानव विकास सूचकाङ्क योजनाको प्रारम्भमा ०.४६३ रहेकोमा त्यसबाट वृद्धि भई ०.५४० पुगेको छ । शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानीजस्ता क्षेत्रहरूमा सहश्राव्दी विकास लक्ष्य हासिल भइसकेको अवस्था छ । तेह्रौँ योजना अवधिमा अपेक्षित आयु ७१ वर्ष पुर्‍याउने लक्ष्य रहेकोमा सो लक्ष्य हासिल भएको अनुमान छ । साक्षरता दर (१५-२४ वर्ष उमेरमा) ९० प्रतिशत पुर्‍याउने लक्ष्य रहेकोमा ८८.६ प्रतिशत पुगेको छ । प्राथमिकतहमा खुद भर्नादर ९६.६ प्रतिशत रहेको छ । मातृ मृत्युदर (प्रति लाख जीवित जन्ममा) २८१ बाट १३४ मा झार्ने लक्ष्य रहेकोमा २५८ मा झरेको छ । खानेपानी सेवा र सरसफाई सुविधा पुगेको जनसङ्ख्या क्रमशः ९५.० प्रतिशत र ९०.५ प्रतिशत पुर्‍याउने लक्ष्य रहेकोमा क्रमशः ८३.६ प्रतिशत र ८१ प्रतिशत पुगेको अनुमान छ ।

तेह्रौँ योजनाले वि.सं. २०७९ भित्र नेपाललाई अतिकम विकसित राष्ट्रबाट विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति गर्ने दीर्घकालीन सोच राखेको थियो । यसको लागि संयुक्त राष्ट्र सङ्घले प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय, मानव सम्पत्ति सूचकाङ्क र आर्थिक जोखिम सूचकाङ्क गरी तीनओटा मापदण्ड निर्धारण गरेको छ । ती मापदण्डहरूको सम्बन्धमा मानव सम्पत्ति सूचकाङ्क ६६ भन्दा माथि हुनुपर्ने, आर्थिक जोखिम

सूचकाङ्क ३२ भन्दा तल हुनुपर्ने र प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय १२४२ अमेरिकी डलर पुगेको हुनुपर्ने गरी सीमा पनि तोकेको छ । तेह्रौँ योजना अवधिमा पहिलो दुईओटा सूचकाङ्कहरूमा सकारात्मक प्रवृत्ति देखिएको छ । योजनाको सुरुमा ६२.२ रहेको मानव सम्पत्ति सूचकाङ्कमा वृद्धि भई ६९ पुगेको छ । आर्थिक जोखिम सूचकाङ्क २७.८५ बाट २७ मा झरेको छ । योजना अवधिमा प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय ७२१ अमेरिकी डलरबाट वृद्धि गरी ९०२ डलर पुग्याउने लक्ष्य रहेकोमा आ.व. २०७२/७३ मा ९२९ डलर पुगेको छ । विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति हुनका लागि तोकेको उक्त सूचकाङ्कहरूमध्ये मानव सम्पत्ति सूचकाङ्क र आर्थिक जोखिम सूचकाङ्कका हकमा निर्धारित सीमा पार गरेको देखिन्छ भने प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आयको लक्ष्य पूरा हुनसकेको छैन । अतः तीनओटा सूचकाङ्कहरूमध्ये अघिल्ला दुईओटा सूचकाङ्कहरूमा सकारात्मक प्रवृत्ति देखिई भिनो रूपमा मापदण्ड पुगेको देखिए तापनि प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय महत्त्वपूर्ण हुनेहुँदा यसमा उल्लेख्य वृद्धि नभएसम्म विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति हुनको लागि अझै निकै प्रयास गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

१.३ सहश्राब्दी विकास लक्ष्यको प्रगति समीक्षा

सहस्राब्दी विकास लक्ष्यलाई नेपालले दशौँ योजनादेखि नै आवधिक योजनामा समावेश गर्दै आएको छ । सोअनुसार सामाजिक विकासका क्षेत्रमा उल्लेख्य साधन विनियोजन, आवश्यकताको पहिचान र चार पटक प्रतिवेदन तयार गरी प्रगतिको समीक्षा र सम्प्रेषण गरिएको छ । अतः दशवर्षे आन्तरिक द्वन्द्व र त्यसपछिको सङ्क्रमणकालका बावजुद हालै मस्यौदा गरिएको अन्तिम प्रतिवेदनअनुसार अधिकांश लक्ष्यहरू हासिल भएका छन् ।

लक्ष्य १ अनुसारको गरिबी न्यूनीकरणमा उल्लेखनीय प्रगति हासिल भएको छ । सन् १९९५ मा ४२ प्रतिशत जनसङ्ख्या गरिबीको रेखामुनि रहेकोमा सन् २०१६ मा २१.६ प्रतिशतमा झरेको छ । यसरी हेर्दा नेपालले गरिबीलाई आधा घटाउने लक्ष्य हासिल गरेको छ । त्यसो भए तापनि क्षेत्रीय हिसाबले सुदूरपश्चिमाञ्चल तथा कर्णाली क्षेत्र र दलित एवम् पिछडिएको जनजाति समूहमा तथा सहरी क्षेत्रको तुलनामा ग्रामीण क्षेत्रमा गरिबीको अवस्था दयनीय छ ।

लक्ष्य २ अनुसार प्राथमिक तहमा खुद भर्नादर ९६.६ प्रतिशत, १५ देखि २४ वर्ष उमेर समूहको साक्षरतादर ८८.६ प्रतिशत र प्राथमिक तहमा टिकाउदर ८६.८ प्रतिशत पुगेको छ भने लैङ्गिक समता सूचक समदरमा पुगेको स्थिति छ । शिक्षा क्षेत्रमा लगानी उल्लेखनीय रूपमा वृद्धि हुनु, विद्यालय तहको शिक्षामा विकास साभेदारसमेतको संलग्नतामा विषय क्षेत्रगत कार्यक्रम सञ्चालन गरिनु, छात्रवृत्ति, दिवा खाजा कार्यक्रम, छात्राहरूका लागि पृथक शौचालय आदि कार्यक्रमको कारण भर्नादरको लक्ष्य हासिल हुनसकेको देखिन्छ । तर अपाङ्गता भएका बालबालिकाको विद्यालयमा सहज पहुँच नहुनु, विद्यालय छोड्नेदर अझै पनि उच्च हुनु, सार्वजनिक विद्यालयको गुणस्तर कमजोर रहनु र भूकम्पले विद्यालय भवनलगायतका पूर्वाधार क्षतिग्रस्त हुनुजस्ता कारणले प्राप्त उपलब्धिहरूलाई टिकाइराख्नु प्रमुख चुनौतीको रूपमा रहेको छ ।

लक्ष्य ३ अनुसार प्राथमिक तथा माध्यमिक विद्यालय तहमा लैङ्गिक समतादर क्रमशः ०.९९ र १.० प्रतिशत पुगेको, १५ देखि २४ वर्ष उमेर समूहका महिला तथा पुरुषबीचको साक्षरतादरको अन्तर

कम भएको, निजामती सेवामा महिलाको उपस्थिति एक दशकअघिको तुलनामा दोब्बर पुगेको र व्यवस्थापिका संसदमा महिलाको उपस्थिति करिब एक तृतीयांश पुगेकाले लैङ्गिक समानतासम्बन्धी यो लक्ष्य हासिल भएको छ ।

लक्ष्य ४ अनुसारका विभिन्न सूचकहरूमा उल्लेखनीय उपलब्धि हासिल भएको छ । बाल मृत्युदर, शिशु मृत्युदर र दादुराविरूद्धको खोप गरी ३ ओटै सूचकहरूमा उल्लेख्य प्रगति भएको छ । सन् १९९० मा शिशु मृत्युदर (प्रतिहजार जीवित जन्ममा) १०८ रहेकोमा यो सङ्ख्या सन् २०१४ मा ३३ मा झरेको छ । यसैगरी सन् १९९० मा बाल मृत्युदर (प्रतिहजार जीवित जन्ममा) १६२ रहेकोमा सन् २०१४ मा ३८ मा झरेको छ । दादुराविरूद्धको खोप ९२ प्रतिशतमा पुगेको छ ।

नेपालमा सन् १९९० मा ८५० रहेको मातृ मृत्युदर सन् २०१३ मा २५८ मा झरेको छ । लक्ष्य ५ बमोजिम मातृ मृत्युदर न्यूनीकरण गर्नमा उल्लेखनीय प्रगति गरेकाले संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाबाट नेपाल पुरस्कृत पनि भएको छ । मातृ स्वास्थ्यमा सकारात्मक सुधार गर्न निःशुल्क प्रसूति सेवा, यातायात खर्च, दुर्गम क्षेत्रमा काम गर्ने स्वास्थ्यकर्मीहरूलाई उत्प्रेरणा दिने तथा स्थानीय स्वास्थ्यकर्मी तथा सुडेनीलाई तालिम दिनेलगायत गर्भपतनलाई कानुनी मान्यता प्रदान गर्ने नीति कार्यान्वयनको प्रबल भूमिका रहेको छ । कुल प्रजननदर घट्नु, परिवार नियोजनका साधनहरूको प्रयोग बढ्नु, तालिम प्राप्त स्वास्थ्यकर्मीको सहयोगमा सुत्केरी हुनेको सङ्ख्या बढ्नु र गर्भवतीको समयमा स्वास्थ्यकर्मीको सेवा सल्लाह लिनेको सङ्ख्या बढ्नुले समेत मातृ मृत्युदर घटाउन सघाएको पाइएको छ ।

लक्ष्य ६ मा एच्आइभी, क्षयरोग र औलो रोगसम्बन्धी सूचकहरू रहेका छन् । यस लक्ष्यबमोजिम १५-४९ वर्ष उमेर समूहका महिला तथा पुरुषहरूमा एच्आइभी सङ्क्रमणदर सन् २००० मा ०.२९ प्रतिशत रहेकोमा २०१५ मा ०.२० प्रतिशत रहेको छ । यसैगरी १५ देखि २४ वर्ष उमेर समूहमा सङ्क्रमणदर ८० प्रतिशतले घटेको छ । क्षयरोगसम्बन्धी धेरैजसो लक्ष्य पनि हासिल भएको छ । औलो रोगका हकमा मृत्युदर शून्य पुगेकाले यो रोग उन्मूलन हुने स्थितिमा पुगेको छ ।

नेपालले लक्ष्य ७ मा रहेको दिगो विकाससम्बन्धी लक्ष्य हासिल गर्नका लागि वातावरणीय स्रोत साधनहरूको क्षय हुन नदिन नीति तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिरहेको छ । फलस्वरूप कतिपय सूचकहरूमा सकारात्मक सुधार देखिएको छ । सन् २००० मा घरायसी इन्धनका लागि दाउराको प्रयोग गर्ने परिवार ६८ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०१५ मा ५९ मा झरेको छ । यस अवधिमा एलपिजी ग्यास प्रयोग गर्ने परिवार ७.७ प्रतिशतबाट बढेर २८.७ प्रतिशतमा पुगेको छ । यसैगरी वनले ढाकेको क्षेत्रफल ४४.७ र संरक्षित क्षेत्र २३.५ प्रतिशत पुगेको छ । सुधारिएको खानेपानी संरचनामा ८३.६ प्रतिशत घरपरिवारको पहुँच पुगेको छ भने ८१ प्रतिशत घरपरिवारमा सरसफाइ सुविधा पुगेको छ ।

समग्रमा, सहश्रव्दी विकास लक्ष्य हासिलसम्बन्धी प्रगति उत्साहजनक रहेको छ । गरिबी घट्नु, विद्यालय भर्नादर तथा विद्यालय तहमा लैङ्गिक समतादर उल्लेख रूपमा सुधार हुनु, शिशु/बाल/मातृ मृत्युदर घट्नु, खानेपानी तथा सरसफाइका क्षेत्रमा उल्लेख्य सुधार हुनु सकारात्मक सङ्केत हुन् । तर, राष्ट्रिय औसतमा हासिल भएका कतिपय लक्ष्यलाई खण्डीकृत गर्दा विभिन्न भौगोलिक क्षेत्र तथा सामाजिक समूहबीच विभिन्नता रहेको र परिमाणात्मक रूपमा लक्ष्य हासिल भए पनि गुणात्मक

हिसाबमा कमजोरी रहेकाले यस स्थितिमा सुधार आवश्यक छ । यसैगरी बढ्दो व्यापार घाटा, जलवायु परिवर्तनका नकारात्मक असरहरू, ऊर्जा सङ्कटलगायत पूर्वाधारहरूको कमी रहनु र समग्र आर्थिक सामाजिक सूचकहरू उकास्नका लागि आवश्यक पर्ने आर्थिक वृद्धिदर न्यून रहनुजस्ता चुनौतीहरू रहेका छन् । यसमा विनाशकारी भूकम्पले थप चुनौती थपेको छ । यसैले हासिल भएका उपलब्धिलाई खस्किन नदिने, अपूरा लक्ष्यहरू हासिल गर्ने र उल्लिखित चुनौतीहरूलाई समाधान गर्नेगरी दिगो विकासका लक्ष्यसम्बन्धी कार्यक्रमलाई आगामी योजना तथा कार्यक्रमहरूमा समेट्नुपर्ने स्थिति छ ।

परिच्छेद : २

चौधौ योजना

(आर्थिक वर्ष २०७३/७४ - २०७५/७६)

२.१ पृष्ठभूमि

चौधौ योजना सङ्घीय स्वरूपको शासकीय व्यवस्थासहितको संविधान जारी भई त्यसमा अन्तर्निहित आर्थिक, सामाजिक सिद्धान्त कार्यान्वयन गर्नुपर्ने पहिलो योजना हो । त्यस्तै २०७२ सालको विनाशकारी भूकम्पले पुऱ्याएको क्षतिको पुनर्निर्माण गर्दै उत्थानशील नेपालको निर्माण गर्नुपर्ने र दक्षिणी सीमा क्षेत्रमा भएको अवरोधबाट राष्ट्रिय आपूर्ति व्यवस्था अस्तव्यस्त भई अर्थतन्त्रका विभिन्न पक्षहरूमा पर्न गएको असरबाट पाठ सिक्दै आगामी दिनहरूमा स्वाधीन र आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र निर्माण गर्नुपर्नेतर्फ यो योजना अभिमुख हुनुपर्ने भएको छ । यस अतिरिक्त संयुक्त राष्ट्र सङ्घको महासभाबाट सर्वसम्मत रूपमा सन् २०३० सम्म हासिल गरिसक्ने प्रतिबद्धतासहित स्वीकार गरिएका दिगो विकासका लक्ष्यहरू र नेपालको त्यस बेलासम्म मध्यम आयवर्गको मुलुकहरूको स्तरमा पुग्ने लक्ष्यसमेत हासिल हुनेगरी योजना र वार्षिक कार्यक्रम तय गर्ने पनि यो पहिलो अवसर रहेको छ । नयाँ संविधान निर्माणसँगै विकासप्रति जनआङ्कक्षा हवातै बढेको सन्दर्भमा समेत योजनाले ती अपेक्षाहरूलाई सम्बोधन गर्दै जानुपर्ने भएको छ । चौधौ योजनाको आधारपत्र तयार गर्दा यिनै तथ्यहरूलाई ध्यानमा राखिएको छ । नेपालको संविधानले परिलक्षित गरेको राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई समाजवाद उन्मुख, आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र तथा उन्नतिशील बनाउने सोचलाई कार्यान्वयन गर्दै दिगोपनसहितको समृद्धिको मार्गमा राष्ट्रलाई अगाडि बढाउनेतर्फ चौधौ योजनालाई उन्मुख गराउनु आवश्यक छ ।

चौधौ योजनाको कार्यान्वयनको क्रममा हालसम्म हासिल हुनसकेका सहश्राद्धी विकासका लक्ष्यहरूलाई समेत समावेश गरी दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्दै २०८७ सम्म मध्यम आम्दानी भएको मुलुकको रूपमा स्तरोन्नति गर्नेतर्फ प्रयत्न गर्न आवश्यक छ । त्यसैगरी रोजगारमुखी र न्यायोचित वितरणसहितको आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रलाई परिपूरक रूपमा परिचालन गर्नु आवश्यक छ । यी तीनओटै क्षेत्रबाट थप लगानी र लगानीको उत्पादकत्व वृद्धिको माध्यमबाट उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्ने, प्रतिव्यक्ति आयलाई छिट्टै मध्यम आम्दानी भएको मुलुकमा स्तरोन्नति हुने स्तरमा पुऱ्याउने र अन्ततः दिगो आर्थिक समृद्धि हासिल गर्नेतर्फ चौधौ योजनालाई केन्द्रित गरिएको छ ।

२.२ चुनौती तथा अवसर

चुनौती

दुततर आर्थिक वृद्धिदर र त्यसको न्यायपूर्ण वितरणमार्फत् शीघ्र गरिवी निवारण गर्ने, मानव विकासका पक्षमा उल्लेख्य वृद्धि गर्ने र समग्र अर्थतन्त्रलाई समृद्धि र दिगो आर्थिक सामाजिक विकासको

पथमा लैजाने कार्य निकै चुनौतीपूर्ण छ । आर्थिक वृद्धिसँगसँगै आयको वितरणमा आउनसक्ने असमानता घटाइ नेपाललाई सामाजिक न्यायमा आधारित समतामूलक तथा लोककल्याणकारी राज्यको रूपमा स्थापित गर्न पनि त्यतिकै जरुरी छ । सघन आर्थिक क्षेत्रको विस्तारमार्फत् रोजगारीका अवसर सिर्जना गरी जनसाङ्ख्यिक लाभांशको अधिकतम उपयोग गर्ने र स्वदेशमा नै पर्याप्त कामका अवसरहरू सिर्जना गर्ने कार्य पनि चुनौतीपूर्ण छ । त्यस्तै, निर्वाहमुखी कृषिलाई रूपान्तरण गरी प्रतिस्पर्धात्मक एवं व्यवसायमुखी बनाउँदै यसलाई मुलुकको औद्योगिक विकासमा आवद्ध गर्ने कार्य भन्ने चुनौतीपूर्ण छ । ऊर्जासङ्कट हटाउने, प्रकोपसम्बन्धी सम्भाव्य जोखिमहरूको न्यूनीकरण गर्दै आर्थिक-सामाजिक विकासका सबै प्रयासहरूलाई जलवायु परिवर्तन अनुकूल बनाउने कार्य अझ ठूलो चुनौतीको रूपमा रहेको छ । पूर्वाधारको निर्माण तथा विकास र आवद्धतासँगै ग्रामीण र सहरी विकासलाई अन्तरसम्बन्धित तुल्याई यसलाई आर्थिक वृद्धिको स्रोतको रूपमा स्थापित गर्नुपर्नेछ ।

विकास कार्यक्रमलाई एकीकृत गर्ने कार्यसँगसँगै निक्षेपणसम्बन्धी कार्यलाई प्रभावकारी बनाई जनताको अति नजिकको शासकीय तहसम्म सार्वजनिक सेवाको प्रवाह र वितरणलाई निश्चितता प्रदान गर्न सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनलगायत अन्य शासकीय सुधारसम्बन्धी कार्यहरू थप चुनौतीका रूपमा रहेका छन् । प्रादेशिक र स्थानीय तहसम्म विकास व्यवस्थापनको क्षमता बढाउँदै सबै तहमा जवाफदेही, स्वच्छ र प्रभावकारी विकास प्रशासन कायम गर्ने कार्य पनि चुनौतीकै रूपमा रहेको छ । राज्यको पुनर्संरचनाको कार्य छिटो सम्पन्न गर्दै प्रादेशिक एवं स्थानीय विकासको नेतृत्व यथासम्भव छिटो निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूबाट नै गराउने चुनौतीसँगै केन्द्रीय योजना कार्यान्वयन प्रणालीलाई पनि सुदृढ तुल्याउनुपर्नेछ ।

अवसर

नेपालको संविधान जारी भएसँगै राजनैतिक समस्याहरूको समाधान हुनगई मुलुक आर्थिक तथा सामाजिक विकासको चरणमा प्रवेश गरेको छ । उर्वर जमिन, जलस्रोत, वन, खानी, जैविक विविधता एवं भौगोलिक सुन्दरताजस्ता प्राकृतिक स्रोतहरूको बुद्धिमतापूर्ण उपयोगबाट समृद्धि हासिल गर्नसक्ने प्रसस्त सम्भावना छन् । कुल जनसङ्ख्यामा आर्थिक रूपले सक्रिय हुने जनसङ्ख्याको अनुपात बढ्दै जानुका साथै आर्थिक सामाजिक विकासलाई द्रुतता प्रदान गर्न स्वस्थ र क्रमशः शिक्षित हुँदै गइरहेको सक्षम जनशक्ति विकास हुँदैछ । जनसाङ्ख्यिक लाभांश, जुन लामो समयसम्म उपलब्ध हुननसक्ने विश्व अनुभवले प्रमाणित गरेसकेको छ, आगामी तीन चार दशकसम्म उपलब्ध हुँदैछ । उपयोग हुनै नसकेका तथा कम उपयोग भइरहेका भौतिक तथा अन्य पूर्वाधार उपयोग गर्ने अवसर छ ।

हालसम्मको सामाजिक र आर्थिक क्षेत्रमा भएको लगानीको उच्चतम प्रतिफल लिनसक्ने अवस्था छ । आर्थिक रूपले सक्रिय जनसङ्ख्याको आधाआधी जनसङ्ख्या सहकारी तथा सामुदायिक प्रणालीमा आवद्ध भएको छ । जुन आफैमा सहभागितामूलक विकासका लागि आधारशिला बनिसकेको छ । सहकारी र निजी दुवै क्षेत्र प्रवर्द्धन गर्ने सरकारी नीतिबाट प्राप्त अवसरको उपयोग गर्दै मुलुकलाई आर्थिक रूपले समृद्ध बनाउन सरकारसँग परिपूरकको भूमिका निर्वाह गर्न तत्पर छन् । भूकम्पबाट भएको विनाश र दक्षिणी सीमा क्षेत्रमा भएको अवरोधबाट असह्य पीडा र क्षति भए पनि दुवैले सन्तुलित अन्तरनिर्भरताको आधारमा आत्मनिर्भरता र दिगो विकास अगाडि बढाउन अवसर प्रदान गरेका छन् । अन्तरसरकारी

मञ्च, अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय सङ्घसंस्थामार्फत् विकासमा साभेदारी र उच्च वैदेशिक सहायताको प्रतिबद्धता प्राप्त छ । गैरआवासीय नेपालीलगायतबाट वैदेशिक लगानी क्रमशः आकर्षित भइरहेका छन् । छिमेकी मुलुकमा द्रुत विस्तार भइरहेको मध्यम वर्गीय जनहिस्साले नेपालको पर्यटन, वैदेशिक लगानी, निर्यात एवं कतिपय सेवा क्षेत्रको विस्तार गर्ने अवसर प्राप्त छ । वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त सीप, पुँजी र उद्यमशीलताबाट नेपाललाई बाह्य जगतबाट ज्ञान, प्रविधि र पुँजी परिचालन गर्न थप अवसर प्रदान गरेको छ ।

२.३ सोच

स्वाधीन, समुन्नत तथा समाजवाद उन्मुख राष्ट्रिय अर्थतन्त्र एवं समृद्ध नेपाली ।

२.४ लक्ष्य

सामाजिक न्यायसहितको लोककल्याणकारी राज्य हुँदै मध्यम आय भएका मुलुकको स्तरमा पुग्ने ।

२.५ उद्देश्य

उत्पादनशील रोजगारी उन्मुख र न्यायपूर्ण वितरणसहितको उच्च आर्थिक वृद्धिद्वारा द्रुत गतिमा गरिबी न्यूनीकरण गर्दै आर्थिक सामाजिक रूपान्तरण गर्नु ।

२.६ परिमाणात्मक लक्ष्य

चौधौँ योजनाका केही प्रमुख आर्थिक सामाजिक लक्ष्य तालिका नं. २.१ मा उल्लेख गरेबमोजिम कायम गरिएका छन् ।

तालिका २.१ : प्रमुख आर्थिक, सामाजिक र भौतिक लक्ष्यहरू

क्र.सं.	सूचक/लक्ष्य	आ.व. २०७२/७३ को स्थिति	चौधौँ योजनाको लक्ष्य (२०७५/७६ मा)
१.	वार्षिक औषत आर्थिक वृद्धिदर (प्रतिशत)	०.७७	७.२०
२.	कृषि क्षेत्रको वार्षिक औषत वृद्धिदर (प्रतिशत)	१.३३	४.७०
३.	गैरकृषि क्षेत्रको वार्षिक औषत वृद्धिदर (प्रतिशत)	०.६३	८.४०
४.	मुद्रास्फीतिदर	९.५	७.५
५.	गार्हस्थ्य प्रतिव्यक्ति आम्दानी (रु. हजारमा)	८०.९०	१०५.७०
६.	गरिबीको रेखामुनिको जनसङ्ख्या (प्रतिशत)	२१.६०	१७.००
७.	मानव विकास सूचकाङ्क	०.५४	०.५७
८.	लैङ्गिक सशक्तीकरण सूचकाङ्क	०.५६	०.५८
९.	अपेक्षित आयु (जन्मेको समयमा, वर्ष)	७१	७२
१०.	खानेपानी सेवा पुगेको जनसङ्ख्याको (प्रतिशत)	८३.६०	९०.००

क्र.सं.	सूचक/लक्ष्य	आ.व. २०७२/७३ को स्थिति	चौधौ योजनाको लक्ष्य (२०७५/७६ मा)
११.	माध्यमिक तहमा खुद भर्नादर (प्रतिशत)	३७.७०	४५.००
१२.	१५-२४ वर्ष उमेर समूहको साक्षरतादर	८८.६०	९९.००
१३.	सडक यातायातले जोडिएका गाउँ विकास समिति (सङ्ख्या)*	२,७३९	३,०७२
१४.	विद्युत् उत्पादन (जडित क्षमता, मेगावाट)	८२९	२,२७९
१५.	विद्युतमा पहुँच प्राप्त जनसङ्ख्या (प्रतिशत)	७४.००	८७.००
१६.	सिँचाई (हेक्टर लाखमा)	१३.९६	१५.२०
१७.	इन्टरनेट सेवामा पहुँच प्राप्त जनसङ्ख्या (प्रतिशत)	४६.४०	६५.००

* भौगोलिक विकटता, वातावरणीय प्रतिकूलता र प्राविधिक कारणले तत्काल सम्भव नहुने ८५ ओटा बाहेक विद्यमान सम्पूर्ण गाउँ विकास समितिहरू ।

२.७ रणनीति

उल्लेखित सोच, लक्ष्य र उद्देश्य हासिल गर्न निम्नानुसार पाँच प्रमुख रणनीतिहरू अधि सारिएका छन् :

१. कृषि क्षेत्रको रूपान्तरण, पर्यटन, औद्योगिक एवं साना तथा मझौला व्यवसायको विस्तारमार्फत् उत्पादन वृद्धि गर्ने ।
२. ऊर्जा, सडक तथा हवाई यातायात, सूचना तथा सञ्चार र ग्रामीण-सहरी तथा त्रिदेशीय आवश्यकता विकासका लागि पूर्वाधार निर्माण गर्ने ।
३. सामाजिक विकास र सामाजिक सुरक्षा एवं सामाजिक संरक्षणमा जोड दिँदै मानव विकासमा उच्च तथा दिगो सुधार गर्ने ।
४. आर्थिक, सामाजिक एवं शासकीय सुधार, कुशल एवं जवाफदेही सार्वजनिक वित्त, स्वच्छ, पारदर्शी र जनमैत्री सार्वजनिक सेवा एवं मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्दै समग्र सुशासन प्रवर्द्धन गर्ने ।
५. लैङ्गिक समानता, समावेशीकरण, वातावरण संरक्षण, विज्ञान तथा प्रविधिको उच्चतम प्रयोग तथा संस्थागत क्षमता बढाउने ।

२.८ आर्थिक-सामाजिक विकासमा विभिन्न क्षेत्रको भूमिका

सरकारी क्षेत्र

सरकारी क्षेत्रको भूमिका रणनीतिक महत्त्वका पूर्वाधारहरूको विकासद्वारा उच्च र दिगो विकासको आधार निर्माण गर्ने, समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्ने, नीतिगत, कानुनी, नियामक र प्रक्रियागत सुधार गरी आन्तरिक तथा बाह्य लगानीको वातावरण सिर्जना गर्ने, सामाजिक सुरक्षा र संरक्षण सुदृढ गर्ने र निजी, सहकारी र गैरसरकारी तथा सामुदायिक क्षेत्रलाई विकास प्रक्रियामा अधि बढाउने

सहजीकरण गर्ने रहनेछ । लोककल्याणकारी राज्यको अवधारणाअनुरूप सरकार आधारभूत क्षेत्रमा आर्थिक सामाजिक पूर्वाधार निर्माण गर्ने, सुशासन कायम गर्ने, अनुसन्धान तथा विकास गर्ने र सामाजिक न्यायसहितको आर्थिक प्रणाली निर्माणमा केन्द्रित रहनेछ ।

निजी क्षेत्र

सरकारबाट सिर्जित व्यावसायिक वातावरण र उपलब्ध प्रोत्साहनको उपयोग गर्दै नवीनतम सोच र प्रविधिसहितको लगानी वृद्धि गरी आय र रोजगारी बढाउने तथा प्रतिस्पर्धाको माध्यमबाट दक्षता र उत्पादकत्व वृद्धि गरी निजी क्षेत्रले समग्र आर्थिक वृद्धिको वाहकको भूमिका निर्वाह गर्ने यस योजनाले अपेक्षा गरेको छ । कृषि, औद्योगिक एवं सेवाक्षेत्रसँग अन्तरसम्बन्ध बढाउँदै यसले आर्थिक रूपान्तरणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने अपेक्षा पनि गरिएको छ ।

सहकारी क्षेत्र

समुदायमा रहेको साधन/स्रोतको सङ्गठित संस्थामार्फत् पारिचालन गरी सामाजिक रूपान्तरण, समावेशी आर्थिक वृद्धि र समुदायको सशक्तीकरणमा सहकारीको भूमिका रहनेछ । सरकार उपस्थित हुनसक्ने र निजी क्षेत्र आकर्षित नहुने सामाजिक व्यवसायको मर्मअनुसार आधारभूत क्षेत्रमा वस्तु र सेवा प्रवाहलाई सुनिश्चित गर्न सहकारी क्षेत्रको भूमिका महत्वपूर्ण रहनेछ । खासगरी ग्रामीण तथा स्थानीयस्तरमा जनसमुदायलाई सङ्गठित गरी उनीहरूको आर्थिक-सामाजिक रूपान्तरण गर्न र समावेशी आर्थिक वृद्धिमा सहकारी क्षेत्रले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नेछ । सहकारी अभियान, सञ्जाल र शक्तिलाई उच्च विकास, समावेशी आर्थिक वृद्धि, गरिबी निवारण, सामाजिक सुरक्षा र समुदायको विकासमा सक्रिय गराइनेछ ।

सामुदायिक र अन्य क्षेत्र

सरकारको राष्ट्रिय नीति, प्राथमिकताभित्र रहेर सामाजिक परिचालनको माध्यमबाट स्थानीय साधन, स्रोत र सीपमूलक क्षमताको विकास गरी आय आर्जन, रोजगारी, लैङ्गिक तथा सामाजिक सशक्तीकरण एवं राष्ट्रिय नीति निर्माणमा सामुदायिक तथा गैरसरकारी संस्थाहरूलाई परिचालन गरिनेछ । त्यस्तै, सार्वजनिक सेवा प्रवाहको स्वस्थ निगरानी, पारदर्शिता र जवाफदेहिताको पैरवी तथा सुशासन कायम गर्नमा गैरसरकारी र सामुदायिक संस्थाहरूसमेतको भूमिकालाई यस योजनाले महत्व दिएको छ ।

२.९ आर्थिक वृद्धिदर र स्रोत साधनको व्यवस्था

२.९.१ आर्थिक वृद्धिदर

हालसम्म सिर्जना भएका भौतिक तथा सामाजिक पूर्वाधार, पुनर्निर्माणतथा नवनिर्माणको अवसर, त्यस्तै ठूला पूर्वाधार आयोजनाको समाप्ति र आर्थिक मुद्दामा केन्द्रित राज्यप्रणालीका कारण चौधौँ योजना अवधिभित्रै उच्चदरको आर्थिक वृद्धि हासिल गर्दै मुलुकलाई आर्थिक समृद्धिको पथमा अघि बढाउन सकिन्छ । त्यसैले योजना अवधिमा कृषि क्षेत्रको औसत वृद्धिदर ४.७ प्रतिशत र गैरकृषि क्षेत्रको औसत वृद्धिदर ८.४ प्रतिशत हुने लक्ष्य राखिएको छ । समग्रमा, योजनाको औसत आर्थिक वृद्धिदर ७.२ प्रतिशत हुने लक्ष्य निर्धारण गरिएको छ । योजनाको पहिलो वर्ष करिब ६.५ प्रतिशत, दोश्रो वर्ष ७.२ प्रतिशत र तेश्रो तथा अन्तिम वर्ष ७.९ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धिदर कायम गरिएको छ ।

चौधौ योजनाको क्षेत्रगत मूल्य अभिवृद्धिसहितको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन तालिका नं. २.२ मा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका २.२ : क्षेत्रगत मूल्य अभिवृद्धि र कुल गार्हस्थ्य उत्पादन
(आ.व. २०७२/७३ को स्थिर मूल्यमा)

(रु. करोडमा)

क्र.सं.	क्षेत्रहरू	आधार वर्ष २०७२/७३	चौधौ योजना			
			औसत वृद्धिदर	आ.व. २०७३/७४	आ.व. २०७४/७५	आ.व. २०७५/७६
१.	कृषि	६६१९६	४.७	६९१६७	७२४२९	७५९३९
	१.१ कृषि तथा वन	६५१४७	४.६	६८०१३	७११४२	७४४८६
	१.२ मत्स्यपालन	१०४९	११.४	११५४	१२८७	१४५३
२.	गैरकृषि	१४२६७३	८.४	१५३४४७	१६६१८१	१८१५११
	२.१ उद्योग	२९२८१	१०.६	३२२४७	३५४४७	३९४६१
	२.१.१ खानी तथा भूगर्भ	१२२६	६.५	१३३०	१४०३	१४८७
	२.१.२ उद्योग	११५५७	६.१	१२४८१	१३०७४	१३८५८
	२.१.३ विद्युत्, ग्यास तथा पानी	२१२२	१२.२	२३३४	२६१४	३००६
	२.१.४ निर्माण	१४३७७	१३.६	१६१०२	१८३५७	२१११०
	२.२ सेवा	११३३९२	७.८	१२१२००	१३०७३४	१४२०५०
	२.२.१ थोक तथा खुद्रा व्यापार	२९७३	७.८	३१७९२	३४३३६	३७२५४
	२.२.२ होटल तथा रेष्टुरेण्ट	४३४९	९.०	४६९६	५११९	५६३१
	२.२.३ यातायात, भण्डारण र सञ्चार	१७५९२	११.९	१९३५१	२१६७३	२४७०७
	२.२.४ वित्तीय मध्यस्थता	१०३५६	७.०	१०९७८	११७४६	१२६८६
	२.२.५ घरजग्गा, बहाल, तथा व्यापारिक क्रियाकलाप	१९१३३	५.८	२००८९	२१२९४	२२६७९
	२.२.६ सामान्य प्रशासन तथा रक्षा	५४४०	५.०	५७१२	५९९७	६२९७
	२.२.७ शिक्षा	१४११५	७.०	१५०३३	१६०८५	१७२९१
	२.२.८ स्वास्थ्य तथा सामाजिक कार्य	३७००	९.०	४०१४	४३७५	४७९१
	२.२.९ अन्य सामुदायिक सामाजिक तथा व्यक्तिगत सेवाका क्रियाकलाप	८९९६	६.०	९५३६	१०१०८	१०७१४
	कुल मूल्य अभिवृद्धि (FISIM समेत)	२०८८६९	७.३	२२२६१४	२३८६१०	२५७४५०
	वित्तीय मध्यस्थता सेवा अप्रत्यक्ष रूपमा	८१४१	७.५	८७५१	९४०८	१०११३
	कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (आधारभूत मूल्यमा)	२००७२८	७.२	२१३८६३	२२९२०२	२४७३३७
	खुद वस्तु तथा सेवा उत्पादन कर	२४१४२	७.८	२५८३२	२७७९५	३०२९६
	कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (उत्पादकको मूल्यमा)	२२४८७०	७.३	२३९६९४	२५६९९७	२७७६३३

२.९.२ सीमान्त पुँजी उत्पादन अनुपात र लगानी

विगतका वर्षहरूमा आर्थिक तथा गैरआर्थिक कारणहरूले सार्वजनिक तथा निजी लगानीको उत्पादकत्व उत्साहप्रद हुनसकेको छैन । त्यसैगरी, उपयुक्त सीप र दक्षता एवं अनुकूल औद्योगिक वातावरणको अभावमा श्रमको उत्पादकत्व वृद्धि हुनसकेको छैन । अझ अनुसन्धान तथा विकासमा मुलुक सुहाउँदो प्रविधिको तत्काल प्रयोग/उपयोगमा पनि समस्या रहेकाले समग्र अर्थतन्त्रको कार्यकुशलता बढ्न सकेको छैन । जलस्रोत तथा वैकल्पिक ऊर्जामा आधारित ऊर्जा क्षेत्रको विकास, राजमार्ग तथा रणनीतिक महत्त्वका र दीर्घकालीन आवश्यकता सहज पार्ने सडकको सञ्जाल विकास गर्न श्रम र प्रविधिभन्दा बढी पुँजीको परिचालन र लगानी गर्नुपर्ने बाध्यता छ । त्यस्तै आर्थिक क्रियाकलापहरू यान्त्रिकीकरण हुँदै जाने छन् । तत्कालका लागि मूलतः निर्माण र विद्युत्मा सीमान्त पुँजी उत्पादन अनुपात केही उच्च रहने अवस्था छ । खासगरी ठूला पूर्वाधार आयोजनाहरूको सुरुवात हुने तर प्रतिफल आउन समय लाग्ने भएकोले आगामी योजनामा सीमान्त पुँजी उत्पादन अनुपात गत योजनाभन्दा केही उच्च हुने अनुमान छ । तदनुरूप आगामी योजनामा सीमान्त पुँजी उत्पादनको अनुपात ५.२ हुने अनुमान गरिएको छ । यो सीमान्त पुँजी उत्पादन अनुपातको आधारमा योजना अवधिमा हासिल गर्नेगरी लक्षित औसत ७.२ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धिदर प्राप्त गर्न कुल स्थिर लगानी रु. २४ खर्ब २४ अर्ब ९६ करोड आवश्यक पर्ने अनुमान गरिएको छ । यसमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रबाट रु. ९ खर्ब ५४ अर्ब ४२ करोड, निजी क्षेत्रबाट रु. १३ खर्ब २७ अर्ब ३० करोड र सहकारी क्षेत्रबाट रु. १ खर्ब ४३ अर्ब २४ करोड लगानी हुने अपेक्षा गरिएको छ । कुल लगानीमा यी तीन क्षेत्रको क्रमशः ३९.४ प्रतिशत, ५४.७ प्रतिशत र ५.९ प्रतिशत हुनेछ । अनुमानित लगानीको विषयगत बाँडफाँड गर्दा कृषि, विद्युत्, शिक्षा तथा निर्माणमा सरकारी लगानी उल्लेख्य वृद्धि हुने प्रक्षेपण गरिएको छ ।

क्षेत्रगत सीमान्त पुँजी उत्पादन अनुपात र लगानीसम्बन्धी विवरण तालिका नं. २.३ मा दिइएको छ ।

तालिका २.३ : सीमान्त पुँजी उत्पादन अनुपात र कुल लगानी
(आ.व. २०७२/७३ को स्थिर मूल्यमा)

(रु. करोडमा)

क्र.सं.	लगानीका क्षेत्रहरू	अनुमानित सीमान्त पुँजी उत्पादन अनुपात	चौधौँ योजनामा प्रक्षेपित लगानी							
			आ.व. २०७३/७४		आ.व. २०७४/७५		आ.व. २०७५/७६		जम्मा	
			रकम	प्रतिशत	रकम	प्रतिशत	रकम	प्रतिशत	रकम	प्रतिशत
१.	कृषि		८६१७	१२.९	९४६१	१२.०	१०१७८	१०.५	२८२५६	११.७
१.१	कृषि तथा वन	२.९	८३१३	१२.४	९०७३	११.५	९६९६	१०.०	२७०८२	११.२
१.२	मत्स्यपालन	२.९	३०४	०.५	३८८	०.५	४८२	०.५	११७४	०.५
२.	गैरकृषि		५८३३३	८७.१	६९४८९	८८.०	८६४१८	८९.५	२१४२४०	८८.३
२.१	उद्योग		१८१७६	२७.१	१९४५२	२४.८	२५६६७	२६.६	६३३९५	२६.१
२.१.१	खानी तथा भूगर्भ	७.४	७७१	१.२	४४१	०.७	६२३	०.६	१९३५	०.८
२.१.२	उद्योग	६.२	५७३२	८.६	३६७६	४.७	४८६४	५.०	१४२७१	५.९
२.१.३	विद्युत्, ग्यास तथा पानी	२९.०	६१५२	९.२	८१२१	१०.३	११३७०	११.८	२५६४३	१०.६

क्र.सं.	लगानीका क्षेत्रहरू	अनुमानित सीमान्त पुँजी उत्पादन अनुपात	चौधौ योजनामा प्रक्षेपित लगानी							
			आ.व. २०७३/७४		आ.व. २०७४/७५		आ.व. २०७५/७६		जम्मा	
			रकम	प्रतिशत	रकम	प्रतिशत	रकम	प्रतिशत	रकम	प्रतिशत
२.१.४	निर्माण	३.२	५५२१	८.२	७२१४	९.१	८८११	९.१	२१५४६	८.९
२.२	सेवा		४०१५७	६०.०	४९९३७	६३.३	६०७५१	६२.९	१५०८४५	६२.२
२.२.१	थोक तथा खुद्रा व्यापार	२.८	५८२४	८.७	७१२२	९.०	८१७२	८.५	२१११७	८.७
२.२.२	होटल तथा रेष्टुरेण्ट	६.५	२२६१	३.४	२७४७	३.५	३३२७	३.४	८३३६	३.४
२.२.३	यातायात, भण्डारण र सञ्चार	९.०	१५८३२	२३.६	२०८९९	२६.५	२७३०८	२८.३	६४०३९	२६.४
२.२.४	वित्तीय मध्यस्थता	३.५	२१७५	३.२	२६९०	३.४	३२८९	३.४	८१५३	३.४
२.२.५	घरजग्गा, बहाल तथा व्यापारिक क्रियाकलाप	५.५	५२६१	७.९	६६२९	८.४	७६१३	७.९	१९५०४	८.०
२.२.६	सामान्य प्रशासन तथा रक्षा	४.२	११४२	१.७	११९९	१.५	१२५९	१.३	३६०१	१.५
२.२.७	शिक्षा	३.५	३२११	४.८	३६८३	४.७	४२२२	४.४	११११६	४.६
२.२.८	स्वास्थ्य तथा सामाजिक कार्य	९.०	२८३०	४.२	३२५१	४.१	३७४१	३.९	९८२२	४.१
२.२.९	अन्य सामुदायिक सामाजिक तथा व्यक्तिगत सेवाका क्रियाकलाप	३.०	१६१९	२.४	१७६	२.२	१८१९	१.९	५१५५	२.१
	कुल	५.२	६६९५०	१००.०	७८९५०	१००.०	९६५९६	१००.०	२४२४९६	१००.०

उल्लेखित कुल लगानीमध्ये सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रबाट हुने लगानीसम्बन्धी विवरण तालिका नं २.३ (क) मा दिइएको छ ।

तालिका २.३ (क) : सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रबाट हुने लगानी
(आ.व. २०७२/७३ को स्थिर मूल्यमा)

(रु. करोडमा)

क्र. सं.	लगानीका क्षेत्रहरू	सार्वजनिक		निजी		सहकारी		जम्मा रकम
		रकम	प्रतिशत	रकम	प्रतिशत	रकम	प्रतिशत	
१.	कृषि	१४०२४	१४.७	१०३३६	७.८	३८९७	२७.२	२८२५७
१.१	कृषि तथा वन	१३८१२	१४.५	९४७९	७.१	३७९१	२६.५	२७०८२
१.२	मत्स्यपालन	२१२	०.२	८५७	०.६	१०६	०.७	११७५
२.	गैरकृषि	८१४१८	८५.३	१२२३९४	९२.२	१०४२७	७२.८	२१४२३९
२.१	उद्योग	२९८८५	३१.३	३०८४४	२३.२	२६६६	१८.६	६३३९५
२.१.१	खानी तथा भूगर्भ	१९४	०.२	१७०३	१.३	३९	०.३	१९३५
२.१.२	उद्योग	८५६	०.९	११९८८	९.०	१४२७	१०.०	१४२७१
२.१.३	विद्युत, ग्यास तथा पानी	२०००२	२१.०	४८७२	३.७	७६९	५.४	२५६४३
२.१.४	निर्माण	८८३४	९.३	१२२८१	९.३	४३१	३.०	२१५४६
२.२	सेवा	५१५३३	५४.०	९१५५०	६९.०	७७६१	५४.२	१५०८४४
२.२.१	थोक तथा खुद्रा व्यापार	१२६७	१.३	१७५२७	१३.२	२३२३	१६.२	२१११७
२.२.२	होटल तथा रेष्टुरेण्ट	८३४	०.९	७३३६	५.५	१६७	१.२	८३३६
२.२.३	यातायात, भण्डारण र सञ्चार	२५६१६	२६.८	३६५०२	२७.५	१९२१	१३.४	६४०३९

क्र. सं.	लगानीका क्षेत्रहरू	सार्वजनिक		निजी		सहकारी		जम्मा रकम
		रकम	प्रतिशत	रकम	प्रतिशत	रकम	प्रतिशत	
२.२.४	वित्तीय मध्यस्थता	९७८	१.०	५७८९	४.४	१३८६	९.७	८१५३
२.२.५	घरजग्गा, बहाल तथा व्यापारिक क्रियाकलाप	९७५	१.०	१७५५३	१३.२	९७५	६.८	१९५०४
२.२.६	सामान्य प्रशासन तथा रक्षा	३६०१	३.८	०	०.०	०	०.०	३६०१
२.२.७	शिक्षा	७२२६	७.६	३५५७	२.७	३३३	२.३	११११६
२.२.८	स्वास्थ्य तथा सामाजिक कार्य	७१७०	७.५	२३५७	१.८	२९५	२.१	९८२२
२.२.९	अन्य सामुदायिक सामाजिक तथा व्यक्तिगत सेवाका क्रियाकलाप	३८६६	४.१	९२८	०.७	३६१	२.५	५१५५
	कुल लगानी	९५४४२	१००	१३२७३०	१००	१४३२४	१००.००	२४२४९६

त्यसैगरी कुल लगानीमध्ये सार्वजनिक, निजी र सहकारीमार्फत् योजना अवधिमा हुने लगानीको क्षेत्रगत प्रतिशत तालिका नं २.३ (ख) मा दिइएको छ।

तालिका २.३ (ख) : सार्वजनिक, निजी र सहकारीको क्षेत्रगत लगानी
(आ.व. २०७२/७३ को स्थिर मूल्यमा)

(प्रतिशत)

क्र.सं.	लगानीका क्षेत्रहरू	सार्वजनिक	निजी	सहकारी	जम्मा
१.	कृषि	४९.६	३६.६	१३.८	१००.०
	१.१. कृषि तथा वन	५१.०	३५.०	१४.०	१००.०
	१.२ मत्स्यपालन	१८.०	७३.०	९.०	१००.०
२.	गैरकृषि	३९.४	५५.८	४.८	१००.०
	२.१ उद्योग	५२.४	४३.६	४.०	१००.०
	२.१.२ खानी तथा भूगर्भ	१०.०	८८.०	२.०	१००.०
	२.१.२ उद्योग	६.०	८४.०	१०.०	१००.०
	२.१.३ विद्युत्, ग्यास तथा पानी	७८.०	१९.०	३.०	१००.०
	२.१.४ निर्माण	४१.०	५७.०	२.०	१००.०
	२.२ सेवा	३४.२	६०.७	५.१	१००.०
	२.२.१ थोक तथा खुद्रा व्यापार	६.०	८३.०	११.०	१००.०
	२.२.२ होटेल तथा रेष्टुरेण्ट	१०.०	८८.०	२.०	१००.०
	२.२.३ यातायात, भण्डारण र सञ्चार	४०.०	५७.०	३.०	१००.०
	२.२.४ वित्तीय मध्यस्थता	१२.०	७१.०	१७.०	१००.०
	२.२.५ घरजग्गा, बहाल तथा व्यापारिक क्रियाकलाप	५.०	९०.०	५.०	१००.०
	२.२.६ सामान्य प्रशासन तथा रक्षा	१००.०	०.०	०.०	१००.०
	२.२.७ शिक्षा	६५.०	३२.०	३.०	१००.०
	२.२.८ स्वास्थ्य तथा सामाजिक कार्य	७३.०	२४.०	३.०	१००.०
	२.२.९ अन्य सामुदायिक, सामाजिक तथा व्यक्तिगत सेवाका क्रियाकलाप	७५.०	१८.०	७.०	१००.०
	जम्मा	३९.४	५४.७	५.९	१००.०

२.९.३ सार्वजनिक खर्च र खर्च व्यहोर्ने स्रोत

निजी तथा सहकारी दुवै क्षेत्रको लगानीलाई आकर्षण गर्न तथा आधारभूत सेवा प्रवाह गर्न सरकारी लगानी अर्थात् बजेटको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। यस परिप्रेक्ष्यमा योजना अवधिमा रु. ३२ खर्ब ३ अर्ब ४२ करोडको सरकारी खर्च हुने अनुमान गरिएको छ। यस अनुमानित खर्चमध्ये रु. १७ खर्ब ९० अर्ब २ करोड चालू खर्च र रु. ९ खर्ब ५४ अर्ब ४२ करोड पूँजीगत खर्च हुने अनुमान गरिएको छ। योजनाको अन्तिम वर्षमा पूँजीगत खर्च र कुल खर्च कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा क्रमशः १३.६ प्रतिशत र २२ प्रतिशत हुने प्रक्षेपण गरिएको छ।

उल्लेखित सरकारी खर्च व्यहोर्ने प्रमुख स्रोतको रूपमा रहने राजस्व कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २२.८ प्रतिशत अर्थात् रु. १७ खर्ब ६३ अर्ब ५७ करोड परिचालन हुने अनुमान गरिएको छ। त्यसैगरी, योजना अवधिमा रु. ३ खर्ब २३ अर्ब २४ करोड बराबरको अनुदान (वैदेशिक) प्राप्त हुने अनुमान गरिएको छ।

राजस्व तथा अन्य आन्तरिक आम्दानी र वैदेशिक अनुदान परिचालन गर्दा न्यून हुने योजनाको अनुमानित खर्च रु. ११ खर्ब ०९ अर्ब ९१ करोडमध्ये रु. ६ खर्ब ५६ अर्ब ६ करोड वैदेशिक ऋण र बाँकी न्यून हुने रु. ४ खर्ब १९ अर्ब ५ करोड आन्तरिक ऋणबाट व्यहोर्नुपर्ने प्रक्षेपण गरिएको छ। योजनाको अन्तिम वर्षमा वैदेशिक सहायता (अनुदान र ऋण), वैदेशिक अनुदान, खुद वैदेशिक ऋण र खुद आन्तरिक ऋणको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँगको अनुपात क्रमशः १२.५ प्रतिशत, ४.२ प्रतिशत, ५.८ प्रतिशत र ३.६ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको छ।

सरकारी बजेट (खर्च) तथा व्यहोर्ने स्रोतहरूको विवरण तालिका नं. २.४ मा उल्लेख गरिएको छ।

तालिका २.४ : सरकारी बजेट (खर्च) र व्यहोर्ने स्रोतहरू

(आ.व. २०७२/७३ को मूल्यमा)

(रु. करोडमा)

क्र.सं.	विवरण	आ.व. २०७२/७३* (आधार वर्ष)	चौधौँ योजना			
			आ.व. २०७३/७४	आ.व. २०७४/७५	आ.व. २०७५/७६	जम्मा
१.	कुल बजेट	७०११७	९७८१०	१०५७२८	११६८०४	३२०३४२
२.	कुल राजस्व	४६०००	५१४२९	५८४१३	६६५१५	१७६३५७
३.	वैदेशिक अनुदान	६७०७	९९०५	१०८४८	११५७१	३२३२४
४.	कुल खर्च	५९३१५	८४४०१	९१०६९	९८९७४	२७४४४४
	- चालू खर्च	४३४०६	५७८२८	५९८३५	६१३३९	१७९००२
	- पूँजीगत खर्च	१५९०९	२६५७३	३१२३४	३७६३५	९५४४२
५.	बजेट बचत (-) न्यून (+)	६६०८	२३०६७	२१८०८	२०८८८	६५७६३
६.	वित्तीय व्यवस्था	(५४०६)	(१९५८८)	(२१८०८)	(२०८८८)	(६२२८३)
७.	खुद ऋण लगानी	२८०७	२९६९	३१६४	३४१७	९५५०

क्र.सं.	विवरण	आ.व. २०७२/७३* (आधार वर्ष)	चौधौ योजना			
			आ.व. २०७३/७४	आ.व. २०७४/७५	आ.व. २०७५/७६	जम्मा
	- आन्तरिक ऋण लगानी	३००७	३१७९	३३९१	३६५०	१०२२०
	- आन्तरिक ऋण फिर्ता प्राप्ति	२००	२१०	२२७	२३३	६७०
८.	खुद शेयर लगानी	१३४९	१४२५	१५०७	१५९३	४५२५
	- आन्तरिक शेयर लगानी	१३२९	१४०५	१४८५	१५७०	४४६०
	- वैदेशिक शेयर लगानी	२०	२०	२२	२३	६५
९.	खुद वैदेशिक ऋण	(४९७२)	(१७९९८)	(१८४५१)	(१६०३६)	(४२४८५)
	- वैदेशिक ऋण साँवा भुक्तानी	२२३६	२९४५	३२७७	६८९९	१३९२१
	- वैदेशिक ऋण	७२०८	२०९४३	२१७२८	२२९३५	६५६०६
१०.	खुद आन्तरिक ऋण	(४५९०)	(५९८४)	(८०२८)	(९८६२)	(२३८७३)
	- आन्तरिक ऋण साँवा भुक्तानी	४२१०	५८६०	६४८४	५६८८	१८०३२
	- आन्तरिक ऋण	८८००	११८४४	१४५१२	१५५५०	४९९०५
११.	ट्रेजरी बचत	४८५६	३४८०	०	०	३४८०

*संशोधित अनुमान ।

२.९.४ साधन/स्रोतको बाँडफाँड तथा परिचालनका आधारहरू

साधन/स्रोत खासगरी लगानीको बाँडफाँड तथा परिचालन गर्ने प्रक्षेपण गर्दा संविधान निर्देशित सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागितालाई एक अर्काको परिपूरक र सहयोगीको रूपमा लिइएको छ ।

सार्वजनिक लगानीलाई संवैधानिक दायित्व पूरा गर्ने, आर्थिक वृद्धि र समृद्धि हासिल गर्नेतर्फ उन्मुख हुने, पुनर्निर्माण गर्ने र निजी क्षेत्रको लगानीलाई आकर्षित गर्ने तथा व्यावसायिक वातावरण तयार गर्ने, निजी क्षेत्रको लगानीलाई आर्थिक वृद्धि, औद्योगीकरण र रोजगारी सृजना गर्ने र सहकारी क्षेत्रको लगानीलाई कृषि, पशु, विद्युत, उद्योग र सामाजिक विकासका क्षेत्रमा लक्षित गरिएको छ । सार्वजनिक अर्थात् सरकारी लगानीको बाँडफाँडका आधारहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- क. नेपालको संविधानले प्रदान गरेका आधारभूत तथा मौलिक हकको नागरिकले उपयोग गर्न पाउने वातावरण सिर्जना गर्ने ।
- ख. ऊर्जा सङ्कट समाधान गर्न सहयोगी हुने नीतिगत र कार्यक्रमगत व्यवस्था गर्ने ।
- ग. पूर्वाधार विकास र खासगरी उत्तर दक्षिण आबद्धता विकासको लागि आवश्यक सडकजस्ता पूर्वाधारहरूको विकास गर्ने ।
- घ. कृषि क्षेत्रको व्यावसायीकरणसमेतबाट रोजगारीको अवसरहरू सिर्जना गरी प्रत्येक वर्ष आर्थिक रूपले सक्रिय र श्रम बजारमा प्रवेश गर्ने श्रम शक्तिलाई रोजगारी उपलब्ध गराउने ।
- ङ. आर्थिक वृद्धिलाई तत्कालै मद्दत पुऱ्याउने क्षेत्रमा लगानी बढाउने ।

- च. सामाजिक (शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी तथा सरसफाइ) क्षेत्रको विकास गर्ने ।
- छ. भूकम्पछिको पुनर्निर्माण र नवनिर्माणलाई तीव्रता दिने ।
- ज. सङ्घीय, प्रादेशिक र स्थानीय सन्तुलन, समावेशीकरण र भौगोलिक सन्तुलन कायम गर्ने ।

२.९.५ प्रस्तावित लगानीबाट समष्टिगत अर्थतन्त्रमा पर्ने प्रभाव

सरकारी, निजी र सहकारी क्षेत्रसमेतको संयुक्त रूपमा हुने लगानी र अन्य प्रयासहरूले गर्दा देशको अर्थतन्त्रका प्रमुख तथा समष्टिगत सूचकहरूमा सकारात्मक प्रभाव पर्न गई क्रमशः क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अन्तरनिर्भरताको उपयोग भई स्वस्थ र आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको विकास हुनेछ । खासगरी निजी र सहकारी क्षेत्रमार्फत् परिचालन हुने लगानीले उद्योग-उद्योगबीचको सम्बन्ध स्थापित हुन गई मूल्य अभिवृद्धि र प्रत्येक वर्ष करिब ४ लाख रोजगारीका अवसरहरू बढ्ने अपेक्षा गरिएको छ । यी रोजगारीहरू मूलतः कृषिको व्यावसायीकरण, पर्यटन विस्तार, पुनर्निर्माण तथा नवनिर्माण र व्यापार एवं यातायात क्षेत्रमा सिर्जना हुनेछन् ।

सार्वजनिक खर्चअन्तर्गत चालू खर्च मितव्ययिता र पुँजीगत खर्च पुँजीनिर्माण र समृद्धि हासिल गर्नेतर्फ केन्द्रित हुनेछ । खासगरी राजस्व प्रशासनमा गरिने प्रणालीगत र संरचनागत सुधार तथा खर्च गर्नसक्ने क्षमताको विकास हुनगई वैदेशिक सहायतामाथिको निर्भरतामा कमी आउनेछ ।

सङ्क्षेपमा चौधौँ योजनाको प्रक्षेपित बचत, लगानी, सार्वजनिक खर्च र खर्च व्यहोर्ने स्रोतहरूको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँगको अनुपात तालिका नं. २.५ मा उल्लेख भएबमोजिम हुने प्रक्षेपण गरिएको छ ।

तालिका २.५ : प्रक्षेपित बचत, लगानी र सार्वजनिक वित्त
(कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा)

क्र.सं.	विवरण	आ.व. २०७२/७३ को स्थिति	चौधौँ योजनाको लक्ष्य (आ.व. २०७५/७६ मा)
१.	कुल गार्हस्थ्य बचत	५.३	१०.५
२.	कुल राष्ट्रिय बचत	४२.९	४५.०
३.	कुल स्थिर पुँजी लगानी	२५.०	३४.८
	- सार्वजनिक क्षेत्र	५.९	१३.८
	- निजी क्षेत्र	१९.१	१९.०
-	- सहकारी क्षेत्र	-	२.०
६.	कुल बजेट	३१.२	४२.१
७.	कुल राजस्व	२०.५	२४.०
८.	वैदेशिक अनुदान	३.०	४.२
९.	कुल खर्च	२६.४	३५.६
	- चालू खर्च	१९.३	२२.०
	- पुँजीगत खर्च	७.१	१३.६

क्र.सं.	विवरण	आ.व. २०७२/७३ को स्थिति	चौधौ योजनाको लक्ष्य (आ.व. २०७५/७६ मा)
१०.	बजेट बचत (-) घाटा (+)	२.९	७.५
११.	वित्तीय व्यवस्था	२.४	७.५
१२.	खुद ऋण लगानी	१.२	१.२
	- आन्तरिक ऋण लगानी	१.३	१.३
	- आन्तरिक ऋण फिर्ता प्राप्ति	०.१	०.१
१३.	खुद शेयर लगानी	०.६	०.६
	- आन्तरिक शेयर लगानी	०.६	०.६
	- वैदेशिक शेयर लगानी	०.०	०.०
१४.	खुद वैदेशिक ऋण	२.२	५.८
	- वैदेशिक ऋण साँवा भुक्तानी	१.०	२.५
	- वैदेशिक ऋण	३.२	८.३
१५.	खुद आन्तरिक ऋण	२.०	३.६
	- आन्तरिक ऋण साँवा भुक्तानी	१.९	२.०
	- आन्तरिक ऋण	३.९	५.६

निर्वाहमुखी र मौसममा आधारित कृषि क्षेत्र क्रमशः व्यावसायिक बन्दै पर्याप्त रोजगारीका अवसरहरू उपलब्ध गराउनसक्ने र औद्योगिक कच्चापदार्थ आपूर्ति गर्नसक्ने अवस्थामा पुग्ने भएकोले वैदेशिक लगानी थप आकर्षित भई मुलुकको औद्योगीकरणसमेत भएर उच्च, दिगो, फराकिलो आर्थिक वृद्धिसहित मुलुक समृद्धितर्फ लम्कनेछ ।

● ● ●

परिच्छेद : ३

समष्टिगत आर्थिक नीतिहरू

३.१ कुल गार्हस्थ्य तथा राष्ट्रिय बचत

१. पृष्ठभूमि

कुल गार्हस्थ्य बचत वृद्धि हुँदा पुँजी निर्माणका लागि आवश्यक लगानीको ठूलो हिस्सा स्वदेशी स्रोतबाट परिपूर्ति भई स्वाधीन एवम् आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको विकास गर्न मद्दत पुग्दछ । तर विगत ३ वर्षको औसत कुल गार्हस्थ्य बचत कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब ८.२ प्रतिशत रहेको छ । तथापि नेपालीहरूले मुलुकबाहिरको बचत विप्रेषण, वैदेशिक अनुदान र अन्य ट्रान्सफरका कारणले विगत ३ वर्षको कुल राष्ट्रिय बचत भने कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब ४४.२ पुगेको छ ।

२. चुनौती र अवसर

चुनौती

न्यून आर्थिक वृद्धिदर, उच्च र देखासिकी उपभोग गर्ने प्रवृत्ति, वित्तीय साक्षरतामा कमी, पर्याप्त वित्तीय उपकरणहरूको अभाव, बैंकिङ्ग तथा वित्तीय प्रणालीमा पहुँच तथा विप्रेषण आयलाई उत्पादनशील लगानीमा रूपान्तरण गर्ने कार्यहरू चुनौतीका रूपमा रहेका छन् ।

अवसर

बचतका उपकरणहरूको अवलम्बन र बचत परिचालन गर्ने संस्थाहरू तथा पूर्वाधारहरूको विकास, विप्रेषण आप्रवाहमा भएको वृद्धि र नागरिकको खर्चयोग्य आयमा आएको सुधार, पुँजी बजारमा नयाँ कम्पनीहरूको प्रवेश तथा सूचीकृत बैंकिङ्ग तथा वित्तीय संस्थाले शेयर पुँजीमा अनिवार्य रूपमा गर्नुपर्ने वृद्धि, ग्रामीण तथा पिछडिएको क्षेत्रमा बैंकिङ्ग प्रणालीको पहुँच विस्तार गर्ने नीति, बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको सङ्ख्यामा वृद्धि बचत परिचालनका अवसर हुन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

राष्ट्रिय बचत परिचालनबाट लगानी वृद्धि र सबल अर्थतन्त्र निर्माण ।

३.२ लक्ष्य

उच्च बचत परिचालन गरी सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रमार्फत् राष्ट्रिय पुँजी निर्माण गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

आय वृद्धि र उपभोग व्यवस्थापनबाट सबै क्षेत्रमा बचत गर्ने क्षमतामा अभिवृद्धि गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. बचतका विभिन्न अवसर सिर्जना गरी सबै संस्था तथा जनतालाई बचततर्फ उत्प्रेरित गर्ने ।
२. वित्तीय प्रणालीको विकास तथा विस्तार गरी बचत परिचालनमा वृद्धि गर्ने ।
३. वित्तीय औजार तथा पुँजी बजारमा पहुँचमा अभिवृद्धि गरी बचत तथा लगानी गर्न प्रोत्साहित गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. सार्वजनिक, निजी, सहकारी एवम् गार्हस्थ्य क्षेत्रमा उपभोग नियन्त्रण गरी बचत अभिवृद्धि गरिनेछ । (१)
२. बैकिङ्ग क्षेत्रमार्फत् बचत गर्ने बानीको विकास गर्न बैकिङ्ग शिक्षा र वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (१)
३. साना बचतकर्ता खासगरी कृषक, साना उद्यमी र मजदुरहरूलाई बचत एवम् लगानीप्रति आकर्षण गर्न विभिन्न उत्प्रेरणा र प्रवर्द्धनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (१)
४. बैंक, वित्तीय तथा लघुवित्त संस्थालाई दुर्गम तथा पिछ्छिडिएको क्षेत्रसम्म पहुँचमा अभिवृद्धि गरी बचत र लगानीमा आकर्षण गरिनेछ । (२)
५. बचत समूह तथा सहकारी संस्थाहरूलाई प्रवर्द्धन गरी साना बचतकर्ताको बचत अभिवृद्धि गरिनेछ । (२)
६. वित्तीय बजारको विकासका लागि शेयर, ऋणपत्र तथा अन्य बजारयोग्य उपकरणहरूको कारोबार तथा सामूहिक कोषलाई विकेन्द्रित गरी ग्रामीण क्षेत्रका जनताहरूले यस्ता उपकरणहरूमा गर्ने कारोबारलाई सहज बनाइनेछ । (३)
७. सरकारी ऋणपत्र तथा बचतपत्रहरूको कारोबार ग्रामीण तथा साना सहरहरूमा समेत विस्तार गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाका शाखाहरू तथा सहकारी संस्थाहरूलाई परिचालन गरिनेछ । (३)
८. सम्भौतीत बचत परिचालन गर्ने, कर्मचारी सञ्चय कोष र नागरिक लगानी कोषको सक्षमता अभिवृद्धि गरी थप लगानीयोग्य कोष परिचालन गरिनेछ । (३)
९. औपचारिक निजी क्षेत्रमा कार्यरत कर्मचारीहरूको बचत परिचालन गर्न निजीक्षेत्रअन्तर्गत निवृत्तीभरण व्यवस्थापन गर्ने संस्थागत व्यवस्था गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

उल्लेखित रणनीति र कार्यनीतिको कार्यान्वयनबाट योजनाको अन्तिम वर्षसम्ममा कुल गार्हस्थ्य बचत कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १०.५ प्रतिशत र कुल राष्ट्रिय बचत कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ४५ प्रतिशत पुगेको हुनेछ ।

३.२ सरकारी वित्त

३.२.१ सार्वजनिक खर्च

१. पृष्ठभूमि

सार्वजनिक खर्चलाई पारदर्शी, जवाफदेहीपूर्ण, विश्वसनीय र पूर्वानुमानयोग्य बनाउँदै लैजानु आवश्यक छ। निरन्तर वृद्धि भएको चालू खर्चलाई व्यवस्थित गर्दै पुँजीगत खर्चमा वृद्धि गर्ने प्रक्रियालाई अगाडि बढाउनु आवश्यक छ। त्यस्तै वित्तीय उत्तरदायित्व कानून निर्माण गर्नुपर्ने भएको छ। यसतर्फ बजेटलाई नतिजामूलक बनाउन मन्त्रालयगत बजेट सूचना प्रणाली सुरुवात गरिएको र एकल कोष खाता प्रभावकारी रूपमा लागू गरिएको छ। त्रिवर्षीय खर्च संरचना कार्यान्वयनमा रहेको छ। विकास आयोजनाहरूको प्राथमिकीकरण गरिएको छ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

सार्वजनिक स्रोत-साधनको नतिजामुखी, दक्षतापूर्वक परिचालन, बढ्दो चालू खर्चको नियन्त्रण, पुँजीगत खर्चमा वृद्धि र आन्तरिक साधनले बजेटको ठूलो अंश धान्न सक्ने तुल्याउनु र विकास प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउनु सार्वजनिक खर्च व्यवस्थापनका चुनौतीहरू हुन्।

अवसर

भूकम्पपछिको पुनर्निर्माणमा देखिएको वैदेशिक सहायताको प्रतिबद्धता, सार्वजनिक वित्तमा गरिएको सुधार, राजस्वका आन्तरिक स्रोत परिचालन र पुँजी बजारबाट बजेट घाटा पूरा गर्न साधन परिचालन गर्नसक्ने अवस्था सार्वजनिक खर्चका अवसरका रूपमा रहेका छन्।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

सार्वजनिक वित्तको विवेकपूर्ण परिचालनमार्फत् संविधानबाट निर्देशित लोककल्याणकारी राज्य स्थापना।

३.२ लक्ष्य

आर्थिक सामाजिक दृष्टिले कुशल र समन्यायिक तथा दीर्घकालीन रूपमा धान्न सकिने गरी सार्वजनिक खर्च परिचालनद्वारा न्यायोचित वितरणउन्मुख आर्थिक वृद्धिलाई टेवा दिने।

३.३ उद्देश्य

सार्वजनिक खर्चको न्यायोचित र उत्पादनमूलक विनियोजन तथा कार्यान्वयनमा दक्षता अभिवृद्धि गर्नु।

३.४ रणनीति

१. सार्वजनिक खर्चलाई आर्थिक-सामाजिक पूर्वाधार निर्माणमा विनियोजन गर्ने।
२. विकास आयोजनाहरूको छनोटका आधारहरू पुनरावलोकन गरी खाद्य, स्वास्थ्य तथा ऊर्जा सुरक्षासहित आत्मनिर्भरतातर्फ उन्मुख र प्रतिफलयुक्त क्षेत्रमा लगानी गर्ने।

३. श्रोत साधन विनियोजन प्रक्रियालाई कुशल र प्रभावकारी बनाउने ।
४. सार्वजनिक खर्च व्यवस्थालाई जवाफदेही, पारदर्शी र उपलब्धिमूलक बनाउँदै सञ्चालन कुशलता हासिल गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. खाद्य, स्वास्थ्य तथा ऊर्जा सुरक्षा कायम गर्दै आत्मनिर्भर हुन आवश्यक आधारभूत सार्वजनिक लगानी बढाइनेछ । (१)
२. भौतिक पूर्वाधार, कृषि, शिक्षा, स्वास्थ्य तथा सामाजिक सुरक्षालगायतका आवश्यकीय क्षेत्रमा सार्वजनिक खर्चलाई बढी केन्द्रीकृत गरिनेछ । (१)
३. राष्ट्रिय महत्त्व र गौरवका विकास आयोजनाहरूको छनोटका आधारहरू तयार गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिनेछ । (२)
४. आर्थिक एवम् प्राविधिक विश्लेषणपश्चात् कार्यान्वयनका लागि सम्भाव्य परियोजनाहरूको सूची (Project Bank) तयार गरिनेछ । (२)
५. प्राथमिकताका आधारमा उच्च प्रतिफलयुक्त ठूला एवम् आर्थिक-सामाजिक दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण रहेका पूर्वाधारमा लगानी केन्द्रित गरिनेछ । (२)
६. वित्तीय उत्तरदायित्वसम्बन्धी ऐन तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । (३)
७. बजेटको विनियोजित अंश अनिवार्य रूपमा समयमा नै निकासा हुने व्यवस्था गरिनेछ । (३)
८. सङ्घीय प्रणालीमा हुने अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तान्तरण, सामाजिक अनुदान तथा सहायतालाई समेट्ने गरी बृहत् वित्तीय हस्तान्तरण नीति तर्जुमा गरिनेछ । (४)
९. अनुदान वितरण प्रणालीलाई उत्पादनशील र पारदर्शी रूपमा उपयोग गर्न राष्ट्रिय अनुदान नीति तर्जुमा गरिनेछ । (४)
१०. सार्वजनिक खर्चसँग सम्बन्धित कानूनको पुनरावलोकन गरी खर्च गर्ने निकायलाई अधिकार सम्पन्न एवम् जवाफदेही तुल्याइनेछ । (४)
११. योगदानमूलक निवृत्तिभरणसम्बन्धी कानून तर्जुमा गरी लागू गरिनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

उपरोक्त रणनीति एवम् कार्यनीतिहरूको कार्यान्वयनबाट सार्वजनिक खर्च प्रणाली एवम् प्रक्रियामा सकारात्मक प्रभाव परेको हुनेछ ।

३.२.२ राजस्व

१. पृष्ठभूमि

राष्ट्रिय विकासका लागि सार्वजनिक विकास खर्च र प्रशासनिक खर्चको समेत आवश्यकता पूरा गर्न, सङ्घीय वित्तीय प्रणालीलाई सबलीकरण गर्न, सार्वजनिक खर्चको बहदो आवश्यकतालाई पूरा गर्न र वैदेशिक सहायतामाथिको निर्भरता कम गर्न आन्तरिक स्रोत परिचालनलाई जोड दिनुपर्ने हुन्छ ।

आन्तरिक स्रोतको महत्वपूर्ण हिस्सा ओगटेको राजस्वको परिचालनलाई दिगो बनाई वित्त संरचनालाई सुदृढ बनाउनेतर्फ राजस्व नीति केन्द्रित हुनुपर्दछ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

अनौपचारिक आर्थिक गतिविधिलाई औपचारिक बनाउँदै गरेको दायरा र बाञ्छित सीमामा ल्याउने, कर सहभागितामा गुणात्मक अभिवृद्धि ल्याउने, कर सङ्कलन लागत र व्यावसायिक लागत घटाउने, राजस्व चुहावटलाई कुशलतापूर्वक नियन्त्रण गर्ने, कारोबार मूल्यका आधारमा भन्सार जाँचपास प्रणाली लागू गर्ने, बजारमा बिल दिने-लिने पद्धतिको विकास गर्ने तथा राजस्व सङ्कलनसँग सार्वजनिक खर्च र सेवाको तादात्म्यता स्थापित गर्ने कार्य अभै चुनौतीपूर्ण छन् ।

अवसर

सङ्घीयताको कार्यान्वयनको क्रममा सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय सरकारहरू गठन भई आन्तरिक स्रोतको अधिकतम परिचालन हुने अवस्था छ । सङ्घीय संरचना निर्माणको लागि लगानी बढाउनुपर्ने अवस्था छ । अर्थतन्त्रमा असहज अवस्था सिर्जना हुँदासमेत वित्तीय संरचना अनुकूल रहेको छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा राजस्व सङ्कलन सन्तोषजनक रहेको छ । राजस्वको वृद्धिदर स्थिर एवम् राम्रो छ । पुनर्निर्माण र नवनिर्माणको कामले गति लिन थालेको छ । व्यावसायिक वातावरण सहज हुँदै गएको कारण आर्थिक क्रियाकलापहरू बढ्ने अवस्थामा छन् । कर सहभागिता बढ्दो छ र करको दायरा विस्तार हुँदै गएको छ । कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयन एवम् करदाताको स्वेच्छिक परिपालनाबाट राष्ट्रिय कराधारको संरक्षण भएको छ । कर प्रणालीले लगानीमैत्री वातावरणलाई प्रवर्द्धन गरिरहेको छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

आन्तरिक स्रोतको परिचालनबाट वित्तीय सबलीकरण र आर्थिक स्थायित्व ।

३.२ लक्ष्य

सार्वजनिक वित्त संरचनामा मूल्य अभिवृद्धि कर, आयकर र अन्तःशुल्कलगायतका आन्तरिक राजस्वको योगदान बढाई सार्वजनिक विकास खर्चको ठूलो हिस्सा राजस्व बचतबाट पूर्ति गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

स्वच्छ, तटस्थ एवम् पारदर्शी कर प्रणालीको विकास र स्वेच्छिक कर सहभागिताबाट कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग कर राजस्वको अनुपात बढाउँदै सङ्घीय संरचनाअनुसारको राजस्व संरचनाको निर्माण गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. सङ्घीय वित्तलाई आर्थिक समृद्धिको मार्गचित्र बनाउने ।
२. राष्ट्रिय कराधारको संरक्षण गरी करका आधार र दायरा विस्तार गर्ने ।
३. करका दरहरूलाई प्रतिस्पर्धी एवम् समन्यायिक बनाउने ।
४. सङ्घीय संरचना अनुकूल कर तथा गैरकरका क्षेत्रहरूको पुनरावलोकन तथा बाँडफाँड गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. राजस्वको आधार फराकिलो तुल्याउन सबै प्रकारका आर्थिक कारोबारलाई लेखाङ्कित गरिनेछ । (१)
२. आन्तरिक राजस्वलाई राष्ट्रिय अर्थतन्त्र निर्माणको आधार बनाइनेछ । (१)
३. कर प्रणालीलाई लगानी तथा व्यवसायमैत्री बनाइनेछ । (२)
४. आर्थिक पारदर्शिता ल्याउने गरी कर प्रणालीलाई स्वच्छ र तटस्थ बनाइनेछ । (३)
५. करको जोखिम व्यवस्थापन गर्न कर प्रशासनको सबलीकरण गरिनेछ । (३)
६. कर विवादको निरूपणका लागि स्थायी संस्थागत संयन्त्र निर्माण गरिनेछ । (३)
७. कर्पोरेट करको दर र भन्सारमा छुटलाई क्रमशः घटाउँदै लगिनेछ । (३)
८. सबै किसिमका करसम्बन्धी विवरणहरू विद्युतीय प्रणालीमार्फत् पेश गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । (३)
९. राजस्व चुहावट तथा विदेशी मुद्रा अपचलनको नियन्त्रणका लागि जोखिम परिसूचकहरू निर्माण गरिनेछ । (३)
१०. राजस्व सङ्कलनका तुलनात्मक क्षमता, कुशलता र कराधारको मापदण्डको आधारमा राजस्व परिचालनको जिम्मेवारी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय निकायबीच बाँडफाँड गरिनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

राजस्व प्रशासन करदातामैत्री भएको हुने, एकीकृत कर संहिता तयार भएको हुने, राजस्व प्रशासनमा एकीकृत विद्युतीय प्रणाली लागू भएको हुने र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा राजस्वको अनुपात २४.० प्रतिशत पुगेको हुनेछ ।

३.२.३ वैदेशिक सहायता

१. पृष्ठभूमि

राजस्व बचत सीमित हुने तर विकास कार्यमा ठूलो लगानी गर्नुपर्ने हुँदा आर्थिक सामाजिक विकासमा अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहायताको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहँदै आएको छ । विगतमा विकास खर्चको अधिकांश श्रोत वैदेशिक सहायता रहने गरेकोमा हाल यसले कुल राष्ट्रिय बजेटको सालाखाला २० प्रतिशत अंश ओगट्ने गरेको छ । सहायताप्रतिको निर्भरता क्रमशः घटाउँदै जाने राष्ट्रिय सोच रहे तापनि भूकम्पपछिको पुनर्निर्माण र पुनर्स्थापनाको आवश्यकताले आगामी वर्षहरूमा यो अभै बढ्दै जाने देखिन्छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

वैदेशिक सहायताको न्यून यथार्थ खर्च, राष्ट्रिय प्रणालीबाहिरबाट सहायताको परिचालन, छरिएर रहेका खण्डीकृत आयोजनाहरूको बाहुल्यता, कार्यान्वयनको कमजोर क्षमता, कमजोर अनुगमन र भन्कटिलो खरिद प्रकृया, सहायता सम्भौतापूर्वको अपर्याप्त तयारी, विकास सहायता नीतिको

प्रभावकारी कार्यान्वयन, दिगो विकास लक्ष्य र राष्ट्रिय प्रतिफलको प्राप्तिसँग सहायता परिचालनको तादात्म्यता, नेपालसमेत सहभागी रहेका अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन तथा सहमतिको आन्तरिकीकरण, राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकताका आयोजनाको तयारी एवम् प्रस्तुतिजस्ता चुनौतीहरू वैदेशिक सहायता परिचालनमा रहेका छन् ।

अवसर

सामाजिक, प्राकृतिक, भौगोलिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक एवम् रणनीतिक विशेषताले गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय सहायता परिचालनको उच्च अवसर प्राप्त छ । लगानी र बचत तथा आयात र निर्यातबीचको खाडलले सृजना गरेको विकास वित्तको न्यूनताको पूर्ति गर्न, देशमा नयाँ ज्ञान र प्रविधि भित्र्याउन, अन्तर्राष्ट्रिय कूटनीतिक, सांस्कृतिक, व्यापारिक एवम् रणनीतिक सम्बन्धलाई राष्ट्रिय स्वार्थ अनुकूल हुनेगरी सञ्चालन गर्नका लागि नेपालले अबै केही वर्ष पर्याप्त सहायता परिचालन गर्नसक्ने अवस्था छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

वैदेशिक सहायताको राष्ट्रिय हित र प्राथमिकताका क्षेत्रमा उपयोगमार्फत् आर्थिक विकासको क्षमता वृद्धि ।

३.२ लक्ष्य

विकास वित्तका लागि अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सहायताप्रतिको निर्भरतालाई क्रमशः कम गर्दै लैजाने ।

३.३ उद्देश्य

१. राष्ट्रिय प्राथमिकताअनुरूप आवश्यक पर्ने वैदेशिक सहायताको परिचालन गर्नु ।
२. मुलुकलाई विकास वित्तका लागि आत्मनिर्भर बनाउँदै दिगो विकासका लक्ष्य र राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्तिसमा सहयोग गर्नु ।
३. सहायताको सही मूल्य प्राप्त हुनेगरी विकासको प्रभावकारिता हासिल गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. वैदेशिक सहायतालाई राष्ट्रिय बजेट प्रणालीमार्फत् परिचालन गर्ने ।
२. सहायतालाई आर्थिक तथा सामाजिक पूर्वाधारको विकास, रोजगारी सृजना र उत्पादनशील क्षेत्रमा उपयोग गर्ने ।
३. आन्तरिक क्षमता वृद्धि गर्दै वैदेशिक सहायतामाथिको परनिर्भरता घटाउँदै लैजाने ।

३.५ कार्यनीति

१. नेपाललाई प्राप्त हुने सबै सहायताको विवरण सहायता व्यवस्थापन प्रणालीमार्फत् व्यवस्थित गरिनेछ । (१)
२. अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूमार्फत् परिचालन हुने सहायतालाई सहायता व्यवस्थापन प्रणालीमा व्यवस्थित गरी पारदर्शी र जवाफदेही बनाइनेछ । (१)

३. वैदेशिक सहायतालाई बजेट प्रणालीमार्फत् परिचालन गरिनेछ । (२)
४. वैदेशिक सहायताको प्रभावकारी उपयोगबाट राष्ट्रिय पुँजी निर्माण गरिनेछ । (३)
५. वैदेशिक ऋणलाई उच्च प्रतिफल प्राप्त हुने क्षेत्रमा परिचालन गरी राष्ट्रिय क्षमता बढाइनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

राष्ट्रिय प्रणाली सुदृढ हुने, सबै प्रकारको वैदेशिक सहायता राष्ट्रिय प्रणालीअनुसार परिचालन हुने र राष्ट्रिय प्राथमिकता र आवश्यकता पूरा गर्नेगरी वैदेशिक सहायताको परिचालन हुनेछ ।

३.२.४ सार्वजनिक ऋण

१. पृष्ठभूमि

विगत धेरै वर्षदेखि सरकारी खर्च (पुँजीगत) लक्ष्यअनुसार हुन नसक्दा बजेटमा प्रस्तावित बाह्य तथा आन्तरिक दुवै ऋणको उपयोग कम भएको छ । यसबीच राजस्व परिचालन पनि सन्तोषजनक र उत्साहप्रद रहेको छ । खासगरी पुँजीगत खर्चमा वृद्धि हुन नसकेकोले बजेट घाटा पूर्ति गर्न त्यति धेरै आन्तरिक ऋण परिचालन गर्नु परिरहेको छैन । त्यसैले कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा बाह्य र आन्तरिक ऋणभार घट्दै गई सरकारले ठूला आयोजना थप ऋण परिचालनबाट पनि कार्यान्वयन गर्नसक्ने ठाउँ पाएको छ । सामाजिक विकासका सबै लक्ष्य हासिल गर्न खर्चको मात्रा र खर्च गर्ने क्षमता दुवै बढाउनुपर्ने आवश्यकता रहेको सन्दर्भमा बजेट घाटा पूर्ति गर्न सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्नुपर्ने आवश्यकता पर्दछ । यसरी सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्दा आन्तरिक र बाह्य दुवै ऋणबीच सन्तुलन कायम गर्नका अतिरिक्त निजी क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धिको अवसरलाई कुण्ठित पार्नु नहुने पक्ष पनि त्यतिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनसम्बन्धी नीतिगत र संस्थागत स्पष्टता कायम गर्नु तथा सार्वजनिक ऋणको उच्चतम र उत्पादनशील उपयोग गरी राजस्व र सार्वजनिक खर्चको सन्तुलित व्यवस्थापनद्वारा ऋणभार बहन गर्नसक्ने क्षमता विकास गर्नुपर्ने चुनौती छ ।

अवसर

कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग तुलना गर्दा सार्वजनिक ऋणको अंश दक्षिण एसियामै कम छ । विकास प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाई पूर्वाधारको विकास र विस्तार गर्ने, निजी क्षेत्र तथा बाह्य लगानी प्रवर्द्धन गर्दै आर्थिक विकासको वृद्धिदर बढाउनका अतिरिक्त वृद्धिलाई दिगो बनाउन सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्न सकिने अवस्था छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

सार्वजनिक ऋणको उत्पादनशील क्षेत्रमा उपयोगद्वारा सबल राष्ट्र निर्माण ।

३.२ लक्ष्य

आर्थिक-सामाजिक पूर्वाधार विकासका लागि आवश्यक ऋण परिचालन गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सिर्जना र राष्ट्रिय पुँजी निर्माणमा योगदान पुऱ्याउने गरी सार्वजनिक (आन्तरिक तथा बाह्य) ऋणको व्यवस्थापन गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. ऋण तिर्न सक्ने क्षमता विकास गर्ने क्षेत्रमा मात्र ऋण लिने ।
२. सार्वजनिक ऋणलाई निश्चित सीमाभित्र राख्न खर्च र राजस्वको कुशल व्यवस्थापन गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. उच्च प्रतिफल प्राप्त हुने आयोजनामा मात्र सार्वजनिक ऋण उपयोग गरिनेछ । (१)
२. समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न आन्तरिक ऋणको मात्रालाई उचित सीमाभित्र राखिनेछ । (२)
३. सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनसम्बन्धी नीतिगत, कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था गरिनेछ । (२)
४. ट्रेजरी बिललाई सरकारको नगद प्रवाहको अवस्थाबमोजिम अल्पकालीन सार्वजनिक ऋण परिचालनका लागिमात्र प्रयोग गरिनेछ । (२)
५. सरकारबाहेकका कुनै पनि निकायले लिने वैदेशिक ऋणमा सरकार जमानत बस्नेछैन । (२)

४. अपेक्षित उपलब्धि

सार्वजनिक ऋणको उपयोग उच्च प्रतिफल प्राप्त हुने क्षेत्रमा विनियोजन भएको हुने, ऋणको परिमाण मुलुकले धान्न सक्ने स्तरमा कायम भएको हुने र सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन सुदृढ भएको हुनेछ ।

३.३ मौद्रिक तथा वित्तीय नीति

१. पृष्ठभूमि

मूल्य स्थिरता, शोधनान्तर बचत तथा वित्तीय क्षेत्र स्थायित्व कायम तथा उपलब्ध वित्तीय साधनको उचित परिचालनमार्फत् निक्षेप र कर्जाको माग तथा आपूर्ति व्यवस्थापन गरी आर्थिक वृद्धिमा योगदान पुऱ्याउने मौद्रिक तथा वित्तीय नीतिको मूलभूत उद्देश्य रहँदै आएको छ । मौद्रिक तथा वित्तीय नीतिमार्फत् अर्थतन्त्रमा माग व्यवस्थापन गरी आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सिर्जना र आर्थिक स्थायित्व कायम गर्नुपर्ने हुन्छ । कृषि, ऊर्जा, औद्योगिक उत्पादन, पूर्वाधारजस्ता उत्पादनशील क्षेत्रतर्फ साधन श्रोत प्रवाह

गर्न वित्तीय एवम् मौद्रिक नीतिलाई परिचालन गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैगरी कर्जा उपयोगको लागि पूरा गर्नुपर्ने प्रक्रियागत एवम् धितोसम्बन्धी साना तथा मध्यम वर्गका उद्यमीहरू कर्जाको उपयोगमा आकर्षित गर्ने कार्यहरूसमेत मौद्रिक तथा वित्तीय नीतिले समेटेको हुन्छ । उपयुक्त मौद्रिक एवम् वित्तीय क्षेत्र व्यवस्थापनका माध्यमबाट संस्थागत एवम् संरचनागत सुधार गरी अर्थतन्त्रमा सकारात्मक प्रभाव पार्न मौद्रिक तथा वित्तीय नीति केन्द्रित गर्नुपर्नेछ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

विद्यमान संरचनागत, नीतिगत, आपूर्तिजन्य समस्याको कारणले अर्थतन्त्रमा माग र आपूर्तिबीच हुनसक्ने असन्तुलनबाट आर्थिक स्थायित्वमा देखिने असर चुनौतीको रूपमा रहेको छ । त्यसैगरी, मौद्रिक उपकरणबाट वित्तीय संस्थाहरूमा रहेको बचतलाई कुशल लगानीमा परिणत गर्ने कार्य पनि चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।

अवसर

वित्तीय संस्थाहरूको विकास र विस्तार, सूचना प्रविधिको विकास, अर्थतन्त्रमा देखिएको क्षेत्रगत एवम् संरचनात्मक परिवर्तन आदिले मौद्रिक तथा वित्तीय नीतिको आर्थिक वृद्धि र समष्टिगत आर्थिक स्वामित्व हासिल हुनेगरी तर्जुमा र कार्यान्वयन हुने अवसर उपलब्ध छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

प्रभावकारी मौद्रिक तथा वित्तीय नीतिमार्फत् दिगो एवम् स्वतस्थ (Built-in) वितरणीय उच्च आर्थिक वृद्धि तथा स्वामित्व ।

३.२ लक्ष्य

वित्तीय सेवामा पहुँच बढाउँदै समष्टिगत आर्थिक स्थिरता र उच्च आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. मौद्रिक नीति मूलतः मूल्य तथा बाह्य क्षेत्र स्थायित्व कायम गर्दै आर्थिक वृद्धिको लक्ष्य हासिल गर्न सहयोग गर्नु र वित्तीय पहुँच कायम गर्नु ।
२. आर्थिक रूपले पिछ्छडिएका नागरिकसम्म बैङ्किङ तथा वित्तीय पहुँच विस्तार एवम् प्रणालीमाथिको जनविश्वास अभिवृद्धि गर्नु ।
३. वित्तीय नीति तथा मौद्रिक नीतिबाट वित्तीय क्षेत्रमा रहेको साधन-स्रोतलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा उपयोग गर्न प्रेरित गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. मौद्रिक नीतिलाई थप प्रभावकारी बनाउन अध्ययन र अनुसन्धानका आधारमा परिमार्जन गरी आर्थिक वृद्धिलाई सघाउ पुग्ने प्रकारले कार्यान्वयन गर्दै लैजाने ।

२. वित्तीय क्षेत्रको समावेशी, दिगो विकास तथा विस्तार एवम् स्थायित्व कायम गर्न नीतिगत र संरचनागत सुधार गर्ने ।
३. दुर्गम तथा पिछडिएको क्षेत्रमा वित्तीय सेवा विस्तार गर्न प्रोत्साहन गर्नुका साथै वित्तीय साधनको उपयोगमार्फत् आर्थिक क्रियाकलाप विस्तार गर्ने वातावरण तयार गर्ने ।
४. सहूलियत व्यवस्था तथा धितो पद्धतिमा सुधार गरी कृषि, उद्योग, ऊर्जा, पर्यटन, पूर्वाधारलगायतका उत्पादनशील क्षेत्रहरूमा कर्जा विस्तार गर्ने ।
५. वित्तीय सेफ्टी नेटको आवश्यक व्यवस्था गरी आधुनिक, सुरक्षित एवम् स्वस्थ भुक्तानी प्रणालीमार्फत् वित्तीय क्षेत्रलाई सुदृढ, प्रतिस्पर्धी र विश्वसनीय बनाउने ।

३.५ कार्यनीति

१. मौद्रिक नीतिको प्रमुख औजारको रूपमा रहेको खुला बजार कारोबारलाई थप क्रियाशील तुल्याउन आवश्यक संस्थागत संरचना तयार गर्नुका साथै उपयुक्त उपकरणहरू प्रयोगमा ल्याइनेछ । (१)
२. मौद्रिक विस्तारलाई वाञ्छित सीमाभित्र राख्नुको साथै वित्तीय तरलतालाई उत्पादन क्षेत्रतिर प्रवाहित गरिनेछ । (१)
३. वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति तथा यस क्षेत्रसँग सम्बन्धित कानून परिमार्जन र निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । (१)
४. वित्तीय क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धा, पहुँच र समावेशीकरणलाई प्रोत्साहन गर्न तथा दीर्घकालीन कर्जा प्रवाह गर्ने एवम् साना तथा मझौला उद्योग व्यवसायको लागि कर्जा प्रवाह गर्ने विशिष्टीकृत वित्तीय संस्था स्थापना गर्न निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहित गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको इजाजतपत्रसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थामा आवश्यक परिमार्जन गरिनेछ । (२)
५. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको एक आपसमा गाभ्ने/गाभिने तथा प्राप्ति गर्ने कार्यलाई प्रोत्साहन तथा पुँजी वृद्धिसम्बन्धी नीतिको प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरिनेछ । (२)
६. सहकारी संस्थालगायत लघुवित्त संस्थाहरूको नियमन, सुपरिवेक्षण र अनुगमनको लागि एक छुट्टै निकायको स्थापना गरी कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । (२)
७. बैंक/वित्तीय संस्थाहरूको वास्तविक वित्तीय स्थितिसहित क्रेडिट रेटिङ गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । (२)
८. डेरिभेटिभ बजारलगायत मुद्रा बजार प्रणालीलाई व्यवस्थित बनाउन आवश्यक नियमनको व्यवस्था गरिनेछ । (२)
९. दुर्गम तथा पिछडिएको क्षेत्रमा बैंक शाखा एवम् मोबाइल बैङ्किङ सेवा विस्तार तथा सामाजिक बैङ्किङ अवधारणाअनुरूप वित्तीय संस्था स्थापना गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ । (३)
१०. लघुवित्त संस्थालाई सबल र प्रभावकारी बनाउन साक्षरता कार्यक्रम, कृषि तथा पशु प्रचार सेवा कार्यक्रम, गरिबी निवारण कार्यक्रम, वातावरण संरक्षण तथा सीप विकास तथा व्यावसायिक तालिमका कार्यक्रमसमेत समन्वय गरी अगाडि बढाइनेछ । (३)

११. लघुवित्त संस्थाहरूको क्षमता (संस्थागत एवम् वित्तीय) अभिवृद्धि गरी उक्त संस्थाहरूलाई ग्रामीण तथा घरेलु व्यवसायमा अझ बढी क्रियाशील गराउँदै लगिनेछ । (३)
१२. उत्पादनशील क्षेत्रमा वित्तीय साधनको अभाव हुन नदिन तथा वित्तीय मध्यस्थता लागत कम गर्न उपलब्ध गराइने पुनर्कर्जा सुविधाको सदुपयोगिताका आधारमा यसलाई थप व्यवस्थित गरी यस्तो सुविधाको उपयोगलाई निरन्तरता दिइनेछ । (४)
१३. आधुनिक तथा सुरक्षित भुक्तानी प्रणालीको विकासका लागि वास्तविक समयमा कारोबार राफसाफ (Real Time Gross Settlement-RTGS) प्रणालीलगायतका आवश्यक पूर्वाधार निर्माण गरी राष्ट्रिय भुक्तानी स्वीच (National Payment Switch) स्थापना गरिनेछ । (५)

४. अपेक्षित उपलब्धि

वार्षिक औसत मुद्रास्फीति दर ७.५ प्रतिशतमा सीमित रहने, विस्तृत मुद्राप्रदायको औसत वृद्धिदर १८ प्रतिशत कायम रहने, कम्तीमा आठ महिनाको वस्तु तथा सेवाको आयात धान्न सक्ने विदेशी मुद्रा सञ्चित कायम रहेको हुने, निजी क्षेत्रतर्फको कर्जा औसतमा २० प्रतिशतले बढेको हुने, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको कुल कर्जामा तोकिएको उत्पादनशील क्षेत्रतर्फको कर्जाको अनुपात २० प्रतिशतभन्दा माथि रहेको हुने, वित्तीय साक्षरता एवम् समावेशीकरण बढेको हुने र वित्तीय सेवाको पहुँच विस्तार भई प्रति बैंक शाखा-जनसङ्ख्या अनुपात उल्लेख्य रूपमा घटेको हुनेछ ।

३.४ बिमा तथा पुँजी बजार

३.४.१ बिमा

१. पृष्ठभूमि

जोखिम विरुद्ध अपनाइने सामाजिक एवम् आर्थिक सुरक्षा रणनीतिको प्रभावकारी औजारको रूपमा बिमाक्षेत्र विस्तार हुँदै गएको छ । यसले सम्भौतीत बचतको वृद्धि गरी लगानी बढाउन र प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रोजगारी सिर्जना गरी अर्थतन्त्रमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याएको छ । बिमा नियमन निकायको रूपमा बिमा समितिको भूमिका सबल भएको र दुर्गम क्षेत्रमा बिमा कम्पनीका शाखाहरूको क्रमशः विस्तार भएको छ । स्वास्थ्य, कृषि, पशु र बाली बिमाजस्ता नयाँ बिमा सेवाहरू सुरु भएका छन् ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूप बिमा सेवाको गुणस्तर वृद्धि गर्नु, जीवन बिमालाई आर्थिक सुरक्षाका साथै दीर्घकालीन बचत र लगानीको उत्तम माध्यमको रूपमा स्थापित गर्नु, निर्जीवन बिमालाई सामाजिक तथा प्राकृतिक प्रकोपबाट उत्पन्न हुनसक्ने आर्थिक क्षति व्यवस्थापन गर्ने सशक्त संयन्त्रको रूपमा स्थापित गर्नु र दुर्गम क्षेत्र तथा समाजका न्यून आय भएका वर्गलगायत सबै तहसम्म बिमा सेवा पुऱ्याउनु यस क्षेत्रको चुनौतीका रूपमा रहेका छन् । यसैगरी बिमाको आधुनिकीकरणमा सहयोग पुऱ्याउने कानुनी र संस्थागत संरचना तयार गर्नु, बाली तथा पशु बिमा अझ तीव्र रूपमा विस्तार गरी

कृषिमा जनसाधारणको लगानी सुरक्षित गरी कृषि अर्थतन्त्रको विकासमा टेवा पुऱ्याउनु, लघु बिमाको विकास गर्नु र जीवन बिमा सेवा विस्तार गरी अधिकतम नेपालीको पहुँचमा पुऱ्याउनु पनि चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।

अवसर

बिमाप्रति नागरिकमा बढ्दै गएको सचेतना, भूकम्पलगायत प्राकृतिक प्रकोपका कारण बिमाको आवश्यकता महशुस, लगानीको वातावरण अनुकूल सिर्जना हुँदा बिमा व्यवसायसमेत विस्तार हुने सम्भावना साथै कृषि एवम् स्वास्थ्य क्षेत्रमा भएको बिमाको विस्तार बिमा क्षेत्रका अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

बिमा सेवाको विश्वसनीयता तथा पहुँच अभिवृद्धिबाट आर्थिक, सामाजिक एवम् प्राकृतिक कारणबाट उत्पन्न हुने जोखिमहरू विरुद्ध पूर्ण वित्तीय सुरक्षा ।

३.२ लक्ष्य

अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड तथा राष्ट्रिय आवश्यकताअनुरूप बिमा सेवाको विकास र विस्तार गर्ने र व्यवस्थापन गर्न सकिने जोखिमलाई बिमाको दायरामा ल्याउने ।

३.३ उद्देश्य

बिमक तथा नियामक निकायको क्षमता बढाउँदै दुर्गम तथा न्यून आय भएका वर्गलगायत समाजका सबै तहसम्म बिमा सेवाको पहुँच पुऱ्याउनु ।

३.४ रणनीति

१. बिमासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको आधारमा बिमितको हित सुनिश्चित गर्न नीतिगत एवम् संस्थागत सुधार गर्ने ।
२. दुर्गम क्षेत्र तथा न्यून आय भएका वर्गसम्म बिमा सेवा पुऱ्याउन विश्वसनीय संयन्त्रहरूको विकास गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. विद्यमान कानुनी व्यवस्थाहरूमा आवश्यकताअनुसार परिमार्जन गरिनुका साथै बिमासँग सम्बन्धित आवश्यक नीतिगत तथा कानुनी आधारहरू तर्जुमा गरिनेछ । (१)
२. बिमा क्षेत्रलाई नियमित एवम् व्यवस्थित गर्न सक्षम हुनेगरी नियमनकारी निकायको क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ । (१)
३. बिमकहरूको अनुगमन तथा सुपरिवेक्षणलाई प्रभावकारी बनाई अन्तर्राष्ट्रियस्तरको बिमा सेवा प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । (१)
४. बीमकको लगानीयोग्य रकमलाई अझ सुरक्षित तथा प्रतिफलमुखी क्षेत्रमा लगानी गर्ने वातावरण तयार गरिनेछ । (१)

५. बिमा दावी प्रकृया सरलीकरणका लागि प्रभावकारी वैकल्पिक संयन्त्रको विकास गरिनेछ । (१)
६. स्वदेशमा स्थापना भएको नेपाल पुनर्बिमा कम्पनीलाई सुदृढ र सक्षम बनाइनेछ । (१)
७. बिमकको असफलताबाट बिमितलाई पर्नसक्ने नोक्सानीलाई न्यूनीकरण गर्न बिमित हित संरक्षण कोषको व्यवस्था गरिनेछ । (१)
८. बिमा क्षेत्रको अध्ययन तथा अनुसन्धानको लागि बिमा प्रतिष्ठानको स्थापना गरी सञ्चालनमा ल्याइनेछ । (१)
९. बिमाको पहुँच पुग्न नसकेका दुर्गम जिल्लाहरूमा शाखा कार्यालयहरू स्थापना गर्न बिमकहरूलाई प्रोत्साहन गरिनेछ । (२)
१०. बिमासम्बन्धी जनचेतना अभिवृद्धि गर्न दुर्गम तथा ग्रामीण क्षेत्रलाई समेटिने गरी जानकारीमूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (२)
११. दुर्गम ग्रामीण क्षेत्र तथा न्यून आय भएको वर्गको आवश्यकताअनुरूप लघुबिमा सेवाको विस्तार गरिनेछ । (२)
१२. बिमाको दायरा बढाई कृषि एवम् स्वास्थ्य क्षेत्रमा बिमा कार्यक्रमलाई थप प्रभावकारी बनाइनेछ । (२)

४. अपेक्षित उपलब्धि

नयाँ बिमालेखको सङ्ख्या करिब ३५ लाख पुगेको हुने, बिमकहरूको बिमा शुल्क आर्जन रु. ५० अर्ब ५० करोड, लगानीयोग्य रकम रु. १ खर्ब ६२ अर्ब पुगेको हुने, बिमाक्षेत्रले कर्मचारी, बिमा अभिकर्ता र सभ्यको रूपमा करिब १,१५,००० जनालाई प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रोजगारीको अवसर प्रदान गरेको हुनेछ । साथै, दुर्गम ग्रामीण क्षेत्र तथा समाजका न्यून आय भएका वर्गलगायत सबै तहको पहुँचमा बिमा सेवा पुगेको हुने, बिमितको हित संरक्षणसम्बन्धी आधारहरू तयार भै बिमा व्यवसायप्रति विश्वसनीयता अभिवृद्धि भएको हुने र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड तथा राष्ट्रिय आवश्यकताअनुरूप बिमा सेवाको स्तर अभिवृद्धि भएको हुनेछ ।

३.४.२ पुँजी बजार

१. पृष्ठभूमि

देशमा छरिएर रहेको बचतलाई दीर्घकालीन बचतका उपकरणहरूमार्फत् परिचालन गरी उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी बढाउन पुँजी बजारले महत्त्वपूर्ण संयन्त्रको रूपमा कार्य गर्दछ । दक्ष एवम् प्रभावकारी बजार तथा नियमन व्यवस्थाले पुँजी बजार अझ गहिरो, स्थिर र प्रभावकारी हुनेछ । नेपालमा वि.सं. २०३३ मा पुँजी बजारको संस्थागत विकास प्रारम्भ भएको भए तापनि हालसम्म यसले अपेक्षित विस्तार र गहिराइ प्राप्त गर्न सकेको छैन । धितोपत्र तथा दीर्घकालीन ऋणको सेवा विस्तार गर्दै यसलाई उदीयमान पुँजी बजारको स्तरमा वृद्धि गर्न आवश्यक छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

आर्थिक वृद्धिलाई प्रत्यक्ष सघाउ पुग्ने गरी पुँजी बजार परिचालन, संस्थागत सुशासनको आचारसंहिता लागू गरी संस्थागत सुशासनमा सुधार, धितोपत्र बजारको सुदृढ नियमन व्यवस्था, धितोपत्र निष्काशन तथा कारोबार लागतमा कमी, धितोपत्रको निष्काशनमा स्वतन्त्र मूल्य निर्धारणको व्यवस्था र पुँजी बजारमार्फत् पुँजी परिचालन गर्ने वास्तविक क्षेत्रका सङ्गठित संस्थाहरूलाई वित्तीय प्रोत्साहनको व्यवस्था गरी पुँजीबजारमा प्रवेश गराउने कार्य चुनौतीपूर्ण रहेको छ । धितोपत्र व्यवसायलाई थप व्यावसायिक तथा मर्यादित बनाई धितोपत्र व्यवसायी सेवालाई थप प्रतिस्पर्धी एवम् विश्वसनीय बनाउन आवश्यक संस्थागत व्यवस्था गर्ने कार्य पनि चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।

अवसर

देशको अर्थतन्त्रको व्यावसायिकीकरण तथा औद्योगिकीकरण गर्न आवश्यक दीर्घकालीन पुँजी ठूलो परिमाण र न्यून लागतमा उपलब्ध गराउन सकिने अवस्था, समग्र वित्तीय बजारको सन्तुलित विकासमा योगदान गर्न सकिने सम्भावना, आम लगानीकर्ता नागरिकको पुँजीबजारप्रतिको बढ्दो सचेतना र आकर्षण, पुँजी बजारमा निष्काशनकर्ता, सूचीकृत सङ्गठित संस्था र धितोपत्र व्यवसायीहरूको विकास तथा विस्तार र बढ्दो विप्रेषण आप्रवाह र गैरआवासीय नेपालीले समेत नेपालमा लगानी गर्न सक्ने संवैधानिक व्यवस्थालाई पुँजीबजारको अवसरको रूपमा लिन सकिन्छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

सुदृढ पुँजी बजारमार्फत् दिगो आर्थिक वृद्धि ।

३.२ लक्ष्य

राष्ट्रिय बचत तथा लगानी एवम् अन्तर्राष्ट्रिय लगानीलाई आकर्षित गर्न र अर्थतन्त्रको पुँजी लागतमा कमी ल्याउन सक्षम, गतिशील र विश्वसनीय पुँजी बजारको विकास गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

पुँजी बजारलाई पारदर्शी र प्रतिस्पर्धी एवम् पुँजी परिचालनकर्ता तथा लगानीकर्ताहरूको पहुँचयोग्य र विश्वसनीय बनाउनु ।

३.४ रणनीति

१. पुँजी बजार सञ्चालन तथा नियमनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रियस्तरको पूर्वाधार विकास गर्ने ।
२. पुँजी बजारमा वास्तविक क्षेत्रका सङ्गठित संस्था, साना लगानीकर्ता र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थागत लगानीकर्ताहरूको आकर्षण बढाउने ।
३. पुँजी बजारमा संलग्न संस्था तथा निकायहरूको व्यावसायिकता तथा संस्थागत सुशासन अभिवृद्धि गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. नेपाल धितोपत्र बोर्डमा आवश्यक न्यूनतम दक्ष एवम् प्राविधिक जनशक्तिको पूर्ति तथा सञ्चालन स्वायत्तता प्रदान गरी यसलाई सबल नियमन निकायको रूपमा विकास गरिनेछ । (१)
२. पुँजी बजारसम्बन्धी विद्यमान कानुनी व्यवस्थाहरूको पुनरावलोकन तथा नयाँ कानुन तर्जुमा गरिनेछ । (१)
३. नेपाल स्टक एक्सचेञ्ज लि. तथा सिडिएस एण्ड क्लियरिङ लि.मा अन्तर्राष्ट्रियस्तरको कारोबार प्रणाली, कारोबारको राफसाफ तथा फछ्यौट र नामसारी प्रणाली विकास गरिनेछ । (१)
४. वित्तीय साक्षरता तथा लगानीकर्ता शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गरी साना बचतकर्ता र लगानीकर्ताहरूको धितोपत्र बजारमा आकर्षण अभिवृद्धि गरिनेछ । (२)
५. शेयर, ऋणपत्र तथा अन्य बजारयोग्य उपकरणहरूको कारोबार तथा सामूहिक कोषलाई विकेन्द्रित गरी ग्रामीण क्षेत्रका जनताहरूले यस्ता उपकरणहरूमा गर्ने कारोबारलाई सहज, पहुँचयोग्य र समावेशी बनाइनेछ । (२)
६. धितोपत्रको प्राथमिक निष्काशनमा स्वतन्त्र मूल्य निर्धारण, ठूलो पुँजी आधार हुने सङ्गठित संस्थाहरू पब्लिक लिमिटेड हुनुपर्ने प्रावधान तथा कर छुटलगायतका कानुनी व्यवस्था गरी वास्तविक क्षेत्रका सङ्गठित संस्थालाई आकर्षित गरिनेछ । (२)
७. नेपाल धितोपत्र बोर्डले धितोपत्र बजार नियमन निकायहरूको अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन (International Organization of Securities Commissions) को सदस्यता लिन आवश्यक व्यवस्था गरिनेछ । (२)
८. आवश्यक कानुनी व्यवस्था गरी धितोपत्रको द्वितीय बजार गैरआवासीय नेपाली तथा विदेशी संस्थागत लगानीकर्ताहरूको लगानीका लागि खुल्ला गरिनेछ । (२)
९. निष्काशनकर्ता तथा सूचीकृत कम्पनीहरूद्वारा नेपाल धितोपत्र बोर्डमा पेश गरिएका सूचना, जानकारी तथा प्रतिवेदनहरूको पुनरावलोकन पद्धति लागू गरिनेछ । (२)
१०. निष्काशनकर्ता, सूचीकृत सङ्गठित संस्था र धितोपत्र व्यवसायीहरूको लागि संस्थागत सुशासनसम्बन्धी आचारसंहिता र व्यावसायिकता विकाससम्बन्धी निर्देशिका तयार गरी लागू गरिनेछ । (३)
११. लगानीकर्ता शिक्षा, धितोपत्र व्यवसायीहरूको व्यावसायिकता अभिवृद्धि तथा पुँजीबजारसम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान गर्न सार्वजनिक निजी साभेदारीमा धितोपत्र बजार प्रशिक्षण प्रतिष्ठानको स्थापना गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

पुँजीबजारमा अन्तर्राष्ट्रियस्तरको कारोबार प्रणाली, कारोबारको राफसाफ तथा फछ्यौट र नामसारी प्रणालीको विकास भएको हुने, सार्वजनिक निष्काशनमा स्वतन्त्र मूल्य निर्धारणको व्यवस्था भई

धितोपत्र बजारमा गैरवित्तीय क्षेत्रका सङ्गठित संस्थाहरूको वृद्धि भएको हुने, सूचीकृत कम्पनीहरूको सूचना प्रवाह तथा सुशासन अभ्यासमा सुधार आएको हुने र लगानीकर्ताको सचेतना तथा धितोपत्र व्यवसायीहरूको व्यावसायिकता अभिवृद्धि भएको हुनेछ ।

३.५ सार्वजनिक संस्थान

१. पृष्ठभूमि

सार्वजनिक संस्थानहरू सर्वसाधारण जनतालाई आधारभूत वस्तु तथा सेवा सर्वसुलभ र सुपथ मूल्यमा विक्री वितरण गर्ने, विकासको आधारभूत संरचना निर्माण गर्ने, वस्तु/सेवा उत्पादन तथा विक्रीमा व्यावसायिक सिद्धान्त अवलम्बन गरी कार्यक्षमता एवम् प्रभावकारिता अभिवृद्धि गरी नाफासमेत आर्जन गरी आर्थिक रूपले आत्मनिर्भर रहने, पूर्वाधार निर्माण एवम् आर्थिक वृद्धिमा योगदान पुऱ्याउने र सामाजिक न्याय प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यले स्थापित भएका हुन् । तेद्विँ योजना अवधिसम्म आइपुग्दा आफ्ना घोषित उद्देश्य प्राप्तमा यी संस्थान प्रायः असफल नै रहे । सीमित संस्थानबाहेक अन्य सबै व्यावसायिक रूपमा सञ्चालन हुन नसक्दा बन्द हुने, निजीकरण गर्नुपर्ने वा ठूलो अनुदान दिएर चलाउनुपर्ने अवस्थामा पुगेका छन् ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

जनताका आधारभूत तहका सेवा वितरणमा जरुरी भएका एवम् बजारलाई सन्तुलित राखी राख्नका लागि नभै नहुने संस्थानहरूमा मात्र सरकार संलग्न रही अन्यलाई निजी क्षेत्रसमेतको संलग्नतामा व्यावसायिक योजनासहित सञ्चालन गर्नु, सार्वजनिक संस्थानको कारण सरकारमाथि परेको वित्तीय भार न्यूनीकरण गर्नु, कर्मचारीहरूमा पेशागत व्यावसायिकता अभिवृद्धि गराई जवाफदेहिता र उत्तरदायित्वको भावना विकास गर्नु, संस्थानहरूको व्यावसायिक क्रियाकलापमा सरकारको भूमिका न्यूनीकरण गर्दै आर्थिक विकासको मेरुदण्डको रूपमा संस्थानहरूलाई सञ्चालन गर्नु अभै चुनौती नै रहेको छ ।

अवसर

निजी क्षेत्र व्यावसायिक रूपमा आकर्षित नरहेकाले सरकारको उपस्थिति सावित भएको, सरकारी नीतिहरू व्यवसायमैत्री रहेको, यस क्षेत्रको सुधारमा विकास साभेदारहरूको चासो रहेको र जनताका आधारभूत आवश्यकता परिपूर्तिको क्षेत्रमा अभै पनि सार्वजनिक संस्थानको आवश्यकता महशुस गरिनु अवसरका रूपमा रहेका छन् । स्पष्ट सरकारी नीति, व्यावसायिक कार्ययोजना, उत्तरदायी कर्मचारी संयन्त्र तथा स्थिर राजनीति वातावरण निर्माण गर्न सकिने हो भने सार्वजनिक संस्थानहरू आफ्ना उद्देश्य हासिल गर्न सक्षम हुने देखिन्छन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

पूर्ण व्यावसायिक सार्वजनिक संस्थानहरूका माध्यमबाट वस्तु तथा सेवाको सुलभ, सहज र गुणस्तरीय रूपमा आपूर्ति तथा वितरणमार्फत् जनहित ।

३.२ लक्ष्य

सार्वजनिक संस्थानहरूको व्यवस्थापकीय प्रभावकारिता र वित्तीय कार्यकुशलतामा जोड दिई व्यावसायिकता अभिवृद्धि गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. जनताका आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्ने वस्तु तथा सेवा व्यावसायिक अवधारणाअनुसार सञ्चालन गर्नु ।
२. निजी क्षेत्र सक्षम सावित भएका तथा प्रतिस्पर्धी बजारको सम्भावना रहेका क्षेत्रहरूमा निजी क्षेत्रको लगानीसमेत आकर्षण गर्ने वातावरण निर्माण गरी संस्थान सञ्चालनमा सरकार, निजी क्षेत्र र सहकारी क्षेत्रको त्रिपक्षीय संलग्नता सुनिश्चित गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. जनताको दैनिक उपभोग्य वस्तु तथा सेवा वितरण एवम् संवेदनशील सामाजिक क्षेत्रका संस्थानहरूमा मात्र सरकारी लगानी केन्द्रित गरी ती संस्थानको व्यावसायिक कुशलता तथा सामाजिक उत्तरदायित्व अभिवृद्धि गर्ने ।
२. सार्वजनिक संस्थान सञ्चालनसम्बन्धमा स्पष्ट धारणा बनाई व्यवस्थापकीय तथा वित्तीय सुधार गर्ने ।
३. सार्वजनिक-निजी-सहकारी साझेदारीमार्फत् सार्वजनिक संस्थान सञ्चालन गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. संस्थानको उद्देश्य हालसम्म सम्पादित कामको नतिजा, आर्थिक स्थिति, व्यावसायिक दक्षता र सरकारको आर्थिक नीतिसमेत विश्लेषण गरी सरकारी लगानी आवश्यक पर्ने/नपर्ने संस्थानहरूको छनोट गरिनेछ । (१)
२. सरकार संलग्न रहनुपर्ने संस्थानहरूको व्यावसायिक क्षमता अभिवृद्धि गर्न सञ्चालक र कार्यकारी प्रमुख खुल्ला प्रतिस्पर्धाबाट छनोट गरिनेछ । (१)
३. व्यवस्थापकीय स्वायत्तता दिई सेवा तथा वस्तुको उत्पादन, मूल्य निर्धारण, वितरणलगायतका आर्थिक र प्रशासनिक निर्णयमा स्वायत्तता दिइनेछ । (२)
४. छनोट भएका सञ्चालक र कार्यकारी प्रमुखसँग कार्यसम्पादन सूचकको आधारमा कार्यसम्पादन सम्झौता गरिनेछ । सरकारी लगानीलाई संस्थानले सम्पादन गरेको काम र सेवा प्रवाहको प्रभावकारितासँग तालमेल मिलाइनेछ । (२)
५. राज्यले सञ्चालन गर्न आवश्यक नरहेका सार्वजनिक संस्थानहरूको प्रतिस्पर्धी क्षमता बढाउन सरकारी लगानी विनिवेश गरिनेछ । (३)
६. सरकारले लगानी विनिवेश गर्ने संस्थानहरूमा निजी र सहकारी क्षेत्रको लगानीलाई प्रोत्साहन दिइनेछ । (३)
७. निजीक्षेत्र आकर्षित नहुने क्षेत्रका संस्थानहरूलाई सम्पत्ति र दायित्वको हिसाब मिलान गरी खारेजी गरिनेछ । (३)

८. न्यून क्षमतामा सञ्चालित संस्थानहरूलाई सरकारी स्वामित्व रहनेगरी निजी क्षेत्रलाई करार गरी व्यवस्थापनमा संलग्न गराइनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

जनताका जीवनयापनसँग प्रत्यक्ष जोडिएका वस्तु तथा सेवामा सरकारी संस्थानहरूको उपस्थिति स्थापित भई ती संस्थानहरू व्यावसायिक कुशलतापूर्वक सञ्चालन भएको हुने, संस्थानहरूको उत्पादन लागत घट्न गई उत्पादकत्व वृद्धि तथा आर्थिक उत्तरदायित्व प्रवर्द्धन भएको हुने र सार्वजनिक संस्थानको कार्यकुशलता कै कारण जनताको विश्वास बढ्न गई यस क्षेत्रमा निजीक्षेत्रको आकर्षण बढेको हुनेछ ।

३.६ वैदेशिक व्यापार, विदेशी विनिमय तथा शोधनान्तर

१. पृष्ठभूमि

नेपालको शोधनान्तर स्थिति र विदेशी विनिमय सञ्चितिको स्तर मुख्य रूपमा आयातमा हुने भुक्तानी र विप्रेषण आप्रवाहले निर्धारण गर्ने गरेको छ । वस्तु तथा सेवा निर्यातको तुलनामा आयातको आकार फराकिलो र ठूलो रहेको तथा निर्यातको विस्तार कमजोर भएकाले व्यापार घाटा निरन्तर बढिरहेको भए तापनि विप्रेषण आयका कारण नेपालको शोधनान्तर स्थिति अधिकांश वर्षहरूमा बचतमा रहेको छ । निर्यातयोग्य वस्तुहरूको उत्पादन र तिनीहरूको निर्यात प्रवर्द्धन हुन नसक्दा नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारबाट अक्षसम्म पनि अपेक्षित फाइदा लिन सकेको छैन । आयातको बढ्दो आकार र भारतसँगको बढ्दो व्यापारका कारण मुलुकले लामो समयसम्म पनि विदेशी मुद्राको भुक्तानीमा भारतीय मुद्राको खरिद गरिरहनुपरेको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

विप्रेषण आप्रवाह र आयातको प्रवृत्तिमा निर्भर रहेको बाह्य क्षेत्रको स्थायित्व दिगो बनाउनु, औद्योगिक क्षेत्रमा उत्साह, नवप्रवर्तन तथा त्यसको अग्रपृष्ठ सम्बन्ध कायम गर्नु, उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि तथा पुँजी र श्रमको उत्पादकत्व वृद्धि गर्नु, व्यावसायिक वातावरणमा सुधार गरी पर्यटन आय वृद्धि गर्नु, औद्योगिक पूर्वाधार तथा ऊर्जाको पर्याप्त व्यवस्था गरी निजी लगानी आकर्षित गर्नु र विप्रेषण आप्रवाहको कारण बढ्दो क्रममा रहेको कुल राष्ट्रिय बचत उत्पादनशील क्षेत्रमा उपयोग गर्नुजस्ता चुनौती रहेका छन् ।

अवसर

विकसित एवम् उदीयमान अर्थतन्त्रमा तुलनात्मक लाभका वस्तुहरूको निर्यात गर्न सकिने, उच्च सम्भावना भएका धार्मिक, सांस्कृतिक, दृश्यावलोकन र साहसिक पर्यटनको विकास गर्न सकिने, ऊर्जा, पर्यटन, खनिजजन्य र उत्पादनमूलक व्यवसायमा वैदेशिक लगानी भित्र्याउन सकिने, वैदेशिक रोजगारीका लागि दक्ष जनशक्ति विकास गरी विप्रेषण आप्रवाहमा उच्च वृद्धि गर्न सकिने र छिमेकी

देशहरूमा भएको उच्च आर्थिक वृद्धिबाट देशको पर्यटन, व्यापार र लगानीका क्षेत्रमा फाइदा लिन सकिनेजस्ता अवसर रहेका छन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

वाह्य क्षेत्रको सुदृढीकरणमार्फत् आर्थिक सामाजिक समृद्धि ।

३.२ लक्ष्य

निर्यात प्रवर्द्धन, आयात प्रतिस्थापन, पर्यटन प्रवर्द्धन, ऊर्जा विकास, वैदेशिक लगानी आकर्षण तथा विप्रेषण परिचालनमार्फत् शोधनान्तर बचत र पर्याप्त विदेशी विनिमय सञ्चिति कायम गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. सम्भावित वस्तुको आन्तरिक उत्पादन र देशगत तथा वस्तुगत निर्यात विविधीकरण गरी व्यापार घाटा तीव्र दरमा न्यूनीकरण गर्नु ।
२. पर्यटनको दिगो विकास, विप्रेषणको कुशल व्यवस्थापन र वैदेशिक लगानीको वातावरण सिर्जना गरी शोधनान्तर बचतमार्फत् विदेशी विनिमय सञ्चितिको पर्याप्तता सुनिश्चित गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. तुलनात्मक र प्रतिस्पर्धात्मक लाभ भएका कृषि, पर्यटन, जलविद्युत् तथा जडीबुटीजस्ता प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गरी वस्तु तथा सेवाको उत्पादन अभिवृद्धि गर्दै वस्तुगत र देशगत विविधीकरणमार्फत् निर्यातको दायरा फराकिलो बनाउने ।
२. आपूर्तिजन्य क्षमता सुदृढीकरण गरी देशमा नै उत्पादन गर्न सकिने र भविष्यमा निर्यातमा प्रतिस्पर्धी हुनसक्ने हाल आयातीत वस्तु तथा सेवाहरूको स्वदेशमा नै उत्पादन अभिवृद्धिमार्फत् आयात प्रतिस्थापन गर्ने ।
३. पूर्वाधार विकास, पर्यटक सुरक्षा तथा पर्यटक आगमनमा सहूलियतमार्फत् पर्यटन उद्योगलाई सबल बनाई विदेशी विनियम आर्जनको भरपदो आधार बनाउने ।
४. विप्रेषण आप्रवाहको लागतलाई कम गराई औपचारिक आप्रवाह बढाउँदै उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्न प्रोत्साहित गर्ने ।
५. देशको पूर्वाधारलगायत जलविद्युत्, पर्यटन, उत्पादनशील उद्योगको विकासका लागि विदेशी लगानीसम्बन्धी नीतिमा समसामयिक परिमार्जन गरी थप लगानीमैत्री बनाउने ।

३.५ कार्यनीति

१. तुलनात्मक तथा प्रतिस्पर्धात्मक लाभका वस्तु तथा सेवाको उत्पादन बढाउन स्वदेशी तथा विदेशी लगानी आकर्षित गरिनेछ । (१)
२. दलहन, तेलहन, तरकारी, फलफूल, छालाजुत्ता, सिमेन्ट, कपडाजस्ता वस्तुहरूको आन्तरिक उत्पादन अभिवृद्धि गरी मुलुकको बढ्दो व्यापार घाटा कम गरिनेछ । (२)

३. निर्यात व्यापारलाई बढावा दिन मूल्य अभिवृद्धि भएका प्रशोधित तथा तयारी वस्तुहरूको निर्यातमा जोड दिँदै क्वारेन्टाइन जाँच प्रणालीलाई समेत व्यवस्थित गरिनेछ । (२)
४. धार्मिक, शैक्षिक, स्वास्थ्य र खेल पर्यटन, नयाँ पदमार्गहरूको विकास, पर्वतारोहण तथा दृश्यावलोकनका लागि थप पर्यटकीय स्थलहरूको विकास गरिनेछ । (३)
५. पिछडिएका क्षेत्र तथा अन्य क्षेत्रमा रहेका सम्भावनायुक्त पर्यटनस्थलसम्म मोटरबाटो र अन्य पूर्वाधारको व्यवस्था गरी यी क्षेत्रको पर्यटन विकास गरिनेछ । (३)
६. त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको स्तरोन्नति, क्षेत्रीय विमानस्थल निर्माण तथा सञ्चालनमा रहेका विमानस्थल फराकिलो र आधुनिक बनाई हवाई सुरक्षा र विश्वसनीयता अभिवृद्धि गरिनेछ । (३)
७. विप्रेषणलाई बैकिङ्ग माध्यमबाट आप्रवाह गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ । (४)
८. विप्रेषण आप्रवाहलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी बढाउन परियोजनामुखी धितोपत्र जारी गरिनेछ । (४)
९. अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्न गरेका प्रयासहरू समेतलाई मध्यनजर गरी विदेशी लगानी नीतिलाई लगानीमैत्री बनाउँदै लगिनेछ । (५)
१०. कृषिजन्य वस्तुहरूको प्रशोधन र बजारीकरणमा प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी खुला गरिनेछ । (५)
११. शिक्षा तथा स्वास्थ्य सेवाका क्षेत्रमा विशिष्टीकृत संस्था स्थापना गर्न प्रोत्साहित गर्दै उक्त सेवाका लागि बाहिरिने रकम न्यून गर्दै लगिनेछ । (५)

४. अपेक्षित उपलब्धि

व्यापार घाटा क्रमशः साँघुरिएको हुने, पर्यटक आवगमन र पर्यटन आयमा वृद्धि भएको हुने, वैदेशिक लगानी वृद्धि भएको हुने, औपचारिक माध्यमबाट विप्रेषण आप्रवाहमा थप वृद्धि भएको हुने, शोधनान्तर बचत धनात्मक रहेको हुने र विदेशी विनिमय सञ्चिति कम्तीमा आठ महिनाको वस्तु तथा सेवाको आयात धान्नसक्ने स्तरमा कायम रहेको हुनेछ ।

३.७ निजी क्षेत्र

१. पृष्ठभूमि

निजी क्षेत्रमा व्यावसायिकता, नवीनतम सोच र उद्यमशीलताको विकासबाट यसलाई देशको आर्थिक वृद्धिको प्रमुख संवाहकको रूपमा अगाडि बढाउनुपर्ने टड्कारो आवश्यकता रहेको छ । लगानीमैत्री वातावरणको अभाव, पूर्वाधारको कमी, असुरक्षा आदिको कारणले निजी क्षेत्र पिछडि परेको अवस्था छ । निजी क्षेत्रको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमताको विकासबाट छिमेकी मुलुकहरूको आर्थिक वृद्धि र उपलब्ध सम्भाव्यतालाई अवसरको रूपमा लिई विश्वबजारमा पहुँच र हिस्सा वृद्धि गर्नु अपरिहार्य छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

औद्योगिक श्रम सम्बन्ध सुमधुर बनाउनु, औद्योगिक सुरक्षा प्रत्याभूति गर्नु, लगानीको वातावरण सिर्जना गर्नु, नीतिगत निरन्तरता र कार्यान्वयनको सुनिश्चितता कायम गर्नु, लगानीको क्षेत्रीय असन्तुलन कम गर्नु, गैरकृषि क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको परिपक्वता हासिल गर्नु, राजनैतिक स्थिरता कायम गर्नु तथा व्यापार र लगानीको स्वच्छ र व्यावसायिक वातावरण कायम गर्नु चुनौतीका रूपमा रहेका छन् ।

अवसर

निजी क्षेत्रसँग रहेको सीप र लगानीको श्रोत उत्पादनशील क्षेत्रमा लगाई रोजगारमूलक उत्पादन र आयमा वृद्धि गर्नु, सरकार-निजी क्षेत्रको साभेदारीबाट पूर्वाधारको क्षेत्रमा लगानी बढाउनु, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारको मात्रा बढाई निकासी प्रवर्द्धन गर्नु निजी क्षेत्रको विकासको अवसरको रूपमा रहेका छन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

आर्थिक विकास एवम् आर्थिक वृद्धिको संवाहकको रूपमा निजी क्षेत्र ।

३.२ लक्ष्य

मुलुकको आर्थिक वृद्धि, राजस्व परिचालन र उद्यमशीलता वृद्धिमा योगदान गर्दै उत्पादनशील रोजगारी बढाउने ।

३.३ उद्देश्य

१. निजी क्षेत्रको लगानी विस्तार गरी थप उत्पादन तथा रोजगारी सिर्जना गर्नु ।
२. निजी क्षेत्रको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता विकास गर्नु ।
३. निजी क्षेत्रको विकास र निजी सरकारी साभेदारीको माध्यमबाट आर्थिक विकासमा योगदान गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. उपयुक्त नीति, आवश्यक पूर्वाधार र सुरक्षामार्फत् औद्योगिक लगानीमैत्री वातावरण सिर्जना गरी निजी क्षेत्रको लगानी अभिवृद्धि गर्ने ।
२. सार्वजनिक-निजी साभेदारी नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने ।
३. संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्वलाई प्रोत्साहित गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. अर्थतन्त्रको व्यावसायिक एवम् पूर्वाधार क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको उत्तरदायित्व र भूमिका स्पष्ट गरिनेछ । (१)
२. श्रम सुरक्षालाई ध्यान दिई सामाजिक सुरक्षासहितको लचिलो श्रम नीति अपनाइनेछ । (१)

३. लगानी उत्प्रेरित गर्न आवश्यक पूर्वाधार विकास तथा विस्तार गरिनेछ । (१)
४. उद्योग सञ्चालन गर्न पाउने क्षेत्रको पहिचान गरी बाह्रै महिना उपलब्ध हुनेगरी विद्युत् आपूर्तिलगायतका अन्य सेवा उपलब्ध गराइनेछ । (१)
५. निजी क्षेत्रको लगानी अभिवृद्धि गर्न सहयोग पुग्ने गरी वित्त तथा मौद्रिक नीति तर्जुमा गरिनेछ । (१)
६. निजी क्षेत्रको लगानी अभिवृद्धि गर्न स्थानीय तहमा रहेका सहकारी र अन्य वित्तीय सेवाको प्रभावकारी रूपमा परिचालन गरिनेछ । (२)
७. निजी क्षेत्रमैत्री नीतिहरूको तर्जुमा, परिमार्जन र कार्यान्वयनमा निजी क्षेत्रलाई आश्वस्त र स्थायित्व प्रदान गर्दै लगिनेछ । (२)
८. प्राथमिकता प्राप्त आर्थिक र भौतिक पूर्वाधार क्षेत्रको विकासमा निजी क्षेत्रको सहभागिता बढाउँदै लगिनेछ । (२)
९. निजी क्षेत्रले संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्वअन्तर्गत सामाजिक सुरक्षा, सार्वजनिक स्वास्थ्य तथा सफाइ, शिक्षा, वातावरण प्रवर्द्धन र प्रकोप व्यवस्थापनजस्ता क्षेत्रमा योगदान पुर्‍याउने वातावरण सिर्जना गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

निजी क्षेत्रको लगानीमार्फत् रोजगारी सिर्जना भएको हुने, प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता विकास र उत्तरदायित्व अभिवृद्धि भई अर्थतन्त्रमा निजी क्षेत्रको भूमिका बढेको हुनेछ ।

३.८ वैदेशिक लगानी

१. पृष्ठभूमि

वचत र लगानीको आवश्यकताबीचको अन्तर पूरा गर्न, आधुनिक प्रविधि, व्यवस्थापकीय तथा प्राविधिक कौशल भित्र्याई उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गर्नु, देशमा नै उत्पादन गर्न सकिने तर हाल आयात भैरहेका वस्तु तथा सेवा उत्पादन गरी आन्तरिक माग पूर्ति गर्न तथा निर्यात विस्तार गर्न वैदेशिक लगानीको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । हालसम्म मुलुकले आर्थिक विकासमा यसको यथेष्ट रूपमा उपयोग गर्न नसके पनि आगामी दिनमा उद्योग, सेवा र पर्यटनका क्षेत्रमा प्रसस्त लगानी बढाउन सक्ने देखिन्छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

व्यवसाय सञ्चालन तथा पारवहन लागतमा कटौती गर्नु, विद्युत्को नियमित आपूर्ति तथा औद्योगिक पूर्वाधारको सहज, भरपर्दो र पर्याप्त व्यवस्था गर्नु, वैदेशिक लगानीमा न्यूनतम राष्ट्रिय सहमति विकास गर्नु, युवा पलायनलाई निरुत्साहित गर्दै अर्द्ध दक्ष तथा दक्ष जनशक्तिको पर्याप्तता

सुनिश्चित गर्नु र श्रमनीति तथा कानूनलाई बढी लचिलो र लगानीमैत्री बनाउनु प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेका छन् ।

अवसर

नयाँ संविधानको कार्यान्वयन सुरु भएपछि बन्दै गएको लगानीको वातावरण, प्राकृतिक सम्पदाको प्रचुरता एवम् जैविक तथा सांस्कृतिक विविधता, तुलनात्मक रूपमा न्यून ज्यालादर, नेपाली समुदायको विदेशमा बढ्दो उपस्थिति र उनीहरूको सीप, क्षमता र अनुभवको अधिकतम परिचालन गर्नसक्ने सम्भावना, वैदेशिक लगानी, व्यापार तथा विकास सहकार्यसम्बन्धी बहुपक्षीय, क्षेत्रीय र द्विपक्षीय सम्झौताहरूबाट अन्तर्राष्ट्रिय बजार प्रवेशमा पाउने सहजता र छिमेकी मुलुकहरूमा भएको उच्च आर्थिक वृद्धि एवम् बढ्दो मध्यमवर्गीय जनसङ्ख्याबाट व्यापार र लगानीका क्षेत्रमा फाइदा लिन सकिनेजस्ता अवसर रहेका छन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

वैदेशिक लगानीको परिचालनमार्फत् आत्मनिर्भर, प्रतिस्पर्धी र गतिशील राष्ट्रिय अर्थतन्त्र ।

३.२ लक्ष्य

वैदेशिक लगानीलाई तुलनात्मक तथा प्रतिस्पर्धात्मक लाभ र प्राथमिकताका क्षेत्रमा आकर्षित गर्दै उत्पादन वृद्धि, आयात व्यवस्थापन र निर्यात वृद्धि, विविधीकरण र विस्तार गरी व्यापार सन्तुलन कायम गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. वैदेशिक लगानीबाट उत्पादन, आयात प्रतिस्थापन र निर्यात क्षमता बढाई व्यापार घाटा कम गर्नु ।
२. वैदेशिक लगानीसँगै नयाँ प्रविधि भित्र्याउनु र नवप्रवर्तनकारी व्यवसाय विकास गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. विदेशी लगानीमैत्री वातावरण सिर्जना गर्ने ।
२. लगानीसम्बन्धी विशेष सुविधा तथा सहुलियत प्रदान एवम् कूटनीतिक संयन्त्र तथा नेपाली समुदायको परिचालन गरी वैदेशिक लगानी आकर्षण गर्ने ।
३. स्थानीय स्रोत-साधन र सीपको उपयोग र सन्तुलित प्रादेशिक विकास हुनेगरी प्राथमिकताका क्षेत्रमा वैदेशिक लगानी परिचालन गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. वैदेशिक लगानी परिचालनसम्बन्धी कानुनी, संस्थागत र प्रक्यागत सुधार गरिनेछ । (१)
२. ऊर्जाको सहज र नियमित उपलब्धता र औद्योगिक पूर्वाधारको सहज र पर्याप्त व्यवस्था गरिनेछ । (१)

३. जलस्रोत, उद्योग, भौतिक पूर्वाधार, पर्यटनलगायतका वैदेशिक लगानीको प्राथमिकताका क्षेत्रमा आयोजना बैंक स्थापना गरी लगानी प्रवर्द्धन गरिनेछ । (२)
४. वैदेशिक लगानीलाई आकर्षित तथा प्रोत्साहन गर्न आर्थिक तथा गैरआर्थिक सहूलियत र सुविधाहरू प्रदान गरिनेछ । (२)
५. नेपालमा बढी लगानी गर्दै आएका तर द्विपक्षीय लगानी प्रवर्द्धन तथा संरक्षण सम्झौता र दोहोरो कर उन्मुक्तिसम्बन्धी सम्झौता नभएका मुलुकहरूसँग त्यस्ता सम्झौताहरू क्रमशः गरिनेछ । (२)
६. विदेशमा रहेका नेपालीहरूलाई नेपालमा लगानी गर्ने लगानीकर्ता तथा लगानी भित्र्याउने लगानी दूतका रूपमा परिचालन गरिनेछ । (२)
७. विदेशी लगानीमा स्थानीय स्रोत-साधन तथा सीपको अधिकतम उपयोगलाई प्राथमिकता दिइनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

वैदेशिक लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण, विशेष आर्थिक क्षेत्र तथा निर्यात प्रवर्द्धन क्षेत्रसम्बन्धी ऐन तर्जुमा र संशोधन भएको हुने, विदेशी लगानी प्रवर्द्धनमा कूटनीतिक नियोग तथा विदेशमा रहेका नेपाली परिचालन भएको हुने, वैदेशिक लगानीमा उल्लेख्य वृद्धि भएको हुने, थप रोजगारी सिर्जना भएको हुने र वैदेशिक व्यापार घाटामा कमी आएको हुनेछ ।

३.९ सहकारी क्षेत्र

१. पृष्ठभूमि

सरकारी क्षेत्र र निजी क्षेत्र पुग्न नसकेका क्षेत्रमा सहकारीको माध्यमबाट बढी प्रभावकारी हुनसक्ने आर्थिक-सामाजिक क्षेत्रमा सहकारीको योगदान रहन्छ । सहकारी क्षेत्रलाई लघुवित्त कारोबारसँगै उत्पादन, बजारीकरण र सेवा प्रवाहमा संलग्न गराई उत्पादनमूलक कार्यमा संलग्न गराउनुपर्ने आवश्यक रहेको छ । यसले छरिएर रहेका श्रम, सीप, प्रविधि र पुँजीलाई एकत्रित गरी उत्पादन, उत्पादकत्व र रोजगारी वृद्धिबाट राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान दिन सक्दछ । खासगरी कृषि क्षेत्रमा सहकारीले गरेको योगदान प्रशंसनीय छ । सहकारी क्षेत्रले थप सम्भावित क्षेत्रहरूमा आफ्नो उपस्थिति नदेखाइसकेको हुनाले यसको विकास, विस्तार र प्रवर्द्धन आवश्यक रहेको छ ।

सहकारी क्षेत्रमा ३२,६६३ विभिन्न प्रकृतिका प्रारम्भिक सहकारी संस्थाहरू र ७० ओटा जिल्ला सहकारी सङ्घ, २५३ विषयगत सहकारी सङ्घहरू, २० ओटा विषयगत केन्द्रीय सङ्घ, एक राष्ट्रिय सहकारी बैंक र शीर्षस्थ निकायका रूपमा राष्ट्रिय सहकारी सङ्घ लिमिटेड क्रियाशील छन् । यस क्षेत्रमा ४६ प्रतिशत महिलासहित ५१ लाख आमसमुदाय संलग्न रहेका तथा शेयर पुँजी रु. ६३ अर्ब, बचत रु. २ खर्ब २ अर्ब र लगानी रु. १ खर्ब ८८ अर्ब रहेको छ । मुलुकको ७५ ओटै जिल्लामा सञ्जाल विस्तार भएको यस क्षेत्रले विपन्न वर्ग, दुर्गम क्षेत्र, आदिवासी जनजाति, मधेसी, दलित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, अल्पसङ्ख्यक सबै वर्ग, क्षेत्र र समुदायलाई समेट्न सफल भएको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

सहकारीसम्बन्धी समयसापेक्ष ऐन नियममा परिमार्जन गर्ने, उत्पादनशील क्षेत्रमा सहकारीको योगदान बढाउने, ठूलो सङ्ख्यामा रहेका सहकारी संस्थाहरूमा वित्तीय सुशासन कायम गर्ने, सहकारी संस्थाहरूमा विपन्न वर्गलाई समेट्ने र बचत तथा ऋणको कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाहरूको नियमन गर्ने चुनौती रहेका छन् ।

अवसर

सहकारिताको माध्यमबाट उत्पादन तथा गरिवी निवारणको लक्ष्य हासिल गर्न सहयोग पुर्याउने, सहकारीमा सहभागीहरूको शिक्षा तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने, स-साना बचतलाई परिचालन गरी पुँजी निर्माणमा योगदान पुर्याउने, जनतामा सामुदायिक तथा सहयोगी भावनाको विकास गर्ने र स्थानीयस्तरमा वित्तीय अन्तरसम्बन्ध कायम गर्ने अवसर रहेका छन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

स्थानीय स्रोत, श्रम, सीप र पुँजीको अधिकतम परिचालनमार्फत् आर्थिक-सामाजिक रूपान्तरण ।

३.२ लक्ष्य

उपलब्ध स्थानीय स्रोत, श्रम, सीप र पुँजीको सामूहिक रूपमा परिचालन गरी उत्पादनमा गुणक प्रभाव सिर्जना गर्ने र सामाजिक सशक्तीकरण गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. सहकारीमा आधारित उत्पादन, उद्यम र सेवा व्यवसायको विकास र विस्तार गरी मुलुकको दिगो र समतामूलक आर्थिक-सामाजिक विकासमा योगदान पुर्याउनु ।
२. सहकारीको सिद्धान्त र मूल्यहरूको प्रवर्द्धन गर्दै सहकारीको व्यवस्थापनका विधि र प्रक्रियामा सुधार गरी सुशासन कायम गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. सहकारी संस्थाहरूलाई उत्पादनशील तथा सामाजिक व्यवसायका क्षेत्रमा क्रियाशील गराउने ।
२. सहकारीको माध्यमबाट ग्रामीण क्षेत्रको तथा विपन्न वर्गलाई आर्थिक-सामाजिक समावेशीकरण गर्ने ।
३. अनुगमन तथा नियमनलाई प्रभावकारी बनाई सहकारी क्षेत्रमा सुशासन कायम गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. सहकारी संस्थालाई कृषि, पर्यटन, उद्योग, ऊर्जाजस्ता प्रत्यक्ष उत्पादनशील क्षेत्रमा परिचालन गरिनेछ । (१)

२. सहकारी संस्थाहरूको व्यवस्थापनमा दक्षता अभिवृद्धि गर्न तालिमको व्यवस्था गरिनेछ । (१)
३. कृषि तथा ग्रामीण सहकारी संस्थाहरूको उत्पादनलाई बजारीकरण गर्न सघाउ पुऱ्याउन विभिन्न बजार तथा बजार सूचना केन्द्रको विकास गरिनेछ । (१)
४. सहकारीमैत्री कर प्रणालीको विकास गरिनेछ । (१)
५. स्थानीय निकाय, विकास साभेदार र सामुदायिक संस्थाहरू समेतबाट सहकारी क्षेत्रमा वित्तीय तथा प्राविधिक सहायता परिचालन गरिनेछ । (१)
६. सहकारीमा आवद्ध विपन्न महिला, सीमान्तकृत गरिब, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, भूमिहीन तथा पिछडिएको समुदाय र श्रमिकलाई स्वरोजगारमूलक उद्योग तथा व्यवसाय स्थापना गर्न आवश्यक पर्ने पुँजी र सीपमूलक तालिम उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाइनेछ । (२)
७. महिला, गरिब, सीमान्तकृत, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, भूमिहीन तथा पिछडिएका वर्ग र श्रमिकको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन सहकारी पद्धतिको व्यवसायमा पहुँच बढाइनेछ । (२)
८. सहकारीमा आवद्ध कृषकलाई सहूलियत कर्जाको लागि कृषि सहकारी संस्थाहरूको स्वामित्व रहेको साना किसान विकास बैकमार्फत् पुँजी परिचालनमा सहयोग पुऱ्याइनेछ । (२)
९. युवाहरूलाई स्वदेशमै काम गर्ने वातावरण सिर्जना गर्न सहकारीमार्फत् रोजगारी सृजना तथा युवा स्वरोजगार कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (२)
१०. सहकारी सूचना प्रणालीको विकास गरी वित्तीय स्थितिको अनुगमन गरिने व्यवस्था गरिनेछ । (३)
११. सहकारीका बचतकर्ताहरूको बचतको सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्न बचत सुरक्षण (बिमा) को व्यवस्था गरिनेछ । (३)
१२. वित्तीय अवस्था र कारोबारको आकारका आधारमा सहकारी संस्थाहरूको वर्गीकरण गरिनेछ । (३)
१३. सहकारी क्षेत्रको विकासका लागि आवश्यक कानुनी व्यवस्था, दीर्घकालीन रणनीतिक योजनाको तर्जुमा एवम् उपयुक्त सङ्गठन संरचनाको निर्माण गरिनेछ । (३)
१४. सहरकेन्द्रित बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूको नियमनका लागि छुट्टै संयन्त्रको स्थापना गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

सहकारी संस्थाको सङ्ख्या ४० हजार पुगेको हुने, सहकारी सदस्य सङ्ख्या वृद्धि भई ६० लाख पुगेको हुने र 'एक परिवार एक सहकारी सदस्य' भएको हुनेछ । साथै, सहकारी संस्थाको कुल बचत रु. ३ खर्ब पुगेको हुने, सहकारी क्षेत्रमा तालिमप्राप्त जनशक्तिको सङ्ख्यामा वृद्धि भएको हुने, बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको विश्वसनीयता बढेको हुने र सहकारीको माध्यमबाट सम्भाव्य आर्थिक क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि भई देशको समग्र अर्थ व्यवस्थामा टेवा पुगेको हुनेछ ।

क्षेत्रगत विकास नीतिहरू

४.१ कृषि, भूमिसुधार तथा वन

४.१.१ कृषि

१. पृष्ठभूमि

देशको करिब दुईतिहाइ जनसङ्ख्या रोजगारी तथा जीविकाको लागि कृषि क्षेत्रमा निर्भर रहेको भए तापनि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान एक तिहाइमात्र रहेको छ । साना किसानहरूको बढी संलग्नता रहेको र निर्वाहमुखी कृषि प्रणालीबाट गुज्रिरहेको तथा कृषिमा व्यापक रूपमा व्यावसायीकरण एवम् विविधीकरण हुन नसकेकोले यसमा संलग्न श्रमिकहरूको उत्पादकत्व निकै कम रहेको छ । २०७२ साल वैशाखको विनाशकारी भूकम्पले कृषि क्षेत्रमा ठूलो क्षति पारेको छ । कतिपय स्थानमा सुख्खाखडेरीले खाद्यान्न उत्पादनमा प्रतिकूल प्रभाव परेको छ । नेपालको संविधानले खाद्यसम्बन्धी अधिकारलाई मौलिक हकका रूपमा प्रत्याभूत गरेको सन्दर्भमा प्राकृतिक तथा अन्य सङ्कटका कारण उत्पन्न हुनसक्ने खाद्य सङ्कटको अवस्थासमेतलाई मध्यनजर गर्दै उत्पादनमा आत्मनिर्भरताका लागि आवश्यक व्यवस्था गर्नुपरेको छ ।

देशको भौगोलिक परिवेश, उपलब्ध कृषि शिक्षा, अनुसन्धान, उन्नत बीउविजन र प्रविधि, स्रोत साधन, कृषि उद्यमी, युवा तथा सीमान्त कृषक वर्गको चाहना, तुलनात्मक लाभ र राष्ट्रिय आवश्यकता तथा नेपालले अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा गरेका सन्धि, सम्झौता, प्रतिबद्धता, दिगो विकास लक्ष्य, राष्ट्रिय नीतिहरूमा गरेका प्रतिबद्धतालाई ध्यानमा राख्दै कृषिजन्य उत्पादन एवम् व्यापारमा प्रतिस्पर्धा, व्यावसायीकरण, यान्त्रिकीकरण र विविधीकरण गरी कृषि क्षेत्रको रूपान्तरण गर्नु पनि त्यत्तिकै जरुरी छ । साथै, सरकारी, सहकारी र निजी साभेदारीको अवधारणा अङ्गीकार गर्दै कृषि पेशालाई सम्मानजनक बनाई आय तथा रोजगारी सिर्जना, गरिबी न्यूनीकरण, व्यापार सन्तुलन, दिगो र सन्तुलित विकास, खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा जोड दिनु आवश्यक छ ।

बढ्दो जनसङ्ख्याको खाद्य तथा अन्य आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउनुपर्ने स्थितिबिपरीत नेपालमा हरेक वर्ष कृषिजन्य वस्तुहरूको आयात बढ्दो छ । वैदेशिक रोजगारीका लागि युवा जनशक्तिको पलायन, कृषि सामग्री आपूर्तिको दूरूह स्थिति, माटोको उत्पादकत्वमा ह्रास, कृषिमा यान्त्रिकीकरणको अभाव, कृषकहरूको बढ्दो लागत, आयातीत सामग्रीहरूसँगको प्रतिस्पर्धा, कृषिभूमिको अत्यधिक खण्डीकरण र भूउपयोग परिवर्तन, जलवायु परिवर्तनका कारण मौसमी फेरबदललगायतका कारणले परम्परागत कृषि प्रणाली असफलताउन्मुख रहेकाले आगामी समयका लागि व्यावसायिक कृषिको प्रभावकारी योजनासहित कार्यक्रमहरूको परिणाममुखी कार्यान्वयनको टड्कारो आवश्यकता छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

नेपालको संविधानले प्रत्याभूत गरेअनुसार खाद्यसुरक्षाको हकलाई मौलिक हकका रूपमा स्थापित गराउनु, अधिकांश कृषकहरू साना र मझौलास्तरका भएको हुँदा जलवायु परिवर्तन र विभिन्न प्राकृतिक प्रकोपसँग जुध्ने क्षमता विकास गर्नु र वर्षेनी युवा जनशक्तिको विदेश पलायनले गर्दा कृषि क्षेत्रमा परेको नकारात्मक असरलाई सम्बोधन गर्नुका साथै सहरीकरण, जग्गाको खण्डीकरण, घडेरीकरण, दोहोरो भू-स्वामित्वको स्थिति र जग्गा बाँझो राख्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्दै कृषि भूमिलाई उपयोगमा ल्याउनुपर्ने चुनौती छ । त्यस्तै कृषि क्षेत्रमा भएको न्यून लगानी, कृषि ऋणको सहज उपलब्धता, कृषि प्रसार सेवामा कृषकहरूको पहुँचमा वृद्धि र कृषिजन्य वस्तुहरूको उत्पादन, वितरण, आयात एवम् निर्यातलाई लागत-प्रभावी बनाउनु, गुणस्तर एवम् स्वच्छता नियमन कार्य प्रभावकारी तुल्याउँदै कृषिजन्य वस्तुहरूको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि गर्नु, गुणस्तरीय प्रमाणित बीउ, मलखाद, कीटनाशक तथा साना र मझौलास्तरका कृषियन्त्रको सुलभता, कृषि सामग्रीको समयानुकूल आपूर्ति बढाउनु र कृषि पेशालाई प्रतिस्पर्धी, नाफामूलक, सम्मानजनक र व्यावसायिक रूपमा स्थापित गर्नु पनि चुनौतीपूर्ण छ ।

अवसर

देशको भौगोलिक तथा जैविक विविधताले उपलब्ध गराएका विभिन्न सम्भाव्यताहरू, कृषि विकासको स्पष्ट मार्गदर्शनका रूपमा रहेको कृषि विकास रणनीति, २०७२ कार्यान्वयन हुनु, विदेशिएका युवाहरू सीप, ज्ञान, पूँजी र उन्नत प्रविधिसहित कृषि क्षेत्रमा आकर्षित हुँदै जानु, कृषिवनप्रति किसानहरूको आकर्षण बढ्नु, विश्व व्यापारको पहुँच र ठूला संस्थागत र अन्य निजी क्षेत्रहरूसमेतको यस क्षेत्रमा आकर्षण बढ्दै जानु कृषि क्षेत्रका अवसर हुन् । पछिल्ला वर्षहरूमा कृषि ऋण, कृषि विमा, नयाँ प्रविधिहरूको उपयोग र सिँचाई सुविधामा हुँदै गरेको विस्तारले समेत यस क्षेत्रमा थप अवसरहरू सिर्जना हुँदैछन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

देशमा खाद्य सम्प्रभुता र खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको प्रत्याभूति ।

३.२ लक्ष्य

दिगो र व्यावसायिक कृषि विकासद्वारा कृषि क्षेत्रलाई प्रतिस्पर्धी र आत्मनिर्भर उन्मुख बनाउने ।

३.३ उद्देश्य

१. कृषि उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गरी कृषि उपजमा आत्मनिर्भर उन्मुख हुनु ।
२. निर्वाहमुखी कृषि प्रणालीलाई नाफामूलक, दिगो एवम् व्यावसायिक कृषि प्रणालीमा रूपान्तरण गर्नु ।
३. कृषि क्षेत्रको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि गरी राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा टेवा पुऱ्याउनु ।

३.४ रणनीति

१. कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व र प्रतिस्पर्धी क्षमता विकास गर्ने ।
२. तुलनात्मक लाभ हुनसक्ने आधारभूत खाद्य वस्तुको उत्पादनमा आत्मनिर्भरता हासिल गर्ने ।
३. कृषि क्षेत्रको अतिरिक्त श्रमशक्तिलाई कृषि तथा गैरकृषिमा आधारित सेवा र उद्योग क्षेत्रतर्फ आकर्षित गरी यस क्षेत्रमाथिको निर्भरता कम गर्ने ।
४. जलवायु परिवर्तन र प्रकोपबाट पर्ने नकारात्मक असर न्यूनीकरण गर्दै वातावरणमैत्री कृषि प्रविधिको विकास र विस्तार गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. ग्रामीण क्षेत्रमा कृषि वस्तु उत्पादन अभिवृद्धि गर्न कृषिजन्य वस्तुहरूको व्यावसायिक उत्पादन क्षेत्रमा उपयुक्त र दिगो सिँचाई सुविधालगायतका आवश्यक पूर्वाधारको पहुँच बढाइनेछ । (१)
२. गुणस्तरीय उत्पादन सामग्रीहरू र कृषिको यान्त्रिकीकरणद्वारा कृषकमैत्री औजार, उन्नत प्रविधि एवम् सुलभ कृषि कर्जाको व्यवस्था गरिनेछ । (१)
३. दिगो कृषि विकासका लागि आवश्यक नीति, ऐन र नियमहरूको तर्जुमा एवम् संशोधन गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरिनेछ । निर्यातयोग्य बाली वस्तुहरूको उत्पादन तथा प्रशोधन अभिवृद्धि गरी अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रतिपर्धी बनाइनेछ । (१)
४. कृषि शिक्षा र अनुसन्धानबाट विकास भएका प्रविधिहरूको विस्तारका लागि कृषि क्षेत्रमा कार्यरत सम्पूर्ण सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूबीच अन्तरनिकाय समन्वय र सहकार्य गर्दै कार्यान्वयन पक्षलाई नतिजा उन्मुख बनाइनेछ । (१)
५. खेतीयोग्य जग्गालाई बाँझो राख्ने प्रवृत्ति निरुत्साहित गर्दै खालिरहेका कृषि भूमिको दिगो उपयोगका लागि योजना तयार गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । (१)
६. खाद्य तथा अन्य कृषि उत्पादनमा आत्मनिर्भरताका लागि उत्पादनका पकेट, विशेष जिल्ला र विशेषीकृत जिल्लाको रूपमा सघन खेती अधि बढाइनेछ । (२)
७. कृषि उपज उत्पादन, प्रशोधन, भण्डारण एवम् वितरण प्रणालीमा नयाँ प्रविधिको विकास, अनुशासन, अवलम्बन र आधुनिकीकरण गरिनेछ । (२)
८. निजी तथा सहकारी क्षेत्रको संलग्नता बढाउँदै करार तथा सहकारी खेतीलाई प्राथमिकता दिई कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (२)
९. खाद्यान्न उत्पादन न्यून हुने तथा खाद्यपोषण असुरक्षित क्षेत्रमा स्थानीयस्तरमै उत्पादन गर्न सकिने कृषिजन्य उत्पादन प्रवृद्धन तथा उपयोगमा जोड दिई सुरक्षित खानपान र पौष्टिक तत्व स्रोत तथा उपयोगबारे जनचेतनात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (२)
१०. कृषिमा आधारित उद्योगहरू, सेवा तथा ग्रामीण कृषि पर्यटनको विकासमा युवा तथा कृषक उद्यमीहरूलाई आकर्षित गरिनेछ । (३)
११. कृषिजन्य उद्योगका लागि आवश्यक गुणस्तरीय कच्चा पदार्थहरूको पर्याप्त उत्पादन गरिनेछ । (३)

१२. प्राङ्गारिक खेतीका सम्भावित वस्तु र क्षेत्रहरूको पहिचान गरी प्राङ्गारिक उत्पादनको ब्रान्ड प्रवर्द्धन गर्दै बजारीकरण गरिनेछ । (४)
१३. लोपोन्मुख बीउबीजन र बालीजन्य जैविक विविधता संरक्षणमा स्थानीय समुदायको अग्रसरतालाई प्रोत्साहन प्रदान गर्नुका साथै उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्दै आवश्यक प्रोत्साहन गरिनेछ । (४)
१४. कृषिजन्य जैविक विविधताको संरक्षण, संवर्द्धन तथा सदुपयोग गर्दै माटो सुहाउँदो एवम् जलवायु परिवर्तनका असर न्यूनीकरण गर्न अनुसन्धानमा आधारित वातावरणमैत्री कृषि प्रविधिको विकास एवम् विस्तार गरिनेछ । (४)
१५. जलवायु परिवर्तनलाई कृषिमा अनुकूलन गर्दै कृषि जैविक विविधताको संरक्षण, संवर्द्धन तथा उपयोगमा वृद्धि गरिनेछ । (४)
१६. कृषि उपजको अधिकतम उत्पादन एवम् उत्पादकत्व वृद्धिका लागि स्थानीय साधन स्रोत र जैविक प्रविधिको उपयोग गरिनेछ । (४)
१७. कृषि उपजको स्वच्छता र गुणस्तर कायम राख्न विविध कार्यक्रम सञ्चालन गरी आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्द्धनमा जोड दिइनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

सङ्घीय संरचनाअनुसार विद्यमान ऐन नियमावलीमा समसामयिक परिमार्जन गरिएको हुनेछ । खाद्य वस्तु उपलब्धता सम्बन्धमा खाद्यान्न १० लाख मे.टन, दलहन चार लाख मे.टन, तरकारी ३६ लाख ५० हजार मे.टन, फलफूल १२ लाख मे.टन, माछा उत्पादन ७० हजार मे.टन (आधार वर्ष २०७२/७३) बाट योजना अवधिको अन्तिम वर्ष २०७५/७६ मा क्रमशः १० लाख ७० हजार मे.टन, ४ लाख ७५ हजार मे.टन, ३९ लाख मे.टन, १२ लाख ३० हजार मे.टन र ८५ हजार मे.टन पुगेको हुनेछ । साथै, भौगोलिक अवस्था सुहाउँदो कृषि यान्त्रिकीकरण तथा कृषि प्रविधिको विकास, प्रसार र अनुशरण भएको हुने, कृषिजन्य उद्योगका लागि आवश्यक कच्चापदार्थ उत्पादनमा वृद्धि भएको हुने, कृषि वस्तुहरूको भण्डारण क्षमता, सङ्कलन केन्द्रहरूलगायत बजार पूर्वाधार वृद्धि भएको हुने र स्थानीयस्तरमा कृषि क्षेत्रमा जलवायु अनुकूलन कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन भएका हुनेछन् ।

४.१.२ पशुपन्छी

१. पृष्ठभूमि

पशुपालन क्षेत्रले देशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा करिब ११ प्रतिशत र कुल कृषि गार्हस्थ्य उत्पादनमा २६.८ प्रतिशत योगदान गर्दै आएको सन्दर्भमा पशुपन्छी क्षेत्रको विशेष आर्थिक महत्त्व छ । राष्ट्रिय समस्याको रूपमा देखिएको मातृ तथा बालबालिका कुपोषणको समस्या न्यूनीकरणमा दूध, अन्डा र मासुले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । विकासशील देशहरूमा हालको तुलनामा सन् २०२० सम्म पशुजन्य प्रोटीनको माग दोब्बरले वृद्धि हुने अनुमान गरिएको छ भने पशुजन्य पदार्थको उपलब्धतामा आत्मनिर्भर बन्न पशुपालन क्षेत्रलाई उच्च प्राथमिकतामा राखी उल्लेखनीय प्रगति हासिल

गर्नका लागि उन्नत नश्ल, पशु आहार, पशु स्वास्थ्य र व्यावसायीकरणका क्षेत्रमा थप अनुसन्धान र विकास गर्न आवश्यक छ । नेपाल विश्व व्यापार सङ्गठन तथा विश्व पशु स्वास्थ्य सङ्गठनको सदस्य राष्ट्र भएपश्चात् त्यस्तो राष्ट्रका हैसियतले पशु विकास क्षेत्रमा पूरा गर्नुपर्ने दायित्व निर्वाह गर्न विकासका विभिन्न साभेदारहरूसँग समन्वय गर्दै पशुपन्छी विकासका कार्यहरू गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

देशमा हाल प्रतिवर्ष दूध १७ लाख ३४ हजार मेट्रिक टन, मासु तीन लाख तीन हजार मेट्रिक टन र अण्डा ९० करोडओटा उत्पादन भई प्रतिव्यक्ति प्रतिवर्ष दूध, मासु र अण्डाको उपलब्धता क्रमशः ६४ लिटर, ११ किलोग्राम र ३२ ओटा रहेको छ । विकसित मुलुकहरू सरह न्यूनतम पशुजन्य पदार्थहरूको उपभोग प्रतिव्यक्ति प्रतिवर्ष दूध ९१ लिटर, मासु १४ किलोग्राम र अण्डा ४८ ओटा प्राप्त गर्न वर्तमान दूध उत्पादनमा ३५ प्रतिशत, मासु उत्पादनमा २५ प्रतिशत र अण्डा उत्पादनमा ४५ प्रतिशतले वृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ । साथै, दूध, मासु र अण्डामा योजना अवधिभित्रै आत्मनिर्भर पनि हुनुपर्नेछ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

मागमा आधारित अनुसन्धानबाट प्रविधिहरू विकास गरी प्रसार कार्यक्रममार्फत् कृषकको थलोमा पुऱ्याउनु, कृषक समूह/समितिको सङ्ख्यामा वृद्धि भएअनुरूप संस्थागत विकास, व्यावसायिक दक्षता, स्रोत परिचालन र कारोबार आदिमा गुणात्मक विकास गर्दै लैजानु, चरन तथा खर्क क्षेत्रको विकास गरी उपयोगसम्बन्धी उपयुक्त नीति कार्यन्वयनमा ल्याउनु, कृषि तथा पशु विकास कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा विभिन्न सेवाग्राहीहरूबीच समन्वय कायम गर्नु, प्रविधिको विकास, अनुसन्धान र बजार पूर्वाधार एवम् बजार संरचना विकासमा निजी क्षेत्रको सहभागिता बढाउनु, स्थानीयस्तरमा गुणस्तरीय पशुजन्य उत्पादन र उपभोगप्रति जनचेतना वृद्धि गर्नु र पशु सेवामा संलग्न प्राविधिकहरूलाई उपयुक्त वातावरण तयार गरी स्वदेशमै काम गर्न प्रोत्साहित गर्नु यस क्षेत्रका चुनौती रहेका छन् ।

अवसर

पशुपन्छीसम्बन्धी छुट्टै मन्त्रालय स्थापना भई यस क्षेत्रमा विशेष ध्यान पुग्ने स्थिति सिर्जना हुनु, राष्ट्रियस्तरमा पशुसेवा प्रसार संयन्त्र र उच्चकोटीका प्रशिक्षित जनशक्तिबाट पशु विकासको व्यापक सम्भावना हुनु, विश्वको विभिन्न सङ्घ-संस्थाहरूसित सुसम्बन्ध हुनु, पशुपन्छी विकास क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको बढ्दो आकर्षण हुनु, कृषक तथा सर्वसाधारण पशुपन्छी विकास गतिविधिप्रति जागरूक हुनु र प्रोटिनजन्य वस्तुको माग बढ्दै जानु यस क्षेत्रका अवसर हुन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

आत्मनिर्भर र पोषण सुरक्षासहितको खाद्य सम्पन्न मुलुक ।

३.२ लक्ष्य

गुणस्तरीय पशुपन्छीजन्य उत्पादनका माध्यमले मुलुकलाई खाद्य तथा पोषणमा आत्मनिर्भर बनाउने ।

३.३ उद्देश्य

१. मुलुकलाई पशुपन्छीजन्य उत्पादनमा आत्मनिर्भर बनाई कुपोषण हटाउनु र खाद्य तथा पोषण सुरक्षामा टेवा पुऱ्याउनु ।
२. पशुपन्छी पालनलाई उत्पादक, व्यावसायिक र प्रतिस्पर्धी बनाई पशुपन्छीजन्य पदार्थको आयात घटाउँदै निर्यात प्रवर्द्धन गर्नु ।
३. पशुपन्छी पालनलाई महिला तथा युवा लक्षित स्वरोजगारको रूपमा विकसित गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. पशुपन्छी उत्पादक कृषक, समुदाय, सहकारी संस्था एवम् उद्यमीहरूलाई स्थानीय तहबाटै एकीकृत रूपमा प्राविधिक, वित्तीय तथा अन्य सेवा उपलब्ध गराउने ।
२. परम्परागत एवम् निर्वाहमुखी पशुपन्छी पालनलाई व्यावसायीकरण गर्दै यस क्षेत्रमा आत्मनिर्भर हुने ।
३. पशुपन्छी पालनलाई महिला तथा युवा स्वरोजगारको माध्यम बनाई उनीहरूलाई पशुजन्य पदार्थको उत्पादन, प्रशोधन, व्यवस्थापन, बजारीकरणमा लाग्न प्रोत्साहन गर्ने ।

४. कार्यनीति

१. भूकम्प प्रभावित जिल्लाहरूमा पशुधन क्षति भएका कृषक परिवारहरूले एकल वा समुदायमा आधारित भई पशुपन्छी पालन गरी जीविकोपार्जन गर्न चाहेमा निश्चित मापदण्डका आधारमा गाई, बाख्रा, कुखुरा र बड्गुर पालनका लागि अनुदान उपलब्ध गराइनेछ । (१)
२. नेपाललाई अण्डा, मासु र दूधमा क्रमशः एक, दुई र तीन वर्षभित्र आत्मनिर्भर बनाउन विशेष कार्यक्रम ल्याइनेछ । उत्पादन र उपलब्धतासमेतका आधारमा प्रदेशहरूलाई पनि क्रमशः पशुजन्य पदार्थमा आत्मनिर्भर क्षेत्र घोषणा गरिनेछ । (२)
३. विभिन्न क्षेत्रमा हुँदै आएको मिल्क होलिडे (दूध बिक्री नहुने अवस्था) लाई अन्त्य गर्न कृषक समुदाय वा सहकारीबाट उत्पादित दूधलाई उचित मूल्यमा खरिद गरी प्रशोधन गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । (२)
४. दूधको माग र आपूर्ति अध्ययन गरी उत्पादनको आकलन र प्रक्षेपणका आधारमा दुग्ध प्रशोधन उत्पादनमा विविधीकरण र बजारीकरणलाई समयानुकूल र किसानमैत्री बनाउन योजनाको प्रथम वर्षमा दशवर्षे राष्ट्रिय दुग्ध विकास योजना तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । (२)
५. राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्डलाई नीति निर्माण, समस्या र सम्भाव्यताको पहिचान र व्यावसायिक योजना निर्माण र नमुना उत्पादन प्रदर्शन गर्ने निकायको रूपमा विकास गरिनेछ । (२)
६. 'पशुपन्छीको नश्लसुधार :उत्पादकत्व वृद्धिको आधार' भएकोले गाई, भैँसी र बाख्राको कृत्रिम गर्भाधान कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाइनेछ । (२)

७. पशुपन्थीपालन र गुणस्तरीय पशुजन्य पदार्थको उत्पादन, आन्तरिक मागको आपूर्ति तथा निर्यात प्रवर्द्धन गर्नमा बाधक देखिएका खोरेत, पि.पि.आर, रेबिज, बर्डफ्लुजस्ता रोगको रोकथामका लागि स्वदेशमै भ्याक्सिन उत्पादन, भण्डारण, वितरण र प्रयोगका क्षेत्रमा थप लगानी गरी पशु स्वास्थ्यमा सुधार गरिनेछ । (२)
८. पशुपन्थीपालन व्यवसायलाई लागत प्रभावकारी, नाफामूलक र प्रतिस्पर्धी बनाउन स्थान विशेषका लागि उपयुक्त यान्त्रिकीकरण गर्न सहूलियतपूर्ण कर्जालगायत अन्य सहूलियत प्रदान गरिनेछ । (२)
९. पशु स्वास्थ्य सेवालाई अत्यावश्यक सेवाको रूपमा सूचीकृत गरी कृषक अथवा व्यवसायीको आवश्यकताअनुसार ईमर्जेन्सी रेस्पन्स टोली खटाउने व्यवस्था मिलाउँदै लगिनेछ । (३)
१०. पशुपन्थी विविधताको संरक्षण गर्दै यस क्षेत्रलाई वातावरणमैत्री र जलवायु अनुकूल बनाउँदै लगिनेछ । (३)
११. पशुपन्थीपालन, दाना, स्वास्थ्य उपचार र बजार सूचना प्रणालीसहितका मोबाइल एप्स तयार गरी प्रयोगमा ल्याइनेछ । (३)
१२. साना पशुपन्थीपालक, कृषक, कमलरी, मुक्तकमैया, हलिया तथा भूमिहीन किसानलाई पशुपन्थीपालनमा प्रेरित गरी आत्मनिर्भर हुने कार्यक्रम सञ्चालन गरिने र साना किसान तथा उद्यमीलाई पशुसेवा केन्द्र र जिल्ला पशुसेवा कार्यालयबाट एकद्वार प्रणालीमार्फत् सुलभ ऋण तथा पशु बिमाको व्यवस्था गरिनेछ । (३)
१३. दुग्ध सहकारी तथा पशुपन्थीपालन र बजारीकरणमा संलग्न कृषक सहकारीहरूको संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गरी सुदृढीकरण गरिनेछ र सहकारीहरूको भूमिकालाई उत्पादनका अतिरिक्त प्रशोधन र बजारीकरणमा समेत सक्षम बनाइनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

योजना अवधिको अन्तमा दूधको उत्पादन हालको वार्षिक १८ लाख मे.टनबाट २० लाख ५ हजार मे.टन, मासुको उत्पादन वार्षिक ३ लाख १३ हजार मे.टनबाट ३ लाख ५९ हजार मे.टन र अण्डाको उत्पादन वार्षिक ९७ करोडबाट १२२ करोड पुगेको हुनेछ । दूध, मासु र अण्डाको उत्पादनमा मुलुक आत्मनिर्भर भएको हुनेछ ।

४.१.३ सिँचाइ

१. पृष्ठभूमि

सीमित क्षेत्र र बढ्दो जनसङ्ख्याका कारण कृषि उत्पादकत्व बढाउन सिँचाइको राम्रो व्यवस्था हुनु अपरिहार्य भएकोले सिँचाइ पूर्वाधारको विकासको साथै सम्पन्न सिँचाइ प्रणालीहरूको व्यवस्थापन सुदृढ एवम् प्रभावकारी बनाउन योजनाबद्ध ढङ्गबाट सरकार प्रयासरत रहेको छ । नेपालमा करिब २६ लाख हेक्टर कृषियोग्य जमिन भएको अनुमान छ । परम्परागत प्रविधि र आर्थिक दृष्टिकोणबाट उक्त क्षेत्रमध्ये करिब १८ लाख हेक्टरमा मात्र सतह र भूमिगत जलश्रोतबाट सिँचाइ सुविधा पुऱ्याउन सकिने अवस्था

रहेको छ । आ.व. २०७२/७३ को अन्त्यसम्ममा १३ लाख ९६ हजार हेक्टरमा सिँचाइ सुविधा पुग्ने अनुमान छ । यसअनुसार अबै पनि करिब चार लाख हेक्टर कृषियोग्य जमीनमा सिँचाइ सुविधा पुऱ्याउन बाँकी रहेको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

नेपालको सम्पूर्ण कृषियोग्य भूमिमा उपयुक्त प्रविधिको छनोट गरी भरपर्दो वर्षेभरि सिँचाइ सुविधा उपलब्ध गराउने सिँचाइ प्रणाली निर्माण गर्नु, निर्माण सम्पन्न भएका प्रणालीहरूको मर्मत-सम्भारका लागि प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्नु, बाह्रै महिना सिँचाइ सेवा उपलब्ध गराउनका लागि साना र मझौला खालका नदीहरूको जल तथा भूमिगत जल उपयोग गर्न दीर्घकालीन रूपमा ठूला नदीहरूको जलस्थानान्तरणद्वारा जलाशययुक्त योजना निर्माण गर्नु, सिँचाइ सुविधा उपलब्ध भएका र हुने जमिन कृषिका लागि सुरक्षित राख्नु, जलवायु परिवर्तनबाट सिर्जित असरका कारण पानीको उपलब्धतामा आएको जोखिम व्यवस्थापन गर्नु सिँचाइ क्षेत्रका चुनौती हुन् ।

अवसर

सतह र भूमिगत जलस्रोतको ठूलो भण्डार उपलब्ध हुनु, सिँचाइ विकास र विस्तारका लागि उपयुक्त प्रविधि र जनशक्ति स्वदेशमै उपलब्ध हुनु, सिँचाइ विकास र व्यवस्थापनमा कृषक उपभोक्ताको पहुँच बढ्दै जानु, नयाँ सङ्गठनात्मक परिवर्तनबाट सबै जिल्लामा सिँचाइ कार्यालयको स्थापना भई सेवा प्रवाहमा सुधार हुनु, कृषि क्षेत्रको उत्पादन र उत्पादकत्व बढाई कृषि उपजमा आत्मनिर्भर बनाउन सिँचाइको भरपर्दो र दिगो व्यवस्था गर्नेपर्ने अवस्था सिर्जना हुनु यस क्षेत्रका अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

सम्पूर्ण कृषियोग्य भूमिमा बाह्रै महिना सिँचाइ सुविधा ।

३.२ लक्ष्य

कृषियोग्य भूमिमा भरपर्दो र दिगो सिँचाइ सेवामार्फत् कृषि उत्पादकत्व तथा उत्पादन वृद्धिमा सहयोग गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. सिञ्चित क्षेत्र वृद्धि गर्नुका साथै जलस्रोतको बहुउद्देशीय उपयोगमा जोड दिनु ।
२. विकसित सिँचाइ प्रणालीमा व्यवस्थापन सुदृढीकरण गरी दिगोपन बढाउनु ।
३. सिँचाइको आवश्यकता भएको स्थान र समयमा निर्वाध रूपमा पानीको उपलब्धता बढाउनु ।

३.४ रणनीति

१. बाह्रै महिना सिँचाइ सेवा उपलब्ध गराउनका लागि सतह सिँचाइ, बहुउद्देश्यीय, अन्तरजलाधार र जलाशययुक्त आयोजना र भूमिगत सिँचाइ आयोजनाहरूलाई अघि बढाउने ।
२. उच्च क्षमतामा चलाउन प्राविधिक एवम् आर्थिक दृष्टिकोणले उपयुक्त एवम् नयाँ प्रविधिमा आधारित सिँचाइको विकास गर्ने ।
३. निर्माण सम्पन्न भैसकेका सिँचाइ प्रणालीहरूको मर्मत सम्भार एवम् दिगो व्यवस्थापनका लागि उपभोक्ताहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने ।
४. सिँचाइ विकासको गुरुयोजना र कृषि विकास रणनीतिका लक्ष्यहरूको परिपूर्ति र जलवायु परिवर्तन अनुकूलन हुनेगरी सिँचाइ प्रणालीको विकास एवम् विस्तार गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. बाह्रै महिना सिँचाइ सुविधा उपलब्ध गराउन प्राविधिक, सामाजिक, आर्थिक तथा वातावरणीय पक्षबाट सम्भाव्य मझौला, ठूला सतह सिँचाइ एवम् अन्तरजलाधार र जलाशययुक्त बहुउद्देश्यीय आयोजनाका कार्यक्रमहरू प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गरिनेछ । (१)
२. भूमिगत सिँचाइ सम्भाव्य भएका स्थानहरूमा स्यालो तथा डिप ट्युबवेलका कार्यक्रमहरू प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गरिनेछ र सतह सिँचाइबाट वर्षेभरि सिँचाइ हुनसक्ने क्षेत्रमा भूमिगत सिँचाइको उपयोग गरिनेछ । (१)
३. निर्माणाधीन बहुउद्देश्यीय डाईभर्सन आयोजनालाई समयमा सम्पन्न गर्न र अन्य प्राथमिकतामा परेका आयोजनाहरूको विस्तृत सम्भाव्यता अध्ययन सम्पन्न गरी सम्भव देखिएका आयोजनाहरू कार्यान्वयनमा लगिनेछ । (१)
४. पहाडी भू-भागमा अवस्थित टारहरूमा व्यावसायिक कृषिलाई प्रोत्साहन गर्नका लागि सौर्य ऊर्जा एवम् अन्य प्रविधिमा आधारित लिफ्ट सिँचाइ प्रणालीको विकासलाई जोड दिइनेछ । (२)
५. आकाशे पानी सङ्कलन, भण्डारण तथा प्रभावकारी उपयोग प्रविधिको विस्तार गर्दै सीमान्त कृषि-भूमि, चरन क्षेत्र एवम् पानीको न्यून श्रोत भएका क्षेत्रहरूमा थोपा, फोहोराजस्ता प्रविधिको उपयोग गरिनेछ । (२)
६. जलस्रोतको अभाव भएका र सुख्खा खडेरीको प्रकोप बढी हुने स्थानमा आकाशे पानी सङ्कलनलगायत खुला र प्लाष्टिक पोखरी व्यवस्थापनका साथै तराई-मधेशमा रहेका तालतलैयाको सुदृढीकरण गरी उपयुक्त सिँचाइ सुविधा पुऱ्याइनेछ । (२)
७. सिँचाइ प्रणालीको दक्षतापूर्ण उपयोग एवम् जनसहभागितामूलक व्यवस्थापनमा जोड दिदै सिँचाइ प्रणालीको सम्पूर्ण कमाण्ड क्षेत्रमा सिँचाइ सुविधा पुऱ्याइनेछ । (३)

८. सिँचाइ प्रणालीहरूको मर्मत-सम्भार एवम् पुनर्स्थापनका लागि आवश्यक आर्थिक स्रोत परिचालन गर्न सिँचाइ विकास कोषको स्थापना गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । (३)
९. साना तथा मझौला सिँचाइ प्रणालीहरूमा कृषक उपभोक्ताको एकीकृत आर्थिक विकासका लागि सिँचाइ सहकारीको अवधारणालाई कार्यान्वयन गरिनेछ । त्यसैगरी ठूला तथा बृहत् सिँचाइ प्रणालीहरूमा स्वशासित सिँचाइ व्यवस्थापन समितिमार्फत् सिँचाइ प्रणालीको व्यवस्थापन गरिनेछ । (४)
१०. कृषि विकास रणनीतिका लक्ष्यहरू पूरा गर्ने उद्देश्यले सतह सिँचाइको निर्माण, पुनर्स्थापना, भूमिगत सिँचाइको विकास, पुनर्स्थापना एवम् आधुनिकीकरण आदि कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी सिँचाइ सेवा पुर्याइनेछ । (४)
११. नेपालको अधिकांश कृषियोग्य भूमिमा बाह्र महिना सिँचाइ सेवाको विकास र विस्तार गर्नेगरी नयाँ सिँचाइ गुरुयोजना तयार गरी लागू गरिनेछ । (४)
१२. सिँचाइ योजनाहरूको छनोट एवम् कार्यान्वयन समन्यायिक ढङ्गले सीमान्तकृत वर्गलाई प्रत्यक्ष लाभ पुग्नेगरी गरिनेछ । (४)
१३. सिँचाइमा जलवायु परिवर्तनबाट हुनसक्ने प्रभावको अध्ययन गरी सोहीअनुरूप प्रणालीहरूको डिजाइन एवम् सञ्चालनमा आवश्यक सुधार गर्दै लगिनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

सतह, भूमिगत तथा अन्तरजलाधार योजनाको कार्यान्वयनबाट चौधौँ योजनाको अन्तमा सतह सिँचाइतर्फ २५,००० हेक्टर, भूमिगत सिँचाइतर्फ ५९,००० हेक्टर तथा नयाँ प्रविधि सिँचाइतर्फ २,००० हेक्टर गरी जम्मा ८६,००० हेक्टर जमिनमा थप सिँचाइ सुविधा पुगेको हुने र सिँचाइ आयोजनाहरूमा समुदायको सहभागिता र जलवायु अनुकूलन सुनिश्चित भएको हुनेछ ।

४.१.४ भूमिसुधार

१. पृष्ठभूमि

राष्ट्रको सामाजिक आर्थिक रूपान्तरण एवम् सर्वाङ्गीण विकासका लागि गरिने सबै किसिमका भौतिक पूर्वाधार विकासका कार्यहरूमा प्रत्यक्ष रूपमा भूमि वा भूमिश्रोतको परिचालन हुने भएकोले भूमि तथा भूमिश्रोतको सदुपयोग गरी दिगो रूपमा व्यवस्थापन गर्न आवश्यक छ । परिवर्तित सन्दर्भमा समग्र भूमिको सदुपयोग गरी दिगो व्यवस्थापन तथा सुशासन कायम गर्न जरुरी देखिएको छ ।

भूमिमा सर्वसाधारण जनताको सान्निध्यताको संवेदनशीलतालाई मध्यनजर गरी भूमिमा सबैको न्यायिक पहुँच स्थापित गर्न, सामाजिक आर्थिक कारणले पछाडि परेका वर्गको भूमिमा पहुँच बढाउन र भू-स्वामित्वको सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्न वैज्ञानिक भूमिसुधार गर्नुका साथै वैज्ञानिक भूमिनीति तर्जुमा गरी लागू गर्न आवश्यक देखिएको छ । यसैगरी भूमि तथा भूमिश्रोतको सदुपयोग गरी दिगो रूपमा व्यवस्थापन गर्न परिमार्जित भूउपयोग नीति, २०७२ अनुरूप भूमिको वर्गीकरण गरी सदुपयोग गर्न भूउपयोगसम्बन्धी कानून तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्न आवश्यक देखिएको छ । विनाशकारी भूकम्पबाट

नियन्त्रण बिन्दुहरूको राष्ट्रिय सन्जालमा पुर्‍याएको क्षतिले गर्दा नापनक्साको शुद्धतामा गम्भीर असर परेको हुँदा यसको पुनर्स्थापनाका लागि नापनक्साको पूर्वाधार खडा गर्नु अत्यावश्यक छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यान्वयन गरी कृषकको भूमिमाथिको पहुँच अभिवृद्धि गर्नु, सुकुम्बासी समस्या समाधान गर्नु, भूउपयोग नीति कार्यान्वयन गरी भूमिको उपयुक्त ढङ्गले उपयोग गर्नु, भूमि प्रशासनलाई मानव संशोधन समयानुकूल र प्रविधियुक्त बनाई स्तरीय सेवा प्रवाह र कार्यसम्पादन गर्नु, भूमिसम्बन्धी अभिलेखहरू व्यवस्थित गर्नु र मुक्तकमैया तथा हलियाको शीघ्र पुनर्स्थापना गर्नु भूमिसुधार र व्यवस्था क्षेत्रका मुख्य चुनौती रहेका छन् ।

अवसर

भूउपयोग नीति तर्जुमा हुनु, भूमि व्यवस्थापनलाई वैज्ञानिक र प्रभावकारी बनाउनका लागि दोश्रो पुस्ता सुधार कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याउनु, व्यवस्थित बसोबास गराउने प्रयास सुरु हुनु आदि यस क्षेत्रका अवसर हुन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

भूमिको वैज्ञानिक व्यवस्थापन र सामाजिक न्यायमा आधारित भूस्वामित्व ।

३.२ लक्ष्य

भूमि र भूउपयोग प्रणालीलाई मुलुकको दीर्घकालीन हितअनुरूप समृद्धिको आधारको रूपमा विकास गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. भूमि तथा भूमिस्रोतको न्यायोचित वितरण र विवेकशील प्रयोगको वातावरण सृजना गर्नु ।
२. विकास निर्माणका लागि आवश्यक नापनक्सा तथा भौगोलिक सूचना सर्वसुलभ बनाउनु ।
३. भूमि व्यवस्थापन सेवालाई सरल, सहज, पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउनु ।

३.४ रणनीति

१. वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रमलाई व्यवस्थित, प्रभावकारी र समन्वयात्मक तवरबाट सञ्चालन गरी आर्थिक-सामाजिक रूपले पछाडि परेका गरिब भूमिहीन वर्गको भूमिमा पहुँच बढाउने ।
२. राष्ट्रिय भूमि नीति तथा भू-उपयोग नीतिको आधारमा उपलब्ध भूमिको समुचित उपयोग गरी खाद्य सुरक्षा, सुरक्षित आवास तथा सहरीकरण, दिगो पूर्वाधार विकास र वातावरण संरक्षण सुनिश्चित गर्ने ।

३. आधुनिक प्रविधिमा आधारित भूअभिलेखको आधारमा पारदर्शी भूमि व्यवस्थापन प्रणाली स्थापना गरी सरल र सहज सेवा प्रवाह सुनिश्चित गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. जमीनको हदबन्दी पुनरावलोकन, मोही व्यवस्थापन, जमिनको स्वामित्वको व्यवस्थापन र जमिनमा विपन्न भूमिहीनहरूको पहुँच पुऱ्याइनेछ । (१)
२. मुक्त कर्मैया तथा मुक्त हलिया, हरूवा, चरूवा, कमलरीहरूको पुनर्स्थापना कार्य सम्पन्न गरिनेछ । (१)
३. अनधिकृत, अनियन्त्रित तथा अव्यवस्थित बस्ती विकासमा रोक लगाइनेछ र असुरक्षित बस्तीलाई सुरक्षित बसोबास हुने व्यवस्था गरिनेछ । (१)
४. भूमि नीति र भूउपयोग ऐन तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । (२)
५. भूउपयोग नक्सा, तथ्याङ्क र भूउपयोग योजना तयार गरिनेछ । (३)
६. मालपोत र नापी कार्यालयहरूको सञ्जालीकरण गरी एकीकृत केन्द्रीय भू-सूचना प्रणालीको विकास गरिनेछ । (३)
७. नवीनतम प्रविधिको उपयोग गरी नक्सा तथा भौगोलिक सूचनाहरू तयार तथा अद्यावधिक गरिनेछ । (३)
८. आधुनिक प्रविधियुक्त दक्ष जनशक्ति विकास गरी भूमि व्यवस्थापन सेवा क्षेत्रलाई विशिष्ट वैज्ञानिक पेशाको रूपमा स्थापित तथा विकास गरिनेछ । (३)
९. भूमि प्रशासनसम्बन्धी सम्पूर्ण सेवाहरू सरलीकृत, सूचना प्रणालीमा आधारित, विकेन्द्रित र एकद्वार प्रणालीबाट प्रदान गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धिहरू

योजना अवधिमा सबै मालपोत/भूमिसुधार कार्यालयहरूमा स्वेस्ता, लिखत बाइण्डिङ सम्पन्न भएको हुने, सबै नगरपालिका, गाउँ विकास समितिहरू तथा नगरान्मुख गाउँ विकास समितिहरूमा भू-उपयोग नक्सा/डाटा तयार भएको हुने, भू-उपयोग वर्गीकरण भएको हुने र गाउँ ब्लक क्षेत्रको कित्ता नापी कार्य सम्पन्न भएको हुनेछ । साथै, दूरसंवेदन विधिबाट ९० ओटा सीटमा स्थलरूप नक्सा/डाटाबेस अद्यावधिक भएको हुने, नेटवर्क सुदृढीकरण एवम् नष्ट भएका नियन्त्रण बिन्दुहरूको पुनर्स्थापन र मर्मत सम्भार भएको हुने र १९ हजार मुक्त हलियाहरूको पुनर्स्थापना भएको हुनेछ ।

४.१.५ खाद्य सुरक्षा तथा खाद्य पोषण

१. पृष्ठभूमि

खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको आवश्यकतालाई महशुस गरी नेपालको संविधानले खाद्य सम्प्रभुताको प्रत्याभूति हुने व्यवस्था गरेको छ । देशको कुल खाद्यान्न उत्पादन र उपभोगको स्थितिसम्बन्धी तथ्याङ्कअनुसार खाद्यान्न वासलातमा कुल खाद्यान्न बचतको अवस्थामा रहेको भए तापनि विशेषतः

कर्णाली अञ्चललगायत दुर्गम क्षेत्रका २६ जिल्लाहरू अभै पनि खाद्य असुरक्षामा रहेका छन् । विश्व खाद्य सम्मेलन १९९६ ले खाद्य सुरक्षालाई परिभाषित गरेअनुसार प्रत्येक व्यक्तिको स्वस्थ र सक्रिय जीवनयापनको लागि आवश्यकता र चाहनाअनुरूप सधैं पर्याप्त, स्वच्छ र पोषणयुक्त खानामाथिको भौतिक र आर्थिक पहुँच पुगेको अवस्था हो । संविधान प्रदत्त खाद्यसम्बन्धी हकअनुसार प्रत्येक नागरिकलाई खाद्य वस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित राख्नका साथै कृषि विकास रणनीति एवम् बहुक्षेत्रीय पोषण योजना र खाद्य तथा पोषण सुरक्षा कार्ययोजनालगायत क्षेत्रगत नीति र योजनाहरूले लिएका लक्ष्य र उद्देश्यअनुसार खाद्य तथा पोषण सुरक्षा हासिल गर्न उपरोक्त रणनीति र कार्यनीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु अपरिहार्य छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

नेपालको संविधानले खाद्य सम्प्रभुतालाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरेको सन्दर्भमा खाद्य सुरक्षाका मुख्य चार स्तम्भहरू खाद्य उपलब्धता, पहुँच, उपयोग र स्थिरतामा समयानुकूल सुधार गर्नु, भन्दा ४१ प्रतिशत जनसङ्ख्या दैनिक निर्धारित क्यालोरीको न्यूनतम मात्रा उपभोग गर्नबाट वञ्चित रहेको अवस्थामा सुधार ल्याउनु, खाद्य सुरक्षाका दृष्टिले जोखिममा रहेका समूह र क्षेत्रको पहिचान गरी उक्त समूह र क्षेत्रको आयस्तर बढाई खाद्यवस्तुमा आत्मनिर्भर बनाउनुका साथै स्वस्थकर खानपान र व्यवहार परिवर्तन-केन्द्रित कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु, अनियन्त्रित रूपमा बढेको जीवनाशक विषादिको प्रयोग घटाई खाद्य गुणस्तर सुधार गर्नु र जलवायु परिवर्तनका कारणले खाद्य सुरक्षामा देखिएको जोखिम न्यून गर्नु यस क्षेत्रमा देखिएका चुनौतीहरू हुन् ।

अवसर

आमजनताको क्रयशक्ति र जनचेतनाको स्तरमा क्रमिक रूपमा वृद्धिसँगै खानपानमा आइरहेको परिवर्तन, यातायात र सञ्चारमा भैरहेको विकासले पहुँचमा वृद्धि हुनु, बजारलगायत कृषि पूर्वाधारमा सुधार हुँदै जानु एवम् दिगो विकास लक्ष्यमा विश्वबाट नै भोकमरी अन्त्य गर्ने लक्ष्य लिन, नेपालको संविधानले व्यवस्था गरेको खाद्यसम्बन्धी हक तथा कृषि विकास रणनीतिलगायत अन्य नीति तथा कार्यक्रममा खाद्य सुरक्षालाई उच्च प्राथमिकता दिनु, खाने बानीमा परिवर्तन आउनु यस क्षेत्रका अवसरका रूपमा देखिएका छन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

सधैं र पर्याप्त सुरक्षित तथा पोषणयुक्त खाद्य उपलब्धताको अवस्था सिर्जना ।

३.२ लक्ष्य

दिगो रूपमा कृषि तथा पशुपन्छी उत्पादन/उत्पादकत्व बढाई खाद्य वस्तुमा पहुँच र उपयोग वृद्धि गरी खाद्य तथा पोषण सुरक्षा हासिल गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको सुनिश्चितता कायम गर्न कृषि तथा पशुजन्य उत्पादन वृद्धि गरी आधारभूत खाद्यवस्तुको आपूर्ति बढाई खाद्य तथा पोषण उपभोग स्थितिमा सुधार ल्याउने ।
२. खाद्य सुरक्षाको दृष्टिले जोखिममा रहेका क्षेत्र र समूहहरूको पहिचान गरी गुणस्तरयुक्त खाद्य वस्तुमा पहुँच बढाउँदै खाद्य सुरक्षाको सुनिश्चितता प्रदान गर्ने ।
३. समानुपातिक तथा समन्यायिक खाद्य तथा पोषणको वितरण प्रणाली स्थापित गर्ने ।

३.४ रणनीति

१. खाद्य तथा पोषण असुरक्षित क्षेत्र र समूहमा अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन रूपमा खाद्य सङ्कट समाधान गर्न आवश्यक व्यवस्था मिलाउने ।
२. कृषि जैविक विविधताको संरक्षण, संवर्द्धन र सदुपयोग, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन प्रविधिहरूको विकास र विस्तार गरी खाद्य वस्तुको उपलब्धता, उपयोगमा स्थिरता र निरन्तरता कायम गरी खाद्य तथा पोषण सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने ।
३. खाद्य उपलब्धता वृद्धिका लागि कृषिमा विविधीकरण र विशिष्टीकरण गर्दै जाने ।
४. प्रशोधन तथा उपयोग प्रविधिको विस्तार गर्दै खाद्यान्नमा आधारित पोषण र खाने व्यवहार परिवर्तनमा जोड दिने ।

३.५ कार्यनीति

१. पशुजन्य उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्न विशेष सुविधा उपलब्ध गराई पोषिलो खाद्य वस्तुमा पहुँच बढाइनेछ । (१)
२. नेपाल खाद्य सुरक्षा अनुगमन प्रणालीलाई प्रदेश तथा जिल्ला तहमा संस्थागत गरिनेछ । प्रत्येक जिल्लामा कृषि तथा खाद्य सुरक्षा समन्वय समिति र जिल्ला खाद्य सुरक्षा सञ्जालमार्फत् खाद्य तथा पोषणस्थितिको अनुगमन गरिनेछ । (१)
३. जिल्लाको खाद्यान्न आवश्यकताको अनुपातमा खाद्यान्न भण्डार गर्ने व्यवस्था गरिनेछ । प्रत्येक जिल्लामा खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर बन्ने योजना तयार गरी कार्यान्वयनको सुरुवात गरिनेछ । खाद्य र पोषण जोखिम क्षेत्रहरूमा स्थानीयस्तरमा सम्भाव्य कृषि वस्तुहरूको उत्पादन र उपयोगमा जोड दिइनेछ । (१)
४. खाद्य वस्तुको स्वच्छता तथा स्वस्थता सुनिश्चित गर्न नियमन कार्य प्रभावकारी बनाइनेछ । (२)
५. प्रकोप न्यूनीकरण तथा वातावरणीय अनुकूलताअनुरूप कृषि तथा पशुपन्छी प्रजातिको विकासमा ध्यान दिइनेछ । (२)
६. सीमान्तकृत तथा खाद्य असुरक्षाको जोखिममा रहेका घरपरिवारलाई समूह/सहकारीमा आबद्ध गराई करार खेती गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ । (२)

७. कर्णालीलगायत हिमाली क्षेत्रमा कृषि तथा फलफूल खेती, पशुपालन, जडीबुटी खेतीजस्ता कार्यहरू व्यावसायिक रूपमा सञ्चालन गरी यस्ता उत्पादनलाई प्रशोधन र मूल्य अभिवृद्धि गर्न खोलिने कृषिजन्य उद्योगहरूलाई विशेष सुविधा प्रदान गरिनेछ । (२)
८. खाद्य जोखिम क्षेत्रमा उत्पादन हुने स्थानीय बालीनालीका प्रजातिको संरक्षण तथा संवर्द्धन गरी उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धिका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (२)
९. खाद्यान्न उत्पादनमा जलवायु परिवर्तनले पारेको प्रभाव अध्ययन गरी खाद्य असुरक्षित क्षेत्रको मौसम अनुकूल हुने किसिमका बालीनालीको विकास र विस्तार गरिनेछ । यसका लागि शिक्षण तथा अनुसन्धानसम्बन्धी संस्थाहरूसँग सहकार्य गरिनेछ । (२)
१०. ग्रामीण क्षेत्रमा कृषिमैत्री पूर्वाधारको विकास र सहरी क्षेत्र र सहर नजिकका ग्रामीण क्षेत्रमा पौष्टिक तत्त्वयुक्त तरकारी एवम् उच्च मूल्यका कृषि वस्तु उत्पादन गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ । (२)
११. खाद्य वस्तुको गुणस्तर परीक्षण, प्रमाणीकरण तथा नियमन प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउन उपभोक्ता हकहितसँग सम्बन्धित सङ्घसंस्थाहरूसँगको सहकार्यमा प्रयोगशाला सेवालाई विस्तार गरिनेछ । (२)
१२. खाद्यान्नमा समाजका गरिब र विपन्न परिवारको पहुँच बढाउन प्रभावकारी सार्वजनिक वितरण प्रणालीको स्थापना गरिनेछ । (२)
१३. खाद्यान्न उत्पादन बढाउन र स्वच्छ खाद्यान्न उपलब्ध गराउन सहरी कृषिलाई प्रवर्द्धन गरिनेछ । (३)
१४. खाद्य पहुँच विस्तारका लागि स्थानीय तहमा रोजगारी वृद्धि, नगदेवालीको बिक्री र धानलगायत प्रमुख खाद्यवालीको मूल्य निर्धारणलाई व्यवस्थित गरिनेछ । (३)
१५. खाद्य तथा पोषण सुरक्षा विपरीतका क्रियाकलाप जस्तै- कृषि भूमि खण्डीकरण, बाँझो राख्ने प्रवृत्ति र घडेरीकरणलगायतका भूउपयोग परिवर्तन कार्यलाई निरूत्साहित गरिनेछ । (३)
१६. स्थानीयस्तरमा उत्पादन हुने खाद्य उपभोगमा जोड दिँदै अनुसन्धान र नतिजामा आधारित सुरक्षित र सन्तुलित खाद्य व्यवहार प्रवर्द्धन गरिनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

योजना अवधिभरमा खाद्य तथा पोषण सुरक्षाको अवस्था, खाद्य विविधता र खानेबानीमा उल्लेख्य सुधार भएको हुने, कृषि वस्तुहरूको भण्डारण क्षमता, सङ्कलन केन्द्रहरूलगायत बजार पूर्वाधारहरू वृद्धि भएको हुने र खाद्य अनुसन्धानका आधुनिक प्रयोगशालाहरू स्थापित भई खाद्य वस्तुको आयात निर्यातमा निश्चित मापदण्ड लागू हुनुका साथै मुलुकभित्रको गुणस्तरीय खाद्य वितरण प्रणालीमा समेत सुधार भएको हुनेछ ।

४.१.६ वन तथा भू-संरक्षण

१. पृष्ठभूमि

नेपालको दिगो विकासमा वन क्षेत्रको महत्त्वपूर्ण योगदान रहिआएको छ । देशमा रोजगारीको सिर्जना, आयवृद्धि, स्थानीय समुदायको आधारभूत आवश्यकता जस्तै : काठ, दाउरा, गैरकाष्ठ वन पैदावारहरूको आपूर्तिको साथै कृषि र सिँचाइमा समेत वन क्षेत्रको उल्लेखनीय भूमिका रहेको छ । यसका साथै जनसहभागितामूलक वन व्यवस्थापनका माध्यमबाट स्थानीय सामाजिक आर्थिक विकास तथा स्थानीय नेतृत्व विकासमा पनि वन क्षेत्रको प्रत्यक्ष योगदान रहेको छ ।

सन् २०१५ को वनस्रोत सर्वेक्षणअनुसार वनले ढाकेको क्षेत्र कुल भूभागको ३९.६ प्रतिशतबाट बढेर ४४.७ प्रतिशत पुगेको छ । विशेषगरी पहाडी क्षेत्रमा वन क्षेत्रले ढाकेको भूभागमा वृद्धि भएको छ भने भाडी बुट्यानले ढाकेका क्षेत्रहरू वन क्षेत्रमा रूपान्तरित हुनुका साथै वन क्षेत्रबाहिरको भूभागमा समेत वनको वृद्धि भएको छ ।

नेपालको कुल भूभागको ३४,१८६ वर्ग किलोमिटर क्षेत्र संरक्षित क्षेत्र रहिआएको छ । यसले मुलुकको २३.५ प्रतिशत (१४ ओटा निकुञ्ज एवम् आरक्ष र ६ ओटा संरक्षण क्षेत्र) भूभाग ओगटेको छ । नेपालमा अवस्थित ११८ ओटा पारिस्थितिकीय प्रणाली क्षेत्रमध्ये ८० ओटा संरक्षित क्षेत्रभित्र पर्दछन् । यसैगरी गैंडा, बाघ, अर्ना, कृष्णसार, हिउँचिचुवा, कस्तुरी, गोही आदिको संरक्षणको लागि विशेष पहल र प्रयासहरू भइरहेका छन् । भू तथा जलाधार संरक्षणका हकमा भूसंरक्षणको कार्यक्षेत्र तथा कार्यभारलाई विस्तारित गरिदैछ भने वनस्पति संरक्षण तथा व्यवस्थापन तथा प्रसारका लागि समेत नयाँ सोच अघि सारिएको छ ।

नेपालले अवलम्बन गरेको समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन (सामुदायिक वन, साभेदारी वन, मध्यवर्ती सामुदायिक वन, कबुलियती वन आदि) विश्वमै उदाहरणीय रहेको छ । समुदायद्वारा व्यवस्थापन गरिएको वन क्षेत्रको हकमा निकुञ्ज तथा आरक्षहरूको थप व्यवस्थापनको लागि टेवा पुऱ्याउन १२ ओटा समुदायमा आधारित मध्यवर्ती क्षेत्रहरूको व्यवस्थापन भइरहेको छ ।

नीतिगत रूपमा वन नीति, २०७१, नेपाल वन क्षेत्र रणनीति, २०७२ र दिगो विकासका लागि प्रकृति संरक्षणको राष्ट्रिय रणनीतिक प्रारूप, २०७२ जारी भै यिनीहरूको कार्यान्वयनको चरण सुरु भएको छ । यसका साथै संवत् २०७१-२०८० लाई 'वन दशक' घोषणा गर्नुका साथै 'समृद्धिका लागि वन' भन्ने नारा तय गरी विशेष कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहेका छन् ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि-सम्झौतामा नेपालको प्रतिबद्धताअनुसार कार्य गर्नका लागि नीति, कानून र कार्यक्रमहरू स्पष्ट पार्नु, यसका साथै सङ्घीय राजनीतिक व्यवस्थाबमोजिम सङ्गठनात्मक संरचना तयार पार्नु र कार्यान्वयनमा ल्याउनु, वन क्षेत्रको लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण, मूलप्रवाहीकरण रणनीति, २०६५ को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु, वन क्षेत्रबाट उत्पादन हुने लाभ तथा सेवालाई

न्यायोचित आधारमा बाँडफाँड गर्नको लागि शासकीय सुदृढीकरण गर्दै स्थानीय जनताको आधारभूत आवश्यकताहरू (काठ, दाउरा, घाँस, स्याउला) को आपूर्ति व्यवस्थापनलाई समुदायस्तरदेखि राष्ट्रियस्तरसम्म व्यवस्थापन गर्नुका साथै सरोकारवालाहरूसँग सहकार्य गरी वनको दिगो र वैज्ञानिक व्यवस्थापनलाई अझ सुदृढ गर्नु वन क्षेत्रका प्रमुख चुनौती हुन् । त्यस्तै भूकम्पबाट पारिस्थितिकीय सेवामा भएको विनाश र नोक्सानीको पूर्ति गर्न तथा भूकम्प पीडितहरूको आवश्यकतालाई सहज र सरल तरिकाले परिपूर्ति गर्नका लागि वैकल्पिक योजना तर्जुमा गरेर थप स्रोत जुटाउनु, हिमाली क्षेत्रको उचित संरक्षण हुन नसक्दा तल्लो तटीय क्षेत्रमा परेको नकारात्मक प्रभाव र सङ्क्रमणकालीन राजनैतिक अवस्थामा वन क्षेत्रको संरक्षणमा पर्ने प्रभावका साथै चुरे क्षेत्रको कमजोर भूगर्भ र अव्यवस्थित दोहनबाट भावर र तराई क्षेत्रको जीवनाधारमा परेको जोखिम न्यूनीकरण गर्नु, मुलुकको दक्षिणवर्ती भूभागमा बसोबास गर्ने वनक्षेत्रबाट टाढा रहेका घरधुरीहरूको वनबाट प्राप्त हुने वस्तु तथा सेवाहरूमा पहुँच पुऱ्याउनु, वन ढलेको नियन्त्रण गर्नु र यसका लागि स्थानीय क्षमता र जिम्मेवारी वृद्धि गर्नु र मुलुकको भौतिक तथा सामाजिक आर्थिक विकास र वन संरक्षण कार्यका बीच उत्पन्न हुने द्वन्द्व व्यवस्थापन गर्नु यस क्षेत्रका चुनौती रहेका छन् । यसका अतिरिक्त वन फाँडानीबाट हुने जलवायु परिवर्तन र वन तथा वनमा आश्रित समुदायका लागि दिगो अनुकूलनका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु थप चुनौतीहरू हुन् ।

अवसर

वनले ओगटेको भूभागमा वृद्धि हुँदै जानु, वनको दिगो र वैज्ञानिक व्यवस्थापनबाट काष्ठ तथा गैरकाष्ठ वन पैदावारको व्यावसायिक उत्पादन र वितरण हुने अवस्था बन्नु, विश्व उष्णीकरण र जलवायु परिवर्तनको दरलाई न्यूनीकरण गर्न वनको अहम् भूमिका हुने भएकोले वन संरक्षण र विकासबाट कार्बन संरक्षण र सञ्चितिको फाइदा पुग्ने, वन तथा जैविक विविधता संरक्षणबाट पर्याप्यटनलाई संस्थागत गर्ने तथा जलाधार क्षेत्रको दिगो व्यवस्थापनद्वारा भूक्षय नियन्त्रण गर्दै जलस्रोत अभिवृद्धि र कृषि विकासमा टेवा पुऱ्याउने अवसरहरू वन क्षेत्रमा रहेका छन् । यसका साथै वन स्रोतको घनत्व, विविधता र वन उद्यमशीलता सिर्जना गर्नसक्ने गरी वनस्रोतको उचित र दिगो व्यवस्थापन गर्नु यस क्षेत्रको अवसर हो ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

सघन तथा विविधतायुक्त वन स्रोत, विशिष्टीकृत जैविक विविधता, समृद्ध जलाधार र उद्यमशीलतायुक्त वन क्षेत्र ।

३.२ लक्ष्य

वन, वनस्पति, जडीबुटी, वन्यजन्तु, जैविक विविधता र जलाधारको समुचित संरक्षण, संवर्द्धन, व्यावसायीकरण र सदुपयोगद्वारा रोजगारी सिर्जना तथा जीविकोपार्जनमा सुधार गरी पारिस्थितिकीय प्रणालीबीच सन्तुलन कायम गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. दिगो वन व्यवस्थापनद्वारा वन क्षेत्रको उत्पादकत्व र वन पैदावारको उत्पादन वृद्धि गर्नु ।

२. जैविक विविधता र स्रोतको संरक्षणलगायत वातावरणीय सेवाबाट प्राप्त हुने लाभ वृद्धि गर्दै न्यायोचित वितरण सुनिश्चित गर्नु ।
३. जलवायु परिवर्तनका नकारात्मक प्रभाव न्यूनीकरण तथा अनुकूलनका उपाय अवलम्बन गर्दै जल, जलस्रोत तथा भूमिको संरक्षणबाट भूमिको उत्पादकत्व वृद्धि गर्न जलाधार क्षेत्रको एकीकृत संरक्षण र व्यवस्थापन गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. विद्यमान वन क्षेत्र कायम राखी वनको घनत्व, उत्पादकत्व र उत्पादन वृद्धिको लागि वनको सहभागितामूलक दिगो एवम् वैज्ञानिक व्यवस्थापन गर्ने ।
२. जैविक विविधता र जलाधारको दिगो व्यवस्थापन र उपयोगमा स्थानीय समुदायको पहुँच वृद्धि गर्ने एवम् पर्यापर्यटनको आधार क्षेत्रहरूलाई पुनर्स्थापन तथा पुनर्निर्माण गर्ने ।
३. दिगो वन व्यवस्थापन र संरक्षणमार्फत् वातावरणीय सन्तुलन कायम राखी जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणका सम्भावित अन्तर्राष्ट्रिय लाभहरूलाई स्थानीयस्तरसम्म पुऱ्याउने ।
४. वन पैदावारमा आत्मनिर्भरता हासिल गर्दै यसमा आधारित उद्यमशीलता र रोजगारी वृद्धि गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. विविधतापूर्ण वन पैदावारको सहज आपूर्ति, रोजगारी सिर्जना र स्थानीय तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याउन वन संवर्द्धन प्रणालीमा आधारित वनको दिगो र वैज्ञानिक व्यवस्थापन गरिनेछ । (१)
२. वन डहेलो व्यवस्थापनको लागि पूर्व तयारी, डहेलो नियन्त्रण र डहेलोप्रतिरोधी क्षमता विस्तारका लागि अग्निरेखा व्यवस्थापन र आकाशे पानी सङ्कलन कार्यक्रममा जनताको सहभागिता अभिवृद्धि गरिनेछ । (१)
३. संरक्षित वन तथा संरक्षण क्षेत्रहरूको कार्ययोजना तयारी, परिमार्जन तथा कार्यान्वयनलाई प्राथमिकता दिइनेछ । (२)
४. सबै खाले वनहरूमा आन्तरिक पर्यापर्यटन प्रवर्द्धन गर्न जैविक विविधता र सिमसार (पानीको मुहान, कुवा, इनार) क्षेत्रको संरक्षण कार्यलाई प्राथमिकता दिइनेछ । (२)
५. जलाधार सेवाको समुदायस्तरमा वातावरणीय सेवासम्बन्धी नमुना परीक्षण आयोजना पहिचान र नमुना परीक्षण गरी क्रमशः विस्तार गर्दै लगिनेछ । (२)
६. चुरे क्षेत्रको उचित संरक्षणको कार्यलाई परिष्कृत र परिणाममुखी बनाउन माथिल्लो र तल्लो तटीय समुदाय एवम् सरोकारवालाबीच अन्तर्सम्बन्ध हुनेगरी नदी प्रणालीमा आधारित एकीकृत संरक्षणको कार्यलाई समन्वयात्मक रूपमा सञ्चालन गरिनेछ । (२)
७. सिमसार क्षेत्रहरूको अभिलेखीकरण, वर्गीकरण तथा प्राथमिकीकरण गरी योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गरिनेछ । जलवायु परिवर्तनको सन्दर्भमा स्थानीय अनुकूलन प्रयासहरूमा सिमसार क्षेत्रको उपयोगसम्बन्धी स्थानीय कार्ययोजना तयार पारी कार्यान्वयन गरिनेछ । (२)

८. राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष, शिकार आरक्ष, संरक्षित क्षेत्र, तराई तथा पहाडी भूपरिधिस्तरीय कार्य, सिमसार क्षेत्रहरूको संरक्षण र विकास गर्दै पर्यटन प्रवर्द्धन गरिनेछ । (३)
९. जोखिमयुक्त वन्यजन्तुहरूको वासस्थान संरक्षण, प्रजनन एवम् जनसङ्ख्या व्यवस्थापनको कार्य विस्तार गरिनेछ । (३)
१०. भूउपयोग विकास तथा जलाधार व्यवस्थापन योजना तर्जुमा गरी विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापन गर्ने कार्यलाई प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गरिनेछ । (३)
११. जलवायु परिवर्तन अनुकूलन/समानुकूलन/पारिस्थितिकीय प्रणालीमा आधारित अनुकूलन विकासलाई मूलप्रवाहीकरण गर्नुका साथै रेड कार्यान्वयनको लागि आवश्यक तयारी पूरा गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । (३)
१२. जलवायु परिवर्तनका कारण पारिस्थितिकीय प्रणालीमा पर्नजाने नकारात्मक प्रभाव न्यूनीकरण, पारिस्थितिकीय अनुकूलन तथा समानुकूलन गर्न स्थानीय समुदायको क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ । (३)
१३. स्थानीय अनुकूलन योजनालाई समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन कार्ययोजनाहरूमा मूलप्रवाहीकरण र सेवा प्रदायकहरूको क्षमता विकास गरिनेछ । (४)
१४. वन तथा वन पैदावारमा आधारित उद्यमशीलताको विकास तथा उद्योग व्यवसाय सञ्चालन गरी रोजगारी वृद्धि गरिनेछ । (४)
१५. तुलनात्मक लाभ भएका उच्च मूल्यका जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदावारको संरक्षण, संवर्द्धन, खेती विस्तार एवम् निर्यातका लागि ब्राण्डिङसहितको बजार प्रवर्द्धन गरिनेछ । (४)
१६. सामुदायिक वनको पैदावारको उत्पादन, प्रशोधन र उपयोगको विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गरी उत्पादन र बजारको विविधीकरण र प्रविधि विकास एवम् हस्तान्तरण गरिनेछ । (४)
१७. विपन्नमुखी आयमूलक, रोजगारमूलक तथा जीविकोपार्जन सुधारसम्बन्धी कार्यक्रमहरू सबै वन व्यवस्थापन प्रणालीमा कार्यान्वयन गरिनेछ । (४)
१८. सरकारी, सामुदायिक तथा निजी क्षेत्रबाट उत्पादन हुने वन पैदावारहरूको बिक्री वितरणलाई सहज बनाउन कानुनी र नीतिगत सुधार गरिनेछ । (४)
१९. उच्च आर्थिक महत्त्वको वन्यजन्तुको पालन, प्रजनन र व्यावसायीकरण गर्न नीतिगत व्यवस्था गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

विद्यमान वनक्षेत्र कायम राखी वनको हैसियत, घनत्व, विविधता र उत्पादकत्वमा गुणात्मक वृद्धि भएको हुने, सङ्घीय ढाँचाअनुसार वन सङ्गठनको पुनर्संरचना भएको हुने, समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापन प्रणालीहरू अझ सुदृढ र सबल भएका हुने र वनबाट प्राप्त हुने वस्तु तथा सेवाहरूको विविधीकरणसहित उक्त वस्तु तथा सेवाहरू विपन्न तथा वञ्चित समूहहरूसम्म पुगेको हुनेछ । साथै, जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण तथा अनुकूलनमा वन क्षेत्रको केन्द्रीय भूमिका स्थापित भएको हुने,

सोसम्बन्धी लाभ स्थानीय समुदायसम्म पुगेको हुने, वन तथा वन्यजन्तुसम्बन्धी अपराध र चोरी निकासी एवम् अन्य गैरकानूनी क्रियाकलापमा उल्लेख्य कमी आएको हुने, वन पैदावार तथा पारिस्थितिकीय सेवामा आधारित व्यवसाय, रोजगारी तथा आयआर्जनमा वृद्धि भएको हुने र वन क्षेत्रको संस्थागत सुधार एवम् क्षमता विकास भएको हुनेछ ।

४.२ उद्योग, वाणिज्य, आपूर्ति र पर्यटन

४.२.१ उद्योग

१. पृष्ठभूमि

औद्योगिक क्षेत्र आर्थिक विकासको इन्जिन हो । औद्योगिक विकासले रोजगारी सिर्जना, वस्तु र सेवाको मूल्य अभिवृद्धि, आवश्यक वस्तु तथा सेवाको उपलब्धता गर्न सहयोग पुऱ्याउँदछ । सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिताद्वारा दिगो एवम् बृहत् आधारसहितको औद्योगिक विकासमार्फत् रोजगारी श्रृजना गरी गरिवी न्यूनीकरण गर्नमा उद्योग क्षेत्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । औद्योगिक लगानीले उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि, रोजगारी सिर्जना, स्थानीय श्रोत साधन र प्रविधिको उपयोग, आयात प्रतिस्थापन तथा निर्यात प्रवर्द्धनमा योगदान गर्दछ । त्यस्तै निजी क्षेत्रलाई लगानीप्रति आकर्षित तुल्याउँदै र वैदेशिक लगानीलाई नवीनतम प्रविधिका साथ भित्र्याउँदै मुलुकको उच्च, दिगो र फराकिलो आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान दिने गर्दछ ।

तर नेपालमा औद्योगिक लगानीमैत्री वातावरणमा सुधार नहुनु, विद्युत्को आपूर्तिमा सुधार नहुनु, औद्योगिक वस्तुहरूको उच्च प्रतिस्पर्धा हुनु, औद्योगिक पूर्वाधारहरूको पर्याप्त विकास नहुनु, आवश्यक जनशक्ति पलायन हुनु आदिले गर्दा औद्योगिक क्षेत्रको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा योगदान न्यून रही ७.० प्रतिशतको हाराहारीमा र राष्ट्रिय रोजगारीमा करिब ६.६ प्रतिशतमात्र योगदान रहेको छ । उद्योग क्षेत्रको विकासको लागि औद्योगिक व्यवसाय ऐन, कम्पनी ऐन, विशेष आर्थिक क्षेत्रसम्बन्धी ऐनहरू समसामायिक बन्ने क्रममा छन् भने विदेशी लगानी नीति, २०७१ तर्जुमा भएको छ र विभिन्न राष्ट्रसँग विप्पा सम्झौता भएका छन् । त्यस्तै भैरहवामा विशेष आर्थिक क्षेत्रको पूर्वाधार तयार गरिएको छ । गरिवी निवारणका लागि लघु उद्यम विकास कार्यक्रमलाई ६४ जिल्लामा विस्तार गर्ने कार्य भएको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

औद्योगिक उत्पादनमा गुणस्तरीयता कायम गर्नु, औद्योगिक क्षेत्रमा विद्युत् आपूर्ति चौबीसै घण्टा हुने अवस्था सिर्जना गर्नु, श्रम नीति उद्योगमैत्री बनाउनु, औद्योगिक क्षेत्रमा पूर्वाधारको विकास बढाउँदै जानु, सञ्चालित उद्योगहरूलाई उत्पादन तथा उत्पादकत्वको दृष्टिले प्रतिस्पर्धी बनाउनु, मौजुदा उद्योगलाई रूग्ण हुनबाट जोगाउनु, रूग्ण उद्योगलाई पुनर्स्थापना गर्नु, नयाँ प्रविधिको प्रयोग गर्नु, औद्योगिक नीतिका प्रावधानहरूलाई आर्थिक ऐनले सम्बोधन गर्नु र विश्वव्यापीकरण तथा आर्थिक

उदारीकरणले सृजना गर्दै ल्याएको प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणको सामना गर्नु यस क्षेत्रका प्रमुख चुनौतीहरू हुन् ।

अवसर

स्वदेशी तथा विदेशी लगानीका लागि अनुकूल वातावरण सिर्जना हुँदै जानु, गैरआवासीय नेपालीहरूको औद्योगिक विकासमा परिचालन गर्ने सम्भावना बढ्नु, श्रम सम्बन्धमा सुधार हुनु, पूर्वाधार निर्माणमा सरकारको लगानी बढ्दै जानु, सूचना तथा आधुनिक सञ्चार प्रविधिको विकास र विस्तार हुनु र शिक्षित एवम् सीपयुक्त जनशक्ति स्वदेशमै तयार हुँदै जानु औद्योगिक विकासका लागि अवसरहरू हुन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

अर्थतन्त्रमा उद्योग क्षेत्रको योगदानमा वृद्धि गरी आर्थिक रूपान्तरण र सुदृढ अर्थतन्त्रको निर्माण ।

३.२ लक्ष्य

औद्योगिक क्षेत्रको विकास र विस्तारद्वारा रोजगारीमा वृद्धि, निर्यात प्रवर्द्धन र आयात प्रतिस्थापन गरी राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको अभिवृद्धि गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. उद्योग क्षेत्रको उत्पादन वृद्धि गरी कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा यस क्षेत्रको योगदान बढाउनु ।
२. औद्योगिक क्षेत्रमा स्वदेशी तथा विदेशी लगानी वृद्धि गरी रोजगारीको अवसर सृजना गर्नु ।
३. औद्योगिक वस्तुहरूको निर्यात वृद्धि गरी व्यापार घाटामा कमी ल्याउनु ।

३.४ रणनीति

१. उद्योगहरूलाई आवश्यक पर्ने पूर्वाधारको व्यवस्था गर्न नीति निर्माण र कार्यान्वयनमा जोड दिने ।
२. स्थानीय स्रोत एवम् सीपको उपयोग गरी लघु, घरेलु, साना, मझौला तथा ठूला उद्योगको स्थापना र सञ्चालनलाई प्रभावकारी बनाउने ।
३. अन्तरप्रदेश तथा प्रदेश र सङ्घबीचको औद्योगिक अन्तरसम्बन्ध सुदृढ गरी सन्तुलित विकासमा उद्योग क्षेत्रको योगदान बढाउने ।
४. गैरआवासीय नेपालीहरूलाई लगानीमा प्रोत्साहन गर्न नीतिगत व्यवस्था गर्ने ।
५. लगानीमैत्री वातावरण सिर्जना गर्न आवश्यक नीति तथा ऐनको परिमार्जन र तर्जुमा गर्ने ।
६. तुलनात्मक लाभका क्षेत्रको पहिचान गरी गुणस्तरयुक्त एवम् प्रतिस्पर्धात्मक औद्योगिक वस्तुको निर्यातलाई बढावा दिने ।

३.५ कार्यनीति

१. औद्योगिक विकासको लागि उद्योग दर्तादेखि बहिर्गमनसम्मको प्रक्रियालाई सरलीकरण गर्नेगरी औद्योगिक रणनीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । (१)
२. उद्योगलाई आवश्यक कच्चा पदार्थको आपूर्तिको सुनिश्चितता गर्न आवश्यक व्यवस्था गरिनेछ । (१)
३. उद्योगलाई आवश्यक विद्युत् र अन्य ऊर्जाको व्यवस्था गरिनेछ । (१)
४. उद्योगहरूलाई आवश्यक पर्ने दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्ने संस्थाहरूको क्षमता विकास गरिनेछ । (१)
५. औद्योगिक क्षेत्रहरूको व्यवस्थापनमा सुधार ल्याइनेछ । (१)
६. विशेष आर्थिक क्षेत्रलाई कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । (१)
७. सिमेन्ट उद्योगसम्मको पहुँचसडक तथा विद्युत् प्रसारण लाइन विस्तार कार्यलाई निरन्तरता दिइनेछ । (१)
८. पेट्रोलियमलगायत खानीजन्य वस्तुहरूको अनुसन्धान, अन्वेषण र उत्खननका कार्यक्रमहरू अघि बढाइनेछन् । (१)
९. गरिबका लागि लघु उद्यम विकास कार्यक्रमलाई मुलुकभर विस्तार गर्न कार्यान्वयन गर्ने निकाय तथा सहयोगी निकायहरूको समन्वय क्षमता विकास गर्दै लगिनेछ । (२)
१०. 'एक जिल्ला एक विशेष उत्पादन' सम्बन्धी कार्यक्रमलाई कार्यान्वयन गरिनेछ । (२)
११. प्रत्येक प्रदेशमा औद्योगिक क्षेत्र, औद्योगिक करिडोर एवम् विशेष आर्थिक क्षेत्र क्रमशः स्थापना गर्दै लगिनेछ । (३)
१२. औद्योगिक क्षेत्रमा श्रममूलक, निर्यातयोग्य र आयात प्रतिस्थापन हुने लगानीलाई प्राथमिकता दिइनेछ । (३)
१३. बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकार संरक्षण र संवर्द्धनका लागि छुट्टै संस्थागत व्यवस्था गरिनेछ । (४)
१४. वैदेशिक पूँजी तथा प्रविधिलाई आकर्षित गर्न आवश्यक कानुनी र अन्य व्यवस्था गरिनेछ । (४)
१५. विपन्न तथा गरिब समूहलाई लक्षित गरी घरेलु, साना तथा मझौला उद्योगमार्फत् रोजगारी सिर्जना गरिनेछ । (५)
१६. रूग्ण उद्योगलाई पुनर्स्थापना गर्न आवश्यक संस्थागत व्यवस्था गरिनेछ । (६)
१७. देशमा उपलब्ध बहुमूल्य जडीबुटीबाट अधिकतम फाइदा लिन जडीबुटी प्रशोधन तथा जडीबुटीमा आधारित औषधिजन्य वस्तुको उत्पादन र निकासीमा विशेष जोड दिइनेछ । (६)
१८. प्रत्येक प्रदेशमा हस्तकला ग्राम स्थापना गरी परम्परागत सीप र प्रविधिको संरक्षण र विकास गरिनेछ । (६)

४. अपेक्षित उपलब्धि

उद्योगहरूको स्थापना तथा विस्तारमा वृद्धि र बजार सम्बन्धको विस्तार भएको हुने, औद्योगिक क्षेत्रमा वार्षिक ५० हजारका दरले १ लाख ५० हजार थप रोजगारी सिर्जना भएको हुने, आधुनिक प्रविधिको अधिकतम प्रयोगसँगै गुणस्तरीय वस्तुहरूको उत्पादनद्वारा निर्यात बढ्न गई तथा आयात प्रतिस्थापन भई व्यापार घाटा कम भएको हुने र औद्योगिक एवम् बौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण तथा संवर्द्धन भएको हुनेछ।

४.२.२ वाणिज्य

१. पृष्ठभूमि

वाणिज्य क्षेत्रको विकासले वस्तु र सेवाको सहज आपूर्ति र देशमा उत्पादित वस्तु र सेवाको निर्यातबाट आर्थिक वृद्धि हुन सक्दछ। वैदेशिक वस्तुको व्यापार साथै सेवाको व्यापारबाट नवोदित अर्थतन्त्रले यसबाट बढी फाइदा लिन सक्दछ। यसर्थ व्यापार नै आर्थिक वृद्धि र आर्थिक विकासको मेरुदण्ड हो भन्ने मान्यताका साथ सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता र साभेदारीमार्फत् आयात प्रतिस्थापन एवम् निर्यात प्रवर्द्धनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएका छन्। तुलनात्मक तथा प्रतिस्पर्धात्मक लाभका क्षेत्रको पहिचान गरी वाणिज्य क्षेत्रको विकास र विस्तारद्वारा निर्यात प्रवर्द्धन गर्दै वस्तु र सेवाको विकास र विस्तार गर्ने उद्देश्यका साथ वाणिज्य नीति, २०७२ कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। दिगो विकास लक्ष्यको उद्देश्यसमेतलाई मार्गदर्शनको रूपमा लिइ वाणिज्य नीति, २०७२ र नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०७३ का नीति तथा कार्यक्रमहरू त्यसतर्फ परिलक्षित गरिएका छन्।

विश्व व्यापार सङ्गठन, दक्षिण एशियाली स्वतन्त्र व्यापार सम्झौता तथा बहुक्षेत्रीय प्राविधिक तथा आर्थिक सहायतासम्बन्धी बङ्गालको खाडीको प्रयत्नसमेतसँगको आवश्यकताबाट व्यापारमा वृद्धि गर्ने अवसर नेपालले प्राप्त गरेको छ। आन्तरिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार प्रवर्द्धन तथा विस्तारको लागि पर्याप्त अवसरहरू तथा सम्भावना हुँदाहुँदै पनि नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार खासगरी निर्यात व्यापारले अपेक्षित सफलता हासिल गर्नसकेको छैन। आयात प्रतिस्थापन हुने वस्तुको आन्तरिक उत्पादनमा कमी र पेट्रोलियम पदार्थको बढ्दो माग भई आयातमा वृद्धि तथा समग्र निर्यात क्षमतामा सुदृढीकरण हुन नसकी निर्यात कमजोर भएको कारणहरूबाट व्यापार घाटाको परिमाण प्रत्येक वर्ष बढ्दै गएको छ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

निर्यात हुने वस्तु तथा सेवाको गुणस्तर परीक्षण, प्रमाणीकरण, लेबलिङ्ग र प्याकेजिङ्गसम्बन्धी क्षमता अभिवृद्धि गर्नु, विशेष आर्थिक क्षेत्र पूर्ण रूपमा सञ्चालनमा ल्याउनु, मागअनुरूप पर्याप्त मात्रामा ऊर्जा उपलब्ध गराउनु एवम् कमजोर औद्योगिक श्रम सम्बन्धजस्ता विषयहरू सम्बोधन गर्नु, पेट्रोलियम पदार्थ, आत्मनिर्भर हुनसक्ने कृषिजन्य उत्पादनका साथै विलासिताका वस्तुहरूको आयातमा उच्च रूपमा भएको वृद्धि निरुत्साहित गर्नु वाणिज्य क्षेत्रका प्रमुख चुनौती हुन्। त्यस्तै थप पारवहन मार्ग तथा सामुद्रिक बन्दरगाह प्रयोगमा ल्याउनु, आयात हुने वस्तुहरूको स्वदेशमै उत्पादन बढाउनु, प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी

आकर्षित गर्न पर्याप्त पूर्वाधार विकास गर्नु, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारलाई प्रतिस्पर्धी र व्यापक बनाउन वस्तुगत र देशगत व्यापार विविधीकरण गर्दै सरोकारवाला सबैको सहयोग र सहकार्य प्राप्त गर्नु, विश्वव्यापार सङ्गठनलगायतका अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरूसँगको आवश्यकताबाट फाइदा लिई निर्यात व्यापार वृद्धि गर्नु, खोज, अनुसन्धान, विकासमार्फत् व्यापारका नयाँ क्षेत्रहरूको पहिचान, विविधीकरण र प्रवर्द्धन गर्न पर्याप्त स्रोत साधनको व्यवस्था गर्नु र व्यापार कूटनीतिको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्नु पनि यस क्षेत्रका चुनौती हुन् ।

अवसर

वाणिज्य क्षेत्रका साविकका नीति, ऐन, नियमहरूको परिमार्जन र नयाँ निर्माण गरी आर्थिक उदारीकरण तथा विश्व व्यापार प्रणालीबाट सृजित अवसरहरू वाणिज्य नीति, २०७२, विकास सहायता नीति, २०७१, विदेशी लगानी नीति, २०७१, कृषि विकास रणनीति, २०७२ तथा नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०७३ को प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट निर्यात प्रवर्द्धन र आन्तरिक उत्पादन वृद्धिमा ठोस सहयोग पुग्ने अवसर वाणिज्य क्षेत्रमा प्राप्त छ । त्यस्तै छिमेकी मुलुकहरूको आर्थिक वृद्धिबाट व्यापारका क्षेत्रमा नेपालले लाभ लिन सक्ने अवस्था हुनु, विश्व व्यापार सङ्गठन, बिमिस्टेक, साफ्टाजस्ता क्षेत्रीय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठनहरूसँगको आवश्यकताले क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा अन्तरसम्बन्ध बढ्दै जानु, बाह्य व्यापार प्रवर्द्धनका लागि छिमेकी मुलुकसँग गरिएको व्यापार सम्झौता, द्विपक्षीय लगानी प्रवर्द्धन र संरक्षण सम्झौता, दोहोरो करमुक्ति सम्झौताबाट प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानीको सम्भावना बढ्नु र आगामी दुईवर्षाभित्र ऊर्जा सङ्कट समाधान गर्न सरकार प्रतिबद्ध रहनुले वाणिज्य क्षेत्रमा थप अवसर सृजना गरेको छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

वाणिज्य क्षेत्रको विकास र विस्तार गरी निकासी प्रवर्द्धनमार्फत् राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको विकास र आर्थिक समृद्धि ।

३.२ लक्ष्य

आन्तरिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय निर्यात व्यापार प्रवर्द्धन गरी कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा निर्यात व्यापारको योगदान वृद्धि गर्दै लाने ।

३.३ उद्देश्य

१. आन्तरिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय निर्यात व्यापार प्रवर्द्धन गर्दै स्थानीय कच्चा पदार्थ, स्रोत, साधन र सीप बढी प्रयोग हुने वस्तुको निकासी प्रवर्द्धनमार्फत् प्राप्त हुने लाभलाई ग्रामीण तहसम्म विस्तार गर्नु ।
२. तुलनात्मक लाभका वस्तु तथा सेवाको मूल्य र गुणस्तरलाई प्रतिस्पर्धी बनाई व्यापार घाटा कम गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. वाणिज्य क्षेत्रलाई अर्थतन्त्रको प्रमुख सम्भागको रूपमा स्थापित गर्न यस क्षेत्रलाई अर्थतन्त्रमा मूल प्रवाहीकरण गर्ने ।
२. वाणिज्य नीति र नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीतिले पहिचान गरेका निर्यात हुने वस्तु तथा सेवाको उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि गरी मूल्य अभिवृद्धि र मूल्य शृङ्खला व्यवस्थापनमा उच्च जोड दिई निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने ।
३. निर्यात व्यापारका लागि पहिचान गरिएका र गरिने वस्तुको देशगत र वस्तुगत व्यापार विविधीकरण गर्ने ।
४. वाणिज्य क्षेत्रको विद्यमान संरचना र आधारहरूको क्षमता अभिवृद्धि र विस्तार गरी यसको अधिकतम उपयोग गर्ने ।

३.४. कार्यनीति

१. निर्यातको लागि सम्भाव्य मुख्य-मुख्य वस्तु र सेवाको निर्यात रणनीति तयार गरिनेछ । (१)
२. निर्यातजन्य क्षमताको सुदृढीकरण गरी अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा उच्च मूल्य र कम आयातन भएका वस्तु र सेवाहरूको निकासी बढाइनेछ । (१)
३. क्षेत्रीय तथा विश्वबजारमा नेपाली वस्तु, सेवा र बौद्धिक सम्पत्तिको पहुँच अभिवृद्धि गरिनेछ । (१)
४. व्यापार सहजीकरणमा देखिएको बढी समय र लागतको समस्यालाई सम्बोधन गर्न व्यापारजन्य प्रकृयाहरूलाई सरलीकरण तथा व्यापार कूटनीतिलाई सुदृढीकरण गरिनेछ । (१)
५. उद्योगको विकास र विस्तारद्वारा निर्यात प्रवर्द्धन गर्दै वस्तु र सेवाको बजार विविधीकरण र विस्तार गर्न वाणिज्य नीति, २०७२ र नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०७३ कार्यान्वयन गरिनेछ । (२)
६. वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानीलाई व्यापारिक वस्तुको उत्पादन र रोजगारी वृद्धि गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ । (२)
७. साना र ठूला निर्यातजन्य उद्योगहरूबीच अन्तरसम्बन्ध हुने वातावरण सिर्जना गरिनेछ । (२)
८. प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धनसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन एवम् अनुगमन गरी आन्तरिक व्यापार र आपूर्ति व्यवस्थालाई सहज र प्रभावकारी तुल्याइनेछ । (२)
९. विशेष आर्थिक क्षेत्रभित्र लचिलो श्रम नीति र विशेष सहूलियतको व्यवस्था गरिनेछ । (२)
१०. व्यापार सहजीकरण तथा देशगत र वस्तुगत रूपमा व्यापार विविधीकरण र निर्यात प्रवर्द्धनमार्फत् पारवहन पूर्वाधार विकास र संस्थागत सुदृढीकरणको माध्यमबाट कारोबार लागत घटाइनेछ । (३)
११. प्रक्रियागत सरलीकरण र संस्थागत सुधार गर्दै व्यापारको कारोबार लागत घटाउन विशेष जोड दिइनेछ । (४)

१२. परम्परागत सीप र कौशल भएका वस्तु तथा सेवाको उत्पादनलाई संरक्षण र प्रवर्द्धन गरिनेछ । (४)
१३. आन्तरिक बजार तथा वस्तु र सेवाको बजारीकरणको संरचना र क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ । (४)
१४. छिमेकी मुलुकहरूसँग भएका पारवहन र व्यापार सम्झौताबाट अधिकतम लाभ लिन संस्थागत व्यवस्था तथा पूर्वाधार विकास गरिनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

देशगत व्यापार विविधीकरण भएको हुने, बाध्य व्यापारमा उल्लेख्य सुधार आई व्यापार घाटामा कमी भएको हुने, योजना अवधिको अन्तिम वर्ष कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग वस्तु निकासी अनुपात ७ प्रतिशत र वस्तु तथा सेवा निकासीको अनुपात १४ प्रतिशत पुगेको हुने, व्यापार घाटा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ३२ प्रतिशतबाट २५ प्रतिशतमा झरेको हुने तथा वाणिज्य नीति, २०७२ र नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०७३ को कार्यान्वयनबाट व्यापारमैत्री वातावरणमा सुधार तथा वस्तु र सेवाको मूल्य अभिवृद्धि थ्रुङ्खलामा सवलीकरण भई मुलुकको कुल वस्तु निर्यात रु.२ खर्ब पुगेको हुनेछ ।

४.२.३ आपूर्ति

१. पृष्ठभूमि

देशमा नागरिकहरूको दैनिक जीवनयापन गर्न आवश्यक वस्तु एवम् सेवा, खाद्यान्नको व्यवस्था, स्वास्थ्य उपचारका लागि आवश्यक औषधी, सामग्री र पेट्रोलियम पदार्थ आदि सहज, सुलभ र उचित मूल्यमा उपभोक्ताले पाउने व्यवस्था गर्नु अति आवश्यक हुन्छ । राज्यले एकातिर प्रतिस्पर्धी र स्वस्थ बजार संयन्त्रमार्फत् आपूर्ति व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ भने अर्कोतिर सामाजिक न्याय र राज्यको दायित्व पूरा गर्ने क्रममा आर्थिक रूपले कमजोर वर्गका जनतालाई अत्यावश्यक उपभोग्य वस्तुमा सहज पहुँचको वातावरण निर्माण गर्नुपर्दछ । यसका साथै उपभोक्ताको हकहितको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्दै वस्तु तथा सेवाको नियमित आपूर्ति गर्नु राज्यको महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी हो ।

आपूर्ति व्यवस्थापनमा सुधार ल्याउन खाद्यान्न र नुन ढुवानीमा अनुदानको व्यवस्था, खाद्यान्नजस्ता अत्यावश्यक वस्तुहरूको सञ्चयका लागि आवश्यक क्षमताको गोदामको व्यवस्था, सडक सञ्जालको विस्तार, हवाई सेवाको विस्तार, बजार अनुगमनको व्यवस्था, द्विपक्षीय र बहुपक्षीय व्यापार सम्झौता, आपूर्ति नीति, २०६९ कार्यान्वयन, आवश्यक ऐन नियम र संस्थागत व्यवस्था, निजी क्षेत्रसँग सहकार्य, उपभोक्ता हित संरक्षण उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४ को कार्यान्वयन गरिएको छ । यस्तै नेपाल आयल निगमले रु. २ अर्ब ६० करोडको मूल्य स्थिरीकरण कोषको व्यवस्था र खरिद मूल्यका आधारमा स्वतः पेट्रोलियम पदार्थको मूल्य समायोजन हुने प्रणाली लागू गरेको छ । उल्लिखित व्यवस्थाहरू गरिएको भए तापनि समय-समयमा वस्तु तथा सेवाको आपूर्तिमा समस्या देखापर्ने गरेका छन् । खासगरी बन्द, हडताल, सीमा नाकामा अवरोध, एकाधिकार प्रवृत्ति र फितलो अनुगमनजस्ता कारणबाट आपूर्ति व्यवस्थापनमा समस्याहरू देखापरेका छन् । अर्कोतर्फ खाद्यान्नको मागअनुरूप उत्पादन नहुनु, पेट्रोलियम

पदार्थ तथा ग्यासको आन्तरिक उत्पादन नहुनु, विद्युत्को माग बढ्दै जानु तर उत्पादन सोअनुरूप नहुनु, आपूर्तिसम्बन्धी छुट्टै कानुनी व्यवस्था नहुनु र भएका कानूनहरूको कडाइका साथ पालना गराउन नसकिनु यस क्षेत्रका जटिल समस्याहरू हुन् ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

बजारको नियमित र प्रभावकारी अनुगमन गरी स्वच्छ, प्रतिस्पर्धी र सक्षम बजार संयन्त्रमार्फत् आपूर्ति व्यवस्था सहज बनाई उपभोक्ताको हकहित संरक्षण गर्नु, खाद्यान्नको उत्पादनमा आएको कमी र उच्च मूल्य वृद्धिका कारण खाद्य वस्तुको सहज आपूर्ति बनाइराख्नु र राष्ट्रियस्तरमा खाद्य सुरक्षाको प्रत्याभूति गराइराख्नु आपूर्तिको मुख्य चुनौती हुन् । त्यस्तै सरकारी, निजी, सामुदायिक र अन्तरमन्त्रालयसँगको समन्वयमा अपेक्षाअनुरूप उपभोग्य वस्तु तथा सेवाको आपूर्ति प्रणाली सुदृढ र प्रभावकारी बनाउनु, पेट्रोलियम पदार्थको मूल्यमा आउने उतारचढाव, मुद्रास्फीतिलगायतका कारणले इन्धन आपूर्तिमा कठिनाई उत्पन्न हुनु, व्यावसायिक र वैज्ञानिक कृषि प्रणाली अपनाउन नसक्नु, लामो समयदेखि कर्णालीलगायतका दुर्गम जिल्लाहरूमा ढुवानी अनुदानमा खाद्यान्न उपलब्ध गराइँदै आएकोले सरकारमाथिकै निर्भरता बढ्दै जानु यस क्षेत्रका अन्य चुनौती हुन् ।

अवसर

स्थानीयस्तरमा उत्पादन र उत्पादकत्व बढाई जनतालाई खाद्यान्न उपलब्धतामा आत्मनिर्भर बनाउन सकिने, दुर्गम क्षेत्रमा स्थानीय उत्पादन उपभोग गर्ने बानी बसाली खाद्यान्न परनिर्भरतालाई क्रमशः कम गर्दै लैजान आहार परिवर्तनसम्बन्धी ठोस कार्यक्रम सञ्चालन र कार्यान्वयन गर्न सकिने, पेट्रोलियम पदार्थको आयातको श्रोत र वितरण प्रणाली विविधीकृत गर्न सकिने, जलविद्युत्को उत्पादन वृद्धिबाट पेट्रोलियमको आयात घटाउन सकिने, वैज्ञानिक कृषि प्रणालीको अवलम्बन गरी उत्पादन बढाउन सहज हुनेजस्ता विषयहरू यस क्षेत्रका अवसर हुन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

गुणस्तरयुक्त उपभोग्य वस्तु तथा सेवाको सहज र सर्वसुलभ आपूर्ति हुने वातावरणको सुनिश्चिततासहित उपभोक्ताको हक र हितको संरक्षण ।

३.२ लक्ष्य

गुणस्तरयुक्त उपभोग्य वस्तु तथा सेवा सर्वसुलभ ढङ्गले वितरणको व्यवस्था मिलाई आपूर्ति व्यवस्था बढी प्रभावकारी बनाउने ।

३.३ उद्देश्य

१. उपभोक्ताको हकहित संरक्षण गर्दै दैनिक उपभोग्य वस्तु तथा सेवा नियमित र सहज रूपमा आपूर्ति हुने व्यवस्था मिलाउनु ।

२. बजार प्रणालीलाई प्रतिस्पर्धी र उपभोक्ताप्रति जिम्मेवार तुल्याउँदै विपद्को समयमा समेत उपभोग्य वस्तुको आपूर्ति हुने व्यवस्था सुनिश्चित गर्नु ।
३. आपूर्ति व्यवस्थालाई दिगो, सुनिश्चित, गुणस्तरीय र प्रभावकारी बनाउनु ।

३.४ रणनीति

१. वस्तु तथा सेवाको सहज आपूर्तिको लागि सरकारी, निजी, सामुदायिक र सहकारी संस्थाहरूबीच प्रभावकारी समन्वय गर्ने ।
२. लोककल्याणकारी राज्यको अवधारणाअनुरूप नीतिगत तथा संरचनागत सुधार गरी आधारभूत वस्तु र सेवाको आपूर्ति व्यवस्थापन गर्ने ।
३. दैनिक उपभोग्य वस्तु तथा सेवालाई प्रभावकारी बनाउन नियमित रूपमा बजार अनुगमन गरी आवश्यकअनुसार बजार हस्तक्षेप गर्ने ।
४. विपद्को समयमा पनि वस्तु तथा सेवाको आपूर्ति सहज बनाउन संस्थागत क्षमता विकास र विस्तार गर्ने तथा भण्डारण क्षमताको वृद्धि गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. आधारभूत आवश्यकताका वस्तुहरू खासगरी खाद्यान्न, पेट्रोलियम पदार्थ, औषधीलगायतका वस्तुहरूको उत्पादन, भण्डारण र वितरण क्षमता अभिवृद्धि गरी आपूर्तिको व्यवस्था सहज एवम् सुलभ तुल्याइनेछ । (१)
२. स्थानीयस्तरमा खाद्यान्न उत्पादन वृद्धि तथा खाद्य आनीबानीमा परिवर्तन ल्याउन आहार परिवर्तन कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिनेछ । (१)
३. प्रक्रियागत सरलीकरण र संस्थागत सुधारमार्फत् व्यापारको कारोबार लागत घटाउन विशेष जोड दिइनेछ । (२)
४. प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन तथा उपभोक्ता हित संरक्षणसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन एवम् अनुगमन गरी आन्तरिक व्यापार र आपूर्ति व्यवस्थालाई सहज र प्रभावकारी तुल्याइनेछ । (२)
५. क्षेत्रगत पहिचानको विशेष उत्पादनहरूलाई बजार पहुँच पुऱ्याउनका लागि सहजीकरण गरिनेछ । (२)
६. कर्णालीलगायत दुर्गम क्षेत्रहरूमा खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर बनाउनको लागि एकीकृत कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (२)
७. सहज आयातमार्फत् वस्तु र सेवाको आपूर्ति व्यवस्था गर्न व्यापार विविधीकरणमा जोड दिइनेछ । (२)
८. आपूर्ति व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित निकायहरूलाई केन्द्रदेखि स्थानीयतहसम्म सबल बनाइनेछ । (२)
९. न्यून आय वर्गको हित संरक्षण गर्नका लागि सार्वजनिक आपूर्ति प्रणालीलाई सुलभ, पारदर्शी र प्रभावकारी बनाइनेछ । (२)

१०. उपभोक्ता जागरण तथा सशक्तीकरण कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गरिनेछ । (३)
११. बजार अनुगमनमा सूचना प्रविधिको प्रयोग बढाइनेछ । (३)
१२. खाद्यान्न, औषधि र पेट्रोलियम पदार्थको सङ्कटकालीन मौज्जात कायम गरिनुका साथै यस्ता वस्तुहरूको भण्डारण क्षमता बढाउँदै लगिनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

दुर्गम क्षेत्रमा कम्तीमा ६० हजार मे.टन (प्रत्येक वर्ष न्यूनतम २० हजार मे.टन) खाद्यान्न र मुलुकभर २१ हजार मे.टन (प्रतिवर्ष न्यूनतम ७ हजार मे.टन) आयोडिनयुक्त नुन ढुवानी भएको हुने, खाद्यान्न ढुवानी अनुदान दिने जिल्लाहरूको सङ्ख्या पुनवरा लोकन भई कार्यान्वयन भएको हुने, राष्ट्रिय खाद्य सुरक्षा भण्डारमा २५,००० मे.टन तथा सार्क खाद्य सुरक्षा बैंकमा ८,००० मे.टन खाद्यान्न सुरक्षित भएको हुने, पेट्रोलियम पदार्थ भण्डारण क्षमता बढाई ९० दिनसम्मको आवश्यकता धान्न सक्ने गरी भण्डारण क्षमता विकास कार्य सुरु भएको हुने र गरिब तथा निम्नआय भएका परिवारहरूका लागि सुपथ मूल्यमा वस्तु तथा सेवा उपभोग गर्न पाउने व्यवस्था भएको हुनेछ ।

४.२.४ पर्यटन

१. पृष्ठभूमि

प्राकृतिक, सांस्कृतिक, साहसिक, ऐतिहासिक तथा धार्मिक दृष्टिबाट नेपाल विश्वकै एक प्रमुख पर्यटकीय गन्तव्य देश हो । पर्यटकीय गन्तव्यहरूको विविधीकरण गर्दै नयाँ पर्यटकीय स्थल र उपजहरूको पहिचान, विकास तथा पर्यटकीय पूर्वाधारहरूको विकास गरी पर्यटन उद्योगलाई राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको एक प्रमुख आधारको रूपमा विकास गर्न जरूरी छ । पर्यटन प्रवर्द्धनको माध्यमबाट रोजगारीका अवसरमा वृद्धि गरी गरीबी न्यूनीकरण गर्दै जनताको जीवनस्तरमा सुधार गर्नु आवश्यक छ ।

छिमेकी मुलुकहरूको मध्यम आय भएको ठूलो जनसङ्ख्या र उच्च आर्थिक वृद्धिबाट सिर्जित अवसरबाट लाभ प्राप्त गरी नेपालमा पर्यटन आगमन द्रुततर रूपमा वृद्धि हुने राम्रो सम्भावना रहेको छ । यसबाट उच्च रोजगारी सिर्जना र आयको वितरणमा पनि सहयोग पुग्नेछ ।

पर्यटन क्षेत्रको अर्थतन्त्रमा योगदान बढ्न सक्ने अवस्था रहे तापनि पर्यटनबाट आशातीत प्रतिफल प्राप्त हुन सकेको छैन । खासगरी पर्यटन पूर्वाधार विकास नहुनु, राजनैतिक सङ्क्रमण लम्बिनु, गतसाल गएको भूकम्पका कारण सांस्कृतिक र पर्यटकीय पूर्वाधारमा क्षति पुग्न जानुजस्ता कारणले पर्यटन आगमन, बसाइ र उनीहरूले गर्ने खर्चमा उल्लेखनीय वृद्धि हुन सकेको छैन । विगतमा सरकारले पर्यटन क्षेत्रको विकासको लागि गरेको प्रयास स्वरूप पर्यटक आगमन सङ्ख्या, पर्यटकको बसाइ अवधि, पर्यटन क्षेत्रमा प्रत्यक्ष रोजगारी वृद्धि हुनुका साथै पर्यटन क्षेत्रबाट हुने विदेशी मुद्रा आर्जन क्रमशः बढ्दै गएको अवस्था छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

विनाशकारी भूकम्प तथा त्यसपछिका परकम्पबाट मुलुकमा पर्यटकीय गन्तव्य तथा पुरातात्विक सम्पदाहरूमा भएको क्षतिलाई पुनर्निर्माणको माध्यमबाट मुलुकको पर्यटन क्षेत्रलाई पूर्वावस्थामा फर्काउनु यस क्षेत्रको प्रमुख चुनौती हो । यस्तै भूकम्प तथा आपूर्ति अवरोधबाट अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा नेपालको पर्यटन क्षेत्रमा परेको नकारात्मक प्रभावलाई प्रवर्द्धन तथा बजारीकरणको माध्यमबाट निराकरण गर्दै यस क्षेत्रको पुनरोत्थान गर्नु, प्राचीन सम्पदाहरूमा बढ्दो अतिक्रमणलाई रोक्नु, पर्याप्त पर्यटकीय सूचनाको व्यवस्था गर्नु, हवाई सेवालाई थप भरपर्दो बनाउनु, पर्यटन क्षेत्रबाट प्राप्त लाभको न्यायोचित वितरण तथा नयाँ पर्यटकीय गन्तव्यस्थलहरूको खोजीसँगै पूर्वाधार विकासमार्फत् पर्यटकीय उपजको विकास गरी पर्यटकीय सेवा तथा गन्तव्यको विविधीकरण गर्नु समेत चुनौतीको रूपमा रहेका छन् ।

अवसर

मुलुकमा अद्वितीय पर्यटकीय क्षेत्रहरू रहनु, पर्यटकीय क्षेत्रमा पूर्वाधार विकास हुँदै जानु, छिमेकी राष्ट्रहरूको उच्च आर्थिक वृद्धिबाट ती राष्ट्रहरूमा मध्यम आयवर्गको वृद्धि तीव्र हुँदै गएको फलस्वरूप ती मुलुकहरूबाट नेपाल आउने पर्यटकहरूको सङ्ख्या बढ्दै जानु, पर्यटन पूर्वाधार वृद्धिमा सरकारको जोड रहनु र निजी क्षेत्रको पर्यटन क्षेत्रमा लगानी वृद्धि हुनु यस क्षेत्रको विकासको अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

आर्थिक समृद्धिका लागि पर्यटन विकास ।

३.२ लक्ष्य

पर्यटन क्षेत्रको विकासमार्फत् आर्थिक वृद्धि र रोजगारीका अवसर अभिवृद्धि गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. देशलाई आकर्षक तथा थप सुरक्षित गन्तव्यको रूपमा विकास गरी पर्यटन आगमनमा उल्लेखनीय वृद्धि गरी जनताको आयस्तरमा वृद्धि गर्नु ।
२. पर्यटकीय गन्तव्य स्थल तथा उपजमा विविधीकरण र विकास गर्नु ।
३. नेपालका प्रमुख पर्यटकीय उपजहरूको बजारीकरण तथा प्रवर्द्धन गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. पर्यटन प्रवर्द्धन र पर्यटन विकास गर्न सार्वजनिक, निजी, सहकारी र सामुदायिक क्षेत्रसँग साझेदारी एवम् सहकार्य गर्ने ।
२. ग्रामीण पर्यटनमार्फत यस क्षेत्रका लाभलाई जनस्तरसम्म पुर्याउने ।
३. मुलुकमा सबै मौसममा पर्यटकीय क्रियाकलापहरू सञ्चालनका लागि आन्तरिक पर्यटनलाई प्रोत्साहन गर्ने ।

४. स्थापित तथा नयाँ पर्यटकीय गन्तव्यस्थलहरूको एकीकृत र समन्वयात्मक रूपमा पूर्वाधार विकास गर्ने र पर्यटन क्षेत्रको विकास र विविधीकरण गर्न वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्ने ।

३.५. कार्यनीति

१. प्रमुख पर्यटकीय स्थलहरूसम्म सहज पहुँच बनाउन पर्यटन पदमार्गमार्फत एकीकृत पर्यटकीय र मनोरञ्जन स्थल निर्माण तथा सञ्चालनमा निजीक्षेत्रको लगानी प्रोत्साहन गरिनेछ । (१)
२. पर्यटन पूर्वाधार विकासमा स्थानीय निकाय, स्थानीय समुदाय तथा निजीक्षेत्रको नेतृत्वदायी भूमिका र सहभागितालाई प्रोत्साहित गरिनेछ । (१)
३. पर्या-पर्यटन तथा कृषि पर्यटनलाई प्रवर्द्धन गरी पर्यटन क्षेत्रलाई थप वातावरणमैत्री बनाइनेछ । (१)
४. प्रस्तावित राष्ट्रिय पर्यटन रणनीति योजना (सन् २०१६-२०२६) को कार्यान्वयन गरिनेछ । (१)
५. साहसिक पर्यटकको आगमनमा अभिवृद्धि गर्न पदमार्गको उपयुक्तताको आधारमा आवश्यक पूर्वाधारसहित स्थानको पहिचान र विकास गरिनेछ । (२)
६. प्रत्येक प्रदेशमा एउटा-एउटा पर्यटक गन्तव्यस्थल तोकी उक्त गन्तव्यको लागि पूर्वाधार विकास गरिनेछ । (२)
७. पर्यटन क्षेत्रबाट प्राप्त हुने लाभलाई न्यायोचित वितरण गर्नसमेत पर्यटकीय गन्तव्यस्थलको विविधीकरण गरिनेछ । (३)
८. नेपाललाई आकर्षक गन्तव्यस्थलको रूपमा स्थापित गर्न विदेशस्थित नेपाली कूटनीतिक नियोग तथा गैरआवासीय नेपाली सङ्घसंस्थालाई परिचालन गरिनेछ । (३)
९. प्रतिपर्यटक खर्च वृद्धिका लागि पर्यटकको बसाइ अवधि लम्ब्याउने र यसका लागि पर्यटकीय सेवा सुविधा तथा सुरक्षाको प्रत्याभूति बढाउने वातावरण निर्माण गरिनेछ । (३)
१०. पर्यटन प्रवर्द्धन गर्न छिमेकी मुलुकहरू तथा नयाँ पर्यटन गन्तव्यस्थलहरूको व्यापक रूपमा प्रचार एवम् प्रवर्द्धन गरिनेछ । (३)
११. प्रमुख पर्यटकीय क्षेत्रहरूमा विपद् तथा जलवायुजन्य प्रकोपका घटनाहरू पहिचान गर्ने तथा विपद् र जलवायुजन्य जोखिम न्यूनीकरण एवम् पूर्व तयारी योजना तयार गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । (३)
१२. साहसिक पर्यटनको दिगो विकास गर्न पर्वतारोहणलाई थप व्यवस्थित र वातावरणमैत्री बनाइनेछ । (४)
१३. पर्यटन क्षेत्रको लाभलाई ग्रामीण तहसम्म पुर्‍याउन होमस्टेलाई एक प्रमुख माध्यमको रूपमा विकास गरिनेछ । (४)
१४. धार्मिक प्रतिष्ठानहरूको प्रवर्द्धन गर्दै सबै जातजातिको रीतिरिवाज परम्परा आदि भल्कने गरी राष्ट्रियस्तरको सांस्कृतिक सङ्ग्रहालय निर्माण गरिनेछ । (४)

१५. नेपाल वायुसेवा निगमको व्यवस्थापकीय सुधार गर्दै थप प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय पर्यटन बजारसम्म पहुँच स्थापित गरिनेछ । (४)
१६. हवाई सुरक्षा व्यवस्थालाई प्राथमिकता दिई स्थानीय मौसमको विवरण पाउने व्यवस्था, हवाई सुरक्षाको अनुगमन, विभिन्न विमानस्थलहरूमा आपत्कालीन अवतरण गर्न सक्ने व्यवस्था आदि गरिनेछ । (४)
१७. वि.सं. २०७३ लाई 'आन्तरिक भ्रमण वर्ष' र सन् २०१८ लाई 'नेपाल भ्रमण वर्ष' को रूपमा मनाइनेछ । (४)
१८. छिमेकी मुलुकहरूलाई केन्द्रित गरी निजीक्षेत्रसँगको सहकार्यमा पर्यटन प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (४)
१९. पर्यटन प्रवर्द्धन गर्न छिमेकी मुलुकहरू तथा नयाँ पर्यटन गन्तव्यस्थलहरूको व्यापक रूपमा प्रचार एवम् प्रवर्द्धन गरिनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

योजना अवधिको अन्तिम वर्षमा विदेशी पर्यटन आगमन सङ्ख्या १२ लाख पुगेको हुने, विदेशी पर्यटकहरूको सरदर बसाइ अवधि १५ दिन पुगेको हुने, विदेशी पर्यटकहरूको सरदर दैनिक खर्च ६० अमेरिकी डलर पुगेको हुने, पर्यटन क्षेत्रबाट १ लाख १० हजार जनालाई थप प्रत्यक्ष रोजगारीका अवसर प्राप्त भएको हुने र देशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा पर्यटन क्षेत्रको योगदान ४ प्रतिशत पुगेको हुनेछ ।

४.३ आर्थिक कूटनीति तथा विकास

१. पृष्ठभूमि

विकासका साझा चुनौतीहरूको सामना गर्न, व्यापार तथा लगानी प्रवर्द्धन गर्न साझा पूर्वाधार विकास गर्न, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन गर्न, आतङ्कवाद र सरुवा रोग नियन्त्रण गर्न मुलुकहरूबीच परस्पर सहकार्य जरुरी भएको छ । यस परिवेशमा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धको एक प्रमुख आधारको रूपमा विकास हुँदै गएको आर्थिक कूटनीतिमा सरकारी, निजी र गैरसरकारी क्षेत्रको भूमिका उत्तिकै महत्वपूर्ण रहेको हुन्छ । नेपालले विकास कूटनीतिको सिलसिलामा बहुपक्षीय र द्विपक्षीय धेरै मुलुकहरूसँग व्यापार, लगानी तथा श्रम सम्झौताहरू गरेको छ भने अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूसँग विकास साझेदारी पनि अधि बढेको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

व्यापार, लगानी, सहायता र प्रविधि हस्तान्तरणलाई प्रवर्द्धन गर्नु, प्राथमिकताका क्षेत्रमा विकास सहायताको अधिकतम परिचालन हुनु, परस्पर निर्भरताको अवस्थाबारे बुझाइराख्नु, आन्तरिक समन्वय तथा साधन स्रोतको उच्चतम उपयोग गर्न क्षमता विकास गर्नु र विकासमा न्यूनतम साझा समझदारी विकास गर्नु चुनौतीका रूपमा रहेका छन् ।

अवसर

नयाँ संविधान जारी भएपश्चात् बन्दै गएको अन्तर्राष्ट्रिय सकारात्मक वातावरण, नेपालप्रतिको अन्तर्राष्ट्रिय जगतको सद्भाव, नेपालले द्विपक्षीय, क्षेत्रीय तथा बहुपक्षीय सम्झौताहरूबाट हासिल गरेको अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा सहज प्रवेश, प्राकृतिक स्रोत साधन तथा भू-अवस्थितिबाट सिर्जित क्षेत्रीय बजार सम्भावना, विदेशमा रहेका नेपाली जनशक्तिको सीप, क्षमता र अनुभव तथा विप्रेषणको विकासमा अधिकतम परिचालन यस क्षेत्रका अवसर हुन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

सुदृढ आर्थिक कूटनीतिका माध्यमबाट आत्मनिर्भर र स्वाधीन अर्थतन्त्र निर्माण ।

३.२ लक्ष्य

अन्तर्राष्ट्रिय साभेदारी, सहकार्य तथा कूटनीतिक नियोग परिचालन गरी आर्थिक विकासका लक्ष्य हासिल गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

व्यापार, लगानी, पर्यटन तथा रोजगारी प्रवर्द्धन गर्न अन्तर्राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र द्विपक्षीय सम्बन्ध सुदृढ गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. कूटनीतिक संयन्त्र, अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौता र नेपाली समुदायको परिचालन गरी निर्यात विस्तार, वैदेशिक लगानी तथा प्रविधि परिचालन एवम् पर्यटन विकास गर्ने ।
२. वैदेशिक रोजगारीलाई व्यवस्थित, मर्यादित र उत्पादनशील बनाउने ।
३. क्षेत्रीय अन्तर्निर्भरता विकास गर्दै राष्ट्रिय प्राथमिकताका क्षेत्रमा वैदेशिक लगानी र विकास सहयोग परिचालन गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. नेपाली उत्पादनको बजार विस्तारका लागि बहुपक्षीय तथा द्विपक्षीय सम्झौताहरूबाट उपलब्ध भन्सार र परिमाणसीमाबिनाका सुविधाहरूको उपयोग गर्दै निर्यात बजार विस्तार गरिनेछ । (१)
२. जलस्रोत, उद्योग, भौतिक पूर्वाधार, पर्यटनलगायतका प्राथमिकता क्षेत्रमा वैदेशिक लगानी बढाउन कूटनीतिक सम्बन्ध परिचालन गरिनेछ । (१)
३. छिमेकी मित्र राष्ट्रहरूको सहयोग र सहकार्यमा नेपालमा लगानी, स्रोत मुलुक लक्षित पर्यटन अभिवृद्धि तथा नेपाली उत्पादनको बजार प्रवर्द्धनमा जोड दिइनेछ । (१)
४. उल्लेख्य सङ्ख्यामा नेपालीहरू रहेका मुलुकहरूलाई नेपाली उत्पादनको बजार विस्तारका लागि प्रवेश बिन्दुको रूपमा उपयोग गरिनेछ । (१)
५. आयोजना बैंक स्थापना गरी वैदेशिक लगानी प्रवर्द्धन गरिनेछ । (१)

६. विप्रेषणको उत्पादनमूलक प्रयोग तथा विदेशमा रहेका नेपालीहरूको सीप, क्षमता र अनुभवलाई विकास निर्माणमा उपयोग गर्न कूटनीतिक नियोगहरू परिचालन गरिनेछ । (२)
७. गन्तव्य मुलुकहरूसँग द्विपक्षीय सम्झौता गर्दै वैदेशिक रोजगारीलाई थप सुरक्षित र मर्यादित बनाइनेछ । (२)
८. नेपालको भौगोलिक अवस्थिति र प्राकृतिक साधन-स्रोतको बहुआयामिक तथा छिमेकी मित्र राष्ट्रहरूसँगको अन्तरनिर्भरता अभिवृद्धि हुनेगरी उपयोग गरिनेछ । (३)
९. कूटनीतिक र रणनीतिक रूपमा उपयुक्त विकास सहयोगलाई एकद्वार प्रणालीअनुसार सरकारी सयन्त्रमार्फत् राष्ट्रिय प्राथमिकता क्षेत्रमा केन्द्रित गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

आर्थिक कूटनीति सबल र सुदृढ भई उच्च आर्थिक वृद्धि, आर्थिक-सामाजिक विकास र स्वाधीन एवम् आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र निर्माणमा सघाउ पुगेको हुनेछ ।

४.४ सामाजिक विकास

४.४.१ जनसङ्ख्या

१. पृष्ठभूमि

जनसङ्ख्याको उच्च वृद्धिदर, किशोरकिशोरी तथा युवाको बाहुल्यता, वृद्धवृद्धाको सङ्ख्यामा क्रमशः बढोत्तरी, भौगोलिक रूपमा जनसङ्ख्याको असमान वितरण नेपालको जनसङ्ख्याका मुख्य विशेषताहरू हुन् । कुल जनसङ्ख्यामा १५ देखि ५९ वर्षसम्मका वयस्कहरू ५७ प्रतिशत र ६० वर्षमाथिका ज्येष्ठ नागरिक ८.१ प्रतिशत रहेका छन् । जनसङ्ख्या र स्वास्थ्य क्षेत्रमा विगतमा सञ्चालन गरिएका कार्यक्रमहरूको फलस्वरूप यस क्षेत्रमा निकै प्रगति भएको छ । कुल प्रजनन दरमा कमी आई २.५ हुन गएको छ । यस्तै अपेक्षित आयु (जन्मेको समयमा) ७१ वर्ष पुगेको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

सहरी क्षेत्र र सहरोन्मुख क्षेत्रहरूमा कुल प्रजननदरमा कमी आए तापनि दुर्गम ग्रामीण क्षेत्रहरूमा यस्तो दर अझै पनि उच्च रहनु, ग्रामीण क्षेत्रमा परिवार नियोजन तथा स्वास्थ्य सेवाहरू सन्तोषजनक नहुनु, आन्तरिक तथा बाह्य बसाइँसराइ उच्च हुनु, जनसङ्ख्यामा ६० वर्ष र सोभन्दामाथिको आश्रित जनसङ्ख्याको अनुपात बढ्दै जानु, उच्च आन्तरिक बसाइँसराइको कारण सहरीकरण अव्यवस्थित बन्दै जानु आदि कारणले जनसङ्ख्या व्यवस्थापन चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।

अवसर

कुल जनसङ्ख्यामा १५ देखि ५९ वर्ष उमेर समूहका वयस्कको प्रतिशत उच्च रही जनसाङ्ख्यिक लाभ प्राप्त हुन थालेकाले देशको आर्थिक तथा सामाजिक विकासमा योगदान पुऱ्याउन सक्ने अवस्था

सिर्जना हुनु, जनसङ्ख्या व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित स्वास्थ्य सेवाहरू विस्तार हुनु, परिवार नियोजनका साधनहरूको प्रयोगकर्ता बढ्दै जानु, महिलाको शैक्षिकस्तरमा उल्लेखनीय रूपमा वृद्धि हुनु, सानो परिवारको महत्त्वबारेमा जनचेतना अभिवृद्धि हुनु, जनसङ्ख्या व्यवस्थापनसम्बन्धमा राष्ट्रिय जनसङ्ख्या नीति, २०७१ तर्जुमा भई कार्यान्वयनमा रहनु आदि कारणहरूले गर्दा जनसङ्ख्याको उचित व्यवस्थापन गर्न सघाउ पुग्ने अवसर सिर्जना भएको छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

जनसङ्ख्या, वातावरण र विकासबीच सामन्जस्यता कायम गरी दिगो विकासका माध्यमबाट जीवनस्तरमा गुणस्तरीय सुधार ।

३.२ लक्ष्य

जनसङ्ख्या व्यवस्थापन र प्रजनन स्वास्थ्य कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी जनसङ्ख्या र आर्थिक तथा सामाजिक विकासबीच सन्तुलन कायम गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. जनसङ्ख्या, विकास र वातावरणबीच तादात्म्यता कायम गरी जनसङ्ख्यालाई समग्र विकासको अभिन्न अङ्गको रूपमा व्यवस्थापन गर्नु ।
२. आन्तरिक बसाइँसराइको व्यवस्थापन गर्दै सहरीकरणलाई व्यवस्थित गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. जनसङ्ख्यालाई समग्र विकासको अभिन्न अङ्गका रूपमा लिँदै सरोकारवाला निकायहरूबीचको समन्वयमा जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।
२. ग्रामीण क्षेत्रमा पूर्वाधार विस्तार गरी आन्तरिक बसाइँसराइलाई कम गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. सानो र गुणस्तरीय परिवारलाई प्रवर्द्धन गर्न जनसङ्ख्या, प्रजनन स्वास्थ्य र शिशु तथा बालस्वास्थ्यसम्बन्धी जनचेतना अभिवृद्धि गरिनेछ । (१)
२. परिवार नियोजनका साधनको प्रयोग, प्रजनन स्वास्थ्य र शिशु तथा बालस्वास्थ्यसम्बन्धी कार्यक्रमहरू प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गरिनेछ । (१)
३. जनसङ्ख्या, विकास र वातावरणबीचको अन्तरसम्बन्धबारेमा अध्ययन, अनुसन्धान र विश्लेषण गरी यससम्बन्धी नीति निर्माण र कार्यक्रम तर्जुमाका लागि सरोकारवाला निकायहरूलाई पृष्ठपोषण गरिनेछ । (१)
४. ग्रामीण-सहरी आबद्धतामार्फत् विकासका अवसरहरू गाउँसम्म पुर्याउनुका साथै ग्रामीण क्षेत्रमा पूर्वाधार विकास गरिनेछ । (२)

५. मध्यपहाडी (पुष्पलाल) लोकमार्ग तथा हुलाकी राजमार्ग आसपासमा १०/१० ओटा सहरहरू र अन्य स्थानमा पनि सहरहरू विस्तार गरी आन्तरिक बसाइँसराइलाई व्यवस्थित गरिनेछ । (२)
६. आन्तरिक बसाइँसराइको कारण अव्यवस्थित बन्दै गएका सहरहरूको व्यवस्थित विकास गर्न अन्य सम्बद्ध निकायहरूसँग सहकार्य गरिनेछ । (२)
७. हिमाली तथा पहाडी क्षेत्रका परिवारको आय वृद्धि गर्न तरकारी, फलफूल, नगदेवाली, पशुपन्छी पालन, पर्यटन र जडीबुटी खेतीमा जोड दिइनेछ । (२)

४. अपेक्षित उपलब्धि

कुल प्रजनन दरमा कमी आएको हुने, परिवार नियोजनका साधनहरूको प्रयोगकर्ताको अनुपात बढेको हुने, आन्तरिक बसाइँसराइ केही हदसम्म व्यवस्थित भएको हुने र जनसङ्ख्या, विकास एवम् वातावरणबीचको अन्तरसम्बन्धबारेमा अध्ययन, अनुसन्धान भएको हुनेछ ।

४.४.२ संस्कृति

१. पृष्ठभूमि

विभिन्न जातजाति, भाषा, भेषभुषा, रहन सहनका मानिसहरूको बसोवास रहेको नेपाल ऐतिहासिक, पुरातात्विक र सांस्कृतिक दृष्टिले एक समृद्ध राष्ट्र हो । राष्ट्रिय संस्कृतिलाई विकास गरी यसलाई राष्ट्रिय एकता सबलीकरण गर्ने माध्यम बनाउनु आवश्यक छ । त्यस्तै परम्परागत संस्कृतिलाई जगेर्ना गर्दै एवम् मौलिक स्वरूपमा परिवर्तन नहुने गरी समयानुकूल परिमार्जन गर्दै यसलाई भावी पुस्ताहरूलाई हस्तान्तरण गर्नु आवश्यक रहेको छ । पशुपति, लुम्बिनी, बृहत्तर जनकपुर विकास क्षेत्रलगायतका विभिन्न महत्त्वपूर्ण धार्मिक, पुरातात्विक एवम् ऐतिहासिक सम्पदाहरूको संरक्षण तथा संवर्द्धन गर्ने कार्य निरन्तर रूपमा भइरहेको छ । २०७२ साल वैशाख १२ गते गएको ठूलो भूकम्प र त्यसपछि गएका परकम्पहरूको कारण धेरैजसो यस्ता महत्त्वपूर्ण सम्पदाहरूको क्षति भएको छ । विश्व सम्पदा सूचीमा परेका यस्ता महत्त्वपूर्ण सम्पदाहरू एवम् अन्य सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण, संरक्षण साथै उपयुक्त व्यवस्थापन गर्दै लैजानु आवश्यक छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

प्राकृतिक प्रकोप, बढ्दो सहरीकरण र भूमिको उच्च मूल्यवृद्धिका कारण प्राचीन सम्पदाहरूको अतिक्रमण बढ्दै गएको हुनाले सम्पदाहरूको मौलिकपन जोगाइराख्न नसक्नु, मूर्त तथा अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदासम्बन्धी राष्ट्रिय कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको कार्यान्वयन प्रभावकारी नहुनु, यिनीहरूको संरक्षणका लागि यथेष्ट आर्थिक स्रोत उपलब्ध नहुनु, निजी सङ्कलनमा रहेका सम्पदाहरूको आधिकारिक रूपमा सूचीकरण हुन नसक्नु जस्ता चुनौतीहरू यस क्षेत्रमा रहेका छन् ।

अवसर

सांस्कृतिक विविधता रहेको, धार्मिक, पुरातात्विक एवम् ऐतिहासिक सम्पदाहरूको संरक्षण तथा संवर्द्धनमा जनसहभागितामा वृद्धि हुँदै गएको, 'विविधतामा एकता नेपाली समाजको विशेषता' भन्ने तथ्यलाई सांस्कृतिक सुन्दरताको रूपमा अगाडि बढाउँदै राष्ट्रिय एकतालाई मजबुत पाउँदै लैजानुपर्ने आवश्यकताको बोध हुँदै गएको, सामाजिक सुसम्बन्धमा आधारित समाजको निर्माण गर्ने, सम्पदाहरू र कला साहित्यको संरक्षण एवं विकास गर्ने संवैधानिक प्रतिबद्धता आदि यस क्षेत्रका विकासका लागि अवसर हुन् । यी सम्पदाहरूमार्फत् राष्ट्रका आर्थिक, सामाजिक खासगरी पर्यटन क्षेत्रको विकासमा उल्लेख्य योगदान पुऱ्याउँदै विश्वमा नेपाललाई चिनाउने अवसर पनि प्राप्त छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

बहुल संस्कृति एवम् सम्पदाहरूको संरक्षण, संवर्द्धन र सांस्कृतिक सुसम्बन्धमा आधारित समाजको निर्माण ।

३.२ लक्ष्य

१. धार्मिक, पुरातात्विक तथा ऐतिहासिक सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण गरी संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने ।
२. मौलिक संस्कृतिहरूको जगेर्ना गर्दै सांस्कृतिक पर्यटनको प्रवर्द्धन गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. नेपालका सबै जाति/समुदायहरूको आ-आफ्नो मौलिक सांस्कृतिक परम्पराहरूको जगेर्ना गरी नेपालको सांस्कृतिक पहिचानको संवर्द्धन गर्नु ।
२. भूकम्पलगायतका प्राकृतिक प्रकोपबाट क्षतिग्रस्त ऐतिहासिक, पुरातात्विक र सांस्कृतिक सम्पदाको पुनर्निर्माण र संरक्षण गर्नु ।
३. भाषा, साहित्य, सङ्गीत तथा नाट्यकला र ललितकला क्षेत्रको संरक्षण तथा विकास गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. सबै समुदायको धार्मिक र सांस्कृतिक मूल्य मान्यताहरूको सम्मान गर्ने वातावरण सिर्जना गर्ने ।
२. क्षतिग्रस्त ऐतिहासिक, पुरातात्विक तथा सांस्कृतिक सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण गर्दै यिनीहरूको संरक्षण, विकास र प्रवर्द्धन गर्ने ।
३. धार्मिक एवम् सांस्कृतिक पर्यटन प्रवर्द्धन गर्ने ।
४. मूर्त तथा अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरूको अन्वेषण, अनुसन्धान एवम् संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. सबै समुदायले एक अर्काका धार्मिक र सांस्कृतिक सम्पदाहरूप्रति सम्मान दर्शाउने र आफ्नो धार्मिक, सांस्कृतिक सम्पदाको आफैँ संरक्षण र प्रवर्द्धन गराउने व्यवस्था गरिनेछ । (१)

२. संस्कृति क्षेत्रमा राष्ट्रले गरेका अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता, सन्धि-सम्झौता तथा अनुमोदनलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न लगानी अभिवृद्धि गरिनेछ । (१)
३. संस्कृतिसँग सम्बन्धित ऐन, कानूनलाई समयसापेक्ष सुधार तथा परिमार्जन गर्ने एवम् आवश्यकताअनुसार नयाँ निर्माण गर्दै लगिनेछ । (१)
४. विश्व सम्पदा सूचीमा परेका क्षेत्रको उचित संरक्षण र संवर्द्धन गर्नुका साथै अन्य सम्भावित स्थललाई समेत विश्वसम्पदा सूचीमा समावेश गराइनेछ । (१)
५. भूकम्पलगायत प्राकृतिक प्रकोपबाट क्षतिग्रस्त ऐतिहासिक, पुरातात्विक, सांस्कृतिक तथा धार्मिक सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण गरिनेछ । (२)
६. धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक एवम् पुरातात्विक महत्त्वका सम्पदास्थलहरूको दिगो विकास एवम् व्यवस्थापनका लागि गुरुयोजना बनाई कार्यान्वयन गर्दै लगिनेछ । (२)
७. रूपन्देही, कपिलवस्तु र नवलपरासी जिल्लाका भगवान बुद्धसँग सम्बन्धित स्थलहरूलाई बुद्धिष्ट सर्किटको अवधारणाअनुरूप गुरुयोजना तयार गरी विकास गरिनेछ । (३)
८. पशुपतिनाथ, लुम्बिनी, जनकपुर, मुक्तिनाथलगायतका धार्मिक तथा पर्यटकीय क्षेत्रहरूको अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा प्रचारप्रसार तथा प्रवर्द्धन गर्ने कार्यलाई विशेष जोड दिइनेछ । (३)
९. विभिन्न धार्मिक सम्पदा एवम् तीर्थस्थलहरूलाई आत्मनिर्भर बनाउन ती क्षेत्रमा उठ्ने भेटीघाटीलगायत स्रोतहरूको उचित व्यवस्थापन गर्न आवश्यक कानुनी व्यवस्था गरिनेछ । (३)
१०. देशभित्र रहेका सम्पूर्ण मूर्त तथा अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरूलाई संरक्षण गर्ने तथा सङ्घीय, प्रादेशिक र स्थानीय निकायको कार्यक्षेत्रअनुरूप वर्गीकरण गरिनेछ । (४)
११. नागरिक, प्राज्ञिक समुदायसमेतको सहभागितामा मूर्त तथा अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरूको अन्वेषण, अनुसन्धान, संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गरिनेछ । (४)
१२. लोपोन्मुख भाषा, संस्कृतिलाई संरक्षण गरिनेछ । (४)
१३. भाषा, साहित्य, कला तथा संस्कृतिको संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्न सम्बन्धित प्रतिष्ठानहरूको सुदृढीकरण गरिनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

देशभित्रका सम्पूर्ण समुदायहरूको संस्कृतिको वैज्ञानिक तरिकाबाट सूचीकरण र लोपोन्मुख सांस्कृतिक सम्पदाहरूको जगेर्ना भएको हुने, पुरातात्विक, धार्मिक र सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण गर्ने कार्यमा स्थानीय निकायहरूको स्वामित्व र अपनत्व वृद्धि भएको हुने, सांस्कृतिक समावेशीकरण तथा पुरातात्विक एवम् ऐतिहासिक महत्त्वका सम्पदाहरूको संरक्षण, पुनर्निर्माण एवम् जिर्णोद्धार भएको हुने, धार्मिक-सांस्कृतिक पर्यटनको विकास भएको हुने, विभिन्न भाषा धर्म, सांस्कृतिक सम्पदाहरू, परम्पराहरू तथा साहित्य, कला, रीतिरिवाजहरूको संरक्षण र प्रचारप्रसार भएको हुने र प्रतिलिपि अधिकारको संरक्षण भएको हुनेछ ।

४.४.३ शिक्षा

१. पृष्ठभूमि

नेपालको संविधानले शिक्षासम्बन्धी हकलाई मौलिक हकका रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ । यसैगरी राज्यका निर्देशक सिद्धान्तमा शिक्षालाई नागरिकका आधारभूत आवश्यकताको रूपमा वर्गीकरण गरी सबै नागरिकलाई शिक्षाको अवसर उपलब्ध गराउनु राज्यको दायित्व रहको विषय प्रष्ट पारिएको छ । नेपाललाई अल्पविकसित राष्ट्रहरूको सूचीबाट मुक्त गराई विकासोन्मुख राष्ट्रको सूचीमा समावेश गराउन एवम् दिगो विकासका लक्ष्यअनुरूप समावेशी र समन्यायमा आधारित शिक्षा सबैमा पुऱ्याउनसमेत शिक्षा क्षेत्रको विकास अपरिहार्य छ ।

शिक्षा प्रणालीलाई आर्थिक सामाजिक रूपान्तरणको संवाहकको रूपमा विकास गर्ने, सबै तह एवम् विधाको शिक्षामा समतामूलक पहुँच सुनिश्चित गर्ने, शिक्षालाई रोजगारी उन्मुख बनाउने, गुणस्तरमा सुधार एवम् व्यवस्थापकीय क्षमतामा अभिवृद्धि गरी आर्थिक सामाजिक विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्नेतर्फ शिक्षा नीति तथा कार्यक्रमहरू उन्मुख रहेका छन् । आर्थिक वर्ष २०७३/७४ सम्ममा कक्षा एकमा बालविकासको अनुभवसहित भर्ना हुनआउने बालबालिका ६२.४ प्रतिशत पुगेको, प्राथमिक तह (१-५) को खुद भर्ना दर ९६.६ प्रतिशत, आधारभूत तह (१-८) को खुद भर्ना दर ८९.४ प्रतिशत तथा माध्यमिक तह (९-१२) को खुद भर्ना दर ३७.७ प्रतिशत पुगेको छ । कक्षा १-१० को टिकाउ दर ३७.९ प्रतिशत रहेको छ, कक्षा १-५ सम्मको कक्षा छाड्ने दर ३.९ प्रतिशत र दोहोऱ्याउने दर ७.६ प्रतिशत रहेको छ । यसैगरी खुद भर्ना दरमा लैङ्गिक समानतामा पनि उल्लेखनीय प्रगति भएको छ । यस्तो समानता प्राथमिक तहमा ०.९९, आधारभूत तहमा १.०० र माध्यमिक तहमा ०.९९ रहेको छ । जनगणना २०६८ अनुसार कुल साक्षरता दर ६५.९ प्रतिशत पुगेको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

शिक्षाका सबै तहमा गुणस्तर अभिवृद्धि गर्ने, शिक्षालाई व्यवसाय तथा रोजगारीमूलक बनाउने, सबै तहको शिक्षालाई समतामूलक र समावेशी बनाउने, प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिमलाई आमनागरिकको पहुँचसम्म पुऱ्याउने, शिक्षकहरूको माग र आपूर्तिबीच सन्तुलन कायम गर्ने, लगानीअनुरूपको प्रतिफल सुनिश्चित गर्ने, संविधान प्रदत्त शिक्षासम्बन्धी हकहरूको उपभोग गर्ने साथै समग्र शैक्षिक क्षेत्रको व्यवस्थापनमा सुधार गरी सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण छ । यसैगरी कक्षा १-१० को ३७.९ प्रतिशत रहेको टिकाउ दरलाई वृद्धि गर्ने, कक्षा १-५ सम्मको कक्षा छाड्ने दर ३.९ प्रतिशत र दोहोऱ्याउने दर ७.६ प्रतिशत रहेकाले यी दरहरूलाई घटाउने साथै गत वर्ष गएको महाभूकम्पबाट क्षतिग्रस्त संरचनाहरूको पुनर्स्थापन र पुनर्निर्माण गर्ने चुनौती पनि रहेको छ ।

अवसर

सबै तह र विधाका शैक्षिक पूर्वाधारहरूको विस्तार भएको, महिला, दलित, जनजाति र अपाङ्गता भएका एवम् सीमान्तकृत समुदायका बालबालिका र विद्यार्थीहरूको सबै तहमा भर्ना दरमा उल्लेखनीय

रूपमा वृद्धि भएको, साधारण शिक्षाका अतिरिक्त माध्यमिक र उच्च शिक्षामा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा एवम् तालिमको विस्तार भएको र उच्च शिक्षासम्म प्राविधिक तथा व्यावसायिक धारलाई विस्तार गर्न मार्ग प्रसस्त भएको छ । यस्तै समुदायमा शिक्षाप्रतिको आकर्षण बढेको, स्वास्थ्य तथा सरसफाई, वातावरण संरक्षण र आफ्ना हक अधिकारप्रतिको सजगता बढेको, शैक्षिक सूचना प्रणाली र शैक्षिक सुशासनका लागि आधारशिला तयार भएको साथै डिजिटल डिभाइडलाई न्यून गर्दै लैजाने क्रममा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगमा विस्तार भएका आदि कारणहरूले गुणात्मक शिक्षाको विकास गर्ने अवसर सिर्जना भएको छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

शिक्षामा सबैको पहुँच र गुणस्तर अभिवृद्धि गरी प्रतिस्पर्धी, उद्यमी र नवप्रवर्तनशील मानव पुँजीको विकासबाट आर्थिक सामाजिक रूपान्तरण ।

३.२ लक्ष्य

१. सबैलाई जीवनउपयोगी शिक्षाका अवसरहरू प्रदान गर्दै जीवनपर्यन्त सिकाइ उन्मुख तथा नवप्रवर्तनशील शैक्षिक प्रणाली विकास गर्ने ।
२. मुलुकको आवश्यकताअनुरूप गुणस्तरीय, व्यावसायिक र सीपयुक्त शिक्षा प्रदान गर्ने ।
३. रोजगारी एवम् स्वरोजगारीका लागि सीपमूलक शिक्षाको विस्तार गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. शिक्षामा समतामूलक अवसरहरू सुनिश्चित गर्दै शिक्षालाई सीपयुक्त, समय-सान्दर्भिक र गुणस्तरयुक्त बनाउनु ।
२. वैकल्पिक उपायहरूको अवलम्बनबाट सबै तह एवम् प्रकारको शिक्षा र सीपमूलक तालिममा पहुँच अभिवृद्धि गर्नु ।
३. शैक्षिक प्रशासनमा निरन्तर सुधार, नवप्रवर्तन र सुशासनलाई संस्थागत गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. जीवनपर्यन्त शिक्षा, अनिवार्य आधारभूत शिक्षा तथा निःशुल्क आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा पद्धतिलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने ।
२. रोजगारी र उद्यमशीलता विकास गर्न प्राविधिक र व्यावसायिक शिक्षाको विस्तार गर्ने ।
३. सबै तहको शिक्षाको गुणस्तरमा सुधार ल्याउने ।
४. आर्थिक रूपले विपन्न, लोपोन्मुख र सीमान्तकृत समुदाय र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शिक्षामा पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।
५. उच्च शिक्षालाई पहुँचयोग्य, प्रतिस्पर्धी र अनुसन्धानमूलक बनाउने ।
६. सार्वजनिक र निजी तहबाट प्रदान गरिने शिक्षाबीचको गुणस्तरमा रहेको अन्तर घटाउने ।

३.५ कार्यनीति

१. साक्षरता तथा साक्षरोत्तर कार्यक्रमहरूको समन्वयात्मक रूपले विकास, योजना तथा सञ्चालनका लागि स्थानीय सरकारहरूसँग सहकार्य गरिनेछ । (१)
२. अनौपचारिक शिक्षा र औपचारिक शिक्षाको दोहोरो प्रवेशको अवसर प्रदान गरी प्राप्त ज्ञानको समकक्षता निर्धारण तथा प्रमाणीकरण गरिनेछ । यसका साथै निरक्षर र नवसाक्षरलाई जीवनपर्यन्त शिक्षा दिन सामुदायिक अध्ययन केन्द्रमार्फत् साक्षरता स्वयम्सेवक परिचालन गरिनेछ । (१)
३. अनिवार्य तथा निःशुल्क आधारभूत शिक्षा सुनिश्चित गर्न संस्कृत, पाली, भोटभाषा, गुरुकुल, बाहा-बही, बिहार, गुम्बा, मदरसा, खुला एवम् वैकल्पिक शिक्षा कार्यक्रमहरूलाई थप प्रभावकारी बनाइनेछ । (१)
४. शिक्षक दरबन्दी मिलान कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा अघि बढाई विद्यालयहरूमा शिक्षकहरूको समतामूलक वितरण सुनिश्चित गरिनेछ । हाल विद्यमान कानुनी तथा नीतिगत प्रावधानअनुसार प्राथमिक तहमा अधिक देखिने स्वीकृत दरबन्दीलाई आवश्यकताअनुसार माथिल्लो तहमा रूपान्तरण गरी पदपूर्तिको व्यवस्था मिलाइनेछ । (१,३)
५. शिक्षा क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको सहभागितालाई व्यवस्थित गर्ने तथा निजी र सार्वजनिक विद्यालयका शिक्षाको गुणस्तरको अन्तरलाई कम गर्ने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (१,३)
६. विद्यालय शिक्षामा जीवनोपयोगी तथा व्यवहार कुशल सीप र मूल्यमा आधारित शिक्षालाई समेट्ने गरी पाठ्यक्रमको परिमार्जन गरी कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । (२)
७. प्राविधिक र व्यावसायिक विद्यालयहरू सञ्चालनका लागि आवश्यक संस्थागत संरचना तथा नियमनकारी व्यवस्थालाई थप प्रभावकारी बनाइनेछ । साधारण तथा व्यावसायिक दुवै धारका कक्षा सञ्चालन गर्ने माध्यमिक विद्यालयहरूलाई आवश्यक श्रोत व्यवस्था गरी थप सुदृढीकरणका लागि कार्यविधि, प्रक्रिया र संयन्त्रहरूलाई सुदृढ गरिनेछ । (२)
८. प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिमको क्षेत्रमा लगानीको सुनिश्चिताका लागि प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा र तालिमसम्बन्धी एकीकृत कोषको स्थापना गरिनेछ । (२)
९. व्यावसायिक विद्यालय र पोलिटेक्निक संस्थाहरू थप विस्तार गरी शिक्षालाई रोजगारीमूलक बनाउने कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । (२)
१०. निजी क्षेत्र, गैरसरकारी क्षेत्र, स्थानीय निकाय र विकासका साझेदारहरूसँगको सहकार्यबाट प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिमका अवसरहरू विस्तार गरिनेछ । (२)
११. पूर्वप्राथमिक कक्षा र प्रारम्भिक बालविकाससँग सम्बन्धित सिकाइ सामग्रीहरूको स्तर तथा सान्दर्भिकता सुनिश्चित गरी तिनलाई बालविकास केन्द्रका बालबालिकाको स्तरानुरूप बनाइनेछ । (३)
१२. विश्व विद्यालयमा उत्कृष्ट नतिजा हासिल गर्ने विद्यार्थीहरूलाई शिक्षण पेशामा आकर्षण गर्न आवश्यक कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था गरिनेछ । (३)

१३. सूचना तथा सञ्चार प्रविधिलाई समग्र शिक्षा प्रणालीको अभिन्न अङ्गको रूपमा एकीकृत गर्दै डिजिटल डिभाइडलाई कम गर्दै लगिनेछ । (३)
१४. विद्यालय शिक्षाको गुणस्तर अभिवृद्धि तथा विद्यार्थीको सिकाइ सुनिश्चितताका लागि मातृभाषा, राष्ट्रिय भाषा र अन्तर्राष्ट्रिय भाषालाई शिक्षण सिकाइको माध्यमका रूपमा अपनाई शिक्षामा बहुभाषिक नीति अवलम्बन गरिनेछ । (३)
१५. विद्यार्थीको सिकाइ अभिवृद्धिका लागि निरन्तर मूल्याङ्कन पद्धति तथा प्रारम्भिक बाल कक्षामा पढाइ सीप विकास विधिहरूको प्रभावकारी उपयोग गर्दै लगिनेछ । (३)
१६. माध्यमिक तह सञ्चालन गर्ने सामुदायिक तथा संस्थागत दुवै प्रकारका विद्यालयहरूमा उपलब्ध हुनुपर्ने न्यूनतम आधारभूत सुविधाहरूको सूची निर्धारण गरेर विद्यालयहरूमा गुणस्तरको मानक तयार गरी लागू गरिनेछ । (३, ६)
१७. विद्यालय तहको सेवा प्रवाहलाई थप प्रभावकारी बनाउन र जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्न विद्यालयहरूको सञ्चालन तथा कार्यसम्पादनस्तरको वार्षिक रूपमा कार्य सम्पादन परीक्षण गर्ने र कार्यसम्पादनमा आधारित व्यवस्थापन तथा लगानीको प्रावधान लागू गरिनेछ । (३)
१८. शिक्षकहरूको प्राज्ञिक उन्नयन एवम् पेशागत विकासका लागि माग तथा आवश्यकताका आधारमा छोटो तथा मध्यम अवधिका तालिम सञ्चालन गरिनेछ । (३)
१९. विद्यालयहरूको व्यवस्थापन सुधार तथा शैक्षिक उपलब्धि अभिवृद्धिका लागि प्रधानाध्यापकहरूसँग कार्यसम्पादन करारको व्यवस्था लागू गरिनेछ । (३)
२०. जनसङ्ख्या र भूगोलसमेतको आधारमा विद्यालयहरूको नक्साङ्कन गरी पुनर्संरचना गरिनेछ । (३)
२१. शिक्षकहरूको कार्यसम्पादनलाई विद्यालयका हरेक कक्षाका विद्यार्थीले हासिल गरेको नतिजासँग आबद्ध गरी पुरस्कार तथा दण्डको व्यवस्था गरिनेछ । (३)
२२. सबै प्रकारका शैक्षिक संस्थाहरूको भौतिक अवस्थामा सुधार गरी विपद्प्रतिरोधी बनाइनेछ । विद्यार्थीहरूको सिकाइमा विपद् व्यवस्थापन विषयहरू समावेश गरिनेछ । (३)
२३. शैक्षिक गुणस्तर निर्धारणका लागि राष्ट्रिय योग्यता निर्धारण प्रणाली र राष्ट्रिय व्यावसायिक योग्यता निर्धारण प्रणालीको विकास गरी कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । (३)
२४. उत्कृष्ट शैक्षिक व्यवस्थापन तथा सेवाप्रवाहमार्फत शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न, अत्यन्त पिछडिएको समुदाय, लोपोन्मुख, गरिब परिवारबाट आउने जेहेन्दार विद्यार्थी, अल्पसङ्ख्यक समुदायका बालबालिकाको शिक्षाको लागि देशका विभिन्न स्थानमा ठूला, आवासीय तथा नमुना विद्यालय सञ्चालनमा ल्याइनेछ । (३, ४)
२५. चारवर्ष उमेरका सबै बालबालिकाको शिक्षाको लागि एकवर्षे पूर्वप्राथमिक कक्षा र प्रारम्भिक बालविकास कार्यक्रमको नक्साङ्कनका आधारमा अत्यन्त दुर्गम बस्ती वा समुदाय र भौगोलिक विकट क्षेत्रमा लक्षित गरी पुनर्वितरण र विस्तार गरिनेछ । (४,१)

२६. जोखिममा परेका, अल्पसङ्ख्यक तथा लोपोन्मुख समुदायका विद्यार्थीको सिकाइ आवश्यकता सम्बोधनका लागि खुला, वैकल्पिक, आवासीय तथा विशेष शिक्षा कार्यक्रमलाई थप सुदृढीकरण गरिनेछ । (४)
२७. दुर्गम तथा हिमाली जिल्लाहरूका विद्यालयमा भर्ना भएका विद्यार्थीहरूको निरन्तरता तथा सिकाइ सुनिश्चितताका लागि सञ्चालनमा रहेका आवासीय विद्यालय तथा घुम्ती विद्यालयको क्षमता विस्तार गरिनेछ । (४)
२८. मानव विकास सूचकाङ्कका आधारमा पछिपरेको क्षेत्र तथा गरिवी व्याप्त रहेको क्षेत्रलाई लक्षित गरी विद्यालयमा दिवा खाजा कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (४)
२९. दलित, छात्रा, जनजाति, लोपोन्मुख जातजाति, गरिव तथा जेहेन्दार विद्यार्थीहरूका लागि आवश्यकताको आधारमा छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरिनेछ । (४)
३०. भिन्न सिकाइ आवश्यकता भएका, जोखिममा परेका तथा सीमान्तकृत समूहका विद्यार्थीहरूको सिकाइ आवश्यकता सम्बोधन गर्नका लागि खुला, वैकल्पिक, आवासीय तथा विशेष शिक्षा कार्यक्रमको सुविधा विस्तार गरिनेछ । (४)
३१. नयाँ विद्यालय भवन निर्माणका नमुना डिजाइनहरू बहुप्रकारका विपदप्रति संवेदनशील र अपाङ्गमैत्री हुनेगरी बनाइनेछ । (४)
३२. उच्च वैज्ञानिक एवम् प्राविधिक र अनुसन्धानात्मक शिक्षामा लगानी बढाइनेछ । (५)
३३. उच्च शिक्षाको पहुँच पुग्न नसक्ने दुर्गम स्थान र वैकल्पिक पहुँचको आवश्यकता पर्नेहरूलाई ध्यानमा राखी खुला विश्वविद्यालयलगायत खुला एवम् दूरशिक्षा प्रणालीको संस्थागत विकास गरिनेछ । (५)
३४. उच्च शिक्षालाई राष्ट्रिय प्राथमिकताका आधारमा व्यवस्थापन गर्न कृषि, पशुविज्ञान तथा वन, पर्यावरण, विज्ञान तथा प्रविधि, चिकित्सा विज्ञान, आयुर्वेद, पर्यटन, इञ्जिनियरिङ्ग, जलविद्युत्, नवीकरणीय शक्ति, उद्योग तथा व्यापारलगायतका क्षेत्रसँग सम्बद्ध कार्यमूलक एवम् रोजगारउन्मुख उच्च शिक्षाको विकास र विस्तारलाई प्राथमिकता दिइनेछ । (५)
३५. उच्च शिक्षामा गुणस्तर सुनिश्चितता र प्रत्यायन प्रमाणपत्रका आधारमा मात्र विदेशी उच्च शिक्षा प्रदायक संस्थालाई सम्बन्धन दिने व्यवस्था मिलाइनेछ । (५)
३६. उच्च शिक्षाका पाठ्यक्रम तथा कार्यक्रमलाई राष्ट्रिय आवश्यकतासँग आबद्ध गरी यिनीहरूलाई अनुसन्धानमूलक एवम् प्रवर्द्धनात्मक बनाइनेछ । (५)
३७. उच्च शिक्षा ऐन जारी गरी उच्च शिक्षामा विविधीकरण र गुणस्तरमा सुनिश्चित गर्दै प्रभावकारी रूपमा नियमन गरिनेछ । (५, ६)
३८. प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षामा सहज र सरल पहुँचका लागि सामाजिक न्यायका आधारमा लागत अनुदान, लागत साभेदारी र लागत उठ्तीको आधारमा शुल्क निर्धारण गर्ने नीति अवलम्बन गरिनेछ । (५)

३९. दुर्गम तथा मानव विकास सूचकाङ्कका आधारमा पछि परेका क्षेत्रहरूमा सम्भाव्यताका आधारमा प्रविधि उन्मुख आङ्गिक क्याम्पसहरूको स्थापना गरिनेछ । (५)

४०. प्रत्येक प्रदेशमा सन्तुलित शैक्षिक विकासका लागि कम्तीमा एउटा प्राविधिक तथा व्यावसायिक उच्च शैक्षिक संस्थाको स्थापना गरिनेछ । (५)

४. अपेक्षित उपलब्धि

योजनाको अन्त्यमा १५ वर्षमाथिका साक्षरता दर ८५ प्रतिशत, १५ देखि २४ वर्ष उमेर समूहको साक्षरता दर ९२ प्रतिशत पुगेको हुने, कक्षा एकमा बालविकासको अनुभवसहित भर्ना हुन आउने बालबालिकाहरूको सङ्ख्या ७८ प्रतिशत पुगेको हुने र आधारभूत तह कक्षा १-८ को खुद भर्ना दर ९४ प्रतिशत तथा माध्यमिक तह कक्षा ९-१२ को खुद भर्ना दर ४५ प्रतिशत पुगेको हुनेछ । साथै, कक्षा ८ र १० को टिकाउ दर क्रमशः ८० र ५० प्रतिशत पुगेको हुने, सबै गाउँपालिका र नगरपालिकाका वडाहरूमा सामुदायिक अध्ययन केन्द्र स्थापना भएको हुने, उच्च शिक्षामा विज्ञान विषय अध्ययनरत विद्यार्थी सङ्ख्या ५ प्रतिशत पुगेको हुने, उच्च शिक्षामा सहजै देखिने भर्ना दर २० प्रतिशत पुगेको हुने र गुणस्तरीय प्राविधिक तथा व्यावसायिक तालिमको पहुँचको लागि आधार सुनिश्चित भएको हुनेछ ।

४.४.४ स्वास्थ्य तथा पोषण

१. पृष्ठभूमि

संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने एवम् स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँच प्राप्त हुने विषयलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ । नागरिकलाई स्वस्थ बनाउन राज्यले स्वास्थ्य क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि गर्ने एवम् गुणस्तरीय, सहज, सुलभ स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँच सुनिश्चित गर्दै सबैको स्वस्थ जीवन प्रत्याभूत गरी दिगो विकास सुनिश्चित गर्नुपर्ने दायित्व पनि संविधानबाटै निर्देशित छ ।

विगत तथा चालु योजनाहरूमा सञ्चालित स्वास्थ्य सेवाका विभिन्न कार्यक्रमहरूको फलस्वरूप शिशु मृत्यु दर (प्रतिहजार जीवित जन्ममा) र नवजात शिशु मृत्यु दर (प्रतिहजार जीवित जन्ममा) घटेर क्रमशः ३३ र २३ मा पुगेको छ । पाँच वर्षमुनिको बाल मृत्यु दर (प्रतिहजार जीवित जन्ममा) ३८ तथा मातृ मृत्यु दर (प्रतिलाख जीवित जन्ममा) मा कमी आई २५८ मा झरेको छ । यसैगरी परिवार नियोजनको साधन प्रयोग दर ४९.६ प्रतिशत रहेको छ भने कुल प्रजनन दर (१५-४९ वर्ष उमेर समूहका प्रतिमहिलाले जन्म लिएका बच्चाको औसत सङ्ख्या) २.५ रहेको छ । तौल नपुगेका बच्चाको प्रतिशत घटेर २८.८ पुगेको छ । क्षयरोगको सफल उपचार ९० प्रतिशत र आयोडिनयुक्त नुन उपयोग गर्ने घरधुरी ८१.१ प्रतिशत पुगेको छ । स्वास्थ्यसम्बन्धी उपरोक्त संवैधानिक व्यवस्था एवम् दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गर्न योगदान गर्ने सोचका साथ स्वास्थ्य क्षेत्रको प्रवर्द्धन गर्न आवश्यक भएको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

संविधानले व्यवस्था गरेको सङ्घीय स्वरूप, भौगोलिक एवम् जनसङ्ख्याको अनुपातानुरूप स्वास्थ्य संस्थाहरूको न्यायोचित वितरण गर्नु, निःशुल्क वितरण गरिने औषधि आवश्यकताका आधारमा उपलब्ध गराउनुका साथै त्यसको गुणस्तर सुनिश्चित गर्नु, स्वास्थ्य सेवा प्रवाहको नियमित नियमन र अनुगमन गर्नु, सबैको लागि स्वास्थ्य बिमा लागू गर्नु, वैदेशिक सहयोगको परिचालन तथा उपयोगलाई प्रभावकारी बनाउन समन्वय कायम गर्नु, भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त स्वास्थ्य संरचनाहरूको पुनर्निर्माण गर्ने कार्यलाई तीव्रता दिई चाँडोभन्दा चाँडो स्वास्थ्य सेवालाई सुचारू गर्नु स्वास्थ्य क्षेत्रका प्रमुख चुनौतीहरू हुन् ।

अवसर

स्वास्थ्य संस्थाहरूको देशव्यापी सञ्जाल तयार हुनु, दक्ष स्वास्थ्यकर्मी तथा अत्याधुनिक प्रविधि र उपकरणहरूको उपलब्धता, सर्वसाधारणहरूको स्वास्थ्य सेवा र पोषणको महत्त्वबारे बढ्दो जागरण र प्रभावकारी स्वास्थ्य सेवा प्रवाहका लागि गरिएको विभिन्न नीतिगत व्यवस्थाका कारण सहश्राव्दी विकास लक्ष्यमा सन्तोषजनक प्रगति, राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७१, सहरी स्वास्थ्य नीति, २०७२, तथा नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीति (२०७२-२०७७) को तर्जुमालगायत विगतका उपलब्धिहरूलाई संस्थागत गर्दै स्वास्थ्य सेवाहरूलाई थप व्यवस्थित र गुणस्तरयुक्त बनाउने अवसर प्राप्त भएको छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबै जनताको पहुँचमार्फत् स्वस्थ र सबल नागरिक विकास ।

३.२ लक्ष्य

सबै नागरिकलाई गुणस्तरीय आधारभूत स्वास्थ्य सेवाहरू निःशुल्क रूपमा उपलब्ध गराउने ।

३.३ उद्देश्य

१. सबै वर्ग, क्षेत्र र समुदायका नागरिकहरूको आधारभूत तथा गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा समतामूलक पहुँच अभिवृद्धि गराउनु ।
२. स्वस्थ जनशक्ति तयार गर्ने, रोग प्रतिरोधात्मक क्षमता बढाउने, गुणस्तरीय र पोषणयुक्त खाद्य सामग्रीमा पहुँच बढाउनु ।

३.४ रणनीति

१. गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबैको सहज पहुँच हुनेगरी प्रभावकारी रूपमा सेवा उपलब्ध गराउने ।
२. पोषणयुक्त खानेकुराको बारेमा चेतना बढाउँदै यससम्बन्धी सेवाको पहुँच आम नागरिकसम्म पुर्याउने ।
३. नवजात शिशु मृत्यु दर, शिशु मृत्यु दर र बाल मृत्यु दर घटाउने र औसत आयु बढाउने ।

४. गुणस्तरीय औषधि तथा स्वास्थ्य सामग्रीको आन्तरिक उत्पादनलाई जोड दिने ।
५. स्वास्थ्य क्षेत्रमा निजी, सहकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रको संलग्नता वृद्धि गरी ती क्षेत्रहरूबाट हुने लगानीलाई व्यवस्थित गर्ने ।
६. देशमा उपलब्ध जडीबुटीको व्यवस्थापन र उपयोग गर्दै आयुर्वेद चिकित्सा प्रणालीको विकास तथा प्रचलित अन्य पूरक चिकित्सा प्रणालीहरूको संरक्षण एवम् व्यवस्थित विकास गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. स्वास्थ्य क्षेत्रमा लगानी वृद्धि गरी स्वास्थ्य सेवा सबै नागरिकले प्राप्त गर्नसक्ने गरी उपलब्ध गराइनेछ । (१)
२. आवश्यक दक्ष स्वास्थ्य जनशक्तिको योजना, उत्पादन, प्राप्ति, विकास तथा उपयोग गरिनेछ । (१)
३. आवश्यक औषधी, उपकरण, प्रविधि र दक्ष स्वास्थ्यकर्मीहरूसहितको प्रभावकारी एवम् जवाफदेहीपूर्ण स्वास्थ्य सेवा प्रणालीको विकास गरिनेछ । (१)
४. गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबैको पहुँच पुऱ्याउन स्वास्थ्य विमा कार्यक्रम सञ्चालन गरी सर्वव्यापी पहुँच एवम् सम्पूर्ण स्वास्थ्य सेवा क्रमशः प्रदान गर्दै लगिनेछ । (१)
५. स्वास्थ्यसम्बन्धी अनुसन्धान कार्यलाई प्रभावकारी बनाइनेछ । (१)
६. स्वास्थ्य तथा पोषणबारे व्यापक जनचेतना जागृत हुने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (१)
७. सर्ने वा नसर्ने रोगहरूका बारेमा प्रवर्द्धनात्मक, निरोधात्मक र उपचारात्मक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (१)
८. सङ्घीय संरचनाअनुरूप प्रत्येक प्रदेशमा पर्नेगरी विशेषज्ञ सेवासहितको सुविधा सम्पन्न अस्पताल निर्माण प्रक्रिया अघि बढाइनेछ । (१)
९. अस्पताल विकास समिति तथा स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित व्यावसायिक परिषद्हरूलाई सक्षम तथा जवाफदेही बनाइनेछ । (१)
१०. स्वास्थ्य क्षेत्रमा आधुनिक सूचना प्रविधिको अधिकतम प्रयोग गरिनेछ । (१)
११. स्वास्थ्य सेवा प्रवाहलाई पारदर्शी, जवाफदेही एवम् जनउत्तरदायी बनाउन सुशासनमा जोड दिइनेछ । (१)
१२. गुणस्तरीय एवम् स्वास्थ्यवर्द्धक खाद्य पदार्थको प्रयोग बढाउँदै कुपोषणलाई न्यूनीकरण गरिनेछ । (२)
१३. मातृशिशु पोषण अवस्थामा सुधार ल्याउन विद्यमान बहुक्षेत्रीय पोषण योजनालाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिनेछ । (२)
१४. तयारी खाद्य बस्तुको बारेमा बढाइचढाई विज्ञापन गर्ने कार्यलाई निरूत्साहित गरिनेछ । (२)
१५. 'सुनौला हजार दिन' सम्बन्धी जनजागरण अभियान सञ्चालन गरिनेछ । (२)

१६. नागरिकको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पार्ने खाद्यपदार्थको विज्ञापन र प्रवर्द्धनमा बन्देज लगाइनेछ । (२)
१७. प्रजनन स्वास्थ्य, सुरक्षित मातृत्व तथा बाल तथा शिशु स्वास्थ्य सेवाबारेमा जनचेतना अभिवृद्धि गरिनेछ । (३)
१८. नवजात शिशु मृत्यु दर, शिशु मृत्यु दर, बाल मृत्यु दर र मातृमृत्यु घटाउनको लागि प्रजनन स्वास्थ्य, सुरक्षित मातृत्व, बाल तथा शिशु स्वास्थ्य सेवाहरू सञ्चालन गरिनेछ । (३)
१९. औषधि उत्पादनमा क्रमशः मुलुकलाई आत्मनिर्भर बनाइनेछ । (४)
२०. असल उत्पादन प्रक्रियाअनुरूप गुणस्तरीय औषधि उत्पादन एवम् औषधिको आयात र बिक्री वितरण प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउन नियमनकारी निकायको क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ । (४)
२१. स्वास्थ्य सेवा प्रवाहमा सरकारी, निजी क्षेत्र, सामुदायिक एवम् सहकारी क्षेत्रलाई समेट्दै गुणात्मक सेवा सुनिश्चित गराउन सुशासन कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन गरिनेछ । (५)
२२. निजी र गैरसरकारी क्षेत्रमा स्थापित स्वास्थ्यसम्बन्धी व्यावसायिक सङ्घ/संस्थाहरूसँग स्वास्थ्य सेवा प्रवाह, अध्ययन, अनुसन्धान कार्यमा सहकार्यलाई बढावा दिइनेछ । (५)
२३. भौगोलिक अवस्थिति र जनसङ्ख्याको आधारमा प्रचलित भवन संहिताअनुसार स्वास्थ्य संस्थाहरू निर्माण गरिनुका साथै उक्त संरचनाहरू अपाङ्गमैत्री, बालमैत्री तथा भूकम्पप्रतिरोधी बनाइनेछ । (५)
२४. आयुर्वेद पद्धतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि उपयुक्त संरचनाको विकास र विस्तार तथा आयुर्वेदिक उत्पादन वृद्धि गरिनुका साथै आयुर्वेद तथा जडीबुटीका नाममा हुने अनुचित गतिविधिहरूलाई नियमन गरिनेछ । (६)
२५. आयुर्वेद प्रणालीको क्रमबद्ध रूपमा विकासको लागि होमियोप्याथी, युनानी तथा अन्य पूरक चिकित्सा प्रणालीहरूको संरक्षण, विकास एवम् विस्तारका लागि दीर्घकालीन योजना तर्जुमा गरी लागूगरिनेछ । (६)

४. अपेक्षित उपलब्धि

योजना अवधिमा पाँच वर्षमुनिको बाल मृत्यु दर (प्रतिएकहजार जीवित जन्ममा) घटेर ३० पुगेको हुने, मातृ मृत्यु दर (प्रतिलाख जीवित जन्ममा) १४५ पुगेको हुने, नवजात शिशु मृत्यु दर (प्रतिहजार जीवित जन्ममा) घटेर २० पुगेको हुने, कुल प्रजनन दर (१५-४९ वर्ष उमेर समूहका प्रतिमहिलाले जन्म दिएका बच्चाको औसत सङ्ख्या) २.१ पुगेको हुने, ८५ प्रतिशत क्षयरोगी विरामीहरू पत्ता लागेको हुने र पाँचवर्षमुनिका बच्चाहरूमध्ये उमेरअनुसार पुङ्कोपना भएका बच्चाको प्रतिशत घटेर ३२ पुगेको हुनेछ । यसप्रकार गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा जनताको पहुँच वृद्धि भै समस्त स्वास्थ्य तथा पोषणसम्बन्धी सूचकहरूमा सुधार भएको हुने र यसबाट दिगो विकासको लक्ष्य प्राप्तमा सघाउ पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

४.४.५ खानेपानी तथा सरसफाइ

१. पृष्ठभूमि

खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा आधारभूत मानव अधिकारको रूपमा स्थापित छ । खानेपानीको पहुँचलाई नेपालको संविधानमा मौलिक हकको रूपमा नै व्याख्या भएबाट यस क्षेत्रमा थप जोड दिनु आवश्यक भएको छ । हाल आधारभूत स्तरको खानेपानी सेवाको संरचना पुगेको जनसङ्ख्या ८३.६ प्रतिशत र सरसफाइ सुविधाबाट लाभान्वित जनसङ्ख्या ८१ प्रतिशत पुगेको छ । उच्च/मध्यमस्तरको खानेपानी सेवाबाट लाभान्वित जनसङ्ख्या १५ प्रतिशत रहेको छ । खानेपानीको विस्तार र गुणस्तर वृद्धि गर्ने, सहरी र अर्द्ध सहरी खानेपानी प्रणालीको निर्माण तथा सुदृढीकरणका साथै सतह स्रोतबाट पानीको आपूर्ति नपुग भएको अवस्थामा वर्षातको पानी सङ्कलन गर्ने पद्धति विकास गर्नु आवश्यक छ । खानेपानीको स्रोतको संरक्षण र उचित उपयोग गर्ने र मुलुकलाई खुला दिशापिसाबमुक्त क्षेत्रको घोषणा गरी वातावरणीय सरसफाइमा विशेष जोड दिइएको छ । यी सबै प्रयासबाट खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

वातावरणीय प्रभाव, जलवायु परिवर्तन, बढ्दो सहरीकरण र अव्यवस्थित बस्ती विकासका कारण खानेपानीका स्रोतहरू सुक्दै जानु र स्रोत प्रदूषित हुनु, स्वास्थ्यलाई खानेपानी तथा सरसफाइ सुविधाको अभिन्न अङ्गका रूपमा लैजान नसक्नु, निर्माणाधीन आयोजनाहरू समयमै सम्पन्न गर्न नसकिनु, बढ्दो बसाइँसराइको कारण सहरी क्षेत्रमा खानेपानीको अत्यधिक माग रहनु, सहरी बस्तीमा ढलनिकास व्यवस्थित गरी नदीनाला, पोखरी आदिको संरक्षण र स्वच्छता कायम गर्न कठिनाई हुनु र खानेपानी तथा सरसफाइका क्षेत्रमा संलग्न सरोकारवालाहरूबीच प्रभावकारी समन्वय हुन नसक्नु यस क्षेत्रका प्रमुख चुनौतीहरू हुन् ।

अवसर

छुट्टै विशिष्टीकृत निकायको रूपमा खानेपानी तथा सरसफाइ मन्त्रालयको गठन हुनु, पानी तथा सरसफाइ सेवा एवम् संरचनाको विकास तथा विस्तारमा स्थानीय निकाय, विकास साभेदार, अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था, गैरसरकारी संस्था तथा उपभोक्ता समितिहरू र नागरिकको सहभागिता बढ्दै जानु, विभिन्न तहमा खानेपानी तथा सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समितिहरू क्रियाशील रहनु र सरसफाइ कार्यक्रमले सामाजिक अभियानको रूप लिनु आदि कारणहरूले गर्दा यस क्षेत्रमा आशातित सुधार गर्न सकिने अवस्था सिर्जना हुन गएको छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

भरपर्दो, गुणस्तरीय र सर्वसुलभ खानेपानी तथा सरसफाइ सेवाबाट नागरिकको स्वास्थ्य तथा जीवनशैलीमा सुधार ।

३.२ लक्ष्य

सबै जनसङ्ख्यालाई आधारभूत खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा उपलब्ध गराउने ।

३.३ उद्देश्य

१. सबै जनसङ्ख्यालाई आधारभूतस्तरको खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा उपलब्ध गराउनु ।
२. मध्यम तथा उच्चस्तरको खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा विस्तार गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. आधारभूतस्तरको खानेपानी सेवा सबै जनसङ्ख्यालाई उपलब्ध गराउने ।
२. सबै जनसङ्ख्यालाई आधारभूतस्तरको सरसफाइ तथा शौचालयको सुविधा पुर्याउने ।
३. जलवायु अनुकूलन आयोजनाको निर्माण, जलाधार क्षेत्र तथा परम्परागत स्रोतको संरक्षण र भूमिगत पानीको पुनःभरणको व्यवस्था गर्ने ।
४. सहरी तथा सहरउन्मुख क्षेत्रमा ढल तथा फोहरमैला व्यवस्थापनको कार्यलाई प्राथमिकताका साथ अगाडि बढाउने ।
५. तराई-मधेशमा विद्यमान खानेपानी समस्या तथा आर्सेनिक प्रदूषण न्यूनीकरण गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. खानेपानी, सरसफाइ र स्वच्छतासम्बन्धी नीति तथा कार्ययोजना तर्जुमा गरिनेछ । (१)
२. राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर निर्देशिका परिमार्जन गरिनुका साथै गुणस्तर गुरुयोजना कार्यान्वयन गरिनेछ । (१)
३. ठूला सहरहरूका खानेपानी तथा ढल निकाससम्बन्धी आयोजनाहरू स्तरोन्नति गरिनेछ । (१)
४. खानेपानी तथा ढलसम्बन्धी महशुल निर्धारण प्रक्रियालाई परिमार्जन गरिनेछ । (१)
५. सुख्खाग्रस्त क्षेत्रको पहिचान गरी बृहत् पम्पिङ आयोजना सञ्चालन गरिनेछ । (१)
६. तराई-मधेस तथा भावर क्षेत्रमा खानेपानी आपूर्तिको लागि ठूला नदीहरूबाट थोकपानी आपूर्ति प्रणालीको अध्ययन गरी उपयुक्त आयोजनाहरू सुरु गरिनेछ । (१)
७. भूकम्प प्रभावित खानेपानी आयोजनाहरूको पुनर्स्थापना गरिनेछ । (१)
८. मेलम्चीलगायतका ठूला खानेपानी आयोजनाहरूलाई यथाशीघ्र सम्पन्न गरिनेछ । (१)
९. 'एक घर एक शौचालय' को व्यवस्थालाई कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । (२)
१०. सञ्चालनमा रहेका सबै खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजनाहरू सम्पन्न गरिनेछ । (२)
११. मध्य तथा पूर्वी तराईका ८ जिल्लामा सरसफाइका विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (२)
१२. हरेक जिल्लाको खानेपानी तथा सरसफाइ योजना अद्यावधिक गरिनेछ । (२)
१३. देशका आर्थिक, सामाजिक एवम् सांस्कृतिक महत्त्वका नदीनालाहरू तथा अन्य पानीका स्रोतहरू र तालतलैयाहरूको संरक्षण तथा वातावरणीय व्यवस्थापन गर्ने कार्य सञ्चालनमा ल्याइनेछ । (२)

१४. सार्वजनिक स्थल, संस्था र मानिसको आवागमन बढी हुने स्थानहरूमा सार्वजनिक शौचालय निर्माण गरिनेछ । (२)
१५. ग्रामीण सहरी तथा अर्द्ध सहरी क्षेत्रको खानेपानी सेवा सुनिश्चितताको लागि जलाशययुक्त खानेपानी आयोजनाहरूको अध्ययन गरी कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । (३)
१६. जलवायु अनुकूलन आयोजनाको निर्माण, जलाधार क्षेत्रको संरक्षण, परम्परागत स्रोतको संरक्षण गर्नुका साथै भूमिगत पानीको पुनःभरणजस्ता कार्यलाई प्राथमिकता दिइनेछ । (३)
१७. खानेपानी र अन्य प्रयोजनको लागि पानीको विवेकशील प्रयोगको निम्ति जनचेतना अभिवृद्धि गरिनेछ । (३)
१८. घर-घरमा वर्षातको पानी सङ्कलन र प्रयोगको लागि कार्यक्रम ल्याइनेछ । (३)
१९. भौगर्भिक पानीको दोहनसम्बन्धी प्रभावकारी नियमन व्यवस्था लागू गरिनेछ । (३)
२०. खानेपानी स्रोतहरूको अभिलेखन गरिनेछ । (३)
२१. प्रस्तावित प्रदेशहरूको सम्भावित राजधानीहरू, प्रमुख सहरहरू, नगरपालिका र गाउँपालिकाहरूमा खानेपानी तथा ढल निकास तथा प्रशोधन आयोजनाहरूको अध्ययन गरी निर्माण कार्य सुरु गरिनेछ । (४)
२२. नदीको स्वच्छता र संरक्षणको लागि विकेन्द्रित ढल प्रशोधन प्रणाली विकास गर्ने कार्यक्रम प्रभावकारी रूपमा अगाडि बनाइनेछ । (४)
२३. आर्सेनिकलगायत खानेपानीसँग सम्बन्धित अन्य समस्या समाधान गर्नका लागि तराई-मधेश क्षेत्रमा सोलार पम्पडसहितको खानेपानी आयोजना सञ्चालन गरिनेछ । (५)
२४. सुख्खा क्षेत्र रहेका तराई-मधेशमा खानेपानी विस्तार गरी पोखरी निर्माण, पानी सङ्कलन केन्द्रजस्ता वैकल्पिक उपाय अनाइनेछ । (५)

४. अपेक्षित उपलब्धि

योजनाको प्रथम वर्षमा ८६ प्रतिशत, दोस्रो वर्षमा ८८ प्रतिशत र तेश्रो वर्षमा ९० प्रतिशत खानेपानी सेवा पुगेको हुने, आधारभूत सरसफाइ सेवामा प्रथम वर्षमा ८४ प्रतिशत, दोस्रो वर्षमा ८७ प्रतिशत र तेश्रो वर्षमा ८९ प्रतिशत जनताको पहुँच पुगेको हुने, उच्च/मध्यमस्तरको खानेपानी सेवाको पहुँच प्रथम वर्षमा २० प्रतिशत, दोस्रो वर्षमा २५ प्रतिशत र तेश्रो वर्षमा ३० प्रतिशत जनतामा पुगेको हुने र निर्माण भएर पनि सञ्चालनमा नरहेका खानेपानी आयोजनाहरूको मर्मत सुधार तथा पुनर्स्थापना भई सञ्चालनमा आएको हुनेछ ।

४.४.६ बालबालिका तथा किशोरकिशोरी

१. पृष्ठभूमि

नेपालको कुल जनसङ्ख्यामध्ये ३९.८ प्रतिशत १६ वर्षसम्मका बालबालिका रहेका छन् । त्यसैगरी १०-१९ वर्ष समूहका बालबालिका तथा किशोरकिशोरी २४.२ प्रतिशत रहेका छन् । बालबालिका तथा

किशोरकिशोरीको लागि बाल बचावट, संरक्षण, सहभागिता र विकाससम्बन्धी रणनीति लिई विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएका छन् । देशभरी २२,४५७ बालक्लब गठन तथा सञ्चालन, मुलुकभर ३५,१७४ प्रारम्भिक बालविकास केन्द्रहरूको सञ्चालन, सडक बालबालिकाको उद्धार, संरक्षण तथा व्यवस्थापन मार्गदर्शन, २०७२ को कार्यान्वयन, नेपालद्वारा बालअधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय महासन्धि, १९८९ को अनुमोदन र अन्य बाल अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि र इच्छाधीन आलेखहरूमा गरेको प्रतिबद्धताअनुसारका कार्यक्रमसमेत सञ्चालन गरिएका छन् । बालबालिका तथा किशोरकिशोरीहरूको शैक्षिक सहभागितामा उल्लेख्य वृद्धि भएको छ । नेपालको संविधानले बालबालिकाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्यायभूत गरेअनुरूप उनीहरूका हक अधिकारहरूको उपभोगका लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नु आवश्यक रहेको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

कतिपय बालबालिका र किशोरकिशोरीहरू आधारभूत अधिकार उपभोगबाट वञ्चित रहनु, सम्बन्धित निकाय तथा मन्त्रालयहरूबीच बालबालिका र किशोरकिशोरीसम्बन्धी कार्यक्रमहरूमा समन्वय तथा सहकार्य नहुँदा काममा दोहोरोपना तथा कतिपय काम नै नहुने समस्या हुनु, बाल न्याय प्रणाली तथा बालमैत्री स्थानीय शासन पद्धतिलाई व्यवहारमा पूर्ण रूपमा उतार्न नसक्नु र बालिका तथा किशोरीमाथि हुने हिंसा एवम् परम्परागत हानिकारक प्रचलनलाई पूर्ण रूपमा नियन्त्रण गर्न नसक्नुजस्ता विषय यस क्षेत्रका चुनौतीका रूपमा रहेका छन् ।

अवसर

बालबालिका तथा किशोरकिशोरीहरूको शिक्षामा उल्लेख्य सहभागिता हुनु, स्वास्थ्य क्षेत्रमा सुधार हुनु, बालबालिकाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा संवैधानिक प्रत्याभूति हुनु, स्थानीय निकायबाट बालहित कार्यक्रम सञ्चालन हुनु, बालअधिकारप्रति सचेतनामा वृद्धि हुनु, बालहितको लागि सरकारी निकायहरूबीच समन्वय हुनु, बालमैत्री स्थानीय निकाय घोषणा हुनु, सडक बालबालिकाको उद्धार, राहत तथा मनोविमर्श र पारिवारिक पुनर्मिलन, पुनर्एकीकरण तथा पुनर्स्थापनाको लागि बाल हेल्पलाइन सुरु हुनु, हराएका बालबालिकाको खोजतलास गर्न बालबालिका खोजतलास समन्वय केन्द्रको निःशुल्क टेलिफोन सेवा निरन्तर सञ्चालन हुनु र बाल इजलास गठन हुनुजस्ता विषयहरू यसक्षेत्रका अवसरहरू हुन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

बालबालिका तथा किशोरकिशोरीको हक अधिकारको संरक्षण गर्दै उनीहरूलाई सक्षम र योग्य नागरिक बन्ने वातावरण निर्माण ।

३.२ लक्ष्य

बालबालिका विरुद्ध हुने सबै प्रकारका शारीरिक तथा मानसिक हिंसा, क्षति वा दुर्यवहारबाट बालबालिका तथा किशोरकिशोरीलाई संरक्षण गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. बालबालिका र किशोरकिशोरीको समग्र अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्नु ।
२. बालबालिका र किशोरकिशोरीउपर हुने सबै प्रकारका भेदभाव, शोषण, हिंसा, उपेक्षा र दुर्यवहारको अन्त्य गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. बालबालिकालाई गर्भावस्थादेखि नै आवश्यक स्वास्थ्य र पोषण सेवा सुनिश्चित गर्ने ।
२. बालबालिका र किशोरकिशोरीको शारीरिक, मानसिक र बौद्धिक विकासमा जोड दिने ।
३. बालबालिका र किशोरकिशोरी विरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिंसा अन्त्यका लागि निरोधात्मक, उपचारात्मक र प्रवर्द्धनात्मक उपाय अवलम्बन गर्ने ।
४. सबै प्रकारका बालश्रम न्यूनीकरण तथा निषेध गर्ने ।
५. सडक बालबालिकाको उद्धार, संरक्षण, नियन्त्रण गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. गर्भावस्थामा आमा र शिशुको सुरक्षाका लागि पोषण कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (१)
२. गर्भावस्थादेखि जन्मपश्चात् उपलब्ध गराइने खोप, भिटामिन ए, पोलियोजस्ता आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको पहुँच विस्तार गरिनेछ । (१)
३. बालबालिकाको लागि निःशुल्क रूपमा उपलब्ध गराइने स्वास्थ्य सुविधाको विस्तार र गुणस्तरमा वृद्धि गरिनेछ । (१)
४. एचआईभी एड्स सङ्क्रमित बालबालिका तथा किशोरकिशोरीको स्वास्थ्य सेवामा सहज पहुँच बनाइनेछ । (१)
५. बालबालिकाहरूको जन्मदर्तालाई अनिवार्य गरी प्रारम्भिक बालविकास प्रणालीलाई व्यवस्थित गरिनेछ । (२)
६. आफ्नो धारणा बनाउन सक्षम बालबालिका तथा किशोरकिशोरीहरूलाई आफूसँग सम्बद्ध सबै विषयहरूमा आफ्नो विचार अभिव्यक्त गर्न पाउने अवसर दिई विभिन्न तहको निर्णय प्रक्रियामा बाल सहभागिता अभिवृद्धि गरिनेछ । (२)
७. बालमैत्री स्थानीय शासन प्रणालीअनुरूप सबै स्थानीय निकायलाई प्रभावकारी रूपमा परिचालन गरिनेछ । (२)
८. बालसंरक्षण समिति र बाल क्लब सञ्चालन र परिचालनमा स्थानीय निकायबाट सहयोग पुऱ्याइनेछ । (२)

९. समाजमा प्रचलनमा रहेका विभिन्न हानिकारक अभ्यासका साथै बालबालिका तथा किशोरकिशोरीउपर हुने हिंसालाई रोकथाम गर्न कारण पहिचान गरी आवश्यक निरोधात्मक उपायको अवलम्बन गरिनेछ । (३)
१०. हिंसाबाट प्रभावित बालबालिका तथा किशोरकिशोरीहरूको उपयुक्त संरक्षणका साथै उनीहरूलाई कानुनी सहायता तथा आवश्यक उपचारात्मक सेवा उपलब्ध गराइनेछ । (३)
११. बेचबिखन, बालश्रमलगायत अन्य हिंसामा परेका बालबालिका तथा किशोरकिशोरीका लागि राहत, पुनर्स्थापना, पारिवारिक पुनर्मिलन र कानुनी तथा मनोवैज्ञानिक परामर्श सेवाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (३)
१२. बाल विवाह, चाँडो हुने विवाह र जबरजस्ती विवाह विरुद्ध सामाजिक जागरण ल्याउन सचेतनामूलक कार्यक्रमलाई समुदायस्तरसम्म विस्तार गरिनेछ । (३)
१३. कानुनी विवादमा परेका बालबालिकाहरूको आचरणमा सुधार ल्याउन एवम् उनीहरूको शिक्षादीक्षालगायत जीवनउपयोगी र व्यावसायिक सीपसम्बन्धी कार्यलाई प्रोत्साहन गरिनेछ । (३)
१४. घटना व्यवस्थापनलगायत बालबालिकाहरूलाई प्रवाह गरिने सेवा बालमैत्री, छिटो, छरितो बनाउन सेवा प्रदायक संस्थाको क्षमता अभिवृद्धिका साथै सोको अनुगमन र समन्वय गर्ने निकायको सुदृढीकरण गरिनेछ । (३)
१५. सबै प्रकारका बालश्रमलाई न्यूनीकरण गर्दै यसलाई निषेध गरिनेछ । (४)
१६. बालबालिकालाई अनुशासनका नाममा दिइने शारीरिक तथा मानसिक सजायलाई परिवार, समुदाय, विद्यालयबाट निरुत्साहन गर्न सकारात्मक अनुशासन पद्धतिलाई प्रोत्साहन गरिनेछ । (४)
१७. बालबालिकालाई प्रलोभन दिई वा जबरजस्ती गरी सडक बालबालिका बनाउने कार्यलाई नियन्त्रण गरिनेछ । (५)
१८. सडक बालबालिकाको दिगो व्यवस्थापन गर्न सडकमा रहेका बालबालिकाको उद्धार, मनोसामाजिक परामर्श सेवाका साथै पारिवारिक पुनर्मिलन एवम् उचित व्यवस्थापन कार्यलाई निरन्तरता दिइनेछ । (५)
१९. बालबालिका र किशोरकिशोरीको लालनपालन, शिक्षा तथा नैतिक विकासको निम्ति उपयुक्त वातावरण निर्माण गर्न परिवारलाई उत्प्रेरित गरिनेछ । (५)

४. अपेक्षित उपलब्धि

बाल अधिकारका विषयहरूसँग सम्बन्धित निकायहरूको बजेट तथा कार्यक्रम प्राथमिकताका साथ समावेश भएको हुने, बालबालिका तथा किशोरकिशोरीसम्बन्धी सेवाप्रवाह गर्ने निकाय सुदृढ भएको हुने, उनीहरूउपर हुने सबै प्रकारका भेदभाव, शोषण, हिंसा, उपेक्षा र दुर्व्यवहारमा कमी आएको हुने र अभिभावकविहीन, बेसहारा, गरिब परिवारका बालबालिका तथा दुर्व्यवहारमा परेका बालबालिकाको संरक्षण भएको हुनेछ ।

४.४.७ मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण

१. पृष्ठभूमि

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार बहुआयामिक, बहुक्षेत्रगत एवम् अन्तर्देशीय समस्या भएको हुँदा सरकारको एकलो प्रयासबाट मात्र यसको नियन्त्रण र निराकरण असम्भव रहेकोले यसमा सबै सरोकारवाला सरकारी तथा गैरसरकारी निकाय, नागरिक समाज, निजी क्षेत्र र नागरिकसमेतको ऐक्यबद्धता र प्रयास आवश्यक छ। मानव बेचबिखनमा संलग्न हुने अपराधीहरूलाई कानुनी दायरामा ल्याउनु तथा पीडितहरूलाई न्याय दिलाउनु सरकारको प्रमुख जिम्मेवारी पनि हो। राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरका विभिन्न घोषणामा गरिएको प्रतिबद्धताअनुसारको प्रावधानहरू कार्यान्वयनका लागि सरकारले आवश्यक कानून र नीति तर्जुमा गरी सरोकारवाला निकायहरूको सहयोग, समन्वय र सहकार्यमा विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

मानव बेचबिखनको लागि नयाँ-नयाँ तरिका र बाटोको प्रयोग हुनेगरेको अवस्थामा सोअनुसार नियन्त्रणका उपाय अवलम्बन गर्न नसक्नु, नियन्त्रणमा संलग्न निकायहरूबीच प्रभावकारी समन्वय हुन नसक्नु, एकीकृत तथ्याङ्क तथा सूचना प्रणालीको अभाव हुनु, स्वदेशमा रोजगारी तथा स्वरोजगारीका अवसरमा कमी रहनु र वैदेशिक रोजगार र मानव बेचबिखनबारे सचेतनाको अभाव हुनु यस क्षेत्रका चुनौती हुन्।

अवसर

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारलाई नियन्त्रण गर्न मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ र नियमावली, २०६५ को कार्यान्वयन हुनु, केही जिल्लामा सूचना तथा परामर्श केन्द्रहरू स्थापना तथा सञ्चालन हुनु, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारविरूद्ध स्थानीय समिति गठन र परिचालन हुनु, बेचबिखनबाट पीडितहरूका लागि अल्पकालीन पुनर्स्थापना केन्द्रहरू सञ्चालन हुनु र मानव बेचबिखन नियन्त्रणसम्बन्धमा विभिन्न निकायहरू तथा गैरसरकारी संस्थाहरूको सहकार्य हुनु यस क्षेत्रको लागि अवसर हुन्।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार कार्यको पूर्णतः नियन्त्रणबाट आत्मसम्मानयुक्त मानव समाजको स्थापना।

३.२ लक्ष्य

मानव बेचबिखनको जोखिममा पर्न सक्ने समूह/समुदायको पहिचान गरी बेचबिखन तथा ओसारपसार कार्यलाई न्यूनीकरण तथा नियन्त्रण गर्नका लागि विद्यमान संयन्त्र र संरचनाहरूको सुदृढीकरण तथा क्षमता अभिवृद्धि गर्ने।

३.३ उद्देश्य

१. मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण गर्नु ।
२. पीडित तथा प्रभावितहरूको उद्धार, संरक्षण र पुनर्स्थापनाका सेवाहरूलाई प्रभावकारी बनाउनु ।

३.४ रणनीति

१. मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको दृष्टिले जोखिमोन्मुख समूह/समुदायहरूका लागि लक्षित निरोधका उपायहरू अवलम्बन गर्ने ।
२. मानव बेचबिखन नियन्त्रण गर्न परिचालित संयन्त्र र संरचनाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।
३. मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारबाट पीडित/प्रभावितहरूको मानव अधिकारको संरक्षण गर्दै तिनीहरूको लागि एकीकृत सेवा प्रवाहको सुनिश्चितता गर्ने ।
४. मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रणका लागि दण्डहीनताको अन्त्य गरी पीडित/प्रभावितलाई न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. जोखिमपूर्ण समूह/समुदायहरूको पहिचान गरी समुदायमा आधारित जीविकोपार्जन तथा स्वरोजगारका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (१)
२. मानव बेचबिखन नियन्त्रणका लागि गैरसरकारी निकाय र समुदायको सक्रिय सहभागिता बढाइनेछ । (१)
३. मानव बेचबिखन बेचबिखन तथा ओसारपसारको जोखिम कम गर्न उनीहरूको सशक्तीकरण गरिनेछ । (१)
४. मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारलाई रोक्न स्थानीयस्तरसम्म सुरक्षित आप्रवासनसम्बन्धी शिक्षा तथा सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालनको साथै सूचना केन्द्रहरूको स्थापना गरिनेछ । (१)
५. राष्ट्रिय तथा स्थानीयस्तरको सञ्चार माध्यमलाई मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार विरुद्ध अधिकतम र प्रभावकारी रूपमा परिचालन गरिनेछ । (१)
६. मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रणको लागि महिला विकास कार्यक्रमद्वारा प्रवर्द्धित समूह तथा संस्थाहरूको प्रभावकारी परिचालन गरिनेछ । (१)
७. पीडित तथा प्रभावितहरूको उद्धार, स्वदेश फिर्ती, संरक्षण तथा पुनर्स्थापनाका लागि संयन्त्रहरूको सुदृढीकरण तथा विस्तार गरिनेछ । (२)
८. पीडित तथा प्रभावितहरूलाई दिइने सेवालाई मापदण्डानुरूप बनाई प्रत्येक प्रदेशमा कम्तीमा एउटा आवश्यक सेवासहितको अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन पुनर्स्थापना केन्द्र निर्माण तथा सञ्चालन गरिनेछ । (२)
९. मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार सम्बन्धित कानूनहरूमा समसमायिक परिमार्जन गरिनेछ । (२)

१०. पीडित तथा प्रभावितहरूलाई परिवार तथा समुदायमा पुनर्स्थापना र पुनर्मिलनपछिको सहयोग र अनुगमन कार्यको सुरुवात गरिनेछ । (२)
११. बेचबिखन तथा ओसारपसारका पीडित तथा प्रभावितहरूलाई प्राप्त हुने कानुनी सहायता तथा क्षतिपूर्तिलाई सहज बनाइनेछ । (३)
१२. मानव बेचबिखन नियन्त्रणको कार्यमा स्थानीयस्तरमा समुदायलाई परिचालन गरिनेछ । (३)
१३. मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण गर्न राष्ट्रिय समिति, जिल्ला समिति तथा स्थानीय समितिहरूको सुदृढीकरणमार्फत् सम्बद्ध निकायहरूको मानव बेचबिखन विरुद्धका कार्यहरूको तर्जुमा र कार्यान्वयनमा समन्वय गरी स्थानीयस्तरमा रहेका सबै समूह, समुदाय र सञ्जाललाई सामेल गरिदै लगिनेछ । (३)
१४. मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारबाट पीडित तथा प्रभावितहरूको संवेदनशीलतालाई दृष्टिगत गर्दै घटना दर्ता प्रकृयालाई पीडित तथा प्रभावितमैत्री बनाउँदै न्यायमा पहुँच वृद्धि गरिनेछ । (४)
१५. बालबालिका तथा किशोरकिशोरीहरूको बेचबिखन विरुद्ध शून्य सहनशीलताको नीति अवलम्बन गर्न र बेचबिखनमा संलग्न अपराधीलाई कानुनी दायरामा ल्याउन आवश्यक कानुनी तथा नीतिगत सुधार गरिनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

मानव बेचबिखनको दृष्टिले सम्बेदनशील क्षेत्र, समूह र समुदायको पहिचान एवम् अद्यावधिक विवरण तयार भएको हुने र अति विपन्न, जोखिमयुक्त समुदायमा सचेतना अभिवृद्धि भई मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारमा न्यूनीकरण भएको हुनेछ ।

४.४.८ सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षण

१. पृष्ठभूमि

सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षण गरिवी न्यूनीकरण र मानव सुरक्षाको महत्वपूर्ण साधन हो । नेपालको संविधानले सामाजिक सुरक्षाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरेको छ । मुलुकको समावेशी विकास गर्न र दिगो विकास लक्ष्यका प्रमुख नतिजाहरूको प्राप्तिमा बल पुऱ्याउन सामाजिक सुरक्षाले महत्वपूर्ण योगदान गर्न सक्छ । आर्थिक रूपले विपन्न, अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका, विपन्न एकल महिला, अपाङ्गता भएका, बालबालिका, आफ्नो हेरचाह आफैं गर्न नसक्ने तथा लोपोन्मुख जातिका नागरिक, दलित आदिलाई लक्षित गरी स्वास्थ्य उपचार सेवा, दिवा खाजा, छात्रवृत्ति, तालिम, रोजगारीलगायतका सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएका छन् । सामाजिक सहायताअन्तर्गत सामाजिक सुरक्षा भत्ताबाट २२ लाख ६५ हजार नागरिकहरू लाभान्वित भएका छन् । यसका अतिरिक्त अवकास प्राप्त निजामती कर्मचारी, शिक्षक, प्रहरी तथा नेपाली सेनाका सकल दर्जाका व्यक्तिहरूलाई समेत सामाजिक सुरक्षाका रूपमा निवृत्तिभरण प्रदान गरिदै आएको छ ।

यी उपलब्धिहरूका बावजुद २०७२ वैशाखमा गएको महाभूकम्पले धेरै परिवारलाई पुनः गरिबीको दुश्चक्रमा धकेलेको अनुमान गरिएको छ, जसमा ठूलो हिस्सा वृद्ध, महिला, अपाङ्ग, दलित एवम् सीमान्तकृत समुदायको रहेको छ । प्राकृतिक प्रकोपहरूको पुनरावृत्ति, राजनीतिक संक्रमण र निरन्तर चलिरहने आन्दोलनहरूको कारण मुलुकले अपेक्षा गरेअनुसारको आर्थिक सामाजिक रूपान्तरण हुन नसकेको विद्यमान परिस्थितिले समेत गरिबीको रेखामुनी पुग्ने जनसङ्ख्यामा थप वृद्धि हुन जाने देखिएको छ । विद्यमान सामाजिक सुरक्षा प्रणालीको आधारशिलामा टेकेर आवश्यक नीतिगत, कानुनी र नियमनकारी प्रारूप तयार गर्दै सामाजिक सुरक्षा प्रणालीलाई अझ व्यापक, वित्तीय रूपले दिगो, सुदृढ तथा प्रभावकारी बनाउनु आवश्यक भएको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

हरेक वर्ष प्रभावहीन नयाँ कार्यक्रम थप्दै जाने प्रवृत्तिलाई रोक्नु, सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी विभिन्न समूह तथा समुदायको बढ्दो मागलाई सम्बोधन गर्नु, उपयुक्त नीतिगत, कानुनी र नियमनकारी प्रारूपको विकास गर्नु, सामाजिक सुरक्षालाई आर्थिक सामाजिक विकासका अन्य क्षेत्रका नीति र कार्यक्रमहरूसँग आबद्ध गर्दै लैजानु, छरिएका र अव्यवस्थित सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरूलाई पुनरावलोकन तथा एकीकृत गर्दै गरिबी, वञ्चितकरण एवम् जोखिममा रहेका जनसमुदायलाई पहिचान गरी उनीहरूको जीवनमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउनु र वित्तीय रूपले धान्न सकिने सामाजिक सुरक्षा प्रणालीको विकास गर्नु प्रमुख चुनौतीहरू हुन् ।

अवसर

सामाजिक संरक्षणका आधारभूत पूर्वाधारहरू तयार भएका छन् । सामाजिक संरक्षण राष्ट्रिय विकासको एक महत्वपूर्ण एजेण्डाको रूपमा स्थापित भएको छ भने यस क्षेत्रमा लगानीमा उल्लेखनीय रूपमा वृद्धि हुँदै गएको पनि छ । नेपालको संविधानबाट यस क्षेत्रलाई सारभूत र गुणात्मक रूपमा अधि बढाउने कुरामा राजनीतिक सहमति स्थापित भएको छ । सामाजिक सुरक्षा कोषको स्थापनाले योगदानमूलक सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरूलाई नीतिगत, कानुनी र संस्थागत सुधारसहित अधि बढाउन मार्ग प्रशस्त गरेको छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

आधारभूत सामाजिक संरक्षणका सेवा सुविधाहरूमा सबै नागरिकहरूको पहुँचबाट समतामूलक समाज निर्माण ।

३.२ लक्ष्य

सामाजिक संरक्षणका कार्यक्रमलाई समावेशी, गुणस्तरीय एवम् प्रभावकारी बनाई लोक कल्याणकारी राज्यको स्थापना गर्न सघाउ पुर्याउने ।

३.३ उद्देश्य

१. प्रमुख सामाजिक संरक्षणका कार्यक्रमहरूमा समाजका सबैभन्दा विपन्न र जोखिममा रहेका जनसमुदायको पहुँच सुनिश्चित गर्नु ।
२. विद्यमान सामाजिक संरक्षणका कार्यक्रमहरूलाई दोहोरो नपर्ने गरी एकीकृत र सुदृढ गर्नु ।
३. सुदृढ र प्रभावकारी प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापन प्रणालीको विकास गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. सामाजिक सुरक्षा प्रणालीको एकीकृत ढाँचा कार्यान्वयनमा ल्याउने ।
२. सामाजिक सुरक्षाका क्षेत्रमा नीतिगत तथा कानुनी पूर्वाधार र छरितो नियमनकारी संरचनाको विकास गर्ने ।
३. योगदानमूलक स्वास्थ्य एवम् सामाजिक बिमालाई प्रोत्साहन र प्रवर्द्धन गर्ने ।
४. सहकारी क्षेत्रलाई सुरक्षण (बिमा) का कार्यक्रमहरू सञ्चालन र विस्तार गर्न प्रोत्साहन गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. ज्येष्ठ नागरिक, एकल महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, लोपोन्मुख समुदायका परिवारहरूलाई दिइने सामाजिक सुरक्षा भत्ता, स्वास्थ्य बिमा, पशु बिमा, बाली बिमालगायतका सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू लक्षित समुदाय तथा वर्गमा सहज रूपमा उपलब्ध गराउन सामाजिक सुरक्षा प्रणालीको एकीकृत ढाँचा कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । (१)
२. ज्येष्ठ नागरिक, एकल महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, लोपोन्मुख समुदायका परिवारहरूलाई दिइँदै आएको सामाजिक सुरक्षा भत्ता सहज तथा समयमै उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिनेछ । (१)
३. विपन्न, सीमान्तकृत तथा लोपोन्मुख आदिवासी जनजातिलाई आधारभूत शिक्षा तथा स्वास्थ्य सेवाहरू निःशुल्क उपलब्ध गराइनेछ । (१)
४. बढी जोखिमको सामना गरिरहेका लक्षित समुदायको आवश्यकतालाई पहिले सम्बोधन गरिनेछ । (२)
५. सामाजिक सुरक्षालाई लक्षित वर्गहरूमा विस्तार गर्दै लैजान आवश्यक पर्ने नीतिगत तथा कानुनी पूर्वाधार र नियमनकारी निकाय स्थापना गरिनेछ । (२)
६. जनताको आधारभूत आवश्यकताको रूपमा रहेको स्वास्थ्य सेवा सुनिश्चित गर्न योगदानमूलक स्वास्थ्य बिमा विस्तार गरिनेछ । (३)
७. राष्ट्रिय ढुकुटीबाट प्रदान गरिने निवृत्तीभरणको बढ्दो दायित्वको दिगो व्यवस्थापनका लागि योगदानमा आधारित निवृत्तीभरण कार्यक्रम सुरु गरिनेछ । (३)
८. सहकारी क्षेत्रलाई सुरक्षण (बिमा) का कार्यक्रमहरू सञ्चालन र विस्तार गर्न नीतिगत र कानुनी व्यवस्था मिलाइनेछ । (४)
९. सहकारी प्रणालीअन्तर्गत नै पुनर्सुरक्षण (पुनर्बिमा) को संस्थागत व्यवस्था गरिनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

सामाजिक सुरक्षाको दायरा फराकिलो भएको हुने, सामाजिक सुरक्षा प्रणालीको एकीकृत ढाँचा तर्जुमा भएको हुने, सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी विधेयक स्वीकृत भई कार्यान्वयन भएको हुने, छरिएर रहेका कार्यक्रमहरू एकीकृत भई व्यवस्थित रूपमा कार्यान्वयन भएका हुने र समाजमा रहेको असमानता कम गर्न साथै मुलुकको समग्र नागरिक सुरक्षामा टेवा पुगेको हुनेछ ।

४.४.९ ज्येष्ठ नागरिक

१. पृष्ठभूमि

ज्येष्ठ नागरिकहरूको लागि विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक संविधानले प्रत्याभूत गरेको छ । त्यसैगरी ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, नियमावली तथा राष्ट्रिय कार्ययोजना कार्यान्वयनमा रहेका छन् । कुल जनसङ्ख्याको ८.१४ प्रतिशत ज्येष्ठ नागरिकमध्ये पुरुष ज्येष्ठ नागरिक ८.२८ प्रतिशत र महिला ज्येष्ठ नागरिक ७.९८ प्रतिशत रहेको छ । नेपाल सरकारले ज्येष्ठ नागरिकहरूप्रति सम्मानस्वरूप मासिक रूपमा सामाजिक सुरक्षा भत्ता उपलब्ध गराउँदै आएको छ । यस्तो सामाजिक सुरक्षा भत्ता पाउने ज्येष्ठ नागरिकहरूको सङ्ख्या आ.व. २०७१/७२ मा ९ लाख ५१ हजार ४ सय १९ पुगेको छ । सरोकारवाला निकायबीच समन्वयका लागि केन्द्रीय ज्येष्ठ नागरिक कल्याण समिति र सबै जिल्लाहरूमा जिल्ला ज्येष्ठ नागरिक कल्याण समिति गठन भएका छन् । बेसहारा ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई आश्रयसहितको सेवा उपलब्ध गराउन पशुपतिमा सरकारी निकायका रूपमा वृद्धाश्रम सञ्चालन भएको छ भने संस्थाहरूको साभेदारीमा विभिन्न स्थानमा वृद्धाश्रमहरू सञ्चालन भएका छन् ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

ज्येष्ठ नागरिकहरूमा रहेका विषयगत ज्ञान, सीप, क्षमता र अनुभवको अधिकतम सदुपयोग गर्नु, सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रबाट सञ्चालित कार्यक्रमहरूको नियमन र समन्वय गर्नु, वृद्धाश्रम तथा ज्येष्ठ नागरिक दिवा सेवा केन्द्र व्यवस्थित गर्नु, ज्येष्ठ नागरिकहरूको लागि काम गर्ने संस्थाहरूलाई प्रदान गरिने अनुदानको मापदण्डलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नु आदि चुनौतीहरू रहेका छन् ।

अवसर

संविधानमा ज्येष्ठ नागरिकको हकसम्बन्धी व्यवस्थालाई मौलिक हकको रूपमा राखिएको, सार्वजनिक यातायातमा सहूलियत, सरकारी अस्पतालहरूमा बेड छुट्याउने, सेवा प्रदायक निकायहरूबाट विशेष सुविधा दिने व्यवस्थाहरू गरिएको, केन्द्रीय ज्येष्ठ नागरिक कल्याण कोषको स्थापना गरी असहाय, दुर्व्यवहारबाट पीडित ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई राहत, सुरक्षा र स्वास्थ्य उपचार प्रदान गरिएको, पुनर्स्थापनाका लागि महिला तथा बालबालिका कार्यालयहरूमार्फत् सेवा प्रदान गर्ने कार्य प्रारम्भ भएको, गैरसरकारी संस्था तथा सामुदायिक क्षेत्रबाट ज्येष्ठ नागरिकको क्षेत्रमा क्रियाशीलता बढ्दै गएकोलाई यस क्षेत्रको अवसरका रूपमा लिन सकिन्छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

ज्येष्ठ नागरिकहरूको आधारभूत हक अधिकारको संरक्षण एवम् सम्मानजनक र सन्तुष्टिपूर्ण जीवनयापन ।

३.२ लक्ष्य

ज्येष्ठ नागरिकहरूका सेवा सुविधाहरूको पहुँचलाई सहज बनाई उनीहरूलाई सुरक्षित र सम्मानित तुल्याउने ।

३.३ उद्देश्य

१. ज्येष्ठ नागरिकहरूको सम्मानजनक जीवनयापनका लागि आवश्यक सेवा र सुविधाहरू विस्तार गर्नु ।
२. ज्येष्ठ नागरिकप्रति परिवार, समुदाय र राज्यको दायित्वबोध गराइनु ।

३.४ रणनीति

१. ज्येष्ठ नागरिकप्रति हुने हिंसा तथा दुर्व्यवहार हटाई उनीहरूको अधिकारको संरक्षण गर्ने ।
२. विशेष जोखिममा रहेका ज्येष्ठ नागरिकलाई लक्षित गरी पुनर्स्थापना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
३. सबैबाट ज्येष्ठ नागरिकलाई संरक्षण गर्ने कार्यलाई प्रोत्साहन गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. हिंसा तथा दुर्व्यवहारमा परेका ज्येष्ठ नागरिकलाई संरक्षण, उपचार र मनोविमर्श तथा कानुनी सहायता उपलब्ध गराइनेछ । (१)
२. ज्येष्ठ नागरिकलाई दुर्व्यवहार गर्नेलाई कानुनी दायरामा ल्याउन आवश्यक नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था गरिनेछ । (१)
३. ज्येष्ठ नागरिकहरूको लागि राज्यबाट प्रदान गरिने सार्वजनिक सेवा सुविधाको मापदण्ड निर्धारण गरी त्यस्तो सुविधा प्राथमिकताका साथ उपलब्ध गराउन निजी क्षेत्रलाई समेत प्रोत्साहन गरिनेछ । (२)
४. गैरसरकारी संस्थाहरू एवम् समुदायसमेतको साभेदारीमा प्रत्येक प्रदेशमा स्वास्थ्य उपचार सुविधासहितको कम्तीमा एक-एक वृद्धाश्रम सञ्चालन गरिनेछ । (२)
५. गैरसरकारी संस्थाहरूमार्फत् ज्येष्ठ नागरिक समूह तथा क्लब गठन र दिवा सेवा केन्द्र सञ्चालन गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ । (२)
६. हिंसापीडित, परित्यक्त, शारीरिक एवम् मानसिक रूपले अशक्त भएका विशेष जोखिममा रहेका ज्येष्ठ नागरिकहरूका लागि लक्षित गरी विशेष राहत तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (२)
७. वृद्धाश्रम तथा दिवासेवा केन्द्रहरूको नियमन र अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाइनेछ । (२)

८. ज्येष्ठ नागरिकप्रति सम्मान अभिवृद्धि गर्न समुदायस्तरसम्म सचेतनाका कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (२)
९. पूर्वीय दर्शनअनुसार बाबुआमालगायत ज्येष्ठ सदस्यहरूको हेरचार तथा पालनपोषण गर्ने परिवारका सदस्यहरूलाई साथै सङ्घसंस्थाहरूलाई सम्मान गरिनेछ । (३)
१०. मरणोपरान्त आफ्नो सम्पत्ति इच्छाअनुसार हस्तान्तरण गर्नपाउने इच्छापत्रको व्यवस्था गर्न कानुनी व्यवस्था गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

ज्येष्ठ नागरिकको सेवा सुविधामा पहुँच बढेको हुने, ज्येष्ठ नागरिकहरूको पालनपोषण तथा हेरचाहका साथै सम्मानपूर्ण जीवनयापन गर्नका लागि सरकार, परोपकारी सामाजिक सङ्घसंस्थाहरू र परिवारबाट सहयोग पुगेको हुने र सबै ज्येष्ठ नागरिकमा सुरक्षित एवम् सम्मानित रहेको अनुभूति हुनेछ ।

४.४.१० अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू

१. पृष्ठभूमि

नेपालमा कुल जनसङ्ख्याको १.९४ प्रतिशत अपाङ्गता भएका व्यक्ति रहेका छन् । अपाङ्गता भएका व्यक्तिमध्ये सबैभन्दा बढी शारीरिक अपाङ्गता भएका ३६.३ प्रतिशत रहेका छन् । नेपालको संविधानले अपाङ्गता भएका नागरिकलाई विविधताको पहिचानसहित मर्यादा र आत्मसम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्न पाउने र सार्वजनिक सेवा तथा सुविधामा समान पहुँचको हक स्थापित गरेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय महासन्धि र यसको इच्छाधीन आलेख, २००६, इन्वोन रणनीति (२०१३-२०२२) लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरूलाई कार्यान्वयन गर्नका लागि नेपाल सरकारले समुदायमा आधारित पुनर्स्थापना कार्यक्रम, आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक समावेशीकरण, सकारात्मक विभेद तथा निजामती सेवामा आरक्षण, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूद्वारा सञ्चालित संस्थाहरूमार्फत् अपाङ्गता क्षेत्रका कार्यक्रमहरू सञ्चालन, पूर्ण अशक्त र अति अशक्तहरूका लागि सामाजिक सुरक्षा भत्ता तथा व्यावसायिक तथा सीपमूलक तालिमलगायतका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

सम्पूर्ण भौतिक संरचनालाई अपाङ्गमैत्री बनाउनु, अपाङ्गतासम्बन्धी काम गर्ने संस्थाहरूलाई दुर्गम क्षेत्रमा परिचालन गर्नु र मानसिक एवम् बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि उपयुक्त कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुजस्ता कार्यहरू चुनौतीका रूपमा रहेका छन् । त्यस्तै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि सीपमूलक तालिम सञ्चालन गर्ने संस्था नहुनु र अपाङ्गताप्रतिको सामाजिक दृष्टिकोणमा परिवर्तन ल्याउन नसक्नु पनि यस क्षेत्रका चुनौतीहरू हुन् ।

अवसर

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार संरक्षणका लागि ऐन र आवासीय पुनर्स्थापना सेवा सञ्चालन विधि, २०७२ तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि पहुँचयुक्त भौतिक संरचना तथा सञ्चार सेवा निर्देशिका, २०६९ कार्यान्वयन हुनु, महिला तथा बालबालिका कार्यालयमा बहिरा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका निम्ति दोभाषे सहयोगीको लागि बजेट विनियोजन हुनु, अपाङ्गतासम्बन्धी सहायक सामग्री उत्पादन तथा वितरणको व्यवस्था हुनु, राज्यको प्रशासनिक तथा राजनीतिक तहमा प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितता हुनु, समुदायमा आधारित पुनर्स्थापना कार्यक्रम सञ्चालन र सार्वजनिक भौतिक संरचनाहरू अपाङ्गमैत्री बनाउने पद्धतिको विकास हुनु यस क्षेत्रका अवसर हुन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सक्षम, स्वावलम्बी र आत्मनिर्भर ।

३.२ लक्ष्य

अपाङ्गताको आधारमा हुने सम्पूर्ण भेदभावहरूको अन्त्यका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीका अवसरहरूमा सहज पहुँच बढाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको जीवनस्तरमा सुधार गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सम्मानपूर्ण र अवरोधमुक्त वातावरणमा जीवनयापनका लागि अवसर उपलब्ध गराउनु तथा सेवा सुविधाहरूमा उनीहरूको समतामूलक पहुँच बढाउनु ।
२. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आर्थिक, सामाजिक सशक्तीकरण गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. पूर्वाधार एवम् सेवा प्रवाह गर्ने निकायहरूलाई अपाङ्गमैत्री बनाई पहुँच बढाउने ।
२. पूर्ण अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि पुनर्स्थापना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
३. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि रोजगारी, उद्यमशीलता तथा स्वरोजगारका अवसर प्राप्त हुने वातावरण सिर्जना गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. सार्वजनिक भौतिक संरचना तथा सञ्चार सेवालाई पहुँचयुक्त र अपाङ्गतामैत्री बनाइनेछ । (१)
२. मौजुदा सार्वजनिक संरचना, नयाँ निर्माण तथा पुनः निर्माण हुने सार्वजनिक सरोकारका निकाय, सरकारी भवन, सार्वजनिक स्थलका सेवा, सडक यातायात, शिक्षालगायतका पूर्वाधार संरचना तथा सुविधालाई अपाङ्गतामैत्री बनाउँदै लगिनेछ । (१)
३. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि भौतिक संरचना तथा सञ्चार सेवालाई पहुँचयुक्त बनाउन आवश्यक चेतनामूलक र पैरवी कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (१)

४. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि काम गर्ने गैरसरकारी संस्थाहरूको कार्यक्रमहरूको अनुगमन गरी प्रभावकारी बनाइनेछ । (१)
५. सुविधासम्पन्न अपाङ्गता पुनर्स्थापना केन्द्रहरूको स्थापना गरी बौद्धिक अपाङ्गता, अटिज्म भएका, पूर्ण र अति अशक्त अपाङ्गता भएका बेसहारा व्यक्तिहरूका लागि गैरसरकारी सङ्घसंस्था एवम् निजी क्षेत्रसँगको साभेदारीमा पुनर्स्थापना केन्द्रको स्थापना र विस्तार गर्दै लगिनेछ । (२)
६. समुदायमा आधारित पुनर्स्थापना कार्यक्रमलाई स्थानीय निकायहरू तथा सरोकारवाला निकायको समन्वयमा थप प्रभावकारी बनाइनेछ । (२)
७. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको हेरचार तथा पालनपोषण गर्न परिवारका सदस्यहरूलाई अभिप्रेरित गरिनेछ । (२)
८. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि शिक्षा तथा स्वास्थ्य सेवाहरूको व्यवस्थापन गर्न परोपकारी सामाजिक सङ्घ संस्थाहरूको सहभागितालाई प्रोत्साहन गरिनेछ । (२)
९. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको परिचयपत्र वितरण प्रणालीलाई डिजिटलाईज्ड गरिनेछ । (२)
१०. पूर्ण अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सहयोगी सेवा उपलब्ध गराइनेछ । (२)
११. अपाङ्गताको प्रकृतिअनुसार सीपमूलक र व्यावसायिक तालिम प्रदान गरी रोजगारीका अवसरहरूमा पहुँच विस्तार तथा स्वरोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गरिनेछ । (३)
१२. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको शारीरिक र मानसिक विकासका लागि खेलकुद तथा मनोरञ्जनका कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (३)
१३. ब्रेल लिपि, डेजी वा अपाङ्गताअनुकूलको नवीनतम प्रविधिमा पढ्न पाउने अवसर सृजना गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

कानुनी, संस्थागत तथा भौतिक पूर्वाधारहरूको विस्तार भई अपाङ्गतामैत्री र अवरोधमुक्त वातावरण निर्माण भएको हुने, मनोसामाजिक अपाङ्गता, अटिज्म भएका, पूर्ण र अति अशक्त अपाङ्गता भएका बेवारिसे महिला तथा पुरुषका लागि निजी तथा गैरसरकारी संस्थासमेतको साभेदारीमा पुनर्स्थापना कार्यक्रम सञ्चालन भएको हुने, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले प्रयोग गर्ने सहयोगी सामग्रीहरूको स्वदेशमा उत्पादन र वितरण भएको हुने र अपाङ्गता क्षेत्रमा विभिन्न ज्ञान सीप भएका जनशक्तिको विकास तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको रोजगारी तथा स्वरोजगारीमा पहुँच स्थापित भएको हुनेछ ।

४.४.११ रोजगारी प्रत्याभूति

१. पृष्ठभूमि

नेपालको श्रम बजारमा वर्षेनी ४ लाख ५० हजार श्रमशक्ति थपिँदै गएको छ । १५ देखि ५९ वर्ष उमेर समूहका काम गर्न चाहने कुल श्रमशक्तिमध्ये करिब २.३ प्रतिशत (वैदेशिक रोजगारीमा गएका व्यक्तिहरूबाहेक) बेरोजगार र ३० प्रतिशत श्रमशक्ति अर्ध बेरोजगार रहेको छ । बढ्दै गएको

श्रमशक्तिका लागि सरकारी क्षेत्रमा रोजगारीका अवसरहरू ज्यादै सीमित भएकाले रोजगारीका निम्ति निजी क्षेत्रमा बढी निर्भर रहनु परिरहेको अवस्था छ । मुलुकभित्र रोजगारीका अवसरहरू निकै कम भएकाले वैदेशिक रोजगारीमा जाने व्यक्तिहरूको सङ्ख्या बढ्दै गएको छ । नेपालको संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको हक हुने व्यवस्था गरेको छ । रोजगारीको प्रत्याभूति गर्न नेपाल सरकारले कर्णाली रोजगार कार्यक्रम सञ्चालन गरेको छ, जसमा गरिबीको रेखामुनी रहेका प्रत्येक परिवारका एकजनालाई वर्षमा कम्तीमा १०० दिनको रोजगारीको सुनिश्चितता प्रदान गरिएको छ । रोजगारीको प्रत्याभूति गर्ने यस्तो कार्यक्रमहरू अन्य क्षेत्रमा पनि विस्तार गरिनु आवश्यक भएको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

श्रम बजारमा वर्षेनी थपिने जनशक्तिको तुलनामा रोजगारीका अवसरहरू न्यून हुनु, श्रम बजारमा दक्ष तथा अर्धदक्ष जनशक्तिको माग बढी भएको तर श्रमशक्तिको ज्यादै ठूलो हिस्सा अदक्ष भएकोले यस्ता श्रमशक्तिले रोजगारी पाउने अवस्था सीमित हुन, गरिबीको रेखामुनि रहेका जनसङ्ख्या बढी भएका जिल्ला एवम् प्रदेशमा विकास निर्माणका कार्यक्रमहरू कम सञ्चालन हुनु साथै रोजगारीका लागि विदेशमा गएर गरिने धेरैजसो कार्यहरू स्वदेशमा भने गर्न नचाहने प्रवृत्ति उच्च हुनु यस क्षेत्रका प्रमुख चुनौती हुन् ।

अवसर

मुलुकमा आर्थिक गतिविधिहरू बढ्दै गएका, निजी तथा गैरसरकारी क्षेत्रमा रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना हुँदै गएका, भूकम्पलगायत प्राकृतिक प्रकोपबाट क्षतिग्रस्त भौतिक संरचनाहरूको पुनर्निर्माण ठूलो मात्रामा गर्नुपर्ने आदिको कारण स्वदेशमै रोजगारीका अवसरहरू धेरै सिर्जना हुनु रोजगारीका लागि अवसरको रूपमा रहेका छन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

काम र रोजगारीको प्रत्याभूतिबाट नागरिकको जीवनस्तर सुधार र सशक्तीकरण ।

३.२ लक्ष्य

तोकिएका जिल्लाका गरिबीको रेखामुनि रहेका प्रत्येक परिवारका काम गर्ने उमेर समूहका १ जना सदस्यलाई वर्षमा न्यूनतम १०० दिनको रोजगारीको प्रत्याभूति गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

गरिबीको रेखामुनि रहेका तोकिएका जिल्लाका परिवारको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन न्यूनतम रोजगारीको सुनिश्चितता गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. तोकिएका जिल्लाका गरिबीको रेखामुनि रहेका परिवारको अभिलेखन गरी रोजगारीको दायरामा ल्याउने ।

२. न्यूनतम १०० दिनको रोजगारीको सुनिश्चितता गर्न सरकारी क्षेत्रबाट विकास निर्माणका कार्यक्रमहरू एकीकृत रूपमा त्यस्ता क्षेत्रमा सञ्चालन गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. गरिबीको रेखामुनि रहेका तोकिएका जिल्लाका परिवारका सदस्यहरूको सर्भेक्षण गरी उनीहरूलाई स्थानीयस्तरमै प्रयोगमा आउने विभिन्न प्रकारका सीपमूलक तालिम प्रदान गरिनेछ । (१)
२. गरिबीको रेखामुनी रहेका परिवारको दक्षता वृद्धि गर्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (१)
३. न्यूनतम १०० दिनको रोजगारीको सुनिश्चितता गर्न पुनर्निर्माण र नवनिर्माण कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (२)
४. तोकिएका जिल्ला/प्रदेशमा निश्चित समयको लागि गरिबीको रेखामुनि रहेका व्यक्तिहरूका निम्ति अनिवार्य रोजगारी उपलब्ध गराउनको लागि रोजगार प्रत्याभूति ऐन तर्जुमा गरिनेछ । (२)

४. अपेक्षित उपलब्धि

तोकिएका जिल्लाका गरिबीको रेखामुनि रहेका परिवारका सदस्यहरूले सीपमूलक तालिम पाएको हुने, न्यूनतम १०० दिनको रोजगारीको सुनिश्चितता गर्न सरकारी क्षेत्रबाट विकास निर्माणका कार्यक्रमहरू त्यस्ता क्षेत्रमा सञ्चालन भएका हुने र गरिबीको रेखामुनि रहेका व्यक्तिहरूका निम्ति काम तथा अनिवार्य रोजगारी उपलब्ध गराउन रोजगार प्रत्याभूति ऐन तर्जुमा भएको हुनेछ ।

४.४.१२ सामाजिक बिमा

१. पृष्ठभूमि

आर्थिक अवस्था राम्रो नभएका नागरिकहरूलाई आर्थिक दृष्टिकोणले राहत प्रदान गर्न धेरैजसो देशहरूले सामाजिक बिमा योजना सञ्चालन गर्दै आएका छन् । राज्यद्वारा व्यवस्था गरिएको यस्तो सामाजिक बिमा अन्तर्गत सामाजिक सुरक्षा, मेडिकेयर, मेडिकेड, बेरोजगार भत्ताजस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएको हुन्छ । नेपालमा ज्येष्ठ नागरिक, एकल महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, लोपोन्मुख आदिवासी जनजातिका परिवारहरूलाई सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्रदान गरिएको छ । यस्तै, सरकारी सेवाबाट साथै कतिपय सार्वजनिक संस्थानबाट सेवानिवृत्त कर्मचारीहरूलाई निवृत्तीभरण प्रदान गरिएको छ । नेपालको संविधानले आर्थिक रूपले विपन्न, अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका, असहाय एकल महिला, अपाङ्गता भएका, बालबालिका, आफ्नो हेरचाह आफैँ गर्न नसक्ने तथा लोपोन्मुख जातिका नागरिकलाई कानुनबमोजिम सामाजिक सुरक्षा उपलब्ध गराइने कुरा मौलिकहकका रूपमा व्यवस्था गरेको छ ।

नेपालका अधिकांश परिवारको आर्थिक अवस्था कमजोर रहेको छ । आधारभूत आवश्यकताको रूपमा रहेको स्वास्थ्य सेवा निकै खर्चिलो हुनगएको छ । अस्पतालमा बसी उपचार गराउनुपर्ने खालका रोगहरू लागेमा वा दुर्घटनामा परी उपचार गराउनुपर्ने अवस्था परेमा धेरैजसो परिवारलाई

स्वास्थ्योपचारवापत बेहोर्नुपर्ने खर्चको व्यवस्था गर्न गाह्रो पर्छ भने गरिबीको रेखामुनि रहेका परिवारको लागि भने यस्तो खर्च जुटाउन प्रायः असम्भव नै हुन्छ । यसर्थ सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम, निवृत्तीभरण योजनाजस्ता राज्यकोषबाट व्यहोरिने सुविधा पाउने सेवानिवृत्त भएका साथै बहालवाला निजामती कर्मचारी, प्रहरी, नेपाली सेना, शिक्षकबाहेक तोकिएको आर्थिक सामाजिक विकासको स्तर भएका व्यक्तिहरूलाई स्वास्थ्योपचारका लागि आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउन आवश्यक भएको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

सरकारी तथा निजी क्षेत्रबाट उपलब्ध गराइने स्वास्थ्य सेवाहरूको बारेमा ग्रामीण क्षेत्रका धेरैजसो व्यक्तिहरूलाई कम जानकारी हुनु, स्वास्थ्य विमाबारेमा अनभिज्ञ हुनु र सामाजिक विमा कार्यक्रमले समेट्नुपर्ने जनसङ्ख्याको आकार ठूलो भएकाले राज्यले धेरै ठूलो रकम व्यहोर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना हुनुजस्ता चुनौती रहेका छन् ।

अवसर

नेपालको संविधानले आर्थिक रूपले विपन्न, अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका, असहाय एकल महिला, अपाङ्गता भएका, बालबालिका, आफ्नो हेरचाह आफै गर्न नसक्ने तथा लोपन्मुख जातिका नागरिकलाई कानुनबमोजिम सामाजिक सुरक्षा उपलब्ध गराइने कुरा मौलिक हकका रूपमा व्यवस्था गरेकोले सामाजिक विमा कार्यक्रमअन्तर्गत स्वास्थ्य उपचारका लागि आर्थिक सहायताको व्यवस्था गर्ने अवसर रहेको छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

सामाजिक विमा सेवामार्फत् आमजनताको स्वास्थ्य स्थितिमा सुधार ।

३.२ लक्ष्य

सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम, निवृत्तीभरण योजनाजस्ता राज्यकोषबाट व्यहोरिने सुविधाहरू नपाएका व्यक्तिहरूको स्वास्थ्योपचारको लागि सामाजिक विमाको व्यवस्था गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

लक्षितवर्ग तथा समुदायको लागि सामाजिक विमा कोष सञ्चालन गरी उनीहरूको स्वास्थ्य स्थितिमा सुधार गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. लक्षित वर्ग तथा समुदायका व्यक्तिहरूको स्वास्थ्य उपचारमा सहयोग पुर्याउन सामाजिक विमा कोष स्थापना गर्ने ।
२. सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम, निवृत्तीभरण योजनाजस्ता राज्यकोषबाट सुविधा पाउने सेवा निवृत्त साथै बहालवाला निजामती कर्मचारी, प्रहरी, नेपाली सेना र शिक्षकबाहेक तोकिएको

वर्ग वा समुदायका व्यक्तिहरूलाई अस्पतालमा भर्ना भई उपचार गराउँदा राहतस्वरूप आर्थिक सहायता प्रदान गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. कानुनी व्यवस्था गरी सामाजिक बिमा कोष सञ्चालन गरिनेछ । (१)
२. सामाजिक बिमाअन्तर्गत स्वास्थ्योपचारबापत प्रदान गरिने आर्थिक सहायतासम्बन्धी निर्देशिका तयार गरिनेछ । (१)
३. सामाजिक कोषबाट तोकिएका वर्ग वा समुदायका व्यक्तिहरूले अस्पतालमा भर्ना भई स्वास्थ्योपचार गराएमा सामाजिक बिमा कोषबाट आर्थिक सहायता उपलब्ध गराइनेछ । (२)

४. अपेक्षित उपलब्धि

कानुनी व्यवस्थासहितको सामाजिक बिमा कोष स्थापना गरिएको हुने र सामाजिक बिमा कोषबाट तोकिएका वर्ग वा समुदायका व्यक्तिहरूले स्वास्थ्योपचार लागि आर्थिक सहायता पाएको हुनेछ ।

४.४.१३ सामुदायिक तथा गैरसरकारी संस्थाहरू

१. पृष्ठभूमि

नेपालको आर्थिक तथा सामाजिक विकासमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूसमेत महत्त्वपूर्ण साभेदारको रूपमा रहेका छन् । नेपालको संविधानले यस किसिमका सङ्घसंस्थाको लगानी र भूमिकालाई राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा संलग्न गराउने विषय प्रष्ट पारेको छ । आ.व. २०७१ आषाढसम्ममा ३९,७६३ राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू र २११ अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था समाज कल्याण परिषद्मा दर्ता भएका छन् । गैरसरकारी संस्थाहरूलाई सरकारको विकास प्रयासमा सहयोगीको रूपमा योगदान गर्नसक्ने वातावरण निर्माण गर्ने र उनीहरूबाट पारदर्शी र उत्तरदायी सेवा प्रवाह गराउनेतर्फ जोड दिन आवश्यक छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको सञ्चालन एवम् सहजीकरणमा एकद्वार प्रणाली अपनाउनु, नेपालमा कार्यालय नभएका गैरसरकारी संस्थाको सहजीकरण गर्नु, संस्थाहरूको सञ्चालन र व्यवस्थापनमा प्रभावकारी नियमन गर्नु, समाज कल्याण परिषद्को संरचनागत एवम् व्यवस्थापकीय क्षमता अभिवृद्धि गर्नु र गैरसरकारी संस्थाहरूलाई पारदर्शी र जवाफदेही बनाई राष्ट्रिय प्राथमिकताका क्षेत्रमा परिचालन गर्नु यस क्षेत्रको चुनौती हुन ।

अवसर

गैरसरकारी संस्थाहरू संस्थागत पुँजी आर्जन गरी स्वनिर्भरतातर्फ उन्मुख हुँदै जानु, विकास सहायता नीति, २०७१ बाट यिनीहरूको भूमिका सुनिश्चित गरिनु, समाज कल्याण परिषद्बाट परियोजना सम्झौतासम्बन्धी निर्देशिका, २०७१, गैरसरकारी संस्थाहरूको परियोजना सहजीकरण

कार्यविधि, २०७०, सामाजिक सङ्घसंस्थाको अनुगमन, सुपरिवेक्षण एवम् मूल्याङ्कन निर्देशिका, २०७१ को कार्यान्वयन हुनु, आर्थिक जीवनमा गैरसरकारी संस्थाहरूको भूमिका एवम् लगानीमा उल्लेखनीय विस्तार हुनु, गैरसरकारी क्षेत्रको क्रियाकलापको वृद्धिसँगै सामाजिक एवम् आर्थिक विकासको कार्यमा विस्तार हुनु, सरकारीस्तरबाट सामाजिक एवम् आर्थिक क्रियाकलापमा लगानी गर्न नसक्ने क्षेत्रमा गैरसरकारी संस्थाहरूलाई विकास साभेदारको रूपमा परिचालन गर्ने सम्भावना रहनुजस्ता कुरा यस क्षेत्रका अवसर हुन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको सुदृढ, मर्यादित र पारदर्शी भूमिकामार्फत् देशको आर्थिक, सामाजिक रूपान्तरण ।

३.२ लक्ष्य

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूलाई सरकारको प्रत्यक्ष उपस्थिति नभएको र राष्ट्रिय प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रमा परिचालन गरी जनताको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउने ।

३.३ उद्देश्य

१. राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूलाई राष्ट्रिय प्राथमिकताको क्षेत्रमा परिचालन गर्नु ।
२. राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूलाई पारदर्शी र उत्तरदायी बनाउनु ।

३.४ रणनीति

१. राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको लगानी राष्ट्रिय प्राथमिकताको क्षेत्रतर्फ निर्दिष्ट गरी समाज कल्याणको कार्यमा थप सहयोग पुर्याउने ।
२. स्थानीय गैरसरकारी संस्था तथा सामुदायिक संस्थाहरूको स्थानीय निकायसँगको समन्वय, सहभागिता र सहकार्यलाई उच्च, दिगो र फराकिलो बनाई समाजको आर्थिक तथा सामाजिक विकासमा योगदान पुर्याउने ।
३. गैरसरकारी संस्थाहरूको परिचालन, नियमन, अनुगमन र मूल्याङ्कनलाई प्रभावकारी बनाई अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको सुशासन कायम गर्न सहयोग पुर्याउने ।

३.५ कार्यनीति

१. स्थानीय तहमा उपलब्ध हुने भौतिक, मानवीय तथा प्रविधिजन्य स्रोतको उपयोगलाई प्राथमिकता दिँदै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको स्रोतलाई मानव विकास सूचकाङ्कमा पछाडि परेको क्षेत्र, लक्षित समूह, सीमान्तकृत समुदाय, पिछडिएको क्षेत्र, ग्रामीण विपन्न क्षेत्र तथा समुदायको सशक्तीकरण, जीविकाको प्रवर्द्धन, शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, वातावरण संरक्षण तथा विपद् व्यवस्थापन, विपद्पछिको नवनिर्माण तथा पुनर्निर्माणजस्ता राष्ट्रिय प्राथमिकताका क्षेत्रमा निर्दिष्ट गरिनेछ । (१)

२. राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थालाई विकास सहायता नीति, २०७१ अनुरूप परिचालन गरिनेछ । (१)
३. नेपालमा कार्यालय नभएका अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाबाट सोभै प्राप्त हुने स्रोतका कार्यक्रमसमेत सहजीकरण समितिबाट सिफारिस गर्नुपर्ने प्रावधानलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । (१)
४. अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाले जिल्लामा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्दा स्थानीय तहमा कार्यरत संस्था छनोट गर्नुपर्ने र उपलब्ध नभएमा मात्र नजिकको कार्यरत संस्था छनोट गर्नुपर्ने प्रणालीलाई थप प्रभावकारिताका साथ अवलम्बन गरिनेछ । (२)
५. गैरसरकारी संस्थाका क्रियाकलापहरूमा पारदर्शिता, जवाफदेहिता र उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्न योजना निर्माणदेखि कार्यान्वयनसम्मका सबै चरणहरूमा स्थानीय सरोकारवाला तथा स्थानीय निकायको सहभागिता, सहकार्य र समन्वयलाई सुनिश्चित गरिनेछ । (२)
६. अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले नेपालमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट निर्दिष्ट गरिएको वाणिज्य बैंकमा खाता सञ्चालन गर्नुपर्ने व्यवस्था प्रभावकारी रूपमा लागू गरिनेछ । (२)
७. राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाको खर्चको मापदण्ड निर्देशिका बनाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । (३)
८. द्विपक्षीय, बहुपक्षीय र अन्तरसरकारीस्तरमा सम्झौता भई नेपालका लागि छुट्याइएको कोष अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले अन्य देशको लागि उपयोग गर्न नपाइने व्यवस्था गरिनेछ । (३)
९. अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूलाई एकद्वार प्रणालीबाट परिचालन गर्न आवश्यक व्यवस्था मिलाइनेछ । (३)
१०. मन्त्रालय र समाज कल्याण परिषद्मा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूसम्बन्धी विद्युतीय सूचना प्रणाली तयार गरिनेछ । (३)
११. गैरसरकारी संस्थाले सञ्चालन गरेको कार्यक्रमको सम्बन्धमा सार्वजनिक लेखापरीक्षण तथा सुनुवाइको व्यवस्था अनिवार्य रूपमा गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । (३)
१२. गैरसरकारी संस्थाहरूको कार्यमा थप पारदर्शिता, जवाफदेहिता र उत्तरदायित्व कायम गर्न आचारसंहिता निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । (३)
१३. राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाबाट सञ्चालित कार्यक्रमहरूको अभिलेखाङ्कन, समन्वय, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन सम्बन्धित विषयगत मन्त्रालयबाट गरिनेछ । (३)
१४. गैरसरकारी संस्थाहरूलाई कार्यप्रकृति र कार्यक्षेत्रको आधारमा वर्गीकरण गरी नियमन कार्य एकद्वार प्रणालीबाट गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू पारदर्शी र उत्तरदायी भई राष्ट्रिय प्राथमिकताको क्षेत्रमा परिचालन भएको हुने, नयाँ समाज कल्याण ऐन कार्यान्वयनमा आएको हुने र गैरसरकारी संस्थाको अधिकतम साधन स्रोत आर्थिक तथा सामाजिक पुँजी निर्माणमा प्रयोग भएको हुनेछ।

४.५ युवा, खेलकुद र स्वयम्सेवक सेवा

४.५.१ युवा

१. पृष्ठभूमि

राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक रूपान्तरणमा युवावर्गको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको हुन्छ। साहस, सिर्जनशीलता, सिकने क्षमता एवम् उच्च आत्मविश्वासका कारण यो वर्गलाई राष्ट्र निर्माणको प्रमुख स्रोतसमेत मानिएको छ। नेपालमा १६ देखि ४० वर्ष उमेर समूहको जनसङ्ख्या कुल जनसङ्ख्याको ४०.३ प्रतिशत रहेको छ। शिक्षित, सीपयुक्त, अनुशासित र उद्यमशील युवाशक्ति विकास गरी यो जनसाङ्ख्यिक प्रवृत्तिलाई पुँजीकृत गर्दै राष्ट्र निर्माणमा लगाउन सकिएमा युवाहरूले देशको सामाजिक एवम् आर्थिक विकासमा नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछन्। यसलाई मध्यनजर गरी राष्ट्रिय युवा नीति, २०७२ एवम् राष्ट्रिय युवा परिषद्को गठन गरिएको छ। राष्ट्रिय युवा नीति, २०७२ को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्दै युवाशक्ति विकासका लागि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवहरूबाट सिकेका पाठहरूलाई समेत मनन गर्दै युवाहरूलाई देशको सामाजिक आर्थिक रूपान्तरणमा मूलप्रवाहीकरण गर्नुपर्ने भएको छ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

स्वदेशमा मध्यम र उच्च शिक्षा प्राप्त युवा विदेश पलायन हुने प्रवृत्ति तीव्र रहनु, सामाजिक र आर्थिक सेवाहरूमा युवाहरूको पहुँच न्यून हुनु, व्यावहारिक र व्यावसायिक शिक्षा सर्वसुलभ रूपमा उपलब्ध गराउन नसक्नु, युवाको क्षमता अभिवृद्धिसम्बन्धी तालिम सञ्चालन गर्नका लागि तालिम प्रदायक निकायहरूबीच समन्वयको अभाव रहनुजस्ता अवस्थाहरू यस क्षेत्रको मुख्य समस्या तथा चुनौतीका रूपमा रहेका छन्।

अवसर

वृद्धो युवा जनसङ्ख्यालाई सीप र उद्यमशीलतायुक्त बनाई जनसाङ्ख्यिक लाभांश हासिल गर्ने पर्याप्त सम्भावना रहनु, लोकतन्त्रको पुनर्स्थापनापछिका सरकारहरूमा युवाहरूलाई राष्ट्र निर्माणमा मूलप्रवाहीकरण गर्ने राजनीतिक सोच र इच्छाशक्ति देखिनु, युवाहरूमा आफ्नो शक्ति र भूमिकाप्रति जागरूकता आउनु, युवा लक्षित कार्यक्रमहरूलाई विस्तार गर्दै लैजानका लागि आधारशिला तयार हुनु, राष्ट्रिय विकासमा युवा सहभागिता अभिवृद्धि गर्दै उनीहरूका अधिकारहरूको उपयोग गर्ने वातावरण सिर्जना गर्ने संवैधानिक प्रतिबद्धता आदि यस क्षेत्रका अवसर हुन्।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

विकासमा युवा सहभागिताबाट समृद्ध राष्ट्र निर्माण ।

३.२ लक्ष्य

युवाहरूलाई राष्ट्रको सर्वाङ्गीण विकासमा मूलप्रवाहीकरण गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. युवाको दक्षता, उद्यमशीलता र अन्वेषणात्मक क्षमताको विकास गर्दै आर्थिक-सामाजिक विकासमा युवा सहभागिता अभिवृद्धि गर्नु ।
२. युवालाई सर्वाङ्गीण राष्ट्र निर्माणको संवाहक बनाउनु ।

३.४ रणनीति

१. युवालाई प्राविधिक शिक्षा तथा सीपमूलक तालिममार्फत् दक्ष, उद्यमशील र आत्मनिर्भर बनाउने ।
२. राज्यको सबै तहको नीति तथा निर्णय प्रक्रियामा युवा सहभागिता बढाउने ।
३. युवालाई विपद् व्यवस्थापन, सामाजिक विकास, वातावरण संरक्षण, खेलकुदलगायतका क्षेत्रमा स्वयंसेवकको रूपमा परिचालन गर्ने ।
४. खेलकुद, योगाभ्यास र सामाजिक क्रियाकलापमा युवाहरूको संलग्नता बढाउने ।

३.५ कार्यनीति

१. युवाहरूमा प्राविधिक शिक्षा, क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रममार्फत् उद्यमशीलताको प्रवर्द्धन गरिनेछ । (१)
२. राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा उदाहरणीय तथा अन्वेषणात्मक कार्य गरी समाजमा योगदान पुऱ्याएका युवालाई प्रोत्साहन गरिनेछ । (१)
३. स्वदेशमा नै रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गरी युवा बेरोजगारका समस्यालाई क्रमिक रूपमा समाधान गर्दै विभिन्न निकायबाट युवाका लागि सञ्चालन गरिने सीपमूलक तालिम तथा कार्यक्रमहरूलाई एकीकृत तथा क्षेत्रगत रूपमा प्रभावकारी ढङ्गले सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरिनेछ । (१)
४. राष्ट्रिय युवा परिषद्मार्फत् युवासम्बन्धी कार्यक्रमहरू प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गरिनेछ । (१)
५. युवा उपयोगी सूचना स्थानीयस्तरमै उपलब्ध गराउन सबै जिल्लामा सञ्चालित युवा सूचना केन्द्रको स्तरोन्नति गरिनेछ । (१)
६. युवालाई स्वरोजगारमा संलग्न गराउन युवा स्वरोजगार कोषलाई प्रभावकारी रूपमा परिचालन गरिनेछ । (१)

७. वैदेशिक रोजगारबाट फर्केका युवाका लागि स्वरोजगार तथा उद्यमशील बन्न आवश्यक तालिम तथा परामर्श कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (१)
८. परम्परागत पेशालाई प्रवर्द्धन गरी आधुनिकीकरण गर्दै त्यस्ता उत्पादनलाई बजारसम्म सहज पहुँचको व्यवस्था गरी त्यस क्षेत्रमा संलग्न युवालाई प्रोत्साहन र सम्मान गर्ने कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (१)
९. राष्ट्रिय विकासको नेतृत्व र नीति निर्माणको तहमा युवाको पहुँच पुऱ्याउन सम्बन्धित क्षेत्रमा उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्नका लागि नेतृत्व विकास तालिम सञ्चालन गरिनेछ । (२)
१०. समाजमा विद्यमान् गरिबी, अशिक्षा, छुवाछुत, विभेद, लैङ्गिक हिंसा तथा अमानवीय कार्यहरूको अन्त्यका लागि युवा परिचालन गर्न सम्बन्धित क्षेत्रगत निकायहरू, गैरसरकारी संस्थाहरूसँगको सहकार्य तथा समन्वयमा स्वयंसेवा, समाजसेवा लगायतका विशेष कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (२)
११. सबै तहका विकास निर्माणका क्रियाकलापको योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यमा युवाको सहभागिता सुनिश्चित गरिनेछ । (२)
१२. सामाजिक तथा आर्थिक रूपान्तरण, प्रकोप व्यवस्थापन र वातावरणीय समस्या न्यूनीकरण गर्नका लागि अन्य निकायसँगको समन्वयमा युवालाई स्वयंसेवा कार्यमा लाग्न अभिप्रेरित गर्ने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनुका साथै स्काउट सेवा विस्तार गरिनेछ । (३)
१३. सामाजिक क्रियाकलाप संलग्न गराउन शान्ति स्थापना, रक्तदान, सरसफाई, वृक्षारोपण, वातावरण संरक्षणका कार्यक्रमहरूमा युवालाई परिचालन गरिनेछ । (३)
१४. युवामा नैतिकता, चारित्रिक गुण एवम् अनुशासनको विकास गरी राज्य र समाजप्रति दायित्वबोध गराउने तथा श्रमप्रति सम्मान गर्ने संस्कार विकास गर्न मद्दत पुग्ने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (४)
१५. खेलकुद एव योगाभ्यासमा युवाहरूलाई अभिप्रेरित गर्न पूर्वाधार विकासका साथै विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

राष्ट्र निर्माणमा युवाको भूमिका प्रदर्शित भएको हुने, युवामा सकारात्मक सोचको विकास भई स्वयंसेवामा संलग्न भएको हुने, युवाको क्षमता अभिवृद्धि भई स्वरोजगार र उद्यमशील भएको हुने, युवा प्रतिभाहरू सम्मानित भएको हुने र युवा स्वयंसेवकहरू परिचालन गरिएको हुनेछ ।

४.५.२ खेलकुद विकास

१. पृष्ठभूमि

स्वस्थ तथा अनुशासित नागरिक र समाजको सृजना गर्न खेलकुदलाई प्रमुख आधारको रूपमा लिइन्छ । राष्ट्रको प्रतिष्ठा वृद्धि गर्ने र विभिन्न सम्प्रदाय, भाषा तथा संस्कृति एवम् समुदायबीच एकता कायम गरी राष्ट्रिय विकासको अभियानमा एकजुट बनाउन खेलकुदको योगदान महत्त्वपूर्ण रहेको हुन्छ ।

नेपालको खेलकुद क्षेत्रलाई विश्वव्यापी मूल्य र मान्यताअनुसार साङ्गठनिक ढाँचामा समयसापेक्ष सुधार गर्ने तथा सरकारी, गैरसरकारी एवम् निजी क्षेत्रबीच समन्वय, सहकार्य एवम् साभेदारीको वातावरण सिर्जना गरी खेलकुदको विकास र विस्तार गर्दै यसलाई जनजीवनको अभिन्न अङ्ग बनाउने प्रयास गरिएको छ । खेलकुदको माध्यमबाट शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, संवेगात्मक र नैतिकवान मानव संसाधनको विकास गरी अनुशासित र मर्यादित समाज निर्माण गर्दै खेलकुदलाई रोजगारमूलक व्यवसायको रूपमा समेत स्थापित गर्न स्थानीय तहदेखि नै कार्यक्रम सञ्चालन गरी 'सबैको लागि खेलकुद' भन्ने अभियानलाई साकार पार्न खेलकुदसँग सम्बन्धित पूर्वाधार निर्माण, प्रशिक्षण, प्रतियोगिता र प्रोत्साहनका कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्न आवश्यक छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरका खेलकुद गतिविधिहरू सञ्चालन गर्न भौतिक पूर्वाधारहरूको कमी हुनु, खेलकुद सम्बद्ध निकायहरूबीच आपसी सहयोग, समन्वय र सहकार्य नहुनु, खेलकुद गतिविधिमा निजी क्षेत्रलाई परिचालन गर्न नसकिनु, खेलाडी तथा प्रशिक्षकहरूका लागि समयसापेक्ष अन्तर्राष्ट्रियस्तरको प्रशिक्षण तथा अभ्यासको व्यवस्था र स्काउट कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन एवम् विस्तार गर्न नसक्नु खेलकुद तथा स्काउट क्षेत्रका मुख्य चुनौतीहरू हुन् ।

अवसर

शारीरिक व्यायाम तथा खेलकुद गतिविधिहरूको महत्त्वप्रति रूची र जागरूकता बढ्दै जानु, खेलकुद पूर्वाधारको निर्माण, स्तरोन्नति तथा विकास, खेल प्रशिक्षण, खेलकुद प्रतियोगिताहरू र खेलाडी प्रोत्साहनका कार्यक्रम सञ्चालन हुनु, खेलकुदलाई राष्ट्रिय एकता सुदृढ गर्ने एवम् अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा राष्ट्रिय सम्मान अभिवृद्धि गर्ने माध्यमको रूपमा विकास गर्ने संवैधानिक प्रतिबद्धता आदिलाई यस क्षेत्रको अवसरको रूपमा लिइएको छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

खेलकुदका माध्यमबाट राष्ट्रिय एकताको सुदृढीकरण एवम् अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा राष्ट्रिय सम्मान अभिवृद्धि ।

३.२ लक्ष्य

खेलकुद क्षेत्रको विकास गरी स्वस्थ, अनुशासित, सृजनात्मक र क्रियाशील नागरिक निर्माण गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. खेल पूर्वाधारको विकास तथा विस्तार गर्नु ।
२. खेलाडी तथा खेलकुद प्रतियोगितालाई गुणात्मक बनाउनु ।
३. स्काउटको सुदृढीकरण तथा विस्तार गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. निजी क्षेत्रको संलग्नतासमेत बढाई खेलकुदको विकासका लागि भौतिक पूर्वाधार निर्माण, विकास र विस्तार गर्ने ।
२. समयसापेक्ष अन्तर्राष्ट्रियस्तरको प्रशिक्षण प्रदान गर्दै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय खेलकुद प्रतियोगिताको आयोजना तथा यस्ता प्रतियोगितामा हुने सहभागितामा गुणात्मक वृद्धि गर्ने ।
३. स्काउटिङका क्रियाकलापहरूलाई प्रभावकारी रूपमा विस्तार तथा सुदृढीकरण गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. खेलकुदका स्थानीय तथा राष्ट्रियस्तरका भौतिक संरचना तथा पूर्वाधारहरूलाई अन्तर्राष्ट्रियस्तरको मापदण्डबमोजिम सुधार गरिनेछ । (१)
२. प्रत्येक प्रदेशमा सुविधासम्पन्न र गुणस्तरीय पूर्वाधारसहितको खेलग्राम निर्माण गरिनेछ । (१)
३. विद्यालय र महाविद्यालयहरूमा खेलकुदको पूर्वाधार निर्माण कार्यलाई प्रोत्साहन गरिनेछ । (१)
४. अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रियस्तरको रङ्गशाला सार्वजनिक-निजी साझेदारीमार्फत निर्माण गरिनेछ । (१)
५. सङ्घीय, प्रादेशिक तथा स्थानीयस्तरमा सम्भाव्यताका आधारमा खेल प्रतिष्ठान र प्रशिक्षण केन्द्रको स्थापना गरिनेछ । (१)
६. प्रतिभाशाली खेलाडीहरूको खोजी गरी तिनीहरूको लागि नियमित रूपमा स्वदेशी तथा वैदेशिक प्रशिक्षणको व्यवस्था गरिनेछ । (२)
७. राष्ट्रको आर्थिक र सामाजिक विकासमा सहयोग पुर्याउने किसिमका विभिन्न परम्परागत, साहसिक, पर्यटकीय र मनोरञ्जनात्मक खेलकुद प्रतियोगिताहरू आयोजना गरिनेछ । (२)
८. विशेष तथा पारा खेलकुदहरूको विकास र विस्तारमा जोड दिइनुका साथै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित खेलकुद प्रतियोगिताको सञ्चालन तथा उनीहरूको सहभागिताका लागि प्रोत्साहन गरिनेछ । (२)
९. खेल क्षेत्रको विकास र विस्तारमा योगदान पुर्याउने तथा उत्कृष्ट खेल कौशल प्रदर्शन गर्ने व्यक्तिलाई प्रोत्साहन गरिनुका साथै खेलकर्मीहरूको सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (२)
१०. खेलकुदको विकास र विस्तारका लागि सरकारी, गैरसरकारी तथा निजी क्षेत्रका संस्थाहरूसँग एकीकृत रूपमा, समन्वय र सहकार्य गर्दै खेलकुदको संस्थागत संरचनामा समयसापेक्ष सुधार गरिनेछ । (२)
११. सबै जिल्लाका विद्यालयहरूमा स्काउटको कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (३)
१२. स्वयंसेवा र समाजसेवाका कार्यमा स्काउटरहरूलाई परिचालन गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

सबै प्रदेशमा कम्तीमा एउटा रङ्गशालाको निर्माण तथा स्तरोन्नति भएको हुने, क्रिकेट मैदान ११ र जिल्लास्तरीय कभर्डहल २४ निर्माण भएका हुने, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय खेलकुद प्रतियोगिताहरूको सञ्चालन तथा सोमा सहभागिता वृद्धि भएको हुने, प्रशिक्षण प्राप्त गर्ने खेलाडीहरू १५,००० पुगेको हुने, ३०० जना खेलाडी पुरस्कृत भएको हुने, स्काउटरको सङ्ख्यामा ३०,००० ले वृद्धि भएको हुने र १५,००० स्काउट स्वयंसेवक परिचालन भएको हुनेछ ।

४.५.३ स्वयम्सेवक सेवा

१. पृष्ठभूमि

स्वयम्सेवक सेवा एउटा व्यावसायिक एवम् सङ्गठित क्षेत्रको रूपमा विकास हुँदै आएको र देश विकासको राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्तमा योगदान पुऱ्याउनेतर्फ मुखरित हुँदै गएको देखिन्छ । वर्तमान अवस्थामा स्वयम्सेवी क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न सरकारी निकायहरू, गैरसरकारी सङ्घ/संस्था, नागरिक समाज तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ/संस्थाहरू क्रियाशील रहेका छन् । यस्ता निकाय एवम् सङ्घ/संस्थाहरूले स्वयम्सेवी क्रियाकलापको सञ्चालन र स्वयम्सेवक परिचालन गर्नेजस्ता कार्यहरूबाट स्वास्थ्य, शिक्षा, विपद् व्यवस्थापन, सार्वजनिक सेवा प्रवाह, आकस्मिक कार्यमा सहयोग, जनचेतना अभिवृद्धि, निसहायहरूको उत्थान/हेरचाह र स्वयम्सेवी भावनाको प्रवर्द्धन गर्नेजस्ता कार्यहरूमा योगदान पुऱ्याइरहेका छन् ।

राष्ट्रिय विकास स्वयम्सेवक सेवाबाट स्वयम्सेवाको प्रवर्द्धन र स्वयम्सेवकहरूको परिचालन गर्ने क्रममा २०५६ सालदेखि हालसम्म विभिन्न विषयक्षेत्रको योग्यता हासिल गरेका ११ हजारभन्दा बढी व्यक्तिहरूले स्वयम्सेवक भई योगदान पुऱ्याएका छन् । बितेको डेढ दशकभन्दा बढीको अवधिमा सामाजिक परिचालन, आयआर्जन प्रवर्द्धन, स-साना पूर्वाधार निर्माण, जनचेतना अभिवृद्धि, साक्षरता अभिवृद्धि, स्थानीय प्रविधि प्रवर्द्धन, शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि तथा पशुपालन, सार्वजनिक सेवा प्रवाहजस्ता क्षेत्रहरूमा स्वयम्सेवकहरू परिचालन भएका छन् । यस्ता स्वयम्सेवकहरूलाई स्वास्थ्य सेवा, कृषि विकास सेवा, पशु सेवा र इन्जिनियरिङ क्षेत्रबाट छनोट गरिएको र यिनीहरू मुलुकका विभिन्न सार्वजनिक सेवा केन्द्रहरूमा कार्यरत रहेका छन् । साथै, स्वयम्सेवी प्रकृतिका राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ-संस्थाहरूबीचको भाइचाराभा अभिवृद्धि, स्वयम्सेवी भावनाको प्रवर्द्धन एवम् स्वयम्सेवी निकाय र सङ्घ/संस्थाहरूबीचको सञ्जालीकरणमा अभिवृद्धि भएको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

स्वयम्सेवाको महत्त्वलाई समाज र स्थानीयस्तरमा स्थापना गरी यसलाई अभियानकै रूपमा अगाडि बढाउनु र स्वयम्सेवकहरूको माग-आपूर्ति व्यवस्थापन गर्नु यस क्षेत्रका चुनौतीका रूपमा रहेका छन् ।

अवसर

स्वयम्सेवकहरूले सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका र अभै दुर्गम क्षेत्रका सार्वजनिक सेवा केन्द्रहरूमा आवश्यक जनशक्तिको कमी पूरा गर्ने, नागरिकको गुणस्तरीय, छिटो/छरितो एवम् पर्याप्त सेवा प्राप्तिको आकाङ्क्षा बढिरहेको, २०७२ साल वैशाख १२ पछिको भूकम्पीय विपद्, बाढी, पहिरो, महामारीजस्ता प्राकृतिक प्रकोपका अवस्थाहरूमा स्वयंसेवी क्रियाकलापको आवश्यकता, भूमिका एवम् योगदान मनन गरिएकोले स्वयंसेवाको सान्दर्भिकता अभू पुष्टि भएको र स्वयंसेवी क्रियाकलापहरूलाई अगाडि बढाउने अवसर रहेको छ । स्वयंसेवाको दायरालाई राष्ट्रिय एवम् सामाजिक जीवनका अन्य पक्ष/आयामहरूमा विस्तार गरी समुदायस्तरबाटै स्वयंसेवी क्रियाकलापलाई अगाडि बढाउने अवसर पनि रहेको छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

स्वयंसेवक सेवाबाट सभ्य, सहयोगी र अन्तर्निर्भर समाज निर्माण ।

३.२ लक्ष्य

स्वयंसेवी भावनाको प्रवर्द्धन र स्वयंसेवकका रूपमा सेवा गर्न चाहने व्यक्ति तथा संस्थाहरूलाई परिचालन गरी विकासको राष्ट्रिय अभियानमा सहयोग पुऱ्याउने ।

३.३ उद्देश्य

विकासको लागि तत्काल आवश्यक पर्ने जनशक्ति आपूर्ति गर्नुका साथै सबै क्षेत्रमा स्वयंसेवी भावनाको विकास गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. विकास कार्य तथा सार्वजनिक सेवा प्रवाह कमी भएको क्षेत्रमा सहजीकरण गर्न युवाहरूलगायत विभिन्न विषय र क्षेत्रका व्यक्तिहरूलाई स्वयंसेवकको रूपमा परिचालन गर्ने ।
२. विपद्को अवस्था तथा अन्य आकस्मिक कार्यमा स्वयंसेवामार्फत् सहयोग पुऱ्याउने ।
३. स्वयंसेवाको क्षेत्रमा गरिएका राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरूको आधारमा स्वयंसेवासम्बन्धी जागरण एवम् प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. स्थानीय मागका आधारमा विकास निर्माण, सेवा प्रवाह तथा विषयगत प्रविधिको क्षेत्रमा स्वयंसेवी जनशक्तिहरू परिचालन हुन सक्ने क्षेत्रहरूको पहिचान र कार्यान्वयन गरिनेछ । (१)
२. सरकारी सेवामा रही विभिन्न क्षेत्रको लामो अनुभव हासिल गरेका अवकाशप्राप्त राष्ट्रसेवकहरूलाई साथै युवाहरूलाई स्वयंसेवामा क्रियाशील तुल्याइनेछ । (१)

३. स्वयम्सेवक सेवालाई फराकिलो र व्यावहारिक बनाउन नीतिगत खाका तयार गरी विकासका आयामहरूमा योगदान पुऱ्याउनसक्ने व्यक्तिहरूलाई स्वयम्सेवकको रूपमा परिचालन गरिनेछ । (१)
४. विपद्को अवस्था तथा अन्य आकस्मिक कार्यमा आवश्यक पर्ने स्वयम्सेवकहरू परिचालन गरिनेछ । (२)
५. विभिन्न शैक्षिक, प्राविधिक तथा प्राज्ञिक संस्थाहरूमा अध्ययनरत युवाहरूलाई अध्ययनकै अङ्गको रूपमा स्वयम्सेवामा संलग्न गराइनेछ । (२)
६. स्वयम्सेवालाई सामाजिक संस्कृतिको रूपमा विकास गर्न विद्यालय तहको पाठ्यक्रममा समावेश गरिनेछ । (३)
७. स्वयम्सेवक परिचालन गर्ने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूसँग सञ्जाल विस्तार गरी स्वयम्सेवा प्रवर्द्धन कार्यलाई विस्तार गरिनेछ । (३)
८. राष्ट्रिय विकास स्वयम्सेवक सेवालाई स्वयम्सेवक परिचालन गर्ने सङ्घ/संस्थाहरूको समन्वय निकाय तथा स्रोत केन्द्रको रूपमा विकास गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

परिचालन गरिने स्वयम्सेवकको कार्यक्षेत्र र सङ्ख्यामा वृद्धि भएको हुने, थप नागरिकहरूको सार्वजनिक सेवामा पहुँच वृद्धि भएको हुने, स्वयम्सेवक परिचालनको दायरा विस्तार हुन गई स्थानीयस्तरसम्म पुगेको हुने र स्वयम्सेवी क्रियाकलापहरूको माध्यमबाट सभ्य समाज प्रवर्द्धन भएको हुनेछ ।

पूर्वाधार क्षेत्र विकास नीतिहरू

५.१ ऊर्जा

५.१.१ जलविद्युत्

१. पृष्ठभूमि

नेपालको लागि जलविद्युत् नै ऊर्जाको महत्वपूर्ण एवम् भरपर्दो स्रोत हो । नेपालको संविधानले जनसहभागितामा आधारित स्वदेशी लगानीलाई प्राथमिकता दिँदै जलस्रोतको बहुउपयोगी विकास गर्ने नीतिगत व्यवस्था गरेको छ । ऊर्जा मुलुकको विकासको मेरुदण्ड भएकोले नेपालका पछिल्ला आवधिक योजनाहरूमा ऊर्जा क्षेत्रले उच्च प्राथमिकता पाउँदै आएको छ । सरकारी, निजी र सामुदायिक लगानीका साथसाथै विदेशी लगानीमार्फत् जलविद्युत् क्षेत्रको विकास तथा प्रवर्द्धन गर्ने प्रयास भइरहेको छ । समसामयिक ऐन, नियम, नीतिहरूको निर्माण तथा तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि संस्थागत व्यवस्थाका बावजुद जलविद्युत् उत्पादनको कुल सम्भावित क्षमताको न्यून मात्रामा मात्र उत्पादन सम्भव हुनसकेको छ । कुल जलविद्युत् जडान क्षमता ८२९ मेगावाट पुगेको छ भने राष्ट्रिय विद्युत् प्रणाली र वैकल्पिक तथा अन्य ऊर्जासमेतमा जनसङ्ख्याको पहुँच ७४ प्रतिशत छ । विद्युत् प्रसारण लाइनको कुल लम्बाइ २,८४८ किलोमिटर छ । २,८९२ गा.वि.स. मा विद्युतीय पूर्वाधार पुगेको छ । अतः ऊर्जामा आत्मनिर्भर हुन जलविद्युत्का साना, मझौला तथा ठूला आयोजनाहरूलाई प्राथमिकताका आधारमा कार्यान्वयनमा लैजान आवश्यक भएको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

मुलुकको आधुनिकीकरण र औद्योगिकीकरणसँगै तीव्र वृद्धि हुन थालेको जलविद्युत्को माग पूरा गर्नु, आयोजनाहरू निर्धारित समय र लागतमा सम्पन्न गर्नु, आयोजना सञ्चालनका लागि विभिन्न सरोकारवाला निकायहरूबीच समन्वय गर्नु, नियामक तथा वितरण निकायको वितरण प्रणाली विस्तार एवम् सुदृढ गर्नु जलविद्युत् उत्पादनमा निजी क्षेत्रको योगदान बढाउनु जलविद्युत् विकासका प्रमुख चुनौतीहरू हुन् ।

अवसर

ऊर्जालाई आर्थिक विकासको मेरुदण्डका रूपमा अङ्गीकार गरी आर्थिक समृद्धिको माध्यमका रूपमा यसको पहिचान हुनु, ऊर्जा क्षेत्र प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रको रूपमा रहनु, लगानीको प्रसस्तै अवसर देखिनु, वैदेशिक लगानीको लागि पर्याप्त सम्भावना देखिनु, निजी क्षेत्र तथा स्थानीय जनताको शेयर लगानीमा वृद्धि भई जनताको स्वामित्व कायम हुनु जलविद्युत् क्षेत्रका अवसरका रूपमा लिन सकिन्छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

जलविद्युत्को तीव्र विकासमार्फत् मुलुकका दिगो विकास र समृद्धि ।

३.२ लक्ष्य

ऊर्जा सुरक्षासहितको जलविद्युत् विकासबाट विद्युत्मा आत्मनिर्भरता हासिल गरी आर्थिक तथा सामाजिक समुन्नतिमा योगदान पुऱ्याउने ।

३.३ उद्देश्य

जलविद्युत् सेवाको विस्तार गरी सबै घरपरिवार र क्षेत्रको सहज पहुँच सुनिश्चित गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. जलविद्युत्मा लगानी बढाई विद्युत् उत्पादनमा वृद्धि गर्ने ।
२. विद्युत्को प्रसारण व्यवस्थालाई थप सुदृढ तथा विस्तार गर्ने ।
३. वितरण प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाई विद्युत्को पहुँच सर्वसुलभ बनाउने ।
४. विद्युत् उत्पादन समिश्रणको माध्यमबाट उर्जा सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्ने ।

५. कार्यनीति

१. जलाशययुक्त जलविद्युत् उत्पादनलाई प्राथमिकतामा राखी कार्यक्रम/आयोजना सञ्चालन गरिनेछ । (१)
२. निर्माणाधीन अवस्थामा रहेका विद्युत् उत्पादन, प्रसारण तथा वितरण आयोजनाहरूलाई समयमा नै सम्पन्न गरिनेछ । (१)
३. मझौला तथा ठूला जलविद्युत् परियोजनाहरूमा समेत स्थानीय समुदायहरूलाई शेयर लगानी गर्ने अवसर उपलब्ध गराउने व्यवस्थालाई सुदृढ गरिनेछ । (१)
४. निजी लगानी बढाउन विद्युत् खरिददर पुनरावलोकनका साथै पिकिङ्ग तथा जलाशययुक्त आयोजनाहरूका लागि समेत विद्युत् खरिददर निर्धारण गरिनेछ । (१)
५. नेपालको जलविद्युत् उत्पादन क्षमता यकिन गर्ने अध्ययन कार्य सम्पन्न गरिनेछ । (१)
६. निजी क्षेत्रलाई सहजीकरण गर्न र सरकारी सेवा छिटो छरितो रूपमा उपलब्ध गराउन आवश्यक संयन्त्र निर्माण गरिनेछ । (१)
७. निर्माण प्रक्रियामा रहेका आयोजनाहरूको निर्माण कार्यमा तीव्रता दिइनेछ । (१)
८. पञ्चेश्वर तथा सप्तकोशीलगायतका ठूला जलविद्युत् आयोजनाहरूको विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन तयार गरिनेछ । (१)
९. अन्तरदेशीय प्रसारण लाइनहरूको अध्ययन र सर्वेक्षण गरी निर्माण कार्य सम्पन्न गरिनेछ । (२)
१०. सार्वजनिक-निजी साझेदारीका माध्यमबाट प्रसारण लाइन निर्माणमा निजी क्षेत्रलाई आकर्षित गर्न आवश्यक कार्यविधि तयार गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । (२)

११. जलविद्युत्को उत्पादनलाई विद्युत् वितरणसँग जोड्न आन्तरिक प्रसारण लाइनको निर्माणलाई तीव्रता दिइनेछ । (२)
१२. ग्रामीण विद्युतीकरणलाई विस्तार गरी आर्थिक क्रियाकलापसँग आबद्ध गरिनेछ । (३)
१३. विद्युतीय ऊर्जा उपयोगको परीक्षण, विद्युतीय उपयोगसम्बन्धी जनचेतना, ऊर्जा दक्षताको मापदण्ड निर्धारणजस्ता कार्य गरी उपयोग प्रणालीमा ऊर्जा दक्षता प्रवर्द्धन गरिनेछ । (४)
१४. विद्युत् चुहावट नियन्त्रण गर्न आवश्यक कानुनी व्यवस्था तथा प्राविधिक एवम् प्रशासनिक उपायहरू अवलम्बन गरिनेछ । (४)
१५. विद्युत् चुहावट तथा विद्युत्बाट हुने दुर्घटनालाई कम गर्न सहरी क्षेत्रमा भूमिगत वितरण लाइनको निर्माण कार्य अगाडि बढाइनेछ । (४)
१६. जलविद्युत् आयोजना विकास गर्दा अनिवार्य रूपमा जलवायु परिवर्तनबाट पर्ने असरलाई ध्यान दिइनेछ । (४)
१७. स्मार्ट मिटर तथा स्मार्ट ग्रीडको अवधारणालाई क्रमिक रूपमा लागू गर्दै लगिनेछ । (४)
१८. विद्युत् उत्पादन कम्पनी तथा राष्ट्रिय विद्युत् व्यापार कम्पनीको स्थापना गरी कार्य अगाडि बढाइनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

जलविद्युत् क्षमता २,२७९ मेगावाट पुगेको हुने, २,१५० मेगावाट क्षमताका विद्युत् आयोजना निर्माण कार्य सुरु भएको हुने, ४०० कि.मि. नयाँ प्रसारण लाइन निर्माण भएको हुने, विद्युत् चुहावट २१ प्रतिशतमा सीमित भएको हुने, राष्ट्रिय विद्युत्प्रणालीबाट विद्युत् सेवा प्राप्त गर्ने जनसङ्ख्याको अनुपात ७० प्रतिशत पुगेको हुने, ३,००० गाउँ विकास समितिमा विद्युत् सेवाको पहुँच पुगेको हुने, १,५०० कि.मि. ३३ के.भि. प्रसारण लाइन र ४,५०० कि.मि. ११ के.भि. प्रसारण लाइन विस्तार गरिएको हुने, राष्ट्रिय प्रसारण लाइनबाट विद्युत् सेवा पुग्ने थप घरधुरी सङ्ख्या ७ लाख ५० हजार पुगेको हुने र प्रतिव्यक्ति विद्युत् खपत १६० कि.वा. घण्टा पुगेको हुनेछ ।

५.१.२ वैकल्पिक ऊर्जा

१. पृष्ठभूमि

दिगो विकासका लक्ष्य, सबैका लागि दिगो ऊर्जाको अवधारणा, जलवायु परिवर्तनका असर न्यूनीकरण गर्न, लैङ्गिक समानतालगायतका अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू कार्यान्वयन गर्न र हरित अर्थतन्त्रलाई प्रवर्द्धन गर्दै ऊर्जा सुरक्षाको सुनिश्चितता, ऊर्जाको पहुँच र वातावरणीय सन्तुलन स्थापित गर्न अन्य नवीकरणीय तथा वैकल्पिक ऊर्जा क्षेत्रको तीव्र विकास हुन आवश्यक छ । नेपालको संविधानले नवीकरणीय ऊर्जाको विकास गरी आधारभूत आवश्यकता परिपूर्तिका लागि सुपथ र सुलभ रूपमा भरपर्दो ऊर्जाको आपूर्ति गर्ने नीति अङ्गीकार गरेको छ । राष्ट्रिय विद्युत् प्रसारण लाइन पुर्‍याउन कठिन भएका र छरिएर रहेका ग्रामीण बस्तीहरूमा सेवा पुर्‍याउन, सहरी क्षेत्रमा बढ्दो ऊर्जा सङ्कटलाई न्यूनीकरण गर्न सहयोग पुर्‍याउन र परम्परागत एवम् आयातित ऊर्जामाथिको निर्भरतालाई

कम गर्न तथा अन्य नवीकरणीय तथा वैकल्पिक ऊर्जाको विकास र प्रवर्द्धन गरी यस क्षेत्रलाई विकासको मूलप्रवाहमा ल्याउन जरुरी छ । हालसम्म यसअन्तर्गत बायोग्यास प्लान्टको जडान सङ्ख्या २ लाख ६६ हजार, लाभान्वित जनसङ्ख्या २८ प्रतिशत, सौर्य ऊर्जा प्रणाली विद्युत् जडान सङ्ख्या ६ लाख ८५ हजार र लघु तथा साना जलविद्युत्बाट उत्पादित क्षमता ३४ मेगावाट पुगेको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

वैकल्पिक ऊर्जाको माग र आपूर्तिबीच सन्तुलन कायम राख्नु, लक्षित समूह पहिचान गर्नु, जनताको कमजोर आर्थिक स्थितिका कारण अत्यधिक अनुदान माग हुनु, प्रविधि हस्तान्तरण र राष्ट्रिय प्रसारण लाइन पुगेपछि नवीकरणीय ऊर्जाका कार्यक्रमलाई टिकाइराख्नु, उपभोक्तालाई सहज रूपमा वित्तको व्यवस्था गर्नु तथा दिगो विकासको लागि दीर्घकालीन योजना बनाई कार्यान्वयन गर्नु वैकल्पिक ऊर्जा क्षेत्रका चुनौतीहरू हुन् ।

अवसर

न्यून आय भएका जनसमुदायमा नवीकरणीय ऊर्जाको पहुँचमा वृद्धि हुनु, यस क्षेत्रमा विभिन्न विकास साझेदारहरूको सहभागिता बढ्दै जानु, नवीकरणीय ऊर्जा प्रविधिको प्रवर्द्धनमा वित्तीय संस्था तथा निजी क्षेत्रहरूको सहभागिता बढ्दै जानु, नवीकरणीय ऊर्जा प्रविधिहरूलाई स्वच्छ विकास संयन्त्रको रूपमा विकास गर्न सम्भाव्यता अध्ययन गरी सम्भाव्य भएका प्रविधिहरूलाई क्रमशः कार्वन परियोजना तथा कार्यक्रमको रूपमा विकास गर्दै लानसकिने अवस्था रहनुलगायतका अवसरहरू विद्यमान छन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

नवीकरणीय तथा वैकल्पिक ऊर्जाको प्रयोगबाट दिगो आर्थिक विकास ।

३.२ लक्ष्य

स्वच्छ र नवीकरणीय ऊर्जाको माध्यमबाट परम्परागत र पेट्रोलियम ऊर्जामाथिको निर्भरतालाई कम गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. स्वच्छ र नवीकरणीय ऊर्जाको उत्पादन बढाई आधुनिक ऊर्जाको पहुँच बढाउनु ।
२. राष्ट्रिय विद्युत् प्रसारण लाइन नपुगेको तथा पुर्‍याउन लागत प्रभावकारी नभएका क्षेत्रहरूमा वैकल्पिक विद्युत् सेवाको पहुँच बढाउनु ।

३.४ रणनीति

१. नवीकरणीय ऊर्जाको विस्तार गरी उर्जा आपूर्ति प्रणालीको उल्लेख्य अंशको रूपमा यसलाई विकास गर्ने ।
२. पहुँच नपुगेका क्षेत्र, वर्ग र समूहसम्म नवीकरणीय ऊर्जा र यसको प्रविधिको पहुँच बढाउने ।

३.५ कार्यनीति

१. दाउराको प्रयोगलाई कम गर्दै लैजान बायोग्यास तथा सुधारिएको चुलो, ग्यासीफायर, बायोब्रिकेटजस्ता किफायती जैविक ऊर्जा प्रविधिहरूको प्रवर्द्धन एवम् विस्तार गरिनेछ । (१)
२. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको लागि नवीकरणीय ऊर्जा क्षेत्रमा लगानी गर्ने वातावरण सिर्जना गरिनेछ । (१)
३. ऊर्जा सङ्कट न्यूनीकरण गर्न सहरी क्षेत्रका निजी तथा सार्वजनिक भवनहरूमा सौर्य ऊर्जाबाट विद्युत् आपूर्ति गरिनेछ । (१)
४. पेट्रोलियम पदार्थको आंशिक विकल्पका रूपमा देशभित्रै जैविक इन्धन (बायो-फ्युल) को उत्पादन गर्न आवश्यक नीति तर्जुमा गरिनेछ । (१)
५. सम्भाव्य ठाउँमा वायु तथा सौर्य ऊर्जाबाट विद्युत् उत्पादन तथा तराईमा सिँचाईका लागि पानी तान्न वायु तथा सौर्य पम्पको विकास र विस्तार गरिनेछ । (१)
६. लघु तथा साना जलविद्युत्, सौर्य ऊर्जा, जैविक ऊर्जा तथा वायु ऊर्जाजस्ता वैकल्पिक ऊर्जाको प्रवर्द्धन, विकास एवम् विस्तार गरिनेछ । (२)
७. विभिन्न क्षेत्रबाट उत्पादन हुने फोहोरको समुचित व्यवस्थापनबाट ऊर्जा उत्पादन गर्नका लागि आवश्यक प्रविधि र प्रणालीहरूको प्रवर्द्धन र विस्तार गरिनेछ । (२)
८. सौर्य प्यानल तथा अन्य नवीकरणीय ऊर्जाका उपकरण आयात गर्दा गुणस्तर मापन गर्ने पद्धतिलाई थप सुदृढ गरिनेछ । (२)
९. राष्ट्रिय विद्युत् प्रसारण लाइन पुगेका क्षेत्रहरूमा लघु तथा साना जलविद्युत्, सौर्य ऊर्जालगायतका नवीकरणीय ऊर्जाबाट उत्पादित विद्युत्लाई राष्ट्रिय विद्युत् प्रसारण लाइनमा जोड्ने व्यवस्था गरिनेछ । (२)
१०. नवीकरणीय ऊर्जाको दिगो तथा समुचित विकासका लागि केन्द्रीय नवीकरणीय ऊर्जा कोषमार्फत् मात्र अनुदान र ऋण परिचालनको व्यवस्था गरिनेछ । (२)
११. गरिब तथा विपन्न वर्गसम्म नवीकरणीय ऊर्जा प्रविधिको सुलभ र सरल पहुँच पुर्‍याउन प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (२)
१२. प्रादेशिक एवम् स्थानीय निकायहरूको नवीकरणीय ऊर्जासम्बन्धी योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, प्रवर्द्धन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसम्बन्धी क्रियाकलापहरूमा क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ । (२)

४. अपेक्षित उपलब्धि

लघु जलविद्युत्बाट ११ मेगावाट, साना तथा घरायसी सौर्य विद्युत् प्रणालीबाट १६ मेगावाट, वायु ऊर्जाबाट १ मेगावाट विद्युत् उत्पादन भई थप करिब ९ प्रतिशत जनतालाई विद्युत् सेवा पुगेको हुने, १,१३,००० ओटा घरायसी बायोग्यास प्लान्ट एवम् १० लाख ६५ हजार सुधारिएको चुलो जडान भएको हुने, नवीकरणीय ऊर्जा प्रविधि प्रयोग गर्ने लघु, साना तथा मध्यम उद्योग स्थापनामार्फत् करिब

१८,००० रोजगारी सिर्जना हुने र कार्बन व्यापारमार्फत नियमित आम्दानी प्राप्त गर्न मद्दत पुगेको हुनेछ ।

५.२ भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात

५.२.१ सडक

१. पृष्ठभूमि

मुलुकको आर्थिक-सामाजिक विकासलाई गतिशील पार्न, सर्वसाधारणलाई पुर्‍याइने सेवालाई सहज तथा सरल पार्न र आर्थिक सामाजिक एकीकरण एवम् प्रादेशिक तथा भौगोलिक सन्तुलन कायम गरी सर्वाङ्गीण विकासमा टेवा पुर्‍याउन सडक यातायातको महत्त्वपूर्ण योगदान रहन्छ । यसर्थ, विगतका आवधिक योजनाहरूले सडक यातायातलाई उच्च प्राथमिकतामा राख्दै आएका छन् । नेपालको आर्थिक सामाजिक विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने रणनीतिक महत्त्व भएका सडकहरूलाई विशेष जोड दिइदै आएको छ ।

आ.व. २०७१/७२ को अन्त्यसम्ममा देशका दुई जिल्ला सदरमुकाम (डोल्पा र हुम्ला) बाहेक अन्य ७३ जिल्ला सदरमुकाम सडक सञ्जालसँग जोडिएका छन् भने क्षेत्रीयस्तर र रणनीतिक महत्त्व भएका २७,४९५ कि.मि. सडक सञ्चालनमा रहेका छन् । यसका अतिरिक्त स्थानीयस्तरबाट निर्मित करिब ५३,००० कि.मि. सडकमध्ये करिब ३०,००० कि.मि. यातायातयोग्य भएकोमा करिब १७,००० कि.मि.मात्र बाह्रै महिना सञ्चालनयोग्य रहेको छ । साथै, १,८५४ मोटरयोग्य पुलहरू निर्माण भएका छन् । सडक सञ्जाल नपुगेका दुई जिल्ला सदरमुकाममा सडकको पहुँच पुर्‍याउन तदारुकताका साथ काम भइरहेको छ । हालसम्म ६७ जिल्ला सदरमुकाम (भोजपुर, खोटाङ, मुस्ताङ, बाजुरा, मनाङ, मुगु, हुम्ला, डोल्पाबाहेक) मा कालोपत्रे सडक सञ्जालको पहुँच पुगिसकेको छ । सबै सदरमुकामहरूमा कालोपत्रे सडकको सञ्जाल पुर्‍याउन चौधौँ योजनाले सडक उप-क्षेत्रमा भएका विगतका प्रयासहरूका साथसाथै केही नवीनतम प्रयत्नहरूलाई पनि प्राथमिकता दिनेछ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

कठिन भौगोलिक अवस्थाका कारण खर्चिलो भएको निर्माण कार्यको व्यवस्थापन गर्नु, निर्मित संरचनाहरूको मर्मत सम्भार र सम्पत्ति सुरक्षाका लागि श्रोत-साधनको पर्याप्त व्यवस्था गर्नु, अत्यधिक मागका कारण स्रोत साधनको प्राथमिकीकरण गर्नु, छरिएर रहेका बस्तीहरूमा सडक विस्तार गर्नु, बाह्रै महिना भरपर्दो र सुरक्षित सडक संरचना निर्माण गर्नु, प्राकृतिक प्रकोप एवम् जलवायु परिवर्तनको पक्षलाई समेत ध्यानमा राखी सडक निर्माण गर्नु, विभिन्न निकायबीच समन्वय कायम गरी प्रभावकारिता वृद्धि गर्नु र निजी क्षेत्रको क्षमता, सम्भावना तथा लगानी आकर्षण गर्नु प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेका छन् ।

अवसर

देश विकासको लागि सडक सञ्जालको विकास एवम् सुदृढीकरणको रणनीति तयार हुनु, स्थानीयस्तरबाट सडक विकासको लागि अत्यधिक उत्साह र माग रहनु, सडक उपक्षेत्रलाई राष्ट्रिय विकासको उच्च प्राथमिकतामा राखिनु र विकास साभेदारहरूको उल्लेख्य सहयोग रहनु सडक क्षेत्रका अवसरहरू हुन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

सडक यातायातको विकासमार्फत् आर्थिक सामाजिक एकीकरण, प्रादेशिक सन्तुलन र आर्थिक समृद्धि ।

३.२ लक्ष्य

राष्ट्रिय सडक सञ्जालको विस्तार गरी आर्थिक-सामाजिक विकास, व्यापार विस्तार एवम् विविधीकरण तथा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध सुदृढीकरणमा टेवा पुर्‍याउने ।

३.३ उद्देश्य

१. प्रभावकारी, दिगो, भरपर्दो, सुरक्षित, वातावरणमैत्री र कम खर्चिलो यातायात सेवामार्फत् आर्थिक क्रियाकलाप विस्तार र सेवा प्रवाहको प्रभावकारिता बढाउनु ।
२. सङ्घ र प्रदेशहरूबीच, प्रदेश-प्रदेशबीच, प्रदेश र स्थानीय तहबीच र छिमेकी मुलुकहरूसँगको व्यापारिक सम्बन्ध विस्तार गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. प्रादेशिक पहुँच र आर्थिक वृद्धिलाई योगदान पुग्नेगरी सुरक्षित यातायात पहुँच र सुविधा विस्तार गर्ने ।
२. कृषि, उद्योग, व्यापार, जलविद्युत्, पर्यटन, शिक्षा र स्वास्थ्य सेवामा पहुँच बढाउने गरी यातायात विस्तार गर्ने ।
३. अन्तरदेशीय नाका र यातायात सञ्जाल जोड्ने सडकहरूको विकास, विस्तार र सुदृढीकरण गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. पाँचवर्षे सडक रणनीतिक योजनाअनुसार रणनीतिक सडकहरूको सुदृढीकरण एवम् स्तरोन्नति कार्यलाई प्राथमिकता दिइनेछ । (१)
२. प्रादेशिक राजधानीहरूबीच सडक सञ्जाल विस्तार गरिनेछ । (१)
३. सडक सञ्जालमा आवद्ध भइनसकेका जिल्ला तथा गाउँहरूमा सडक सम्बन्ध विस्तार गरिनेछ । (१)
४. हुलाकी तथा मध्यपहाडी राजमार्गको निर्माणमा तीव्रता दिई भरपर्दो एवम् सहज पहुँचयोग्य बनाइनेछ । (१)
५. काठमाडौँ उपत्यकाभित्रका सडक सुदृढीकरण गरी व्यवस्थित गरिनेछ । (१)

६. काठमाडौँ-निजगढ द्रुत मार्गलगायत काठमाडौँ उपत्यका जोड्ने छोटो दूरीका वैकल्पिक मार्गहरूको निर्माण कार्यलाई अगाडि बढाइनेछ । (१)
७. रणनीतिक तथा स्थानीय सडकहरूका पुलहरू निर्माण गर्नुका साथै जीर्ण अवस्थामा रहेका पुलहरूको मर्मत कार्यलाई निरन्तरता दिइनेछ । (१)
८. राजमार्ग एवम् सहायक राजमार्गहरूमा दुर्घटना न्यूनीकरणका लागि डिजाइन, निर्माण एवम् स्तरोन्नतिजस्ता सबै चरणमा सडक सुरक्षा जाँचको व्यवस्था गरिनेछ । (१)
९. सडक मार्गलाई सुरक्षित र छोटो बनाउन सुरुङ्ग प्रविधिलाई अवलम्बन गरिनेछ । (१)
१०. भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त सडक संरचनाहरूको पुनर्निर्माण गरिनेछ । (१)
११. सडकको दायँबायाँ हरियाली कायम गर्न कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (२)
१२. सडक सञ्जाल निर्माण गर्दा कृषि, ऊर्जा, पर्यटन तथा उद्योग व्यवसायको समेत प्रवर्द्धन हुनेगरी गरिनेछ । (२)
१३. सडक तथा पुलहरूको निर्माण तथा मर्मत सम्भारमा सामाजिक एवम् वातावरणीय पक्षको नकारात्मक असर न्यूनीकरणको लागि आवश्यक पर्ने सबै उपायहरूको अवलम्बन गरिनेछ । (२)
१४. सार्वजनिक निर्माणमा सार्वजनिक-निजी साझेदारी, डिजाइन एण्ड बिल्ड, निर्माण सञ्चालन तथा हस्तान्तरण प्रक्रियाजस्ता आधुनिक विधिहरू अवलम्बन गरिनेछ । (२)
१५. सडक यातायातको विकास र विस्तारमा प्रादेशिक तथा स्थानीय तह र निजी क्षेत्रको भूमिका परिभाषित गरिनेछ । (२)
१६. सडक सम्पत्ति संरक्षण, मर्मत सम्भार, पुनर्निर्माण एवम् व्यवस्थापनलाई थप प्रभावकारी बनाइनेछ । (३)
१७. उत्तर-दक्षिण जोड्ने प्रमुख रणनीतिक एवम् व्यापारिक दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण सडकहरूको विकास गरिनेछ । (३)
१८. छिमेकी मुलुकहरूसँग सडक सञ्जाल कायम गरी व्यापारिक तथा औद्योगिक विकासको लागि उपयोग गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त सडक संरचनाहरूको ३५० कि.मि. पुनर्निर्माण तथा पुलहरूको मर्मत सम्भार भएको हुने, थप २,००० कि.मि. नयाँ सडक निर्माण भएको हुने, ६५४ कि.मि. सडक इन्टरमिडियट/डबल लेनमा निर्माण भएको हुने, ३,००० कि.मि. सडकको स्तरोन्नति भएको हुने, १,८०० कि.मि. सडकको आवधिक मर्मत भएको हुने, थप ३०० पुल निर्माण भएको हुने, ५०० नयाँ पुलको निर्माण कार्य थालनी भएको हुने, सडक घनत्व १.३ कि.मि./वर्ग कि.मि. पुगेको हुने, ७१ जिल्ला सदरमुकामसम्म कालोपत्रे सडकको पहुँच पुगेको हुने, नियमित, पटके र विशेष मर्मत सुधार भएको सडक १०,५०० कि.मि. पुगेको हुने र सम्पूर्ण जिल्ला सदरमुकामहरूमा सडक सञ्जाल पुगेको हुनेछ ।

५.२.२ हवाई यातायात

१. पृष्ठभूमि

मुलुकको सर्वाङ्गीण विकासको एउटा महत्त्वपूर्ण आधारको रूपमा रहेको नागरिक उड्डयन सेवालाई सुरक्षित, नियमित, सर्वसुलभ र विश्वसनीय बनाउन आधुनिक प्रविधि र सुविधा सम्पन्न विमानस्थललगायतका पूर्वाधारहरूको निर्माण गरी विकास र विस्तार गर्नु आवश्यक रहेको छ। एकातर्फ निजी क्षेत्रसमेतको सहभागितामा नागरिक उड्डयन सेवालाई सर्वसुलभ, सक्षम र सुदृढ बनाउनुपर्नेछ भने अर्कोतर्फ नेपाल वायुसेवा निगमको समग्र संरचनामा सुधार गर्दै लामो र छोटो दूरी उडानका लागि उपयुक्त वायुयानहरूको सङ्ख्यामा वृद्धि गरी निगमको आन्तरिक एवम् अन्तर्राष्ट्रिय बजार हिस्सा अभिवृद्धि गर्न पनि उत्तिकै जरुरी देखिन्छ।

नेपाली वायुक्षेत्रभित्र रहेको उड्डयन सुरक्षाको चुनौतीलाई व्यवस्थापन गर्दै उड्डयन सुरक्षालाई थप सुदृढीकरण गरी नेपाली वायुक्षेत्र सुरक्षित रहेको सन्देश विश्वसामु पुऱ्याएर पर्यटन प्रवर्द्धनमा उल्लेखनीय योगदान गर्नु आवश्यक छ। नेपालमा हवाई सेवाको सुरुवातदेखि हालसम्म ५० ओटा विमानस्थलहरू निर्माण भइसकेको र ६ ओटा निर्माणाधीन गरी ५६ ओटा विमानस्थलहरू भएकोमा ३३ ओटा विमानस्थलहरू सञ्चालनमा रहेको अवस्था छ। द्विपक्षीय हवाई सेवा सम्झौता भएका मुलुकहरूको सङ्ख्या ३८ पुगेको छ भने नेपालमा उडान गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय वायुयानको सङ्ख्या २६ छ। अन्तर्राष्ट्रिय नागरिक उड्डयन सङ्गठनको मान्यताबमोजिम नियमनकारी र सेवा प्रदायक निकायहरूको स्पष्ट कार्य विभाजन हुनुपर्ने भएको यथार्थलाई मध्यनजर गर्दै नागरिक उड्डयन क्षेत्रको पुनर्संरचना गर्ने कार्य थालनी गरिएको छ। हवाई सेवालाई सुरक्षित एवम् सर्वसुलभ तुल्याई आन्तरिक र अन्तर्राष्ट्रिय हवाई सेवा सुदृढ गर्नुपर्ने भएको छ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

नेपाल वायुसेवा निगमको व्यवस्थापनलाई चुस्त दुरूस्त बनाउनु, आवश्यक सङ्ख्यामा उडानमार्ग विस्तार गरी सेवालाई समयाकूल आधुनिकीकरण गर्नु, अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा प्रभावकारी उपस्थिति पुऱ्याउनु, निगमले अपेक्षित व्यावसायिक क्षमता वृद्धि गरी आमजनतालाई स्तरीय सेवा दिनु, निगमको समग्र बजार हिस्सा र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमतामा वृद्धि गर्नु, उपलब्ध जनशक्तिको उचित व्यवस्थापन गर्नु, सञ्चालनमा रहेका विमानस्थलबाट स्तरीय सेवा उपलब्ध गराउनु नागरिक उड्डयन क्षेत्रमा रहेका प्रमुख चुनौतीहरू हुन्।

अवसर

नागरिक उड्डयन क्षेत्रको सुदृढीकरण, वायुमार्गको विस्तार, वायुसेवाहरूको विकास र विस्तार, उड्डयन सुरक्षा तथा हवाई सुरक्षा अभिवृद्धिका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ-संस्था तथा छिमेकी राष्ट्रहरूसँग सहकार्य र समन्वय हुनु, नागरिक उड्डयन क्षेत्रमार्फत् मुलुकको दिगो आर्थिक विकास गरी गरिवी न्यूनीकरण गर्नेतर्फ केन्द्रित हुनु, क्षेत्रीय/अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको निर्माण कार्य प्राथमिकतामा रहनु,

हवाई यात्रुहरूको चाप बढ्दै गएबाट नेपाली विमान कम्पनीहरूले अन्तर्राष्ट्रिय उडान थप गर्नसक्ने अवस्था विद्यमान हुनु हवाई क्षेत्रको विकासमा महत्त्वपूर्ण अवसरहरू हुन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

हवाई यातायातको विकास र विस्तारमार्फत् सुरक्षित, स्तरीय र भरपर्दो सेवा उपलब्ध गराई पर्यटन प्रवर्द्धन, रोजगारी सिर्जना र दिगो आर्थिक विकास ।

३.२ लक्ष्य

सुरक्षित, भरपर्दो, व्यावसायिक र विश्वसनीय हवाई सेवा विस्तार गर्दै राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा स्तरीय सेवाको प्रत्याभूति दिलाउने ।

३.३ उद्देश्य

१. सुरक्षित र प्रभावकारी हवाई यातायातमार्फत् तोकिएका राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय गन्तव्यहरूमा पहुँच विस्तार गर्नु ।
२. सुरक्षित तथा गुणस्तरीय सेवाको माध्यमबाट नागरिक उड्डयनको क्षेत्रलाई मुलुकको सर्वाङ्गीण विकासमा महत्त्वपूर्ण क्षेत्रको रूपमा विकास गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. हवाई सेवाको क्षेत्रमा विकास भइरहेको नयाँ आयामहरूलाई समेट्दै नवीनतम प्रविधिहरूको उपयोग तथा संस्थागत सुधार गरी उडान सुरक्षालाई उच्च प्राथमिकताका साथ प्रवर्द्धन गर्ने ।
२. निजी क्षेत्रसमेतको सहभागितामा हवाई सेवालाई भरपर्दो, सुरक्षित, सर्वसुलभ तथा नियमित यातायातको रूपमा सञ्चालन गरी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा पहुँच विस्तार गर्ने ।
३. मुलुकको प्रादेशिक तथा भौगोलिक सन्तुलन कायम हुने गरी हवाई सेवा तथा पूर्वाधारहरूको विकास र विस्तार गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. विद्यमान नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरणलाई पुनर्संरचना गरी सेवा प्रदायक र नियामक छुट्टाछुट्टै निकाय हुनेगरी कानुनी व्यवस्था गरिनेछ । (१)
२. नागरिक उड्डयन क्षेत्रलाई सुरक्षित तथा भरपर्दो बनाउन अनुगमन र नियमन प्रक्रियालाई पारदर्शी र प्रभावकारी बनाइनेछ । (१)
३. हवाई सेवालाई सुरक्षित बनाउन विमानस्थलहरूमा आधुनिक उड्डयन सहायक उपकरण एवम् उपयुक्त प्रविधिको व्यवस्थाका साथै विमानहरूको उडान सुरक्षा, अनुगमन र जाँच प्रणालीलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुकूल बनाइनेछ । (१)

४. अन्तर्राष्ट्रिय नागरिक उड्डयन सङ्गठनले प्रतिपादन गरेको मान्यता तथा राष्ट्रिय आवश्यकताअनुसार हुनेगरी अन्तर्राष्ट्रिय हवाई सेवा सम्भौता गरिनेछ । सम्भौता भइसकेका मुलुकहरूसँगको हवाई सम्भौतालाई समयसापेक्ष पुनरावलोकन गर्दै लगिनेछ । (१)
५. नेपाल वायुसेवा निगमको व्यवस्थापनलाई चुस्त, दुरुस्त र प्रतिस्पर्धी बनाई आवश्यक विमानहरूको खरिद तथा सेवामा सुधार गरिनेछ । (१)
६. दुर्गम क्षेत्र हवाई विकास कोषलाई प्रभावकारी ढङ्गबाट परिचालन गरी दुर्गम क्षेत्रहरूमा हवाई यातायातलाई नियमित र सर्वसाधारणको पहुँचयोग्य बनाइनेछ । (२)
७. आपतकालीन प्रयोजनका लागि सबै गाविस र नगरपालिकामा हेलिप्याड निर्माण गरिनेछ । (२, ३)
८. सडक सञ्जाल नपुगेका दुर्गम क्षेत्रमा हवाई सेवा विस्तार गरी पर्यटन प्रवर्द्धनमा निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहन गरिनेछ । (२, ३)
९. प्रयोगमा नआएका तथा पूर्ण क्षमतामा सञ्चालन नभएका विमानस्थलहरूलाई स्तरोन्नति गरी साहसिक एवम् मनोरञ्जनात्मक वायुसेवा सञ्चालन गरी पर्यटन प्रवर्द्धनमा उपयोग गरिनेछ । (२)
१०. हवाई सेवालाई प्रतिस्पर्धी, व्यावसायिक र उत्तरदायी बनाउन निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहन गरिनेछ । (२)
११. पर्यटकीय रूपले महत्वपूर्ण विमानस्थललाई बाह्रै महिना सञ्चालनयोग्य बनाइनेछ । (२)
१२. क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरको सुविधासम्पन्न विमानस्थलको निर्माणलाई उच्च प्राथमिकतामा राखिनेछ । (३)
१३. त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने कार्यलाई निरन्तरता दिइनेछ । (३)
१४. निर्माणाधीन विमानस्थलहरूलाई प्राथमिकता दिई निर्माण कार्य सम्पन्न गरिनेछ । (३)
१५. प्रत्येक प्रादेशिक राजधानीमा कम्तीमा एक स्तरीय विमानस्थल निर्माण गरिनेछ । (३)
१६. अन्तर्राष्ट्रिय/क्षेत्रीय विमानस्थललाई अन्तर्राष्ट्रिय ट्रान्जिटको रूपमा प्रयोग हुनेगरी विकास गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

गौतमबुद्ध अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको निर्माण कार्य सम्पन्न भएको हुने, पोखरा क्षेत्रीय अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल र बारामा अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको कार्य प्रारम्भ भएको हुने, त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको क्षमता अभिवृद्धि भएको हुने, सबै मौसममा सञ्चालन हुने विमानस्थलहरूको सङ्ख्या ३० पुगेको हुने, आन्तरिक उडान गर्ने वायुसेवाहरूको सङ्ख्या १८ बाट २५ पुगेको हुने, नेपाल आउने विदेशी विमान कम्पनीहरूको सङ्ख्या ३१ पुगेको हुने, हवाई सीटको सङ्ख्या वार्षिक ८० लाख पुगेको हुने, द्विपक्षीय हवाई सेवा सम्भौता भएका देशहरूको सङ्ख्या ४२ पुगेको हुने, प्रत्येक गाविसमा एक हेलिप्याड भएको हुने र प्रत्येक प्रादेशिक राजधानीमा एक स्तरीय विमानस्थल भएको हुनेछ ।

५.२.३ रेल तथा अन्य यातायात

१. पृष्ठभूमि

रेल यातायात सेवाको विस्तारबाट सर्वसाधारणमा पहुँच पुऱ्याई मुलुकको सामाजिक-आर्थिक विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान गर्ने उद्देश्यले रेल यातायात क्षेत्रको पहिचान गरिएको छ । विगतमा कमै प्राथमिकतामा रहने गरेको र नगन्य सुविधा भएको भए तापनि रेल सेवाको महत्त्व आकलन भै पूर्व (मेची) – पश्चिम (महाकाली), रसुवागढी-काठमाडौँ-पोखरा-लुम्बिनी, भारतीय सीमाबाट महत्त्वपूर्ण औद्योगिक व्यापारिक सहर/क्षेत्रहरूमा रेल सेवा सञ्चालन गर्न जयनगर-जनकपुर-बर्दिबास तथा बथनाहा-कटहरी-विराटनगर रेल निर्माणको काम अगाडि बढाइएको छ । त्यस्तै, अन्य यातायात सेवातर्फ रज्जु मार्ग र जल यातायात सेवा सम्भाव्यताको आधारमा विकास र विस्तार गर्नु पनि मुलुकको लागि आवश्यक देखिएको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

रेल सेवा स्थापना र सञ्चालनका लागि प्रारम्भिक लागत अधिक हुनु, प्रस्तावित पूर्व-पश्चिम रेलमार्गको समानान्तर रूपमा पूर्व-पश्चिम राजमार्ग र हुलाकी मार्गको निर्माणपश्चात् पनि लागत प्रभावकारिता कायम राख्नु, रेल तथा अन्य यातायात सेवामा निजी क्षेत्रको लगानीलाई आकर्षित गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिनु, रेल सेवाको प्रभावकारी व्यवस्थापन गर्नु, भारत सरकारबाट निर्माणाधीन रेलमार्गहरूमा लोकोमोटिभ तथा बोगीहरू र चालक/सहचालकको व्यवस्था गरी यसलाई लागत प्रभावकारी बनाउनु चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।

अवसर

विदेशी लगानीकर्ता आकर्षित हुनु, तैल्य पदार्थको खर्चमा कमी हुनगई राष्ट्रिय सञ्चितिमा बढोत्तरी हुनु, ३७२ कि.मि. विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन तयार हुनु, छिमेकी मुलुकहरूमा भएको रेल्वेको विकासबाट उत्प्रेरणा प्राप्त भइरहनु र यसमा सहयोग प्राप्त हुनु यस क्षेत्रको अवसरका रूपमा लिन सकिन्छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

सर्वसुलभ र आधुनिक रेल मार्ग तथा अन्य यातायातका माध्यमबाट दिगो विकास र समृद्धि ।

३.२ लक्ष्य

दिगो विकासका लागि सुरक्षित, भरपर्दो, पर्यावरणमैत्री राष्ट्रिय रेल तथा अन्य यातायात सञ्जाल विस्तार गरी आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउने ।

३.३ उद्देश्य

आम यातायात सुविधा विस्तार, अन्तरदेशीय व्यापार सम्बन्ध, राष्ट्रिय आर्थिक-सामाजिक एकीकरण, प्रादेशिक तथा भौगोलिक सन्तुलन र विकासमा योगदान पुग्ने गरी भरपर्दो र सुरक्षित रेल तथा अन्य यातायात सञ्जालमा जनताको पहुँच पुऱ्याउनु ।

३.४ रणनीति

१. सुरक्षित रेलसेवाको विस्तार गरी यात्री यातायात र वस्तुको ढुवानी सहज तुल्याउने ।
२. रोपवे, केवलकार, जल यातायातजस्ता अन्य वैकल्पिक यातायात सञ्जालको विकास र विस्तार गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. मेचीदेखि महाकाली जोड्ने गरी विद्युतीय रेलमार्ग निर्माण कार्य अगाडि बढाइनेछ । (१)
२. रसुवागढी-काठमाडौँ-पोखरा-लुम्बिनी जोड्ने गरी रणनीतिक एवम् व्यापारिक विद्युतीय रेलमार्गको विस्तृत आयोजना प्रतिवेदन तयार पारी निर्माण कार्य आरम्भ गरिनेछ । (१)
३. नेपाल भारत सीमामा पहिचान गरिएका विभिन्न पाँच स्थानको रेलमार्ग निर्माण कार्य प्रारम्भ गरिनेछ । (१)
४. काठमाडौँ उपत्यकाको बढ्दो यातायातको अवस्थालाई दृष्टिगत गरी सम्भाव्यताका आधारमा काठमाडौँ उपत्यकामा मेट्रो/मोनो रेलको निर्माण कार्य अगाडि बढाइनेछ । (१)
५. रेलको प्राविधिक मापदण्ड तयार पारी अवलम्बन गरिनेछ । (१)
६. काठमाडौँ-तराई जोड्ने रेलमार्गको अध्ययन गरिनेछ । (१)
७. सहरी क्षेत्रमा रेल तथा केवलकार यातायातमा लगानी गर्न सार्वजनिक-निजी साभेदारीका कार्यलाई प्रोत्साहन गरिनेछ । (१,२)
८. सम्भाव्यताको आधारमा रज्जु मार्ग तथा जल यातायातको विकास गरिनेछ । (२)
९. वैकल्पिक यातायात सञ्जाल विस्तार गर्ने कार्य सार्वजनिक-निजी साभेदारीमा अधि बढाइनेछ । (२)

४. अपेक्षित उपलब्धि

निर्मित ट्याक लम्बाइ ७० कि.मि. पुगेको हुने, स्तरोन्नति भएको रेलमार्गको लम्बाइ ८२ कि.मि. पुगेको हुने, १२२६ कि.मि.रेल मार्गको डि.पि.आर.प्रतिवेदन तयार भएको हुने र ७८ कि.मि.मेट्रो रेलको डि.पि.आर. प्रतिवेदन तयार भएको हुनेछ ।

५.२.४ यातायात व्यवस्थापन

१. पृष्ठभूमि

आर्थिक गतिविधि विस्तारका लागि लागत-प्रभावी, कुशल र भरपर्दो यातायात सेवाको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ । तर यो क्षेत्र आवश्यक पूर्वाधारको अभाव र आयातित पेट्रोलियम पदार्थमार्थिको निर्भरताका कारण भरपर्दो र दिगो हुनसकेको छैन । सडक यातायातमा खनिजजन्य इन्धनमा पूर्ण रूपमा

निर्भर रहेको हालको अवस्थामा ऊर्जाका अन्य विकल्पहरूबाट सञ्चालन गर्न सकिने सवारी साधनको प्रयोग गर्नुपर्ने अवस्था आइसकेको छ । साथै, यस क्षेत्रलाई थप व्यवस्थित, मर्यादित बनाई सुलभ तरिकाबाट नागरिकले मुलुकको कुनै पनि भूभागमा आवतजावत गर्न पाउने मौलिक अधिकारलाई संरक्षण गर्नु यस क्षेत्रसँग संलग्न सबैको कर्तव्य हो । सडक सञ्जालको विस्तार र सवारी साधनहरूको उपलब्धताले मात्र सार्वजनिक यातायात व्यवस्थित हुन नसक्ने हुँदा सर्वसुलभ, गुणस्तरीय र वातावरणमैत्री सेवाको लागि सरकारी निकायहरूको संस्थागत क्षमता अभिवृद्धिका साथै निजी क्षेत्रका यातायात व्यवसायीहरूको भूमिकालाई अझै बढी जिम्मेवार र यात्रुमैत्री बनाउनु आवश्यक छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

सवारी साधनको वृद्धिसँगै यसको उचित व्यवस्थापन गर्नु, बढ्दो सवारी दुर्घटना, सहरी क्षेत्रमा सवारीबाट हुने ध्वनि तथा वायु प्रदूषणको स्तर र ट्राफिक जामको समस्या समाधान गर्नु, पुराना सवारी साधनहरूको व्यवस्थापन र अनियन्त्रित आयात नियन्त्रण गर्नु, सार्वजनिक यातायातलाई गुणस्तरीय एवम् पहुँचयोग्य तुल्याउनु, अदृश्य रूपमा कायमै रहेको सिण्डिकेट प्रणाली हटाउनु, यातायात क्षेत्रमा सम्बद्ध निकायबीच समन्वय कायम गर्नु, यातायात अनुगमन कार्यलाई थप प्रभावकारी तुल्याउनु, कार्यालयबाट प्रदान गरिने सेवा प्रवाहलाई नागरिकमैत्री बनाउनु र जनताको विश्वास हासिल गर्नु यातायात क्षेत्रको चुनौतीको रूपमा देखापरेको छ ।

अवसर

सार्वजनिक सवारी साधनलाई कम्पनी मोडेलमा सञ्चालनको थालनी हुनु, आधुनिक र सुविधा सम्पन्न सवारी साधनहरूमा वृद्धि हुनु, वातावरणमैत्री सवारी साधन सञ्चालनको थालनी हुनु, सार्वजनिक यातायात पहुँचयोग्य हुँदै जानु तथा यातायात व्यवस्थापनबाट प्रदान गरिने सेवाहरूमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगमा वृद्धि हुनु प्रमुख अवसरहरू हुन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

कम खर्चिलो, सुरक्षित र प्रतिस्पर्धी यातायात प्रणालीको सुनिश्चितता ।

३.२ लक्ष्य

यातायात सेवालार्ई पहुँचयोग्य, सुरक्षित, सर्वसुलभ, व्यवस्थित र वातावरणमैत्री बनाउने ।

३.३ उद्देश्य

यातायात व्यवस्थापन प्रणालीमा सुधार गरी सर्वसाधारणको आवागमन तथा ढुवानीलाई पहुँचयोग्य, सुरक्षित र व्यवस्थित बनाउनु ।

३.४ रणनीति

१. यातायात व्यवस्थापनमा प्रक्रियागत सुधार गरी संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।
२. सार्वजनिक यातायातलाई स्तरीय, समावेशी तथा नागरिकमैत्री बनाउने ।

३. यातायात व्यवस्थापनमा निजी तथा सहकारी क्षेत्रको भूमिकालाई प्रभावकारी गराउन नियमन प्रणाली सुदृढ गराउने ।
४. सवारी साधनहरूलाई वातावरणमैत्री बनाउने ।

३.५ कार्यनीति

१. प्रमुख क्षेत्रहरूमा सवारी प्रदूषण मापनका लागि स्वचालित प्रविधिको स्थापना गरिनेछ । (१)
२. प्रादेशिकस्तरमा सवारी साधनको उपयुक्त प्रशिक्षण केन्द्र स्थापना गरिनेछ । (१)
३. काठमाडौं उपत्यकाको सडक सञ्जालमा सार्वजनिक यातायात प्रणालीलाई रि-रूटिङ्ग गरी मास ट्रान्जिटमुखी बनाइनेछ । (२)
४. काठमाडौं उपत्यकाको ट्राफिक व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन इन्टेलिजेन्स ट्राफिक प्रणाली अवलम्बन गरिनेछ । (२)
५. ज्येष्ठ नागरिकलाई सिट आरक्षण तथा भाडामा सहूलियतका साथै अपाङ्गता भएका व्यक्ति र महिलाहरूलाई सिट आरक्षण हुने व्यवस्था मिलाइनेछ । (२)
६. यातायात क्षेत्रमा संलग्न जनशक्तिको क्षमता विकास एवम् अभिमुखीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (२)
७. सवारी दुर्घटना न्यूनीकरण तथा सेवाको गुणस्तर सुधार गर्न सवारी अनुगमनलाई प्रभावकारी बनाइनेछ । (२)
८. समग्र यातायात व्यवस्थालाई प्रभावकारी रूपमा नियमन गर्न कानुनी व्यवस्था गरिनेछ । (२, ३)
९. सार्वजनिक यातायात प्रवर्द्धन गर्न सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रसँग सहकार्य गरिनेछ । (३)
१०. सवारी मापदण्डको परिपालन तथा अनुगमनमा सेवा प्रदायक संस्थासँग सहकार्य गरिनेछ । (३)
११. वैकल्पिक तथा नवीकरणीय ऊर्जाबाट चल्ने सवारी साधनहरूलाई प्रोत्साहन गरिनेछ । (४)
१२. सवारी साधनको आयु, प्रदूषण मापदण्ड र क्षमताको पुनर्मापन गरिनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

यातायात सेवा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगबाट व्यवस्थित भएको हुने, यातायात प्रशासनमा प्रक्रियागत सुधार तथा संस्थागत क्षमतामा वृद्धि भएको हुने, सवारी दुर्घटनालाई न्यूनीकरण गर्न अनुगमन प्रणाली संस्थागत भएको हुने, सिन्डीकेट प्रणालीको अन्त्य भएको हुने र समग्र यातायात क्षेत्रको गुणस्तर सुधार भएको हुनेछ ।

५.३ सूचना तथा सञ्चार

१. पृष्ठभूमि

नागरिकको संविधान प्रदत्त मौलिक हकको रूपमा रहेको सूचनाको हकको संरक्षण र संवर्द्धन गर्दै आमसञ्चारलाई स्वच्छ, सक्षम, निष्पक्ष, मर्यादित, जिम्मेवार र व्यावसायिक बनाउन आवश्यक व्यवस्था गर्ने राज्यको नीति हुने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ। वर्तमान अवस्थामा सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रमा भित्रिएका अत्याधुनिक प्रविधिहरूको व्यापक उपयोग गरी सर्वसुलभ रूपमा सेवा सुविधामा विविधीकरण गर्दै ग्रामीणलगायत सहरी क्षेत्रसम्म गुणस्तरीय, प्रतिस्पर्धी एवम् सर्वसुलभ रूपमा सेवा सुविधा उपलब्ध गराई देशको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक लक्ष्य प्राप्तमा टेवा पुर्‍याउनुपरेको छ। भूमण्डलीकरणको मूलप्रवाहमा समाहित हुनसमेत यस क्षेत्रलाई पूर्वाधारको रूपमा विकास एवम् विस्तार गर्दै जानु आजको आवश्यकता हो।

पछिल्लो समयमा यस क्षेत्रबाट प्रदान हुँदै आएको सेवामा सङ्ख्यात्मक वृद्धि तथा पहुँच विस्तार उत्साहजनक रट्यो भन्ने गुणात्मक सुधारका लागि थप प्रयास जारी रहेको छ। टेलिफोन घनत्व ११०.२५ प्रतिशत, इन्टरनेट ग्राहक घनत्व ४६ प्रतिशत र रेडियोको राष्ट्रिय प्रसारणमा पहुँच ८८ प्रतिशत पुगेको छ। मुलुकलाई अल्पविकसित मुलुकबाट स्तरोन्नति गरी विकासशील राष्ट्रको पङ्तिमा उभ्याउन सूचना र सञ्चारको महत्त्वलाई हृदयङ्गम गरी यस क्षेत्रको विकासमा जोड दिनुपरेको छ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

ग्रामीणस्तरसम्म दूरसञ्चार सेवाको पहुँच विस्तारसँगै गुणस्तर कायम गर्ने सरकारको स्वामित्वमा रहेका आमसञ्चार माध्यमहरूमा व्यावसायिकता, प्रतिस्पर्धा, गुणात्मकता, आधुनिक प्रविधियुक्त र विकेन्द्रित गर्दै स्वनिर्भर तुल्याउनु एक प्रमुख चुनौतीको रूपमा देखिएको छ। हुलाक सेवाको पुनर्संरचना गरी बहुउपयोगी संस्थाको रूपमा विकास गर्नु, सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय तथा मातहतका निकायहरूको ऐतिहासिक महत्त्वका वस्तु उत्पादन र सेवाहरूलाई डिजिटल अर्काइभमा सुरक्षित राख्नु, विद्युतीय सञ्चार माध्यमको अनुगमन गर्नु, सुरक्षण मुद्रणसम्बन्धी कार्य स्वदेशमा गर्न आवश्यक पूर्वाधार तयार गर्नु, प्रसारण संस्थाले प्रसारण गर्ने विषयवस्तु, त्यसको गुणस्तर, त्यसमा गरेको लगानी, प्रयोग भएको प्रविधि र जनशक्तिको बारेमा अनुगमन गर्नु, नेपाल टेलिकमको राष्ट्रव्यापी पहुँच विस्तार गर्नु र सार्वजनिक निकायमा रहेको सूचनालाई डिजिटाइज्ड गरी अनलाइनबाट सूचना माग्ने र उपलब्ध गराउनु यस क्षेत्रका अन्य चुनौतीहरू हुन्।

अवसर

सूचना तथा सञ्चारको माध्यमबाट जनताको सुसूचित हुन पाउने संवैधानिक हकको प्रत्याभूति हुनु, सेवा प्रभावकारिता बढाउने शासन संयन्त्रलाई बढी सहभागितामूलक एवम् पारदर्शी बनाउनु, सार्वजनिक प्रसारणलाई समावेशी, निष्पक्ष, स्वतन्त्र र स्वायत्त बनाई धार्मिक, सांस्कृतिक र भाषिक अतिक्रमणलाई रोकी राष्ट्रिय एकता प्रवर्द्धन गर्न सकिने वातावरण बन्नु, राज्यले लिएको खुला नीतिका

कारण निजी क्षेत्रका सञ्चार माध्यमहरूले देशव्यापी रूपमा प्रसारण गर्नु, इन्टरनेटको बढ्दो प्रयोगले विकास प्रक्रिया सहज हुनु यस क्षेत्रका अवसरहरू हुन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

नवीन प्रविधिहरूको अधिकतम उपयोग गर्दै सूचना तथा सञ्चार सेवामार्फत् सामाजिक, सांस्कृतिक विकास तथा आर्थिक समृद्धि ।

३.२ लक्ष्य

मुलुकभरि सूचना तथा सञ्चारको सञ्जाल स्थापना गरी सूचनाको माध्यमबाट आर्थिक विकास, सामाजिक सद्भाव र सांस्कृतिक संरक्षणमा टेवा पुर्‍याउने ।

३.३ उद्देश्य

सूचना तथा सञ्चार प्रविधिलाई नवीनतम, भरपर्दो, गुणस्तरीय र पहुँचलाई समावेशी बनाई राष्ट्रको समष्टिगत विकासमा योगदान पुर्‍याउनु ।

३.४ रणनीति

१. दूरसञ्चार क्षेत्रमा उपलब्ध भएका नवीनतम प्रविधिको प्रयोग गरी देशभर सर्वसुलभ रूपमा भरपर्दो गुणस्तरीय भ्वाइस एण्ड डाटा सेवा उपलब्ध गराउने ।
२. सार्वजनिक सञ्चार माध्यमहरूलाई प्रतिस्पर्धी, व्यावसायिक, आधुनिक र स्वायत्त बनाउने ।
३. सुरक्षण मुद्रणसम्बन्धी सबै पूर्वाधार तयार गरी मुद्रण विभागलाई सुरक्षण मुद्रणालयका रूपमा विकास गर्ने ।
४. सामाजिक तथा सांस्कृतिक मूल्य, मान्यता, सद्भाव, सहिष्णुता र राष्ट्रिय एकता प्रवर्द्धन हुने तथा नेपालको सांस्कृतिक विविधताको संरक्षण र प्रवर्द्धन हुने खालका मौलिक एवम् आधुनिक चलचित्र निर्माण गर्न जोड दिने ।
५. सङ्घीय संरचनाबमोजिम हुलाक सेवाको पुनर्संरचना गरी थप आधुनिक, व्यावसायिक, प्रतिस्पर्धी तथा बहुउपयोगी बनाउने ।
६. जनताको सुसूचित हुन पाउने सूचनाको हकको प्रत्याभूति गर्न उचित व्यवस्था मिलाउने ।
७. पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रताको सम्मान गर्दै आमसञ्चार माध्यमहरूलाई मर्यादित, जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउने ।

३.५ कार्यनीति

१. सूचना तथा सञ्चार सेवामा टिभी वाइड स्पेस प्रविधिसहितको नवीन प्रविधिको अधिकतम उपयोग गरिनेछ । (१)
२. ब्रोडब्याण्ड तथा अप्टिकल फाइबरको सञ्जाललाई देशव्यापी बनाइनेछ । अप्टिकल फाइबरको पहुँच कठिन हुने स्थानहरूमा ताररहित प्रविधिमाार्फत् सेवा पुर्‍याइनेछ । (१)

३. दूरसञ्चार सेवाका लागि प्रयोग भएका केवलहरूलाई अण्डरग्राउण्ड गरी व्यवस्थित पारिनेछ । (१)
४. ग्रामीणस्तरमा दूरसञ्चार सेवा विस्तार र सुदृढीकरण गर्नका साथै सूचनाको पहुँच पुर्‍याउन ग्रामीण दूरसञ्चार कोष कार्यविधि व्यावहारिक बनाई रकमको सदुपयोग गरिनेछ । (१)
५. नेपाललाई प्राप्त आर्बिटल स्टलको उपयोग गरी आफ्नै भू-उपग्रहको विकास गरिनेछ । (१)
६. टेलिफोन तेस्रो पुस्ता (थ्री जी) सेवाको विस्तार देशको प्रत्येक जिल्ला, नगरपालिका हुँदै गा.वि.स.सम्म पुर्‍याइनेछ । देशका प्रमुख सहरहरूमा चौथो पुस्ता सेवा पुर्‍याइनेछ । (१)
७. दूरसञ्चार सेवाको गुणस्तरसम्बन्धमा समयसापेक्ष गुणस्तर नियम लागू गरिनेछ । (१)
८. क्षेत्रगत सेवा प्रवाहलाई मद्दत पुग्ने गरी विद्युतीय सुशासनलाई प्रभावकारी गराइनेछ । (१)
९. नेपाललाई उपलब्ध फ्रिक्वेन्सीको उच्चतम उपयोग गर्न यससम्बन्धी प्रक्रियालाई पारदर्शी र प्रतिस्पर्धी बनाइनेछ । (१)
१०. सार्वजनिक सञ्चार माध्यमहरूलाई प्रतिस्पर्धी, व्यावसायिक, स्वायत्त बनाउँदै स्वनिर्भर सञ्चारमाध्यमको रूपमा विकास गर्न नीतिगत व्यवस्था गरिनेछ । क्षेत्रीय प्रकाशन तथा प्रसारण केन्द्रहरू थप गर्दै लगिनेछ । (२)
११. रेडियो नेपाल र नेपाल टेलिभिजनलाई डिजिटाइज्ड गरी सार्वजनिक प्रसारण सेवामा रूपान्तरण गर्न कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था गरिनेछ । (२)
१२. गोरखापत्र संस्थानलाई प्रतिस्पर्धी, व्यावसायिक र आधुनिक बनाउँदै यसको सेवा विस्तार गरिनेछ । (२)
१३. रेडियो नेपाल, राससजस्ता सार्वजनिक सञ्चार माध्यमहरूको क्षमता वृद्धि गरी व्यावसायिक प्रतिस्पर्धामा सक्षम बनाउन र यसको स्रोतहरूलाई अधिकतम प्रयोग गरी सञ्चार सेवा विस्तार र सुदृढ गर्न सार्वजनिक-निजी साझेदारी अवधारणा अवलम्बन गरिनेछ । (२)
१४. सार्वजनिक प्रसारणलाई समावेशी, निस्पक्ष, स्वतन्त्र र स्वायत्त बनाई प्रदेश र स्थानीयस्तरसम्म पुर्‍याइनेछ । (२)
१५. सुरक्षण मुद्रणसम्बन्धी कानुन निर्माण गरिनेछ । (३)
१६. सुरक्षण मुद्रणसम्बन्धी कार्य स्वदशमै गर्न आवश्यक पूर्वाधार र संस्थागत व्यवस्था गरी मुद्रण प्रारम्भ गरिनेछ । (३)
१७. मुद्रण विभागलाई निजी क्षेत्रबाट सञ्चालित छापाखानाहरूको नियामक निकायका रूपमा स्थापित गरिनेछ । (३)
१८. चलचित्रको उत्पादन, वितरण र प्रदर्शनमा प्रतिलिपि अधिकारको व्यवस्थापन, संरक्षण र कार्यान्वयनलाई व्यवस्थित, पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउन सम्बद्ध पक्षहरूबीच विधिसम्मत सम्झौता गर्ने/गराउने पद्धतिको विकास गरिनेछ । (४)
१९. चलचित्रसँग सम्बन्धित निर्माता, निर्देशक, प्राविधिक, कलाकार, वितरक र प्रदर्शकहरूको आचारसंहितालाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरिनेछ । (४)

२०. नेपाली पुराना चलचित्रहरूलाई संरक्षित गर्न डिजिटलाइजेसन गरिनेछ र चलचित्र पुस्तकालय र राष्ट्रिय चलचित्र सङ्ग्रहालयको स्थापना गरिनेछ । चलचित्र क्षेत्रमा बक्स अफिस सेवा लागू गरिनेछ । (४)
२१. हुलाक सेवालाई सङ्घीय संरचनाबमोजिम पुनर्संरचना गरी यसलाई आधुनिक प्रविधिमैत्री बनाइनेछ ।
२२. हुलाक बचत बैंकलाई ग्राहकबाट कुनै पनि हुलाक कार्यालयबाट बचत र ऋणको सेवा पाउने प्रणालीमा आबद्ध गरी बचत बैंकको लगानीको क्षेत्र र सेवा विस्तार गरिनेछ । (५)
२३. टेलीसेन्टरहरूलाई हुलाक कार्यालयहरूमा आबद्ध गरी एकीकृत सूचना केन्द्रको रूपमा विकास गरिनेछ । (५)
२४. काठमाडौँ उपत्यकालाई हुलाक सेवा प्रवाहको दृष्टिले एउटै प्रशासनिक एकाइ मानी गोश्वारा हुलाकमार्फत् हुलाक सेवाको व्यवस्था गरिनेछ । (५)
२५. निजी क्षेत्रमार्फत् उपलब्ध गराउने सक्ने हुलाक सेवालाई पोष्टल सर्भिस सेन्टरको अवधारणाबमोजिम सार्वजनिक-निजी साभेदारीमा सञ्चालन गरिनेछ । (५)
२६. सूचनाको हकको कार्यान्वयन गर्नका लागि राष्ट्रिय सूचना आयोगलाई प्रभावकारी र सक्षम बनाइनेछ । (६)
२७. नेपाल सरकारबाट प्रवाह हुने सूचनाहरू सूचना विभागमार्फत् प्रवाह हुनेगरी सूचना विभागलाई सूचना बैंकको रूपमा विकास गर्न आवश्यक व्यवस्था गरिनेछ । (६)
२८. विभिन्न निकायहरूका ऐतिहासिक महत्त्वका वस्तु, उत्पादन र सेवाहरूलाई डिजिटल अर्काइभमा सुरक्षित गरिनेछ । (६)
२९. सञ्चार क्षेत्रमा आएका नयाँ प्रविधि र विकासलाई आत्मसात गर्दै नयाँ आमसञ्चार नीति तर्जुमा गरी लागू गरिनेछ । (७)
३०. पत्रकारिता पेशालाई व्यावसायिक, मर्यादित तथा क्षमतायुक्त बनाउन आमसञ्चारसम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान र प्रशिक्षण कार्य थालनी गरिनेछ । (७)
३१. प्रेस काउन्सिल नेपाललाई सुदृढीकरण गर्दै यसको भूमिका र सेवामा विस्तार गरिनेछ । (७)

४. अपेक्षित उपलब्धि

योजना अवधिमा टेलिफोन घनत्व ११७ प्रतिशत पुगेको हुने, इन्टरनेट घनत्व ६५ प्रतिशत पुगेको हुने, आमसञ्चार माध्यम व्यावसायिक, मर्यादित र जिम्मेवार भएको हुने, जनताको सुसूचित हुने अधिकार संरक्षित भएको हुने, सार्वजनिक तथा निजी सञ्चार माध्यमबाट मुलुकको सांस्कृतिक मूल्य-मान्यताको संरक्षण तथा सामाजिक सद्भाव अभिवृद्धि गर्न मद्दत पुगेको हुने, अनलाइन सेवा व्यवस्थित भएको हुने, हुलाक सेवा पुनर्संरचना भै व्यावसायिक भएको हुने र चलचित्र क्षेत्र बढी व्यावसायिक र मर्यादित भएको हुनेछ ।

५.४ भवन, आवास तथा सहरी विकास

५.४.१ भवन तथा आवास

१. पृष्ठभूमि

निजी क्षेत्रसमेतको सक्रियतामा सबैका लागि क्षमताअनुसारको सुरक्षित आवासको व्यवस्था गर्न किफायती, वातावरणमैत्री तथा भूकम्पको जोखिममुक्त सार्वजनिक तथा निजी भवनहरू निर्माण तथा विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको छ । २०७२ वैशाखमा गएको विनासकारी भूकम्प र यसले पुऱ्याएको क्षतिलाई समेत मध्यनजर गरी भवन संहितालाई कडाइका साथ कार्यान्वयन गर्ने तथा भएका भवनहरूको जोखिम परीक्षण गरी आवश्यकताअनुसार सबलीकरण गर्नु उत्तिकै जरूरी छ । प्रत्येक नागरिकलाई उपयुक्त आवासको हक हुनेछ भन्ने मौलिक हकको व्यवस्था नेपालको संविधानले गरेको छ भने सबैका लागि सुरक्षित, पर्याप्त र औकातअनुसारको आवास उपलब्ध गराउने दूरदृष्टिसहितको राष्ट्रिय आवास नीति, २०६८ को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्नेछ ।

राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ अनुसार नेपालमा कुल ४७ लाख ६७ हजार घरभवन (आवासीय संरचना) रहेका छन्, जसमा ५४ लाख २७ हजार परिवार बसोबास गर्दछन् । आवासीय घरहरूमध्ये ३३ प्रतिशत अस्थायी प्रकृतिका छन्, जसमध्ये ८५.२६ प्रतिशत घरपरिवार आफ्नै स्वामित्वको घरमा बस्दछन् । विगत १५ वर्षमा घरभाडामा बस्नेको हिस्सा २ प्रतिशतबाट बढेर १२.८१ प्रतिशत पुगेको छ । अति विपन्न लक्षित वर्गका लागि सरकारबाट जनता आवास कार्यक्रम र व्यावसायिक क्षेत्रमा अपार्टमेन्ट एकाइ निर्माण कार्य अधि बढेको छ । स्थानीय निर्माण सामग्री र प्रविधि प्रयोग गरी बनाइएको सरकारी भवनहरूको प्रारूप तयार गरी किफायती आवासका विभिन्न नमुनाहरू तयार भएका छन् । भूकम्प पीडित परिवारहरूका लागि सरकारको अनुदान सहयोगमा सुरक्षित आवास निर्माण सुरु भएको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

सुरक्षित बस्ती विकासका लागि जग्गा प्राप्त गर्नु तथा जोखिममा रहेका बस्ती स्थानान्तरण गर्नु, स्थानीय निर्माण सामग्रीहरूको गुणस्तरमा सुधार ल्याउन आवश्यक अनुसन्धान गरी नर्मश र स्ट्याण्डर्ड तयार गर्नु र समयानुकूल आवास तथा भवन क्षेत्रमा नयाँ प्रविधिहरूको प्रयोग गर्नु, राष्ट्रिय भवन संहिताको पालन गरी सबै किसिमका भवन सुरक्षित तरवले निर्माण गर्नु, सरकारी भवनको निर्माणको कार्य एकद्वार प्रणालीबाट सम्पादन गराउनु, न्यून आय वर्गका लागि सुरक्षित बसोबासको व्यवस्था गर्नु, ठूलो सङ्ख्यामा आवश्यक पर्ने सिकर्मी र डकर्मीहरूलाई भवन निर्माण प्रविधि र भवन संहितासम्बन्धी तालिम दिई दक्ष बनाउनु, ठूलो सङ्ख्यामा रहेको आवासको माग पूरा गर्नु र भूकम्पबाट आवासको क्षेत्रमा भएको क्षतिलाई सम्बोधन गरी सबैलाई सुरक्षित, सुलभ र व्यवस्थित आवास उपलब्ध गराउनु प्रमुख चुनौती रहेको छ ।

अवसर

सरकारी भवनको निर्माण, मर्मत सम्भार, रेखदेख र सुरक्षासम्बन्धमा मन्त्रिपरिषद्बाट एकीकृत कार्यालय भवन निर्माणसम्बन्धी नीतिगत निर्णय हुनु, संयुक्त आवास भवन निर्माण स्वीकृति तथा

अनुगमन कार्यविधि, २०७० स्वीकृत गरी कार्यान्वयन गरिनु, संयुक्त आवास, सामूहिक र योजनाबद्ध आवाससम्बन्धी मापदण्ड तयार गरिनु, भवन मर्मत सूचना प्रणाली सफ्टवेयर विकास गरिनु, भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त भवनहरूको पुनर्निर्माण गर्ने क्रममा निर्माण हुने नयाँ संरचना र आवासलाई व्यवस्थित र प्रकोपप्रतिरोधी बनाउने प्रतिबद्धता सबै क्षेत्रबाट आउनु प्रमुख अवसरहरू हुन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

सबै नागरिकको सुरक्षित, सुलभ र व्यवस्थित आवासमा पहुँच ।

३.२ लक्ष्य

वातावरणमैत्री, सुरक्षित र सुलभ सार्वजनिक भवन तथा निजी आवासको विकास गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. व्यवस्थित बस्ती विकास गरी सबैका लागि सुलभ, सुरक्षित र वातावरणमैत्री आवासको प्रवर्द्धन गर्नु ।
२. भूकम्पलगायतका सबै प्रकारका प्रकोप प्रतिरोधी सार्वजनिक तथा निजी भवनहरू निर्माण गर्नु ।

३.४. रणनीति

१. विपन्न र सीमान्तीकृत वर्ग तथा जोखिममा रहेका नागरिकका लागि सुरक्षित, किफायती र वातावरणमैत्री आवास सुविधाको व्यवस्था गर्ने ।
२. सार्वजनिक-निजी साझेदारीसमेतमा वातावरणीय दृष्टिले सन्तुलित, वित्तीय दृष्टिले सम्भाव्य र प्राविधिक दृष्टिले उपयुक्त एवम् सुरक्षित बस्ती विकास तथा भवन निर्माणलाई प्रोत्साहित गर्ने ।
३. सरकारी सेवालाई एकीकृत, सुलभ र सहज बनाउन एकीकृत प्रशासनिक क्लष्टर तथा भवनको विकास गर्ने ।
४. भूकम्पलगायतका सबै प्रकारका विपद् जोखिम न्यूनीकरण गर्न आवास र बस्ती विकास गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. द्वन्द्व पीडित, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, जेष्ठ नागरिक, सडक बालबालिकालगायत जोखिममा रहेका व्यक्तिहरूका लागि **विशेष सामाजिक आवासको** विकास गरिनेछ । (१)
२. अति विपन्न तथा सीमान्तीकृत वर्गका लागि **‘जनता आवास कार्यक्रम’** सबै प्रदेशमा विस्तार गरिनेछ । (१)
३. छरिएर रहेको बसोबासलाई व्यवस्थित गर्न पूर्वाधारसहितको **नमुना एकीकृत बस्ती विकासको** कार्य अगाडि बढाइनेछ । (२)

४. राष्ट्रिय भू-उपयोग नीतिअनुसार अनियन्त्रित बस्ती विकास र विस्तारलाई व्यवस्थित बनाउन 'बस्ती विकास प्रवर्द्धन क्षेत्र' र 'बस्ती विकास निषेधित क्षेत्र' को रूपमा छुट्याउने व्यवस्था मिलाइनेछ । (२)
५. 'सबैको लागि सुरक्षित र सुलभ आवास' लक्ष्य हासिल गर्न सुरक्षित र सुलभ आवास निर्माणलाई प्रोत्साहन गरिनेछ । (२)
६. सार्वजनिक-निजी साझेदारीमा ठूलो सङ्ख्यामा आवास तथा सहकारी आवासहरू निर्माण गरिनेछ । (२)
७. सार्वजनिक र निजी भवन निर्माण गर्दा राष्ट्रिय भवन संहिताको कार्यान्वयनमा जोड दिइनेछ । (२)
८. स्थानीय प्रविधि र उपलब्ध निर्माण सामग्रीहरूको प्रयोगलाई प्राथमिकता दिई प्रचलित भवन डिजाइन र प्रविधिको लागि आवश्यक मापदण्डको विकास गरिनेछ । (२)
९. घर जग्गा बहाललाई व्यवस्थित गर्न तथा निजी तथा सहकारी लगानीमा 'बहाल भवनहरू' निर्माण र सञ्चालन गर्न घरजग्गा बहालसम्बन्धी कानूनको निर्माण गरिनेछ । (२)
१०. प्रशासनिक सेवा सहज र मितव्ययी बनाउन प्रशासनिक प्लाजा एवम् एकीकृत सरकारी भवन स्थानीयस्तरसम्म निर्माण गरिनेछ । (३)
११. विभिन्न भूगोललाई सुहाउँदो नमुना भवनको नक्सा तयार गरिनेछ । (३)
१२. सुरक्षित आवास तथा भवन निर्माणका लागि सिकर्मी तथा डकर्मी तालिमका साथै जनचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (४)
१३. समुदायको क्षमता अभिवृद्धि गरी भूकम्पलगायतका प्रकोपबाट हुने जीउधनको नोक्सानी तथा जोखिम न्यूनीकरण गर्न तालीम कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (४)
१४. भवन तथा आवास निर्माणका क्षेत्रमा प्रयोग हुन सक्ने अझ किफायती, सुरक्षित र वातावरणमैत्री निर्माण सामग्री र नवीनतम प्रविधिको प्रवर्द्धनका लागि नियमित अनुसन्धान र विकास कार्यमा शैक्षिक प्रतिष्ठानलाई परिचालन गरिनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

केन्द्रीय निकायका लागि तीनओटा प्रशासनिक प्लाजा निर्माण कार्य सुरु भएको हुने, २१ ओटा एकीकृत सरकारी कार्यालय भवन निर्माण भएको हुने, ६ ओटा सभाहल निर्माण भएको हुने, ८० ओटा सरकारी कार्यालय भवन निर्माण भएको हुने, २०,००० जनता आवास निर्माण भएको हुने, १४ ओटा विशेष आवास, वृद्धाश्रम र सामुदायिक आवास निर्माण भएको हुने र ७० ओटा एकीकृत बस्ती विकास भएको हुनेछ ।

५.४.२ सहरी विकास

१. पृष्ठभूमि

नेपालको संविधानले अव्यवस्थित बसोबासलाई व्यवस्थापन गर्ने तथा योजनाबद्ध र व्यवस्थित बस्ती विकास गर्ने नीतिगत व्यवस्था गरेको छ। सहरमा सेवा, सुविधा र अवसरहरू बढी हुने भएकाले मानिसहरूको स्वाभाविक आकर्षण सहरतर्फ हुने गर्दछ। पछिल्लो जनगणनाअनुसार नेपालमा करिब १७ प्रतिशत जनसङ्ख्या नगरपालिका क्षेत्रमा बसोबास गरिरहेको भए तापनि जनगणनाभन्दा पछि थप भएका नयाँ नगरपालिकाहरूसमेत गरेर हाल २१७ नगरपालिकाहरू रहेका छन्, जसअनुसार हाल सहर क्षेत्रमा बसोबास गरिरहेको जनसङ्ख्या करिब ४२ प्रतिशत रहेको अनुमान छ। सेवा, सुविधा र अवसरहरूको खोजी तथा नयाँ सहरहरूको वृद्धिको कारणले सहर क्षेत्रको जनसङ्ख्या तीव्र वृद्धि हुँदै गएको छ। यसको परिणामस्वरूप सहरमा उपलब्ध सीमित आर्थिक-सामाजिक र भौतिक पूर्वाधार सेवाहरूमा अतिरिक्त चाप पर्न गएको छ। सहरको भौगोलिक, प्राकृतिक, सामाजिक, ऐतिहासिक, आर्थिक पक्षहरू विश्लेषण गरी सबल पक्षलाई ठम्याई 'एक सहर एक पहिचान' को अवधारणामा सहर सुहाउँदो मौलिक पहिचान झल्कने हिसाबले पहिचानसहितको सहर विकास योजनाबद्ध ढङ्गले गर्न सकेमा सहरले तुलनात्मक रूपमा बढी लाभ प्राप्त गरी मौलिक किसिमले सहर विकास अगाडि बढ्नसक्ने देखिन्छ। तसर्थ, योजनाबद्ध सहर विकासमार्फत् स्वच्छ, सुरक्षित र समृद्ध पहिचानमय सहरहरूको विकास गरी मागअनुसार नागरिकहरूलाई सर्वसुलभ र भरपर्दो तरिकाले गुणस्तरीय सहर सेवा तथा सुविधा उपलब्ध गराई सहर बासिन्दाको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउनु आवश्यक भएको छ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

अव्यवस्थित सहरिकरणका भएका स्थानमा आधारभूत सेवा पुर्‍याउनु, नगरोन्मुख बस्तीहरूमा सेवा सुविधा विस्तार गर्नु, जग्गा प्राप्ति प्रक्रिया विकासमैत्री बनाउनु, स्थानीय निकायमा जनप्रतिनिधिहरू नहुँदा पनि सहर क्षेत्रको विकासमा पर्याप्त ध्यान पुर्‍याउनु, सहर क्षेत्रमा खानेपानी, ढल निकास, फोहरमैलाको दिगो व्यवस्थापन गर्नु, बढ्दो प्रदूषणका कारण वातावरणीय सन्तुलन कायम राख्नु, सहर क्षेत्रका नदी किनारा र सार्वजनिक भूमिको अतिक्रमण रोक्नु, सहर क्षेत्रमा मनोरञ्जनस्थल शौचालय र खुलास्थलको व्यवस्था गर्नु, एकीकृत सहर व्यवस्थापन तथा सहर सौन्दर्यका लागि हरियाली र वातावरण संरक्षण गर्नु, दिगो रूपमा आधारभूत सेवा सुविधा उपलब्ध गराउनु र सहरलाई आर्थिक सामाजिक केन्द्रका रूपमा विकास गर्नु प्रमुख चुनौतीहरू हुन्।

अवसर

एकीकृत बस्ती विकास तथा घनाबस्ती कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा ल्याइनु, विभिन्न ५३ ओटा नगरपालिकाहरूमा खानेपानी, सडक, ढल प्रशोधनशाला, बसपार्क तथा अन्य सामाजिक र आर्थिक पूर्वाधार निर्माण कार्यहरूले प्राथमिकता पाउनु, महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक तथा पर्यटकीय स्थलहरूको मर्मत सम्भार तथा संरक्षण कार्यहरू सञ्चालनमा हुनु, नयाँ सहर आयोजना कार्यान्वयनमा आउनु, नगरपालिका घोषणा भएका २४ ओटा जिल्ला सदरमुकामहरू, ३३ ओटा साना सहर (नवघोषित

नगरपालिकाहरूमध्ये) तथा सातओटा नगरपालिका नभएका जिल्ला सदरमुकामहरूको भौतिक पूर्वाधार विकास गर्ने कार्यक्रम सञ्चालनमा हुनु, मध्यपहाडी लोकमार्गमा कम्तीमा एक लाख जनसङ्ख्या बस्न मिल्नेगरी आगामी १० वर्षभित्र सहरहरूको विकास गर्ने प्रक्रिया अगाडि बढ्नु, स्मार्टसिटी निर्माणको लागि सम्भाव्यता अध्ययन अगाडि बढ्नुलाई सहरी विकासको अवसरको रूपमा लिन सकिन्छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

व्यवस्थित सहरीकरणमार्फत् दिगो आर्थिक-सामाजिक रूपान्तरण ।

३.२ लक्ष्य

पर्याप्त पूर्वाधारसहित सुविधायुक्त व्यवस्थित र पहिचानयुक्त सहरहरूको विकास गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. आधारभूत सुविधायुक्त, व्यवस्थित, सुरक्षित एवम् पहिचानयुक्त सहरको विकास गर्नु ।
२. आर्थिक अवसरहरूको सृजना तथा रोजगारी अभिवृद्धि हुनेगरी सहरी क्षेत्रको विकास गर्नु ।

३.४. रणनीति

१. आधारभूत पूर्वाधार तथा सुविधासहितको एकीकृत घना बस्ती र सुरक्षित र पहिचानयुक्त सहरी क्षेत्रको विकासलाई प्रोत्साहन गर्ने ।
२. भू-उपयोग नीतिमा आधारित भई नगरपालिकाहरूको पूर्वाधार विकास गर्ने ।
३. सहर-गाउँ अन्तरसम्बन्धलाई सुदृढ गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. राजमार्ग नजिक तथा नगरोन्मुख क्षेत्रहरूमा व्यवस्थित सहरहरूको विकास सघन रूपमा गरिनेछ । (१)
२. पूर्वाधार र सेवा सुविधा सम्पन्न घनाबस्तीको विकासलाई प्रोत्साहन गरिनेछ । (१)
३. प्रत्येक सहरलाई छुट्टै पहिचान दिई 'एक सहर एक पहिचान' को रूपमा पूर्वाधार विकास र प्रवर्द्धनको प्रक्रिया अगाडि बढाइनेछ । प्रत्येक प्रदेशमा कम्तीमा दुईओटा सहरलाई पहिचान दिई 'एक सहर एक पहिचान' को रूपमा पूर्वाधार विकास र प्रवर्द्धन गर्न नमुना कार्यक्रम अगाडि बढाइनेछ । (१)
४. प्रमुख सहरहरूमा सम्भावित प्राकृतिक प्रकोप हुनसक्ने ठाउँहरूको नक्सा तयार पार्ने, पूर्वसूचना प्रणालीको विकास गर्ने र प्राकृतिक प्रकोपपछि सर्वसाधारणलाई सुरक्षित उद्धार गर्ने योजना तर्जुमा गरिनेछ । (१)
५. कृषि भूमिको संरक्षणलाई विशेष ख्याल राख्दै हरियाली र खाद्यसुरक्षाको प्रत्याभूति दिलाउन 'खाद्य हरियाली सहर' निर्माण गरिनेछ । (१)
६. सम्भाव्य करिडोर सिटीको स्थापनाद्वारा एकीकृत सहरी विकास कार्यक्रम अधि बढाइनेछ । (१)

७. छानिएका केही सहरहरूलाई स्मार्टसिटीको अवधारणाअनुरूप विकास गरिनेछ । (१)
८. सार्वजनिक, सहकारी, समुदाय र निजी साभेदारीमा 'एकीकृत सहर सेवा केन्द्र' स्थापना गरिनेछ । (२)
९. नगरउन्मुख गाउँहरूमा पनि भवन निर्माण मापदण्ड र भू-उपयोग मापदण्ड निर्माण गरी लागू गरिनेछ । (२)
१०. स्वीकृत भू-उपयोग नीतिमा आधारित भएर नगर क्षेत्रको एकीकृत पूर्वाधार विकास गरिनेछ । (२)
११. सहर पूर्वाधार तथा सेवाहरूको विकासका लागि निजी क्षेत्रको लगानी र सार्वजनिक-निजी साभेदारीमा लगानी प्रवर्द्धन गरिनेछ । (३)
१२. नगरोन्मुख क्षेत्रहरूमा पूर्वाधार विकास र सहर सेवाका लागि सम्बद्ध निकायहरूबीच समन्वय कायम गर्दै भौतिक, सामाजिक तथा आर्थिक सम्बन्धको माध्यमबाट सहर-गाउँ अन्तरसम्बन्धलाई सुदृढ गरिनेछ । (३)
१३. सहर योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन प्रभावकारी रूपमा गर्नको लागि सम्बन्धित स्थानीय निकायहरूको संस्थागत क्षमतालाई सुदृढिकरण गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

३५ ओटा बसपार्क निर्माण भएको हुने, ४७७ किलोमिटर सतह नाली निर्माण भएको हुने, ४०० किलोमिटर ढल निर्माण भएको हुने, ५०० किलोमिटर बाटो स्तरोन्नति भएको हुने, १०० हेक्टरमा जग्गा विकास कार्यक्रम कार्यान्वयन भएको हुने, एक सहर एक पहिचानअन्तर्गत १५ ओटा सहरमा एकीकृत सहर विकास कार्यक्रम सञ्चालन भएको हुने, कम्तीमा ३ ओटा सहरहरूलाई स्मार्टसिटीका रूपमा विकास गरिएको हुने, ७ ओटा एकीकृत सहर सेवा केन्द्र निर्माण भएको हुने र हरित पूर्वाधार विकास कार्यक्रमअन्तर्गत २१ ओटा सहर पार्क एवम् पोखरी विकास भएको हुनेछ ।

५.५ पुनर्निर्माण

१. पृष्ठभूमि

संवत् २०७२ वैशाख १२ गते गएको विनाशकारी भूकम्प तथा तत्पश्चात्का परकम्पका कारण विभिन्न १४ जिल्लाहरू गम्भीर रूपमा प्रभावित हुनपुगे । उक्त भूकम्पका कारण सार्वजनिक तथा निजी गरी करिब ८ लाख भवन, विद्यालय तथा पुरातात्विक संरचनाहरू पूर्णतः क्षतिग्रस्त भए । ८,८९१ को सङ्ख्यामा मानवीय क्षति भयो भने हजारौं घाइते तथा बेपत्ता भएका छन् । यसरी प्राकृतिक प्रकोपबाट ठूलो धनजनको क्षति पुगेकोले नेपाल सरकारले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ-संस्था, मित्रराष्ट्र, दातृनिकाय तथा व्यक्तिहरूको सहयोगमा तत्काल खोज तथा उद्धार र राहतको व्यवस्था गरे तापनि पूर्ण रूपमा क्षतिग्रस्त भई प्रयोगयोग्य नभएका संरचनाहरू- सार्वजनिक भवन, पुरातात्विक स्मारक, भौतिक पूर्वाधार, विद्यालय एवम् स्वास्थ्य केन्द्रहरूसमेतको पुनर्निर्माण गर्न गराउन राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको गठन भएको छ । भूकम्पद्वारा प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माणसम्बन्धी ऐन, २०७२ बमोजिम

गठन भएको यस प्राधिकरणको कार्यावधि सामान्यतया ५ वर्ष तोकिएको छ । भूकम्पबाट भएको क्षतिको यकिन गरी आवश्यकताअनुसार पुनर्निर्माण गर्ने, एकीकृत बस्ती विकास गर्ने एवम् कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने व्यवस्थाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय दातृ संस्था तथा मित्रराष्ट्रको पनि उल्लेखनीय सहयोग रहनेछ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

भूकम्पबाट लाखौंको सङ्ख्यामा ध्वस्त भएका आवास, सांस्कृतिक सम्पदा, भौतिक तथा सामाजिक पूर्वाधारसम्बन्धी संरचनाहरूको समयमा पुनर्निर्माण गर्नु, विपन्न परिवारहरू पनि भूकम्प प्रभावित भएबाट अत्यावश्यकिय सुविधाको रूपमा प्राथमिकतामा राखी सुरक्षित तथा लागत प्रभावकारी आवासको व्यवस्था गर्नु, प्राधिकरणको गठन गरी प्रभावकारी सञ्चालनको लागि आवश्यक आधारभूत कानुनी संरचनाको निर्माण र जनशक्तिको व्यवस्था गर्नमा धेरै समय व्यतीत भइसकेकोले समयमै पूर्ण रूपमा प्राधिकरणको लक्ष्य हासिल गर्नु, वास्तविक भूकम्प पीडितहरूको सङ्ख्या तथ्यगत रूपमा यकिन गर्नु, प्राधिकरणको कार्य प्रकृतिअनुसार शीघ्र सेवा प्रदान गर्नुपर्ने तर विद्यमान खरिदसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था व्यावहारिक नभएको कारण अपेक्षित समयमा निर्माण सम्पन्न गर्नु तथा सरसामान उपलब्ध गराउनमा विलम्ब हुन गएको कारण उत्पन्न जनअसन्तोषलाई सम्बोधन गर्नु चुनौतीपूर्ण छ ।

अवसर

अधिकारसम्पन्न राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको गठन छुट्टै ऐनद्वारा भएकोले यसलाई राष्ट्रिय प्राथमिकताको अभियानको स्वरूप दिइनु, पुनर्निर्माणको लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको प्रतिबद्धता व्यक्त भएकोले स्रोतसाधनको सुनिश्चितता हुनु, साविकको कमजोर संरचनालाई परिष्कृत गरी दिगो एवम् सुरक्षित संरचनाको रूपमा पुनर्निर्माण गर्ने अवसर प्राप्त हुनु, पुनर्निर्माणको लागि केन्द्र, जिल्ला तथा स्थानीयस्तरमा विद्यमान सरकारी संयन्त्रको परिचालन गरी आयोजना कार्यालयहरू स्थापना र सञ्चालन गरिने भएकोले पर्याप्त विज्ञता तथा जनशक्ति परिचालन गर्ने सम्भावना रहनु, भूकम्पलगायत अन्य प्राकृतिक तथा मानव सिर्जित प्रकोपबाट सुरक्षित संरचना निर्माण गर्नको लागि सम्बन्धित विज्ञ, व्यवसायी तथा जनस्तरमा समेत सचेतना तथा उत्प्रेरणा जगाउने अवसर प्राप्त हुनु आफैमा ठूलो अवसर हो ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

व्यवस्थित तथा सुरक्षित बस्ती विकासलगायत भौतिक संरचना र आवास भवनहरूको अभ्र बलियो, अभ्र राम्रो पुनर्निर्माण ।

३.२ लक्ष्य

भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त संरचनाको पुनर्निर्माण र जोखिमपूर्ण बस्तीको स्थानान्तरणबाट राष्ट्रिय हित प्रवर्द्धन तथा सामाजिक न्याय प्रदान गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त संरचनाको दिगो, सुरक्षित र योजनाबद्ध रूपमा यथाशीघ्र निर्माण गरी पीडित व्यक्ति तथा समुदायको जनजीवनलाई कम्तीमा पनि प्रकोपपूर्वको अवस्थामा पुनर्स्थापना गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. प्राथमिकताको आधारमा क्षतिग्रस्त संरचनाहरूको पुनर्निर्माण तथा बस्ती विकास गर्ने ।
२. जोखिमपूर्ण बस्तीको स्थानान्तरण गर्ने ।
३. पुनर्निर्माण, पुनर्स्थापना तथा बस्ती स्थानान्तरणको योजना कार्यान्वयन गर्न उपयुक्त संयन्त्र स्थापना गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. क्षतिग्रस्त संरचनाहरू तथा बस्तीको यथार्थ अद्यावधिक अभिलेख तथा विवरण तयार गरिनेछ । (१)
२. क्षतिग्रस्त संरचनाको पुनर्निर्माण तथा प्रबलीकरणको प्राथमिकता निर्धारण गरी योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गरिनेछ । (१)
४. क्षतिग्रस्त बस्तीको भौतिक तथा सामाजिक पूर्वाधार विकास तथा सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणसहितको वृहत्तर योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गरिनेछ । (१)
५. भूकम्प पीडित परिवारहरूको आवास निर्माणको लागि अनुदान तथा सरल कर्जाको व्यवस्था गरिनेछ । (१)
६. जोखिमपूर्ण बस्तीको पुनर्निर्माणको सिलसिलामा प्रकोप जोखिम न्यूनीकरणका आधारभूत अवधारणाहरूलाई अवलम्बन गरिनेछ । (१)
७. पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यमा यथाशक्य स्थानीय निर्माण सामग्री, वास्तुकला र सुधारिएको प्रविधिको उपयोग गरिनेछ । (१)
८. जोखिमपूर्ण बस्तीको यथार्थ अद्यावधिक अभिलेख तथा विवरण तयार गरिनेछ । (२)
९. बस्ती स्थानान्तरणको लागि सम्बद्ध पीडित परिवारको आर्थिक सामाजिक संरचनाको आधारमा स्थानान्तरण गर्ने उपयुक्त स्थानको पहिचान गरिनेछ । (२)
१०. बस्ती स्थानान्तरण योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गरिनेछ । (२)
११. स्थानान्तरण हुने बस्तीका बासिन्दाको लागि अतिरिक्त सहायता कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिनेछ । (३)
१२. राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको समन्वय तथा स्वीकृतिमा क्षेत्रगत मन्त्रालयहरूले पुनर्निर्माण, पुनर्स्थापना तथा बस्ती स्थानान्तरणको कार्यक्रम तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गरिनेछ । (३)
१३. राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकाय, मित्रराष्ट्र तथा निजी एवम् गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरूबाट उपलब्ध हुनसक्ने सहयोग परिचालन गरिनेछ । (३)

१४. सुरक्षित संरचना निर्माणका लागि विभिन्न क्षेत्रमा कार्यरत विज्ञ, व्यवसायी तथा जनसाधारणका लागि विभिन्न प्रकारको क्षमता अभिवृद्धि तथा प्रचार प्रसारको कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (३)

१५. यस कार्यक्रमको वृहत्तर लक्ष्य हासिल गर्नको लागि आवश्यक कानुनी, व्यवस्थापकीय तथा प्रशासनिक संरचनाको स्थापना तथा स्तरोन्नति गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त संरचना तथा बस्तीहरूको पुनर्निर्माण, मर्मत सम्भार तथा प्रबलीकरण भएको हुने, भूकम्प पीडित परिवारहरूले आवास निर्माणको लागि अनुदान तथा सरल कर्जा सुविधा प्राप्त गरेको हुने, जोखिमपूर्ण बस्तीका बासिन्दाहरूको आर्थिक-सामाजिक संरचनाको आधारमा उपयुक्त स्थानमा स्थानान्तरण भएको हुने, विभिन्न क्षेत्रमा कार्यरत विज्ञ, व्यवसायी तथा जनसाधारणका लागि सञ्चालित क्षमता अभिवृद्धि तथा प्रचार प्रसारको कार्यक्रमबाट सुरक्षित संरचना निर्माणका लागि सचेतना वृद्धि भएको हुने र विभिन्न लक्षित समूहका लागि सञ्चालित कार्यक्रमबाट लाभग्राहीहरूलाई जीविकोपार्जनमा सहयोग पुगेको हुनेछ ।

५.६ प्रादेशिक तथा स्थानीय पूर्वाधार

१. पृष्ठभूमि

सङ्घीयताको सन्दर्भमा स्थानीय पूर्वाधार विकास अभै महत्त्वपूर्ण बनेको छ । प्रादेशिक तथा स्थानीय तहमा वैज्ञानिक र व्यवस्थित योजना तर्जुमा गरी आवश्यक स्थानीय यातायात, खानेपानी, साना सिँचाइ तथा नदी नियन्त्रण, लघु जलविद्युत् तथा वैकल्पिक ऊर्जा, आवास तथा सहरी विकास, जलवायु परिवर्तन तथा विपद् व्यवस्थापन, फोहरमैला व्यवस्थापनजस्ता स्थानीय पूर्वाधारहरूको निर्माण गर्नुका साथै सदरमुकामहरूलाई सुविधासम्पन्न प्रशासनिक केन्द्रका रूपमा स्थापना गर्नुपर्ने भएको छ । स्थानीय तहहरू र प्रदेशहरूबीचको आर्थिक तथा सामाजिक अन्तरसम्बन्धलाई मजबुत बनाउन तिनीहरूलाई एकआपसमा यातायात, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि, स्रोत तथा विचारको आदान-प्रदान र व्यापारिक कारोबारको माध्यमबाट आबद्ध गर्नुपर्ने हुनआउँछ । यसका लागि प्रादेशिक तथा स्थानीय पूर्वाधार निर्माणमा ठूलो मात्रामा लगानी गरी योजनाबद्ध ढङ्गले कार्य गर्नु आवश्यक छ ।

सङ्घीय शासन प्रणालीमा रूपान्तरित हुने क्रममा रहेको मुलुकको विद्यमान सङ्क्रमणकालको अवस्थालाई व्यवस्थापन गर्दै स्थानीय शासनलाई मजबुत तुल्याउन चौधौँ योजनाले सङ्घीयता, स्थानीय स्वायत्त शासन र स्थानीय पूर्वाधार विकासका क्षेत्रहरूमा केन्द्रित हुनुपर्ने देखिएको छ । साथै, स्थानीय तहमा नागरिकको प्रत्यक्ष र निर्णायक सहभागिताबाट विकास कार्यक्रमहरूको छनोट एवम् सञ्चालन गरी त्यसबाट प्राप्त उपलब्धिबाट आर्थिक सामाजिक रूपान्तरण गर्ने अवस्था सृजना गर्न साधन-श्रोत र प्रयत्नको संयोजित प्रबन्ध गर्नु पनि उत्तिकै आवश्यक देखिन्छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

स्थानीय निकायको आन्तरिक आय तथा वित्तीय स्रोतको व्यवस्थापन प्रभावकारी बनाउनु, पूर्वाधार विकासको बढ्दो माग र आवश्यकतालाई व्यवस्थापन गर्नु, पूर्वाधारका कार्यक्रमलाई प्राथमिकतामा राख्नु, सहभागितामूलक योजना पद्धतिको कार्यान्वयन पक्ष मजबुत गरी योजनामा अनुशासन राख्नु, आयोजना निर्माणलाई गुणस्तरीय बनाउनु, नयाँ घोषणा भएका नगरपालिकाहरूको क्षमता विकास गर्नु, उपभोक्ता समितिलाई मापदण्डको पालना गराउने कार्यमा उत्तरदायी बनाई उनीहरूमार्फत् निर्मित पूर्वाधार योजनाहरू दिगो, गुणस्तरीय र वातावरणमैत्री बनाउनु र सडक निर्माणमा भएको लगानीको अनुपातमा उपयोगितामा वृद्धि गर्नु प्रमुख चुनौती देखिएको छ।

अवसर

नयाँ राजनीतिक विकासक्रम र राज्य पुनर्संरचनाको विद्यमान माहोलले आमजनतामा उमड्ग, आशा र उत्साहमा अभिवृद्धि गर्नु, सरकारले पछिल्लो समयमा १५९ नयाँ नगरपालिका घोषणा गरेसँगै तिनमा व्यवस्थित सहरीकरण, योजनाबद्ध बस्ती विकास, पूर्वाधार विकास, राजस्वको दायरामा विस्तार र विकास एवम् सेवा प्रवाहका अवसरहरूमा बढोत्तरी हुनु, स्थानीय तहमा स्रोत-साधनको प्रवाह बढ्दै जानु, स्थानीय आवश्यकतामा आधारित विकास निर्माण र सेवा सुविधाको व्यवस्थापनमा स्थानीय निकायको क्षमता वृद्धि हुनु र समावेशी, सन्तुलित एवम् अधिकारमा आधारित न्यायोचित विकासको प्रारम्भ गर्ने उपयुक्त थलोको रूपमा स्थानीय निकायहरू स्थापित हुनुलाई स्थानीय पूर्वाधार विकासको लागि महत्वपूर्ण अवसरका रूपमा लिन सकिन्छ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

प्रादेशिक तथा स्थानीय पूर्वाधारहरूको विकास गरी सन्तुलित एवम् समावेशी विकास।

३.२ लक्ष्य

प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूबीच अन्तरसम्बन्धका आधारमा पूर्वाधारहरूको विकास गरी आर्थिक तथा सामाजिक अवसरहरूमा नागरिकको पहुँच अभिवृद्धि गर्ने।

३.३ उद्देश्य

१. स्थानीयस्तरमा पूर्वाधारहरूको विकास गरी सहज एवम् सर्वसुलभ रूपमा जनतालाई आधारभूत सेवा र सुविधा उपलब्ध गराउनु।
२. पूर्वाधार विकासबाट स्थानीयस्तरमा आय आर्जन तथा रोजगारीका अवसरहरूमा वृद्धि गर्नु।

३.४. रणनीति

१. स्थानीय श्रम, सीप, स्रोत साधन र प्रविधिलाई उपयोग गरी वातावरणमैत्री पूर्वाधार विकास गर्ने।
२. स्थानीय जनसहभागिता र जनस्वामित्वमा पूर्वाधार विकास गरी सबैको पहुँच पुऱ्याउने।

३. प्रादेशिक र स्थानीय सरकारहरूबीच अन्तरसम्बन्ध स्थापना गर्नेगरी पूर्वाधार विकास गर्ने ।

३.४ कार्यनीति

१. पूर्वाधार विकास निर्माणमा वातावरण संरक्षण, जलवायु परिवर्तन अनुकूलनलाई अन्तरनिहित विषयवस्तुका रूपमा लागू गरी दिगो विकासको अवधारणा अवलम्बन गरिनेछ । (१)
२. स्थानीय पूर्वाधार विकासका कार्यहरू आवधिक तथा क्षेत्रगत योजना तथा प्राथमिकताका आधारमा मात्र छनोट, निर्माण र सञ्चालनको व्यवस्था गरिनेछ । (१)
३. नगरोन्मुख गाउँमा नदीनाला तथा जमिनजस्ता प्राकृतिक स्रोतलाई प्रदूषणबाट बचाउन एक नगरपालिका एक फोहरमैला प्रशोधन तथा व्यवस्थापन केन्द्र विकास गर्नेगरी निर्माण कार्य अगाडि बढाइनेछ । (१)
४. नगरपालिकाहरूमा एकीकृत सहरी र पूर्वाधार विकासको गुरुयोजना चरणबद्ध रूपमा कार्यान्वयन गर्दै लगिनेछ । (१)
५. गाउँस्तरीय जलसम्पदाहरूको प्रभावकारी तथा न्यायोचित उपयोग गर्न स्थानीय तहमा जलउपयोग गुरुयोजनाहरू तयार गरी खानेपानी, सिँचाइ, साना जलविद्युत् तथा जीविकोपार्जनसम्बन्धी अन्य जलसम्पदामा आधारित क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न एकीकृत जलश्रोत व्यवस्थापन तथा पूर्वाधार निर्माण गरिनेछ । (१)
६. सिँचाइ सुविधा विस्तारमा सहकारी तथा सिँचाइ विकास कोषको अवधारणालाई प्रवर्द्धन गरिनेछ । जमिनमुनिको पानी पुनर्भरणसमेत हुनेगरी सम्भाव्य स्थलमा 'एक गाउँ एक पोखरी निर्माण' एवम् प्राकृतिक तालहरूको संरक्षण एवम् संवर्द्धनलाई अभियानको रूपमा सञ्चालन गरिनेछ । (१)
७. पूर्वाधार विकास निर्माणका सबै कार्यहरू प्रारम्भ भएको मितिले बढीमा दुई वर्षभित्र सम्पन्न भैसक्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । (१)
८. निर्माणमा प्रयोग हुने सामग्री, निर्माण गरिने समय र त्यसमा संलग्न हुने जनशक्तिको गुणस्तर सुनिश्चित गरी पूर्वाधार निर्माणको समग्र गुणस्तर पक्षमा सुधार गरिनेछ । (१)
९. स्थानीय यातायातलाई भरपर्दो, सुरक्षित र सुविधायुक्त बनाउन सडकको वर्ग र मापदण्डअनुसार क्रमशः दुई लेनको अवधारणामा निर्माण गरिनेछ । (१)
१०. आयोजनाहरूको दिगो सञ्चालनका लागि नियमित र आकस्मिक मर्मत-सम्भार गर्न आवश्यक कोषको व्यवस्था गरिनेछ । (१)
११. प्रयोग भैरहेको निर्माण प्रविधिको पुनरावलोकन गरी नयाँ, श्रममूलक एवम् यान्त्रिक उपकरणमा आधारित स्पेसिफिकेशन र आधार तयार गरी लागू गरिनेछ । (१)
१२. नयाँ तथा निर्माण भएका स्थानीय पूर्वाधारहरूलाई स्थानीय जनताको जीविकोपार्जन तथा सामाजिक आर्थिक विकासमा केन्द्रित गराई सञ्चालन एवम् प्रवर्द्धन गरिनेछ । (१)
१३. स्थानीय पूर्वाधार विकासमा जनसहभागिताको माध्यमबाट स्थानीय स्रोत, साधन र सीप परिचालन प्रणालीलाई प्राथमिकता दिई थप व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाइनेछ । (१)

१४. गुणस्तर सुनिश्चितताको लागि प्रत्येक प्रदेशमा गुणस्तर प्रयोगशालाहरूको स्थापना तथा सञ्चालन गरिनेछ । (१)
१५. प्रत्येक प्रदेशमा कम्तीमा दुईओटा नयाँ प्रादेशिक लोकमार्गको खाका तयार गरिनेछ । (२)
१६. स्थानीय जनता तथा उपभोक्ताको समेत सहभागितामा स्थानीय पूर्वाधारहरूको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । (२)
१७. स्थानीय तह र प्रदेशहरूमा प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउन सम्बन्धित प्राविधिक निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ । (३)
१८. निर्माण भएका सडकहरूमा बाह्रै महिना यातायातलाई सञ्चालनमा ल्याउन नियमित मर्मत-सम्भारको भरपर्दो व्यवस्था गरिने र सडक संरचना निर्माण, स्तरोन्नति र टूटाक खोल्ने काममा प्रदेश र स्थानीय तहमा समन्वय गरी सन्तुलन मिलाइनेछ । (३)
१९. सम्पूर्ण जिल्लास्तरीय र नगरपालिका सडक गुरुयोजनाहरू भौगोलिक सूचना प्रणालीअनुसार अद्यावधिक गर्दै लगिने तथा गाउँ र प्रदेशस्तरमा समेत सडक गुरुयोजनाहरू क्रमशः तयार गरी कार्यान्वयन गर्दै लगिनेछ । (३)
२०. प्रदेश तथा स्थानीय तहमा सामाजिक-आर्थिक सम्बन्ध स्थापित हुनेगरी प्राविधिक रूपमा सम्भाव्य सबै गाविसमा सडक सञ्जाल पुऱ्याइनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

सडक यातायाततर्फ नयाँ ग्रामीण सडक निर्माण तथा मर्मत १४,२२३ कि.मी. भई २५ लाख जनसङ्ख्यालाई तराईमा १ घण्टा र पहाडमा २ घण्टाभित्र नजिकको सडक सुविधामा पहुँच भएको हुने, ५,१६० कि.मि. सडक स्तरोन्नति/पुनर्स्थापना भएको हुने, ७०३ कि.मि. सडक कालोपत्रे भएको हुने, ३३० ओटा नयाँ सडकपुल निर्माण भएको हुने, १,५०० ओटा नयाँ भोलुङ्गेपुलको निर्माण तथा ६,००० ओटा भोलुङ्गेपुलको नियमित मर्मत भई तुइनहरू विस्थापित भएको हुने, ५० ओटा स्यानिटरी ल्याण्डफिल्डसाइटको विकास भएको हुने, २५ ओटा लघु जलविद्युत आयोजनाको सञ्चालनबाट १,००० कि.वा. विद्युत उत्पादन भई २५,००० जनसङ्ख्यालाई विद्युत् सेवा उपलब्ध भएको हुने, साना सिँचाई आयोजनामार्फत् ४५,१२९ हेक्टर जमिनमा सिँचाई सुविधा प्राप्त भई ४ लाख ५० हजार जनसङ्ख्या लाभान्वित भएको हुने, ५० ओटा बस्ती विकास कार्यक्रम सञ्चालन भएको हुने र मुलुकभरमा प्रत्येक गाउँमा एक पोखरी निर्माण भएको हुनेछ ।

परिच्छेद : ६

अन्तरसम्बन्धित विकास नीतिहरू

६.१ लैङ्गिक समानता, समावेशीकरण र मूलप्रवाहीकरण

६.१.१ लैङ्गिक समानता तथा महिला सशक्तीकरण

१. पृष्ठभूमि

महिलाहरूको आर्थिक, सामाजिक, विकास र सशक्तीकरणका लागि संविधानमा नै महिलाको हक प्रत्याभूत गरिएको छ । लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरणका लागि विभिन्न ऐन, नियम, रणनीति र कार्ययोजना कार्यान्वयनमा आएका छन् । सरकारको विविध प्रयासका कारण महिला घरमूली २५.७ प्रतिशत, सम्पत्तिमाथि महिलाको स्वामित्व २६ प्रतिशत, निजामती प्रशासनमा महिलाको प्रतिनिधित्व १७ प्रतिशत, महिला साक्षरता ५७.४ प्रतिशत र श्रम सहभागिता दर ५४ प्रतिशत पुगेको छ । लैङ्गिक असमानता सूचक ०.४८९, महिलाको मानव विकास सूचक ०.५२९ र संसद्मा सहभागिता २९.९ प्रतिशत पुगेको छ । त्यसैगरी सरकारद्वारा सञ्चालित कार्यक्रमहरूमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट आ.व. २०७२/७३ मा २२.३ प्रतिशत पुगेको छ । अहिले पनि लैङ्गिक हिंसा २६ प्रतिशत र बालविवाह २९ प्रतिशत रहेको छ जुन महिला विकासको अवरोधको रूपमा रहेको छ ।

आमाको नामबाट नागरिकता प्राप्त गर्न सकिने, महिलालाई लैङ्गिक भेदभावविना समान वंशीय हक हुने, महिलालाई सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यको हक हुने, राज्यका सबै निकायमा महिलाको समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागिता रहने, महिलाले शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने, सम्पत्ति तथा पारिवारिक मामिलामा दम्पतीको समान हक हुने, सङ्घीय संसद् र प्रदेश सभामा निर्वाचित हुने कुल सदस्यको कम्तीमा एकतिहाइ महिला सदस्य हुने, प्रतिनिधि सभाको सभामुख र उपसभामुखमध्ये एकजना र राष्ट्रिय सभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्षमध्ये एकजना महिला हुने, प्रदेश सभामुख वा प्रदेश उपसभामुखमध्ये एकजना महिला हुने, गाउँ कार्यपालिकामा चारजना तथा नगर कार्यपालिकामा पाँचजना महिला सदस्य रहने, जिल्ला समन्वय समितिमा कम्तीमा तीनजना महिला रहने, गाउँपालिका र नगरपालिकाको प्रत्येक वडाबाट कम्तीमा दुईजना महिलाको प्रतिनिधित्व हुनेगरी गाउँसभा र नगरसभाको गठन हुने, राष्ट्रिय महिला आयोग संवैधानिक निकायको रूपमा रहने र सोका अध्यक्ष र सदस्यहरू महिलामात्र रहनेसमेतका महत्त्वपूर्ण हक अधिकारहरू नेपालको संविधानमा व्यवस्था गरिएको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

आर्थिक तथा सामाजिक जीवनमा पुरुषभन्दा पछि परिरहनु, लैङ्गिक हिंसा तथा घरेलु हिंसा घट्नु नसक्नु, महिलाहरूबीच जातीय, क्षेत्रीय र वर्गीय विभेद कायम रहनु, ग्रामीण महिलाहरूको आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याउने कार्यक्रम सञ्चालन गर्न नसकिनु र बाल विवाह, दाइजो प्रथाजस्ता कुरीतिजन्य व्यवहार कायम रहनु यस क्षेत्रका समस्या तथा चुनौतीहरू हुन् ।

अवसर

लैङ्गिक समानता तथा महिला सशक्तीकरणको लागि कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (निवारण) ऐन, २०७१, बोक्सीसम्बन्धी (कसूर र सजाय) ऐन, २०७२ को कार्यान्वयन, सबै सरोकारवाला निकायहरूमा लैङ्गिक सम्पर्क बिन्दुहरूको स्थापना, घरेलु हिंसाबाट पीडित महिलाहरूका लागि सुरक्षित अल्पकालीन आश्रयस्थल हुनु, सामुदायिक सेवा केन्द्र सञ्चालन हुनु, लैङ्गिक हिंसा निवारण कोष र एकल महिला सुरक्षा कोषको स्थापना तथा सञ्चालन हुनु, अदालतमा लैङ्गिक हिंसासम्बन्धी सुनुवाइका लागि छिटोछरितो प्रक्रिया अवलम्बन गरिनु, संविधानमा महिलासम्बन्धी हकहरूलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरिनु र सङ्घदेखि स्थानीयतहसम्म महिला प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितता, लैङ्गिक हिंसालाई महिला समानता र सशक्तीकरणको बाधकको रूपमा राज्यद्वारा स्वीकार गरी त्यसको निराकरणको लागि विभिन्न नीति, योजना तथा कार्यक्रम सञ्चालन गरिनुलाई यस क्षेत्रको अवसरको रूपमा लिइएको छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

लैङ्गिक समानतामार्फत् मर्यादित, न्यायपूर्ण, सुरक्षित र सभ्य समाजको विकास ।

३.२ लक्ष्य

सामाजिक र आर्थिक अवसरहरूमा समान सहभागिता सुनिश्चित गरी लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण र सशक्तीकरण गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. सबै वर्ग र क्षेत्रका महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक सशक्तीकरण गर्दै महिलाको मुलभूत अधिकार सुनिश्चित गर्नु ।
२. लैङ्गिकतामा आधारित हिंसा, भेदभाव र बहिष्करणको अन्त्य गर्नु ।
३. राजनीतिक, आर्थिक, सार्वजनिकलगायत सम्पूर्ण निर्णायक तहमा महिलाहरूको सार्थक र समान पहुँचका लागि समान अवसरहरूको श्रृजना गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण गर्दै शासन प्रणालीको प्रत्येक तह र विकास प्रक्रियाको सबै चरणमा महिलाहरूको उल्लेखनीय र निर्णयमा प्रभाव पार्न सक्नेगरी अर्थपूर्ण सहभागिता बढाउने ।

२. लैङ्गिक हिंसा, भेदभाव र बहिष्करण अन्त्यको लागि निरोधात्मक न्यायमा पहुँच र संरक्षणात्मक उपायहरू अवलम्बन गर्ने ।
३. लक्षित तथा सीमान्तकृत महिलाहरूको क्षमता अभिवृद्धि र जीवनस्तर सुधारका लागि संरक्षणात्मक सेवा उपलब्ध गराई सशक्तीकरण गर्ने ।
४. मातृस्वास्थ्य र प्रजनन स्वास्थ्यलगायतका आधारभूत स्वास्थ्य सेवाहरूका बारेमा महिलाको चेतना बढाई ती सेवामा सहज पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. महिलाहरूको हक अधिकारको संरक्षणको लागि लैङ्गिक हिंसा निवारणलगायत आवश्यक नयाँ कानूनहरूको निर्माण, विभेदकारी कानूनहरूको परिमार्जन र प्रभावकारी कार्यान्वयन एवम् सोको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरिनेछ । (१)
२. लैङ्गिक समानता र महिला सशक्तीकरणसम्बन्धी नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा महासन्धिको प्रभावकारी कार्यान्वयन तथा अनुगमन गरिनेछ । (१)
३. विकास कार्यक्रम/आयोजनाहरूलाई बढीभन्दा बढी रोजगारीमूलक र लैङ्गिक दृष्टिले उत्तरदायी बनाउन आयोजनाका सबै चरणमा लैङ्गिक पद्धतिहरूको विकास, कार्यान्वयन र अनुगमन गरिनेछ । (१)
४. मुलुकको प्रशासन तथा नीति निर्माण तहमा महिलाहरूको पहुँच वृद्धि गरी राज्यका सम्पूर्ण संरचनामा महिलाको प्रतिनिधित्व बढाइनेछ । (१)
५. सबै निजी र गैरसरकारी क्षेत्रको नीति निर्माण, कार्यक्रमलगायत प्रतिफलमा महिलाको सारभूत प्रतिनिधित्व सुनिश्चित हुने व्यवस्था गरिनेछ । (१)
६. लैङ्गिक समानता तथा सशक्तीकरणको लागि प्रभावकारी सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको विकास गरिनेछ । (१)
७. लैङ्गिक हिंसासम्बन्धी कार्यलाई समाजमा नै दबावपूर्वक मिलाउने कार्यलाई निरुत्साहित गर्न सामुदायिक संस्थाहरूको परिचालन गरिनेछ । (२)
८. लैङ्गिक हिंसाका नयाँ स्वरूपहरूको अध्ययन अनुसन्धानको थालनी तथा लैङ्गिक हिंसामुक्त गा.वि.स./नगर घोषणा गर्नको लागि सूचकहरूको विकास गरिनेछ । (२)
९. महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिंसा, शोषण तथा विभेद र बहिष्करण विरुद्ध शून्य सहनशीलताको नीति अवलम्बन गरी तिनको रोकथाम एवम् नियन्त्रणका लागि कानुनी उपचार प्रणालीलाई सहज, छिटो र सबैको लागि पहुँचयोग्य बनाइनेछ । (२)
१०. लैङ्गिक हिंसा पीडित तथा प्रभावितका लागि सञ्चालनमा रहेका सुरक्षित अल्पकालीन सेवा केन्द्रहरूको विस्तार तथा स्तरोन्नति गरिनेछ । (२)
११. प्रत्येक प्रदेशमा लैङ्गिक हिंसापीडित प्रभावितहरूको लागि आवश्यक सेवासहितको दीर्घकालीन पुनर्स्थापना केन्द्रहरू स्थापना गरिनेछ । (२)

१२. यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकहरूप्रति सामाजिक विभेद तथा भ्रम हटाउन सरोकार संस्थाकै सहभागितामा पैरवी र प्रचार-प्रसार गरिनेछ । (२)
१३. आर्थिक सामाजिक रूपले विपन्न एकल महिलाको लागि आयआर्जन, क्षमता विकास र सशक्तीकरण गर्ने कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । (३)
१४. अपाङ्गता भएका व्यक्ति र विशेष गरी महिलामाथि हुनसक्ने हिंसाको अन्त्य गर्दै रोजगारी र स्वरोजगारीका लागि कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (३)
१५. महिला विकास कार्यक्रमको क्षेत्र विस्तार, प्रवर्द्धित संस्थाहरूको स्तरोन्नतिमार्फत् लक्षित महिलाको सशक्तीकरण तथा क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ । (३)
१६. वादी, कमलरी, कमैया, चेपाङ् र राउटेलगायत वञ्चितमा परेका सबै समुदायका महिला तथा किशोरीहरूका लागि लक्षित आर्थिक तथा सामाजिक विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (३)
१७. महिलाहरूलाई व्यवसाय सञ्चालन तथा आयमूलक कार्य गरी स्वरोजगारी, उद्यमशीलता विकास गर्न सहूलियत ऋण तथा वित्तीय पहुँचको व्यवस्था मिलाइनेछ । (३)
१८. महिलाको श्रम र समयको बचत गर्ने प्रविधिको विकास र प्रयोगमा जोड दिइनेछ । (३)
१९. महिला समूह, संस्थाद्वारा उत्पादित सामग्रीहरूको गुणस्तर प्रवर्द्धन र बजार पहुँचको सुनिश्चितता गरिनेछ । (३)
२०. केन्द्रीय बजेट प्रणालीमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट विनियोजन वृद्धि गर्दै यो प्रणालीलाई स्थानीयस्तरसम्म संस्थागत गरिनेछ । (३)
२१. यौनिक तथा लैङ्गिक अल्प सङ्ख्यकहरूको क्षमता अभिवृद्धि र उपयोग गर्न कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (३)
२२. मातृस्वास्थ्य र प्रजनन स्वास्थ्यलगायतका आधारभूत स्वास्थ्य सेवाहरूका बारेमा सचेतना अभिवृद्धि गर्ने कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (४)
२३. मातृस्वास्थ्य र प्रजनन स्वास्थ्यलगायतका आधारभूत स्वास्थ्य सेवाहरू समन्वयात्मक रूपमा ग्रामीण महिलाहरूसमक्ष पुऱ्याइनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

आर्थिक तथा सामाजिक जीवनमा पुरुष र महिलाको उपस्थिति समानता उन्मुख भएको हुने, राज्य संयन्त्रमा महिला प्रतिनिधित्व न्यूनतम ३३ प्रतिशत पुगेको हुने, प्रत्यक्ष रूपले लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट विनियोजनको अनुपात कम्तीमा २७ प्रतिशत पुगेको हुने, महिला विकास कार्यक्रममार्फत् समूह सदस्य सङ्ख्या १२ लाख ५० हजार पुगेको हुने, लैङ्गिक हिंसा घटेको हुने र पीडकलाई अनिवार्य रूपमा सजाय हुने संयन्त्रसमेत बनेको हुनेछ ।

६.१.२ समावेशीकरण

१. पृष्ठभूमि

नेपालको संविधानले आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछाडि परेका महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेसी, थारू, मुस्लिम समुदाय, पिछडावर्ग, अल्पसङ्ख्यक, सीमान्तीकृत, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, किसान, श्रमिक, उत्पीडित वा पिछडिएको क्षेत्रका नागरिक तथा आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्यलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यको निकायमा सहभागिता हुन पाउने हकलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरेको छ । यसैगरी संविधानमा समावेशीकरणलाई बढी व्यवस्थित तथा प्रभावकारी बनाउने उद्देश्यले राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग, राष्ट्रिय समावेशी आयोग, आदिवासी जनजाति आयोग, मधेशी आयोग, थारू आयोग र मुस्लिम आयोगको व्यवस्था गरिएको छ ।

महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, मुस्लिम समुदाय, पिछडा वर्ग, अल्पसङ्ख्यक, लोपोन्मुख जाति, दुर्गम पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रका बासिन्दा, विपन्न वर्गजस्ता वञ्चितमा परेका तथा पारिएका समुदाय तथा व्यक्तिहरूको लागि सीप विकास तालिम, छात्रवृत्ति, कर्जा र रोजगारमूलक लक्षित कार्यक्रम, शिक्षा तथा सार्वजनिक क्षेत्रको रोजगारीमा आरक्षण, मातृभाषाको संरक्षण र संवर्द्धनसम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुँदै आएका भए तापनि यस्ता विभिन्न जाति, वर्ग एवम् क्षेत्रबीच आर्थिक, शैक्षिक तथा स्वास्थ्य क्षेत्रमा निकै ठूलो अन्तर रहेकोले यस्तो अन्तरको अन्त्य गर्नु आवश्यक भएको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

लक्षित समुदायमा व्याप्त गरिबी हुनु, विभिन्न समुदायहरू तथा वर्गहरूबीच आर्थिक, शैक्षिक तथा स्वास्थ्य क्षेत्रमा निकै ठूलो अन्तर रहनु, साधन-स्रोत तथा सेवा सुविधामा यस्ता समुदायको न्यायोचित पहुँच हुन नसक्नु, नकारात्मक सामाजिक मूल्य-मान्यता हुनु, प्रशासनिक संरचनामा न्यून प्रतिनिधित्व रहनुजस्ता चुनौतीहरू रहेका छन् ।

अवसर

नेपालको संविधानले विभिन्न जाति, वर्ग र पिछडिएको क्षेत्रका नागरिकलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यको निकायमा सहभागिता हुन पाउने हकलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरेको, समावेशीकरणलाई बढी व्यवस्थित तथा प्रभावकारी बनाउन विभिन्न संवैधानिक आयोगहरूको व्यवस्था गरेको, मुलुक सातओटा प्रदेशसहितको सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा प्रवेश गरेको, आफ्नो धर्म, संस्कृति, भाषाको संरक्षण र संवर्द्धनका लागि सचेतना तथा क्रियाशीलतामा अभिवृद्धि भएको र राज्यका विभिन्न अङ्ग तथा क्षेत्रमा यस्ता समुदायहरूको प्रतिनिधित्व बढ्दै गएकोले समावेशीकरणको प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउने अवसर सिर्जना भएको छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

सबै नागरिकको अर्थपूर्ण सहभागितामा मुलुकको समावेशी विकास ।

३.२ लक्ष्य

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकासमा पछाडि परेका समुदायहरूको मानव विकास सूचकाङ्क तथा सशक्तीकरण सूचकाङ्कमा सुधार गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक अवसरबाट वञ्चितमा परेका दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारू, मुस्लिम समुदाय, पिछडावर्ग, अल्पसङ्ख्यक, सीमान्तकृत, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, किसान, श्रमिक, उत्पीडित वा पिछडिएको क्षेत्रका नागरिक तथा आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्यका लागि मुलुकमा उपलब्ध साधनस्रोत, सेवा तथा सुविधामा पहुँच सुनिश्चित गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. मुलुकमा उपलब्ध स्रोत-साधनहरूमा महिला, आदिवासी जनजाति, दलित, मधेशी, मुस्लिम समुदाय, अपाङ्गता भएका व्यक्ति एवम् पिछडा वर्गको पहुँच बढाउने ।
२. राज्यको निर्णय प्रक्रिया तथा संरचनामा सकारात्मक विभेद र आरक्षणको माध्यमबाट अर्थपूर्ण सहभागिताको सुनिश्चितता गर्ने ।
३. सीप विकास तालिम प्रदान गरी मुलुकमा उपलब्ध रोजगारीका अवसरहरू उपयोग गर्न सक्षम तुल्याउने ।
४. आदिवासी जनजाति, दलित, मधेशी, मुस्लिम समुदाय, पिछडा वर्गको भाषा तथा संस्कृतिको संरक्षण एवम् संवर्द्धन गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. मुलुकमा उपलब्ध स्रोत-साधनहरूमा महिला, आदिवासी जनजाति, दलित, मधेशी, मुस्लिम समुदाय, अल्पसङ्ख्यक, लोपोन्मुख जाति, पिछडा वर्ग, कर्णाली क्षेत्रलगायत दुर्गम हिमाली तथा पहाडी जिल्लाका नागरिकहरूको पहुँच बढाइनेछ । (१)
२. महिला, आदिवासी जनजाति, दलित, मधेशी, मुस्लिम समुदाय, अल्पसङ्ख्यक, लोपोन्मुख जाति, पिछडा वर्ग, कर्णाली क्षेत्रलगायत दुर्गम हिमाली तथा पहाडी जिल्लाका नागरिकहरूको आर्थिक तथा सामाजिक विकासका लागि लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (१)
३. शासन सञ्चालन तथा विकासका सबै क्षेत्रको निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता सुनिश्चित गरिनेछ । (२)
४. महिला, आदिवासी जनजाति, दलित, मधेशी, मुस्लिम समुदाय, अल्पसङ्ख्यक, लोपोन्मुख जाति, पिछडा वर्ग, विपन्न एवम् कर्णाली क्षेत्रलगायत दुर्गम हिमाली तथा पहाडी जिल्लाका

नागरिकहरूलाई सकारात्मक विभेद र आरक्षणको माध्यमबाट अर्थपूर्ण सहभागिताको सुनिश्चितता गरिनेछ । (२)

५. मुलुकमा उपलब्ध रोजगारीका अवसरहरू उपयोग गर्न सक्षम तुल्याउन महिला, आदिवासी जनजाति, दलित, मधेशी, मुस्लिम समुदाय, अल्पसङ्ख्यक, लोपोन्मुख जाति, पिछडा वर्ग, किसान र श्रमिक, कर्णाली क्षेत्रलगायत दुर्गम हिमाली तथा पहाडी जिल्लाका नागरिकहरूलाई सीप विकास तालिम प्रदान गरी उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ । (३)
६. विभिन्न जाति तथा समुदायको लोपोन्मुख भाषा तथा संस्कृतिहरूलाई संरक्षण गरिनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

राज्यको निर्णय प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता सुनिश्चित भएको हुने, उपलब्ध स्रोत-साधनहरूमा समुदायको पहुँच बढेको हुने, राजनीतिक, प्रशासनिक, शैक्षिक क्षेत्रमा सकारात्मक विभेद र आरक्षणको माध्यमबाट अर्थपूर्ण सहभागिता भएको हुने र आदिवासी जनजाति, मधेशी, मुस्लिम समुदाय, पिछडा वर्गको भाषा तथा संस्कृतिको संरक्षण एवम् संवर्द्धन भएको हुनेछ ।

६.१.३ लोपोन्मुख, अतिसीमान्तकृत तथा सीमान्तकृत जाति/जनजाति

१. पृष्ठभूमि

नेपालको संविधानले आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछाडि परेका आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारू, मुस्लिम समुदाय, पिछडावर्ग, अल्पसङ्ख्यक, सीमान्तकृत समुदायका नागरिकहरूलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यको निकायमा सहभागिता गराउने हकका साथै आर्थिक रूपले विपन्न तथा लोपोन्मुख समुदायका नागरिकको संरक्षण, उत्थान, सशक्तीकरण र विकासका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, रोजगारी, खाद्यान्न र सामाजिक सुरक्षामा विशेष अवसर तथा लाभ पाउने हकलाई मौलिक हकका रूपमा व्यवस्था गरेको छ । उल्लिखित आदिवासी जनजातिहरूको आर्थिक, सामाजिक एवम् शैक्षिक स्थिति सुधार गर्न तथा यिनीहरूलाई विकासको मूलधारमा मूलप्रवाहीकरण गर्न विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहेका छन् तापनि यिनीहरूको अवस्थामा अपेक्षित सुधार भने हुनसकेको छैन ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

लोपोन्मुख, अतिसीमान्तकृत र सीमान्तकृत आदिवासी जनजाति र अन्य समुदायहरू एवम् वर्गहरूबीच रहेको आर्थिक तथा शैक्षिक अन्तर कम गर्नु, आदिवासी जनजातिको साधन-स्रोत तथा सेवा सुविधामा समतामूलक एवम् न्यायोचित पहुँच बढाउनु, भाषा संस्कृति तथा जातिका आधारमा हुने भेदभावलाई हटाउनु, प्रशासनिकलगायत राज्यका विभिन्न संरचनामा रहेको यिनीहरूको न्यून प्रतिनिधित्वलाई बढाउनुजस्ता कुराहरू चुनौतीका रूपमा रहेका छन् ।

अवसर

लोपोन्मुख, अतिसीमान्तकृत र सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिका नागरिकहरूलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यको निकायमा सहभागिता गराउने र लोपोन्मुख समुदायका नागरिकको संरक्षण, उत्थान, सशक्तीकरण र विकासका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, रोजगारी, खाद्यान्न र सामाजिक सुरक्षामा विशेष अवसर तथा लाभ उपलब्ध गराउने कुराहरू नेपालको संविधानमा मौलिक हकका रूपमा व्यवस्था भएको । यसैगरी, आदिवासी जनजाति आयोग संवैधानिक आयोगको रूपमा रहेको, परम्परागत सीपलाई प्रवर्द्धन एवम् विकास गर्दै सीपमा आधारित आयआर्जनका कार्यक्रम अगाडि बढाउन सकिने अवस्था, आदिवासी जनजाति महासङ्घको क्रियाशीलता, मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षा पाउने व्यवस्था, संविधानमा व्यवस्था भएको धर्मनिरपेक्षता आदि यस्ता समुदायको आर्थिक, सामाजिक एवम् सांस्कृतिक विकास गर्नका लागि अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

लोपोन्मुख, अतिसीमान्तकृत र सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक सुधारबाट समतामूलक तथा न्यायपूर्ण समाजको सिर्जना ।

३.२ लक्ष्य

आर्थिक, सामाजिक तथा शासकीय क्षेत्रमा लोपोन्मुख, अतिसीमान्तकृत र सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिको पहुँच वृद्धि गरी उनीहरूको जीवनस्तर माथि उकास्ने ।

३.३ उद्देश्य

लोपोन्मुख, अतिसीमान्तकृत र सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिको क्षमता विकास र स्रोत-साधनहरूमा पहुँच वृद्धि र विस्तार गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. लोपोन्मुख, अतिसीमान्तकृत र सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिका युवाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।
२. लोपोन्मुख, अतिसीमान्तकृत र सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिको लागि रोजगारी तथा स्वरोजगारका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।
३. लोपोन्मुख, अतिसीमान्तकृत र सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिको भाषा तथा संस्कृतिको संरक्षण तथा संवर्द्धन गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. लोपोन्मुख, अतिसीमान्तकृत र सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिका युवाहरूको क्षमता विकासका लागि व्यावसायिक तथा सीपमूलक तालिम प्रदान गरिनेछ । (१)

२. लोपोन्मुख, अतिसीमान्तकृत तथा जोखिममा परेका समुदायका विद्यार्थीको सिकाइ आवश्यकता सम्बोधन गर्न खुला, वैकल्पिक, आवासीय तथा विशेष शिक्षा कार्यक्रमलाई थप सुदृढ गरिनेछ । (१)
३. समुदायको शैक्षिकस्तर वृद्धि गर्नका लागि आवश्यकताको आधारमा छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरिनेछ । (१)
४. लोपोन्मुख, अतिसीमान्तकृत र सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिहरूको आधारभूत स्वास्थ्य सेवामा पहुँच पुऱ्याइनेछ । (१)
५. लोपोन्मुख, अतिसीमान्तकृत र सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिको आर्थिक अवस्थामा सुधार ल्याउनका लागि रोजगारी तथा स्वरोजगारका अवसर सिर्जना गर्न विशेष लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (२)
६. निजामती सेवालगायत राज्यका विभिन्न अङ्गमा यिनीहरूको प्रतिनिधित्व बढाउन विशेष तयारी कक्षाहरू सञ्चालन गरिनेछ । (२)
७. लोपोन्मुख, अतिसीमान्तकृत र सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिको भाषा तथा संस्कृतिको संरक्षण तथा संवर्द्धनका लागि कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

लोपोन्मुख, अतिसीमान्तकृत र सीमान्तकृत आदिवासी जनजातिको आर्थिक तथा सामाजिक स्थितिमा सुधार आएको हुने, राज्यका विभिन्न निकायहरूमा सहभागिता वृद्धि भएको हुने र भाषा तथा संस्कृतिको संरक्षण तथा संवर्द्धन भएको हुनेछ ।

६.२ विज्ञान, सूचना तथा प्रविधि

६.२.१ विज्ञान प्रविधि

१. पृष्ठभूमि

ज्ञानमा आधारित आधुनिक अर्थतन्त्रको निर्माण गर्दै दिगो विकास गर्न विज्ञान प्रविधि महत्त्वपूर्ण हुन आउँछ । खासगरी परमाणु प्रविधि, अन्तरिक्ष विज्ञान, जैविक प्रविधि, अति सूक्ष्म प्रविधिलगायतका विधामा सुरु भएका कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाउँदै तिनको प्रयोगबाट द्रुततर आर्थिक विकासमा लाग्नुपर्ने टड्कारो आवश्यकता देखिएको छ ।

नेपालको संविधानमा वैज्ञानिक अध्ययन, अनुसन्धान एवम् विज्ञान र प्रविधिको आविष्कार, उन्नयन र विकासमा लगानी अभिवृद्धि गर्ने तथा वैज्ञानिक, प्राविधिक, बौद्धिक र विशिष्ट प्रतिभाहरूको संरक्षण गर्ने नीतिगत व्यवस्था भएको छ । यस क्षेत्रमा देखिएका नीतिगत तथा कानुनी अस्पष्टता र समन्वयको कमीलाई हटाउने र अनुसन्धानका उपलब्धिहरूलाई जनताका आधारभूत आवश्यकता परिपूर्तिमा केन्द्रित गर्दै मुलुकमा उपलब्ध प्राकृतिक श्रोत साधनको अत्युत्तम उपयोगमा जोड दिनुपर्ने आवश्यकता छ । विज्ञान र प्रविधिको अन्वेषण र विकासको लागि लगानी वृद्धि गर्नु आवश्यक छ । विज्ञानका उपलब्धिलाई आर्थिक वृद्धि, सामाजिक सेवाको विस्तार र गरिबी निवारणमा सहयोग पुऱ्याउने कार्यक्रममा प्रयोग गर्ने

तथा देशभित्र उपलब्ध प्रतिभाहरूको ज्ञान र सीपलाई स्वदेशमै उपयोग गर्ने वातावरण निर्माण गर्नु प्राथमिक दायित्व हुन आउँछ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

विज्ञान प्रविधि र अनुसन्धानको क्षेत्रमा देशको लगानी बढाउनु, मुलुकमा रहेका अनुसन्धान निकायहरूलाई एउटै छातानीतिअन्तर्गत ल्याउनु, युवा वैज्ञानिक तथा प्रतिभाहरूलाई मुलुकभित्रै काम गर्ने वातावरण तयार पार्नु, प्राकृतिक स्रोतको दिगो र अत्युत्तम उपयोग र गरिबी निवारणमा सहयोग पुर्याउनु, देशभित्र विज्ञान तथा प्रविधि शिक्षाप्रतिको आकर्षण बढाउनु, आफूखुशी प्रयोग भइरहेका रेडीयोधर्मी पदार्थहरूको प्रभावकारी नियमन गर्नुजस्ता चुनौतीहरू यस क्षेत्रमा रहेका छन् ।

अवसर

विज्ञान र प्रविधिको क्षेत्रमा सामयिक सुधार गर्ने वातावरण निर्माण हुनु, देश विदेशमा छरिएर रहेका हजारौं प्रतिभाहरूलाई देशभित्र फर्काउन सक्ने सम्भावना कायम रहनु, देशभित्र अध्ययन तथा खोज अनुसन्धानका लागि प्रशस्त अवसरहरू विद्यमान रहनु, खोज अनुसन्धानका लागि जागरूक युवा समूहको जमात बढ्दै जानु, आधुनिकीकरणसँगै अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र समन्वयको क्षेत्र फराकिलो हुनुजस्ता अवसरहरू रहेका छन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

विज्ञान तथा प्रविधिको विकासबाट समृद्धि ।

३.२ लक्ष्य

विज्ञान र प्रविधिको विकास र विस्तार गरी सामाजिक, आर्थिक, भौतिक र वातावरणीय विकासका पक्षसँग आबद्ध गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

विज्ञान तथा प्रविधिको विकास, विस्तार र उपयोग क्षमता वृद्धि गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. वैज्ञानिक अनुसन्धान, अन्वेषण र विकासलाई गतिशील बनाउन आवश्यक पर्ने पूर्वाधार र क्षमताको विकास गर्ने ।
२. उच्च क्षमतायुक्त प्राविधिक युवा जनशक्तिको विकास गरी मुलुकमै उनीहरूको क्षमता उपयोग गर्ने ।
३. वैज्ञानिक खोज र अनुसन्धानबाट विकास गरिएका प्रविधिहरूलाई मुलुकको समग्र विकास प्रक्रियामा प्रभावकारी उपयोग गर्न परम्परागत र स्थानीय प्रविधिको संवर्द्धन र संरक्षण गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. विज्ञान तथा प्रविधिसम्बन्धी नीतिको पुनरावलोकन र गुरुयोजना तर्जुमा गरी तिनको कार्यान्वयन गरिनेछ । (१)
२. पारमाणविक कानून तयार गरी रेडियोधर्मी पदार्थहरूको नियमन प्रभावकारी बनाइनेछ । (१)
३. अनुसन्धान तथा विकासमा सार्वजनिक क्षेत्रको लगानी अभिवृद्धि गरिनेछ । (१)
४. औद्योगिक प्रतिष्ठानहरूमा अनुसन्धान र विकास एकाइ स्थापना गरी वार्षिक रूपमा निश्चित बजेट विनियोजन गर्ने व्यवस्था गरिनेछ । (१)
५. परमाणु प्रविधि, अन्तरिक्ष प्रविधि, जैविक प्रविधि र सूक्ष्म प्रविधिलगायतका प्रविधिहरूको विकास तथा उपयोगका लागि समयसापेक्ष नीति निर्माण तथा परिमार्जन गरिनेछ । (१)
६. विज्ञान तथा प्रविधिको अनुसन्धान, विकास र विस्तारका लागि नेपाल विज्ञान तथा प्रविधि प्रज्ञा प्रतिष्ठानलगायत यस क्षेत्रमा संलग्न संस्थाहरूको क्षमता विकास गरिनेछ । (२)
७. विज्ञान शिक्षालाई व्यावहारिक र रूचिकर तुल्याउन सबै विद्यालयहरूमा विज्ञान प्रयोगशाला बनाउन जोड दिइनेछ । (२)
८. उच्च शिक्षालाई अनुसन्धानमुखी बनाउने र विश्वविद्यालय तथा अनुसन्धान प्रतिष्ठानबीच विशेषज्ञ र अनुसन्धानकर्मीहरू आदान-प्रदान गर्ने वातावरण बनाइनेछ । (२)
९. क्षमतावान युवा जनशक्तिलाई स्वदेशमा टिकाइराख्न अनुसन्धानका कार्यक्रमहरू विस्तार गर्नुका साथै प्रतिभा प्रवर्द्धनको लागि नवप्रवर्द्धन केन्द्रको स्थापना र सञ्चालन गरिनेछ । (२)
१०. विभिन्न निकायअन्तर्गत सेवा प्रदान गर्दै आएका प्रयोगशालाहरूलाई सुदृढ गरी राष्ट्रियस्तरका अनुसन्धानशाला बनाई त्यसलाई स्वायत्त र प्राज्ञिक संस्थाअन्तर्गत व्यवस्थित गरिनेछ । (३)
११. अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग नियोग एवम् विदेशमा कार्यरत नेपाली विशेषज्ञहरूसमेतको संलग्नतामा वैज्ञानिक तथा प्राविधिक ज्ञान सञ्चय भण्डार स्थापना गरी स्वदेशी प्रतिभाहरूको पहुँच हुने वातावरण मिलाइनेछ । (३)
१२. विज्ञान तथा प्रविधिको प्रतिफल जनतासमक्ष पुर्याउन आवश्यक संयन्त्रहरूको विकास गरिनेछ । (३)
१३. विद्युतीय अपराधको प्राविधिक अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाउन साइबर फोरेन्सिक ल्याबको प्राविधिक पूर्वाधारको विकास गरिनुका साथै थ्रेट अनुगमन केन्द्र (टी.एम.सी.) लाई प्रभावकारी बनाइनेछ । (३)
१४. अन्तरिक्ष प्रविधि, जैविक प्रविधि, साइबर प्रविधि तथा परमाणु प्रविधिको विकासका लागि राष्ट्रिय अनुसन्धान केन्द्रहरूको स्थापना गरिनेछ । (३)
१५. उच्चस्तरीय वेधशाला, प्लानेटोरियम तथा विज्ञान सङ्ग्रहालयलाई शिक्षण र पर्यटन प्रवर्द्धनमा उपयोगी हुनेगरी सञ्चालन गरिनेछ । (३)
१६. वैज्ञानिक उत्पादन, अनुसन्धान तथा परीक्षणको गुणस्तर प्रमाणीकरण गर्न संस्थागत व्यवस्था गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

विज्ञान र प्रविधि क्षेत्रमा सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक हिसाबले जनशक्तिको थप विकास भएको हुने, विज्ञान र प्रविधिको क्षेत्रमा थप नीतिगत र संस्थागत संरचना निर्माण र सुदृढीकरण भई अनुसन्धान र विकास कार्यमा सहजता भएको हुने र विज्ञान तथा प्रविधिको विकास एवम् तिनको उपयोगको स्पष्ट मार्गचित्र तयार भएको हुनेछ ।

६.२.२ सूचना प्रविधि

१. पृष्ठभूमि

सूचना प्रविधिको विकासले मुलुकको शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, पर्यटन, व्यापारलगायतका आर्थिक तथा सामाजिक क्षेत्रको दिगो र तीव्र विकास गर्ने अवसरहरू प्रदान गरेको छ । सार्वजनिक सेवाहरूको प्रवाहमा प्रभावकारिता हासिल गरी सेवाग्राहीहरूको पहुँचलाई सहज तुल्याई सुशासन कायम गर्न सूचना प्रविधिको उपयोगलाई बढाउनु आवश्यक छ । सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्र दुवैको कार्य क्षमतामा अभिवृद्धि गर्न सूचना प्रविधिको महत्तम उपयोग अपरिहार्य भइसकेको छ । खुला अर्थतन्त्रले निम्त्याएको प्रतिस्पर्धात्मकतालाई सामना गर्न सूचना प्रविधिको प्रयोग सशक्त माध्यम हुन सक्दछ । नेपालमा निजी क्षेत्रले सूचना प्रविधिको प्रभावकारी उपयोग गर्दै आएका छन् । यसबाट निजी क्षेत्रको कार्यसम्पादनस्तरमा उल्लेख्य रूपमा अभिवृद्धि हुनसकेको छ । तर निजी क्षेत्रमा सूचना प्रविधिको बढ्दो प्रयोगलाई विश्वसनीय तुल्याउन नियमनको प्रभावकारी व्यवस्था भने हुनसकेको छैन । केन्द्रदेखि स्थानीयस्तरसम्म निजी क्षेत्रअन्तर्गत सूचना प्रविधिको बढ्दो उपयोगलाई व्यवस्थित रूपले प्रवर्द्धन गरी सम्भावित अपराधको जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्न एवम् सोबाट आउनसक्ने विकृतिहरू नियन्त्रण गर्न प्रभावकारी नियमनको अभाव रहेको छ । नेपालमा सूचना प्रविधि क्षेत्रमा दक्ष जनशक्तिहरू उत्पादन भइरहे पनि यस्ता जनशक्तिहरूको सेवा देशभित्रै उपयोग हुन नसकिरहेको अवस्था छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

सूचना प्रविधिको विकास र सुशासनका सबै अङ्गहरूमा महत्तम उपयोग गर्नसक्नु, निकायगत सहमति र सहकार्य गर्नु, दक्ष जनशक्तिको पलायन हुनबाट रोक्नु, सूचना प्रविधिको विकासबाट आउनसक्ने विकृति र विसङ्गती नियन्त्रणका निम्ति पर्याप्त उपायहरू गर्नु चुनौतीपूर्ण छ ।

अवसर

सूचना प्रविधिको पूर्वाधार विकास हुनु, संलग्न जनशक्तिको विस्तार र गुणस्तरमा वृद्धि हुँदै जानु, भरपर्दो र सुरक्षित सूचना प्रविधिको प्रयोगमा वृद्धि हुनु र यसको प्रयोगलाई अझ भरपर्दो र सुरक्षित बनाउनेतर्फ सजग हुनु, निजी क्षेत्रबाट सूचना प्रविधिको विकास र विस्तारमा महत्त्वपूर्ण योगदान रहनु यस क्षेत्रको विकासका लागि अवसर रहेका छन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

सूचना प्रविधिको उच्चतम प्रयोगमार्फत् ज्ञानमा आधारित समाजको विकास ।

३.२ लक्ष्य

देशका सबै क्षेत्रमा सूचना प्रविधिको उपयोगद्वारा मुलुकको विकासमा टेवा पुऱ्याउने ।

३.३ उद्देश्य

सूचना प्रविधिको माध्यमबाट सार्वजनिक सेवा तथा आर्थिक-सामाजिक गतिविधिहरूमा डिजिटल नेपालको अवधारणा साकार तुल्याउनु ।

३.४ रणनीति

१. सूचना प्रविधिको माध्यमबाट सुशासनमा टेवा पुऱ्याउने ।
२. आर्थिक तथा सामाजिक गतिविधिमा डिजिटल नेपालको अवधारणा कार्यान्वयन गर्ने ।
३. सूचना प्रविधिको प्रयोगलाई भरपर्दो, सुरक्षित र सर्वसुलभ बनाउने ।

३.५ कार्यनीति

१. सूचना प्रविधि क्षेत्रको विकास तथा विस्तारसँग सम्बद्ध विद्यमान कानुनी प्रावधानहरूलाई परिमार्जन गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । (१)
२. नेपालको सूचना प्रविधि क्षेत्रको विकासको लागि आवश्यक जनशक्ति तथा पूर्वाधारको विकास गरिनेछ । (१)
३. विद्युतीय शासनको लागि सूचना प्रविधिसम्बन्धी साभ्ता पूर्वाधारको विकास गरिनेछ । (१)
४. विद्युतीय शासनको प्रभावकारी कार्यान्वयन तथा सञ्चालनका लागि विभिन्न स्तरको दक्षतासहितको मानवीय संसाधन तयार पारिनेछ । (१)
५. सूचना प्रविधि उद्योगको विकासका लागि आवश्यक स्रोत साधनको व्यवस्था र संयन्त्रको विकास, कृषि, पर्यटन, शिक्षा, स्वास्थ्य एवम् कतिपय पूर्वाधार क्षेत्रको विकासमा सूचना प्रविधिलाई अधिकतम उपयोग गरिनेछ ।। (२)
६. सूचना प्रविधिमा सुरुवाती कम्पनीहरूलाई आउटसोर्सिङ्ग गर्न प्रोत्साहित गरिनेछ । (२)
७. सूचना प्रविधि पार्कलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्ने तथा सूचना प्रविधिमा आधारित उद्योगहरूको क्षमता विकास गरिनेछ । (२)
८. विभिन्न निकायहरूबीचको समन्वय बढाउँदै सूचना प्रविधि प्रणालीहरूमा एकरूपता ल्याइनेछ । (२)
९. समुदायसँगको सहकार्यमा ग्रामीणस्तरमा सूचना प्रविधिको पूर्वाधारको विकास गरिनेछ । (२)
१०. नेपालमा साना तथा मझौला उद्योग, स्थानीय उत्पादन तथा व्यापार प्रवर्द्धनका लागि सूचना प्रविधि प्रयोग गर्ने वातावरण तयार गरिनेछ । (२)

११. सूचना प्रविधि प्रणालीको सुरक्षाको क्षेत्रमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सरोकारवाला तथा नियमनकारी निकायहरूबीचको समन्वय प्रत्याभूत गर्नुका साथै प्राविधिक क्षमता वृद्धि गरिनेछ । (३)
१२. सूचना प्रविधि प्रणालीहरूको सुरक्षा, विश्वसनीयता र गुणस्तरमा अभिवृद्धि गरिनेछ । (३)
१३. सूचना प्रविधिको प्रयोगबाट हुनसक्ने अपराधलाई न्यूनीकरण गर्दै साइबर सुरक्षालाई विशेष ध्यान दिइनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

विद्युतीय शासनको लागि आवश्यक पूर्वाधार तथा नीतिगत व्यवस्था भएको हुने, सूचना प्रविधि उद्योगको विकास भई रोजगारीमा वृद्धि एवम् प्रतिभा पलायन न्यूनीकरण भएको हुने, समाजका सबै वर्ग र क्षेत्रका मानिसहरूले सूचना प्रविधिको लाभ लिने वातावरण भएको हुने, सूचना प्रविधि एक भरपटो तथा सुरक्षित माध्यमको रूपमा स्थापित भएको हुने, सूचना प्रविधि क्षेत्रको आवश्यक जनशक्तिको माग पूरा भएको हुने र सूचना प्रविधिमा नवीनतम तथा दिगो प्रविधिको प्रयोग भएको हुनेछ ।

६.३ मानव संसाधन विकास

१. पृष्ठभूमि

गुणस्तरीय मानव संसाधनको विकासले कृषि तथा गैरकृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व बढाउन, सरकारी क्षेत्रको कार्यकुशलता अभिवृद्धि गर्न तथा क्षेत्रीय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय श्रम बजारमा पहुँच पुऱ्याउन सघाउ पुग्छ । मुलुकको कुल जनसङ्ख्यामा आर्थिक रूपमा सक्रिय जनशक्तिको हिस्सा ५७ प्रतिशत रहेको छ । मानव संसाधनको विकास र उपयोगका लागि विगतमा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिए पनि अपेक्षित उपलब्धि हुन सकेको छैन । श्रम शक्तिमा वृद्धि भएअनुरूप स्वदेशमा रोजगारीका अवसरहरूमा वृद्धि हुन नसक्दा ठूलो सङ्ख्यामा युवाहरू विभिन्न मुलुकमा रोजगारीका लागि विदेशिने गरेका छन् । यीमध्ये अधिकांश अदक्ष कामदारका रूपमा रहेका छन् । यस्ता युवाहरूलाई व्यावसायिक तथा प्राविधिक शिक्षा तथा सीपमूलक तालिमको माध्यमबाट सीपयुक्त तथा क्षमतायुक्त जनशक्तिमा परिणत गरी स्वदेश तथा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्नसक्ने तुल्याउन जरुरी देखिएको छ । मुलुकभित्रै उत्पन्न रोजगारीका अवसरहरू नेपालीले नै उपयोग गर्नसक्ने वातावरण पनि सिर्जना गर्नुपरेको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम प्रदान गर्ने संस्थाहरूमा श्रोत-साधनको कमी हुनु, उत्पादित जनशक्तिमा अपेक्षित गुणस्तर कायम हुन नसक्नु, जीवन उपयोगी शिक्षाको कमी हुनु, वैदेशिक रोजगारीमा जाने युवाहरूमध्ये अधिकांश अदक्ष हुनु, अर्धदक्ष तथा दक्ष जनशक्तिको सङ्ख्यामा निकै वृद्धि भए तापनि क्षेत्रगत/जातिगत विषमता निकै रहनु, मानव संसाधनको विकास र उपयोगको लागि योजना नहुनु आदि यस क्षेत्रका प्रमुख चुनौतीहरू हुन् ।

अवसर

जनसङ्ख्याको उमेरगत संरचना अनुसार आश्रित जनसङ्ख्याको अनुपात निकै कम भएको र काम गर्ने उमेर समूहको जनसङ्ख्या बढ्नु, भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त संरचनाको पुनर्निर्माण लगायत विकास निर्माणका विभिन्न क्षेत्रहरूमा दक्ष तथा अर्धदक्ष जनशक्तिको माग भइरहनु, अन्तर्राष्ट्रिय श्रमबजारमा सीपयुक्त जनशक्तिको माग बढ्दै जानु, तीव्र रूपमा आर्थिक विकास गर्दै गएका दुई छिमेकी मुलुकलगायत अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा दक्ष जनशक्तिको माग बढ्दै जानु, उच्चस्तरीय र मध्यमस्तरीय प्राविधिक सीप विकास गर्ने संस्थाहरूको विस्तार उल्लेख्य रूपमा हुनु, मुलुकभित्र गुणस्तरीय मानव संसाधनको विकास गर्ने र सोको उपयोग गर्ने अवसर रहेको छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

क्षमतायुक्त मानव संसाधनको विकासमार्फत् उच्च आर्थिक वृद्धिसहितको दिगो विकास ।

३.२ लक्ष्य

ज्ञानमा आधारित अर्थतन्त्रको विकास हुनेगरी मानव संसाधनको विकास गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

मुलुकको विकासका लागि श्रम बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्नसक्ने सक्षम तथा गुणस्तरीय मानव संसाधनको विकास गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. मुलुकभित्र आवश्यक पर्ने दक्ष तथा अर्ध दक्ष मानव संसाधनको विकास र उपयोगको निम्ति मानव संसाधन योजना तयार गर्ने ।
२. वैज्ञानिक, प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा तथा सीपमूलक तालिममा जोड दिने ।
३. मानव संसाधनको विकास र उपयोगमा सरकारी, सामुदायिक र निजी क्षेत्रबीच सहकार्य गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. देश विकासका लागि आवश्यक पर्ने दक्ष तथा अर्ध दक्ष जनशक्ति विकास र त्यसको व्यवस्थित उपयोगका निम्ति निजी क्षेत्रको समेत सहभागितामा एकीकृत मानव संसाधन विकास योजना तयार गरिनेछ । (१)
२. उच्च वैज्ञानिक तथा प्राविधिक शिक्षाका अवसरहरू उपलब्ध गराएर श्रमबजारमा प्रतिस्पर्धा गर्नसक्ने गुणस्तरीय जनशक्ति तयार गरिनेछ । (२)
३. आन्तरिक श्रमबजारको मागअनुसारका विभिन्न किसिमका व्यावसायिक तथा सीपमूलक तालिम सञ्चालन गरिनेछ । (२)

४. लक्षित समूहको क्षमता विकासका लागि छात्रवृत्तिलगायतका सुविधाहरू उपलब्ध गराइनेछ । (२)
५. निजी क्षेत्रका प्राविधिक एवम् व्यावसायिक शिक्षा तथा तालिम प्रदान गर्ने संस्थाहरूलाई आफ्नो पूर्वाधार तथा जनशक्ति विकासका लागि प्रोत्साहित गरिनेछ । (३)
६. उत्पादित जनशक्ति र श्रमबजारमा उपलब्ध रोजगारीका अवसरबीच तादाम्यता कायम गरिनेछ । (३)
७. मानव संसाधनको उपयोगका लागि रोजगारीका अवसरहरू धेरै भएको निजी क्षेत्रसँग सहकार्य गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

मानव संसाधनको विकास तथा उपयोगका निम्ति एकीकृत योजना तयार भएको हुने, ज्ञान र सीपयुक्त जनशक्ति उत्पादन भएको हुने र मानव विकास तथा उपयोगमा सरकारी एवम् निजी क्षेत्रबीच सहकार्य गरिएको हुनेछ ।

६.४ श्रम तथा रोजगारी

१. पृष्ठभूमि

प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको प्रत्याभूति गर्न संविधानमा रोजगारीको हकको व्यवस्था गरिएको छ । नेपालमा कुल जनसङ्ख्याको करिब ३० प्रतिशत अर्द्ध बेरोजगार रहेको र २.३ प्रतिशत पूर्ण बेरोजगार रहेको अवस्था छ । देशको कुल जनसङ्ख्यामा ५७ प्रतिशत आर्थिक रूपले सक्रिय जनशक्तिको हिस्सा रहेको छ । यस्तो जनशक्ति उद्योग र सेवा क्षेत्रको विकास उपयुक्त रूपमा हुन नसकेकोले कृषि क्षेत्रमा बढी आश्रित हुनुपर्ने अवस्था रहेको छ । साथै, कृषि क्षेत्रमा अर्धबेरोजगारीको अवस्था उच्च छ । वर्तमान अवस्थामा वार्षिक ५ लाखभन्दा बढी व्यक्ति श्रम बजारमा प्रवेश गर्छन् । तर देशभित्र पर्याप्त रोजगारीका अवसरहरू नभएकोले ठूलो सङ्ख्यामा युवाहरू रोजगारीका लागि विदेशिनु परिरहेको छ ।

सरकारले रोजगारको व्यवस्थाको लागि राष्ट्रिय रोजगार नीति, २०७१ को तर्जुमा, बेरोजगारहरूको लगत सङ्कलन, न्यूनतम ज्यालादर निर्धारण, निकृष्ट प्रकृतिका श्रममा संलग्न बालश्रमिकको उद्धार, दिवा शिशु स्याहार तथा अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रहरूको सञ्चालन, वैदेशिक रोजगारको क्रममा समस्यामा परेका नेपालीहरूको उद्धार तथा आर्थिक राहतको व्यवस्था, आप्रवासन सूचना केन्द्रको स्थापना, ६ ओटा देशमा श्रम सहचारीको व्यवस्था, ६ ओटा देशसँग द्विपक्षीय श्रम सम्झौता गरिएको, त्रिभुवन विमानस्थलमा श्रमकक्षको स्थापना तथा सञ्चालन, सुरक्षित वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजनाको तर्जुमा, वैदेशिक रोजगारीमा जानेहरूका लागि निःशुल्क प्रवेशाज्ञा र हवाई टिकटसम्बन्धी निर्णय र सोको कार्यान्वयन, वैदेशिक रोजगारीमा घरेलु कामदार पठाउनेसम्बन्धी निर्देशिका, २०७२ लागू गरिनु र ४ ओटा देशमा सुरक्षित सेवा गृह सञ्चालन गरिनु यस क्षेत्रमा भएका सकारात्मक प्रयासहरू हुन् ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

श्रम बजारमा प्रवेश गर्ने युवालाई पर्याप्त रोजगारी सिर्जना गर्नु, लम्बिदो सङ्क्रमणकालका साथै बेलाबखत हुने प्राकृतिक प्रकोपबाट सृजित असहज परिस्थितिलाई सम्बोधन गरी थप रोजगारी सृजना गर्नु, रोजगारीमूलक तालिम कार्यक्रम सञ्चालनमा देखिएको दोहोरोपना हटाउनु, वैदेशिक रोजगारीका सबै चरणहरूलाई व्यवस्थित, भरपर्दो र सुरक्षित बनाउनु, विप्रेषणबाट प्राप्त अधिकांश रकम उत्पादनशील क्षेत्रमा परिचालन गर्नु, श्रम बजारमा रहेको सीपयुक्त श्रमको माग र आपूर्तिबीचको असन्तुलनलाई कम गर्नु, बढ्दो शिक्षित जनशक्तिलाई रोजगारी प्रदान गर्नु, औद्योगिक क्षेत्रमा श्रममूलक प्रविधिको प्रयोग बढाउनु, सामाजिक सुरक्षालाई योगदानमूलक बनाउँदै पहुँच वृद्धि गर्नु, मर्यादित रोजगारी सुनिश्चित गर्नु र रोजगारी सूचनालाई प्रभावकारी बनाउनु प्रमुख चुनौतीहरू रहेका छन् ।

अवसर

पर्यटन, कृषि, पूर्वाधार विकास तथा भूकम्पपछिको पुनर्निर्माणजस्ता श्रम-सघन क्षेत्र राष्ट्रिय प्राथमिकतामा पर्नु, राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरू र रोजगार केन्द्रित विकासको अवधारणाले प्राथमिकता पाउनु, शिक्षित जनशक्ति बढ्नु, अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा नेपालीहरूको इमान्दारिता, विश्वसनीयता र लगनशीलता बढ्नु, वैदेशिक रोजगारबाट फर्किएका व्यक्तिहरूको सीप तथा कार्य संस्कृति सकारात्मक हुनु, दिगो विकासको लक्ष्य प्राप्तिका लागि विश्वसामु प्रतिबद्धता जाहेर गर्नु, सूचना र प्रविधिमा भएको विकासले रोजगारी र स्वरोजगारीका विषयमा जनचेतनाको विस्तार हुनु, कुल जनसङ्ख्यामा आर्थिक रूपले सक्रिय जनसङ्ख्याको हिस्सा बढ्नु र श्रम बजारमा दक्ष जनशक्तिको माग बढ्दै जानु श्रम तथा रोजगारका लागि अवसर हुन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

दक्ष, सीपयुक्त र उत्पादनमूलक मानव संसाधनको विकासद्वारा पर्याप्त रोजगारी एवम् स्वरोजगारका अवसरहरू सृजना ।

३.२ लक्ष्य

मुलुकभित्रै वार्षिक करिब ४ लाख रोजगारी सिर्जना गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. स्वदेशमा मर्यादित रोजगारका अवसरहरू सृजना गरी बेरोजगारी तथा अर्धबेरोजगारी न्यूनीकरण गर्दै रोजगारीको हकलाई सुनिश्चित गर्नु ।
२. रोजगारीका लागि सीप तथा तालिमका अवसरहरू वृद्धि गरी प्रतिस्पर्धा गर्नसक्ने श्रमशक्तिको विकास गर्नु ।
३. वैदेशिक रोजगारलाई बढी उत्पादक, सुरक्षित, मर्यादित र व्यवस्थित बनाउँदै जानु ।

३.४ रणनीति

१. लगानीमैत्री वातावरण सृजना गरी स्वदेशमै पर्याप्त र मर्यादित रोजगारी एवम् स्व-रोजगारीका अवसर सिर्जना गर्ने ।
२. सीप तथा व्यावसायिक तालिमका अवसरहरूको विकास एवम् विस्तार गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धा गर्नसक्ने श्रम शक्तिको उत्पादन गर्ने ।
३. श्रमिकको हक अधिकारको संरक्षण तथा असल श्रम सम्बन्ध स्थापना गर्ने ।
४. वैदेशिक रोजगारीलाई सुरक्षित, मर्यादित, भरपर्दो र प्रतिफलयुक्त बनाउने र प्राप्त विप्रेषणलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा परिचालन गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. श्रम प्रधान उत्पादन क्षेत्रको विस्तार र प्रविधिको उपयोगबाट रोजगारी बढाइनेछ । (१)
२. श्रम तथा रोजगार व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको विकास गरिनेछ । (१)
३. रोजगारसम्बन्धी माग र आपूर्तिबीच सन्तुलन ल्याउन आवश्यक कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गरिनेछ । (१)
४. सीप प्रदायक तालिम केन्द्रहरूलाई क्रमशः एकीकृत गरी एकै ठाउँबाट सीप विकास तालिम दिइनेछ । प्रत्येक प्रदेशमा एउटा विषयगत सीप विकास तालिम केन्द्र स्थापना गरिनेछ । (२)
५. सीप र सूचना उपलब्ध गराई वैदेशिक रोजगारमा जान चाहने महिलाहरूलाई तालिमको व्यवस्था गरिनेछ । (२)
६. सीपयुक्त जनशक्तिलाई तालिम पछिका सेवाहरू- उद्यमशीलता विकास, वस्तुगत सहायता, वित्तीय सहायता, उत्पादनको गुणस्तर परीक्षण र बजार पहुँचको सरल संयन्त्र विकास गरिनेछ । (२)
७. राष्ट्रिय रोजगार नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्दै श्रमिकको हक एवम् रोजगारीको हकसम्बन्धी कानून निर्माण गरिनेछ । (३)
८. एकीकृत सामाजिक सुरक्षा ऐन र श्रम ऐन जारी गरी सामाजिक सुरक्षा योजना कार्यान्वयन र असल श्रम सम्बन्ध विकास गरिनेछ । (३)
९. रोजगारीमा महिलाको सुरक्षा सुनिश्चित हुने प्रणालीको व्यवस्था गरिनेछ । (३)
१०. कृषि र घरेलु मजदुरको ज्याला पुनरावलोकन र उनीहरूको अधिकार संरक्षण गरिनेछ । (३)
११. असङ्गठित क्षेत्रका मजदुरहरूको पञ्जीकरण गर्ने कार्य प्रारम्भ गर्ने र उनीहरूको दुर्घटना बिमा गर्ने व्यवस्था गरिनेछ । (३)
१२. श्रमको सम्मान र श्रमिकलाई न्यायोचित व्यवहार गर्ने गरी मापदण्ड लागू गरिनेछ । (३)
१३. बाल श्रमसम्बन्धी नीति, कानून र कार्यक्रममा सुधार गरिनेछ र निकृष्ट बालश्रम निवारण र बालश्रम न्यूनीकरणका लागि कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरी बाल श्रमिकहरूको उद्धार र पुनर्स्थापना गरिनेछ । (३)

१४. देशमा रहेका औद्योगिक प्रतिष्ठानहरूमा विभिन्न किसिमका श्रम तथा व्यवसायजन्य सुरक्षासम्बन्धी मापदण्ड लागू गरिनेछ । (३)
१५. सरकार, रोजगारदाता, मजदुरबीचको त्रिपक्षीय संयन्त्रलाई प्रभावकारी बनाउन आवश्यक संस्थागत सुदृढीकरण गरिनेछ । (३)
१६. जोखिममा परी वैदेशिक रोजगारीबाट फर्केका महिला कामदारहरूलाई उनीहरूको योगदानको आधारमा विशेष सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति गरिनेछ । (३)
१७. वैदेशिक रोजगारीमा गएका र फर्की आएकाहरूको अभिलेख प्रणालीमा सुधार गरिनेछ । (४)
१८. वैदेशिक श्रम बजारलाई कामदारमैत्री बनाउन जनशक्तिको विकास र थप गन्तव्य मुलुकहरूसँग द्विपक्षीय श्रम सम्झौता गरिनेछ । (४)
१९. वैदेशिक गन्तव्य मुलुकहरूमा श्रम सहचारीको व्यवस्था र गैरआवासीय नेपालीहरूको संस्थालाई समेत परिचालन गरी श्रमबजारको विस्तार, प्रवर्द्धन गरिने र कामदारहरूको हकहित संरक्षण गरिनेछ । (४)
२०. सीप परीक्षण प्रमाणपत्र प्राप्त गरेका कामदारहरूलाई मात्र वैदेशिक रोजगारीमा पठाउने व्यवस्था मिलाइनेछ । (४)
२१. गन्तव्य मुलुकहरूमा कामदारहरूको सुरक्षा र सहयोग प्रणाली विकासका लागि ती मुलुकहरूसँग सहकार्य गरिनेछ । (४)
२२. वैदेशिक रोजगारीमा हुने ठगीलाई न्यूनीकरण गर्न र अन्य कार्यक्रम प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई व्यवस्थित गरिनेछ । (४)
२३. वैदेशिक रोजगारीमा जाने कामदारहरूलाई विदेश जानुपूर्व आवश्यक जानकारी तथा विदेशमा उसको व्यवहार, सुरक्षा र स्वास्थ्यसम्बन्धी प्रारम्भिक तालिमको प्रभावकारी व्यवस्था गरिनेछ । (४)
२४. विप्रेषणलाई औपचारिक माध्यमबाट देशमा ल्याउने व्यवस्था गर्ने र सोको उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्ने नीति अवलम्बन गरिनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

मुलुकभित्रै वार्षिक ४ लाख रोजगारी सिर्जना भएको हुने, श्रम बजारको मागअनुरूप दक्ष एवम् प्रतिस्पर्धी श्रम शक्ति तयार भई श्रमिक आपूर्ति भएको हुने र बेरोजगारी तथा अर्द्धबेरोजगारी दर घटेको हुनेछ । साथै, असल श्रम सम्बन्धको विकास भएको हुने, निकृष्ट प्रकृतिको बालश्रमको उन्मूलन भएको हुने, वार्षिक दुई लाख युवालाई कम्तीमा तीन महिनाको रोजगारमूलक सीप विकास तालिम प्रदान गरिएको हुने र विदेशमा रहेका एवम् जोखिममा परेका सबै कामदार खासगरी महिलाहरूको हकहितको सुरक्षा गर्ने प्रणालीको विकास भएको हुनेछ ।

६.५ विपद् व्यवस्थापन, वातावरण तथा जलवायु परिवर्तन

६.५.१ विपद् व्यवस्थापन

१. पृष्ठभूमि

नेपाल विपद्को उच्च जोखिममा रहेकाले विपद्का कारण वर्षेनी धनजनको ठूलो क्षति हुने गरेको छ। मुख्यतः भूकम्प, अतिवृष्टि, बाढी, पहिरो, हावाहुरी, चट्याङ्ग, आगलागी, खडेरी, महामारी, शीतलहर र हिमताल विष्फोटन हुनसक्ने कारण विपद्को जोखिम उच्च रहेको छ। यसैगरी हैजा, बर्डफ्लु, स्वाइनफ्लुजस्ता रोगहरू पनि विपद्को कारकको रूपमा देखिएका छन्। २०७२ वैशाखको विनाशकारी भूकम्पमा परी मृत्यु भएका र घाइतेहरूको उद्धारको लागि निजामती कर्मचारी, नेपाली सेना, प्रहरी, सङ्घ-संस्थालगायत विभिन्न देशबाट खटिआएका उद्धारकर्मीहरू ठूलो सङ्ख्यामा परिचालन गरिएको थियो। आगामी दिनमा यस्ता विपद् जोखिम न्यूनीकरण गर्न, राहत उद्धारलाई व्यवस्थित गर्न र विकास संरचना सुरक्षित गर्न विकासका सबै प्रक्रियामा विपद् व्यवस्थापनलाई मूल प्रवाहीकरण गर्ने कार्यलाई प्रभावकारी बनाई विषयगत/क्षेत्रगत रूपमा लागू गरी दिगो र सुरक्षित विकासको अवस्था सुनिश्चित गर्नु जरुरी छ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

नेपालमा हुने विपद्का सबै कारणहरूको असर तथा प्रभावको वैज्ञानिक अनुसन्धान गरी क्षेत्रगत विकास योजना तर्जुमा गर्ने, भौतिक विकासको स्वरूपलाई भविष्यको आर्थिक विकासको बाधक बन्न नदिन केन्द्रीय राजधानी तथा आसपासको जिल्ला सदरमुकाम, सेवा केन्द्र तथा बस्तीहरूको आर्थिक सामाजिक तथा भौतिक सम्पर्कलाई आर्थिक उत्पादनसँग जोड्ने, सुरक्षित बस्ती विकासको अवधारणाभित्र सहर तथा बस्ती विकासको योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने र सम्पूर्ण भौतिक पूर्वाधारसहितको विपद् उत्थानशील एकीकृत बस्ती विकास गर्ने जस्ता कार्यहरू चुनौतीका रूपमा रहेका छन्।

अवसर

भूकम्पपछिको पुनर्निर्माणको सोचलाई स्पष्ट रूपमा परिभाषित गरी दिगो तथा सुरक्षित विकास सुनिश्चित गर्ने; गाउँ, बस्ती, भवन, संरचना तथा सहरी स्वरूपलाई आधुनिक विकासका प्रचलित मापदण्डसँग मिल्ने गरी विकास गर्ने, आर्थिक-सामाजिक रूपान्तरण र जनजीविकामा सुधार भएको विपद् प्रतिरोधी गुणस्तरीय भवन तथा पूर्वाधारसहित विपद् उत्थानशील व्यवस्थित बस्ती विकास गर्ने, सबै प्रकारका विपद्को सामना गर्न आधुनिक प्रविधियुक्त सक्षम संरचना र दक्ष मानवीय जनशक्तिको विकास गर्ने र विकास साभेदारहरूबाट प्राप्त सहयोगलाई प्रभावकारी रूपमा परिचालन गरी आत्मनिर्भर बन्नेजस्ता अवसरहरू रहेका छन्।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

सबै प्रकारका विपद्हरूको प्रभावकारी व्यवस्थापनबाट विपद् उत्थानशील मुलुक ।

३.२ लक्ष्य

विपद्बाट हुने मानवीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र पर्यावरणीय क्षतिमा कमी ल्याउने ।

३.३ उद्देश्य

विकासका सबै क्षेत्र र चरणमा विपद् व्यवस्थापनलाई समाहित गराई विपद्बाट हुने मानवीय तथा भौतिक क्षतिलाई न्यूनीकरण गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. विभिन्न निकायबाट हुने विपद् व्यवस्थापनको कार्यलाई समन्वय गरी एकीकृत रूपमा सञ्चालन गर्ने ।
२. आपतकालीन उद्धार तथा समग्र विपद् व्यवस्थापनका निम्ति क्षमता अभिवृद्धिका लागि विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
३. विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई विकासका सबै क्षेत्र र तहमा मूलप्रवाहीकरण गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. एकीकृत सूचना केन्द्र, आपतकालीन कार्य सञ्चालन केन्द्र, खोज तथा उद्धार, विपद् जोखिम अल्पीकरणलगायतका कार्यहरूलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालनमा ल्याइनेछ । (१)
२. विपद् व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ-संस्था तथा दातृ निकायसँगको समन्वय र सहकार्यका लागि विपद् व्यवस्थापन राष्ट्रिय कार्यमञ्चमार्फत् विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (१)
३. जनसमुदायस्तरसम्म पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य क्षमता विकासका लागि प्रत्येक नगरपालिका र गाउँपालिकाका वडास्तरसम्म सचेतनालगायतका कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (२)
४. विद्यालय तथा विश्वविद्यालयहरूको पाठ्यक्रमहरूमा विपद् व्यवस्थापनसम्बन्धी पाठ्यपुस्तक अनिवार्य गराइनेछ । साथै, इन्जिनियरिङ विषयको अध्ययनमा स्थानीय सामग्री उपयोग गरी भूकम्प प्रतिरोधी घर निर्माणसम्बन्धी पाठ्यक्रम विकास गरी लागू गरिनेछ । (२)
५. खोज, राहत तथा उद्धारका लागि सबै सुरक्षा निकायहरूलाई तुरुन्त परिचालन गर्न तालिम तथा साधनस्रोत सम्पन्न बनाई तयारी अवस्थामा राखिनेछ । (२)
६. सुरक्षा निकायलाई खोज तथा उद्धारको निम्ति विशिष्ट क्षमतायुक्त बनाउनको लागि अत्याधुनिक तालिम दिई प्रादेशिकस्तरमा कम्तीमा एउटा विशिष्ट टोली रहने व्यवस्था गरिनेछ । (२)

७. एकीकृत बस्ती विकासको सुरुवाति चरणदेखि नै विपद् विज्ञ, स्थानीय निकाय, योजनाविद्हरूलाई सहभागी गराएर दीर्घकालीन बस्ती विकास योजना बनाई लागू गरिनेछ । (३)
८. विपद् व्यवस्थापनलाई दिगो बनाउन विभिन्न प्रकोपका विषयमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गरिनेछ । (३)
९. विपद् व्यवस्थापन कार्यमा गैरसरकारी, निजी क्षेत्र तथा स्थानीय समुदायको साभेदारी र भूमिकालाई क्षेत्रगत आवश्यकताअनुरूप जिम्मेवारीसहित थप प्रभावकारी बनाइनेछ । (३)
१०. मौसम पूर्वसूचना प्रणाली स्थापना गरी विपद् व्यवस्थापनको सबै तहमा जलवायु परिवर्तन अनुकूलनको अवधारणालाई आत्मसात गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

सम्बन्धित निकायहरूले विपद् व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित क्षेत्रगत योजना, कार्यक्रम, नियम तथा मापदण्ड बनाई लागू भएको हुने, नवनिर्माण तथा पुनर्निर्माणको लागि क्षेत्रीय विकासको योजना तर्जुमा भई लागू भएको हुने र जलवायु परिवर्तन जोखिम न्यूनीकरण भएको हुनेछ ।

६.५.२ वातावरण तथा जलवायु परिवर्तन

१. पृष्ठभूमि

जलवायु परिवर्तनका असरहरू एकआपसमा सम्बन्धित हुने भएकोले यसको प्रभावको सामना गर्न वातावरण संरक्षण तथा जलवायु परिवर्तनको प्रभाव अनुकूलन गर्दै देश विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्ने महत्त्वपूर्ण सवाललाई मध्यनजर गरी नेपालले यस क्षेत्रमा भएका अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि तथा सन्धिहरूको अनुमोदन तथा सम्मिलन गर्दै तदनुसार राष्ट्रिय नीति, कानून तथा संस्थागत संयन्त्रहरूको व्यवस्था गरेको छ । वातावरणीय पक्षमा पर्ने प्रभाव तथा जलवायु परिवर्तनको असर न्यूनीकरण गर्न हरित विकासको अवधारणालाई आत्मसात गरिएको छ । सरकारी तथा राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ-संस्थासमेतको सक्रियतामा राष्ट्रिय तथा स्थानीय अनुकूलनका लागि रणनीतिक कार्यक्रमहरू, कार्बन व्यापारको थालनी, वातावरणीय संवेदनशीलताका मुद्दाहरूको आन्तरिकीकरण र सम्बोधनजस्ता प्रयासहरू भइरहेका छन् ।

जलवायु परिवर्तनका क्षेत्रमा लगानी यकिन गर्न जलवायु परिवर्तन बजेट सङ्केतको व्यवस्था गरी विगत योजना अवधिदेखि नै कार्यान्वयनमा आइसकेको छ । राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रमलाई कार्यान्वयन गर्ने सिलसिलामा स्थानीय अनुकूलन कार्यक्रम कार्यान्वयन भैरहेको छ । वातावरण व्यवस्थापनलाई विकास कार्यसँग आबद्ध गर्ने क्रममा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कनलाई संस्थागत गर्ने प्रयत्न भएको छ । वायुको गुणस्तरसम्बन्धी मापदण्ड एवम् नेपाल सवारी प्रदूषणसम्बन्धी मापदण्डहरू निर्धारण गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । क्योटो प्रोटोकलअन्तर्गत कार्बन व्यापारबाट नेपालले आम्दानी प्राप्त गर्न सुरु गरिसकेको छ । विभिन्न ११ जिल्लामा वातावरणमैत्री स्थानीय शासन कार्यक्रम कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

जलाधार संरक्षण गर्नु, जलवायु परिवर्तनको असरबाट अनुकूलित हुनु, उद्योग, कलकारखाना, यातायात तथा अन्य मानवीय क्रियाकलापहरूबाट हुने हरितगृह ग्यासको उत्सर्जनलाई न्यून गर्नु, गरिबी र अन्य कारणहरूबाट हुने वन विनासलाई रोक्नु, जलवायु वित्तमा पहुँच बढाई नतिजामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु, जलवायु परिवर्तनको असरबाट जोखिममा रहेका क्षेत्र र समुदायमा कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु, जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी कार्यक्रमहरूलाई जनस्तरमा नै आन्तरिकीकरण गर्नु र जलवायु परिवर्तनका विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा जलवायु परिवर्तनबाट जोखिममा परेका देशहरूको साभा आवाज स्थापित गर्नु चुनौती रहेका छन् ।

अवसर

दिगो विकासका लक्ष्यहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय र सरकारबाट प्रतिबद्धता जाहेर गर्नु, जलवायु वित्तको व्यवस्था हुनु, प्रकृति संरक्षण अनुकूलनको क्षमता बढाउन राष्ट्रिय कार्ययोजना छाता रणनीति तयार हुनु र जलवायु परिवर्तनका क्षेत्रमा उपलब्ध अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगलाई राष्ट्रिय बजेट प्रणालीमा एकीकृत गर्नेजस्ता नयाँ अवसर हुन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

स्वच्छ एवम् स्वस्थ वातावरणमार्फत् दिगो विकास ।

३.२ लक्ष्य

जलवायु परिवर्तनसँग अनुकूलित हुने गरी विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

हरित विकासको अवधारणाअनुरूप मानवीय क्रियाकलाप र विकास प्रक्रियालाई जलवायु परिवर्तन अनुकूलित गराउनु ।

३.४ रणनीति

१. वातावरण व्यवस्थापनलाई आन्तरिकीकरण गरी विकास कार्यक्रमको अभिन्न अङ्गको रूपमा सञ्चालन गर्ने ।
२. जलवायु परिवर्तनको असर कम गर्न जलवायु लगानीलाई राष्ट्रिय बजेट प्रणालीमा समाहित गरी यस क्षेत्रमा लगानी बढाउँदै जाने ।
३. प्रकोप जोखिम न्यूनीकरण, गरिबी न्यूनीकरण तथा वातावरणीय उत्प्रेरणालाई निरन्तरता दिँदै जलवायु परिवर्तनलाई अनुकूलित बनाउने ।
४. जल तथा मौसम विज्ञानसम्बन्धी सेवालाई विश्वसनीय, भरपदो, नियमित र गुणात्मक बनाई जलवायु परिवर्तनले पार्ने असरलाई न्यूनीकरण गर्ने कार्यमा परिचालित गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. वातावरण संरक्षणसँग सम्बन्धित कानुनहरूको तर्जुमा र विद्यमान कानुनहरू, वातावरणीय नीति नियम अद्यावधिक, संयन्त्रको सबलीकरण र संस्थागत क्षमता विकास गरिनेछ । (१)
२. स्थानीय अनुकूलन कार्ययोजनामार्फत् राष्ट्रिय अनुकूलन कार्ययोजनालाई स्थानीय तहमा कार्यान्वयन गरिनेछ । (१)
३. जलवायु परिवर्तन शीर्षकका बजेटको ठूलो हिस्सा स्थानीय तहमा खर्च हुने व्यवस्था गरिनेछ । (३)
४. जनस्तरमा वातावरणीय चेतना र सावधानी जगाउने कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (१)
५. नेपाल पक्ष भएका वातावरणसम्बन्धी सन्धि तथा महासन्धिहरूको कार्यान्वयन गरी विशेषतः क्योटो प्रोटोकलअन्तर्गतको स्वच्छ विकास संयन्त्रबाट बढीभन्दा बढी लाभ लिन सम्बन्धित निकायहरूलाई परिचालन गरिनेछ । (१)
६. वातावरण र जलवायु परिवर्तनका क्रियाकलापमा दातृ निकाय, गैरसरकारी संस्था, स्थानीय निकाय, सामुदायिक संस्था एवम् अन्य निकायहरूबीच समन्वय र साभेदारी गरिनेछ । (२)
७. वातावरणमैत्री तथा जलवायु परिवर्तन अनुकूलन हुने खालका पूर्वाधार विकासमा जोड दिइनेछ । (२)
८. वातावरणमैत्री योजनाअनुरूप योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा अन्तर्निकाय समन्वयलाई सुदृढ गरिनेछ । (२)
९. हरित अर्थतन्त्रको विकाससम्बन्धी कार्यक्रमलाई आर्थिक क्रियाकलापका सबै क्षेत्रमा आन्तरिकीकरण गरिनेछ । (२)
१०. राजधानीलगायतका ठूला सहरमा रहेका नदीहरूको प्रदूषण न्यूनीकरण गर्ने तथा जल, जमिन, ध्वनि तथा वायु प्रदूषण रोकथाम गरिनेछ । (२)
११. “प्रदूषकले तिर्नुपर्छ” भन्ने सिद्धान्त लागू गर्न आवश्यक संयन्त्रको विकास एवम् कार्यान्वयन गरिनेछ । (२)
१२. प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त आयको निश्चित प्रतिशत रकम प्राकृतिक स्रोत र साधनको संरक्षण तथा वातावरणीय अनुसन्धान र विकासमा खर्च गर्ने व्यवस्था गरिनेछ । (४)
१३. कृषि, जलस्रोत तथा ऊर्जाजस्ता जलवायु परिवर्तनबाट प्रत्यक्ष प्रभावित क्षेत्रमा उपयुक्त प्रविधिको पहिचान, संरक्षण, प्रवर्द्धन र प्रसार गरिनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

जलवायु परिवर्तनको जोखिम न्यूनीकरण, अनुकूलन र समयानुकूलन कायम भएको हुने, जलवायु वित्तको खाका तयार भएको हुने, राष्ट्रिय अनुकूलन योजना तयार भएको हुने, सङ्घ र प्रदेशमा प्रयोगशालाको स्थापना भएको हुने, २० ओटा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन भएका आयोजनाहरूको परीक्षण भएको हुने र वातावरणीय शिक्षा तथा सचेतना अभिवृद्धि भएको हुनेछ ।

६.६ जल उत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन

१. पृष्ठभूमि

मनसुनी वर्षा, अति भिरालो भू-बनौट तथा कमजोर भौगर्भिक स्थितिले जलउत्पन्नजन्य प्रकोपहरू हुने गरेका छन्। अवैज्ञानिक भू-उपयोग तथा जलवायु परिवर्तनसँगै भू-क्षय, बाढी, पहिरो, गोग्रान वहाव, नदीधार परिवर्तन, नदी किनारा कटान तथा डुबानजस्ता प्रकोपहरूबाट मानव बस्ती, खेतीयोग्य जमिन र निर्मित पूर्वाधारको संरक्षण र प्रकोपको न्यूनीकरण गर्न नवीनतम प्रविधिको उपयोग गर्नु जरूरी छ। यसर्थ यस क्षेत्रमा कार्यरत विभिन्न निकायहरूसँग समन्वयात्मक रूपमा सहकार्य गरी उपलब्ध सीमित स्रोत तथा साधनको उचित प्रयोगबाट यस्ता प्रकोपहरू सम्बोधन गर्न ज्यादै कठिन हुनेहुँदा स्थल विशेष तथा योजनाबद्ध ढङ्गले यसको व्यवस्थापन गर्न आवश्यक छ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

वैज्ञानिक भू-उपयोग नीतिअनुरूप जमिनको उचित उपयोग गर्नु/गराउनु, जल उत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन नीति, २०७२ अनुसार नदी किनारालाई रेखाङ्कन गरी जोनिङ्ग गर्नु, जोखिमयुक्त क्षेत्रको जमिनको उपयोगमा रोक लगाउनु, आपत्कालीन उद्धार तथा राहत कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्नु/गराउनु, भू-क्षय रोकथाम तथा जलाधार क्षेत्रको बढ्दो क्षयीकरणलाई नियन्त्रण गर्नु र सीमित स्रोत साधनलाई प्रभावकारी रूपमा व्यवस्थापन गरी प्रकोप न्यूनीकरण गर्ने कार्यहरू चुनौतीपूर्ण रहेका छन्।

अवसर

बाढी, पहिरो तथा डुबान न्यूनीकरण भै प्रभावित क्षेत्रमा बस्ती विकास, आर्थिक क्रियाकलाप र कृषि विकासका कार्यहरू विस्तारका साथै रोजगारीका अवसरहरू सृजना, नदी व्यवस्थापन कार्यबाट उकास भएको जमिनको उचित सदुपयोग गरी त्यस क्षेत्रको समुदायको आय-आर्जनमा टेवा र नदी किनारामा निर्माण गरिएको तटबन्धलाई सडकको रूपमा प्रयोग गरी गाउँ बस्तीमा यातायातको सुविधाको अवसर उपलब्ध छ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य र रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

जलउत्पन्न जोखिम प्रतिरोधी एवम् व्यवस्थित नदी तथा भू-प्रणालीको सुनिश्चितता।

३.२ लक्ष्य

विभिन्न किसिमका जलउत्पन्न प्रकोपहरूलाई न्यूनीकरण एवम् व्यवस्थापन गरी सो प्रकोपबाट हुने जनधन तथा भौतिक संरचनाहरूको क्षतिलाई न्यूनीकरण गर्नुका साथै रोजगारी सिर्जना गरी गरिवी निवारणमा सहयोग पुर्याउने।

३.३ उद्देश्य

१. बाढी, पहिरोजस्ता जलउत्पन्न प्रकोपहरू हुनअघि नै रोकथाम गर्नु र यस्ता जोखिम र जोखिमबाट हुनसक्ने जनधनको क्षती न्यूनीकरण गर्नु ।
२. बाढी तथा डुबानको व्यवस्थापन उकासबाट प्राप्त जोखिमरहित जग्गाको समुचित उपयोग गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. नीतिगत एवम् संस्थागत व्यवस्था एवम् सुधार गरी जलउत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउने ।
२. प्रभावकारी प्रकोप नियन्त्रणको लागि आवश्यक प्रविधिको पहिचान, विकास र विस्तार गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. जलउत्पन्न प्रकोप व्यवस्थापन नीति, २०७२ को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (१)
२. प्रभावित क्षेत्र व्यवस्थापनको लागि संस्थागत विकास एवम् सामुदायिक सचेतना शिक्षा सञ्चालन गरिनेछ । (१)
३. नदी विपेशका नियन्त्रण तथा व्यवस्थापन कार्यहरूको गुरुयोजना तयार गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । (१)
४. सिमावर्ती तथा होचो क्षेत्रमा हुने डुबान समस्यालाई समाधान गर्न आवश्यक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (१)
५. उकास जमिनको समुचित उपयोगसमेत गरी नदी नियन्त्रण कार्यमा रोजगारी सिर्जनालाई प्राथमिकता दिइनेछ । (१)
६. जोखिम नक्सा र क्षेत्र निर्धारण गरिनेछ । (१)
७. रिमोट सेन्सिङ्ग, भौगोलिक सूचना प्रणाली र जोखिम नक्सा तथा बाढी विश्लेषणजस्ता विधिहरूको प्रयोग गरी प्रकोप नियन्त्रण कार्यलाई प्रभावकारी बनाइनेछ । (२)
८. स्थानीयस्तरमा उपलब्ध स्रोत तथा साधनको प्रयोग गरी प्रकोप न्यूनीकरण तथा राहत वितरण कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (२)
९. नदीहरूमा हुने डुबान तथा कटानको समस्या न्यूनीकरण गरिनेछ । (२)
१०. जलउत्पन्न प्रकोप नियन्त्रणका लागि निर्मित संरचनाहरूको उचित मर्मत-सम्भार गरी दिगो र भरपर्दो बनाइनेछ । (२)

४. अपेक्षित उपलब्धि

जनताको तटबन्धलगायत अन्य कार्यक्रमहरूबाट ९० कि.मि. नदी किनार संरक्षण भएको हुने र तराईका नदीहरूबाट हुने डुबान, कटान न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापन भएको हुनेछ ।

गरिबी निवारण, शान्ति र सुशासन

७.१ गरिबी निवारण तथा समृद्धि

१. पृष्ठभूमि

मुलुकमा करिब छ दशकदेखिको योजनाबद्ध विकासको अभ्यास एवम् नवौं योजनादेखि गरिबी निवारणलाई एकमात्र मूल उद्देश्यको रूपमा विकास योजनाको केन्द्रमा राखी गरिएका विभिन्न प्रयासहरूबाट गरिबी न्यूनीकरणको दिशामा ठोस प्रगति भएको छ । गरिबी निवारण गर्ने सरकारको प्रमुख दायित्व भए पनि यो एक अन्तरसम्बन्धित विषय भएकोले यसका लागि सरकारका प्रत्येक अङ्गहरूको भूमिका अपरिहार्य हुन्छ ।

विगत १७ वर्षको अवधिमा निरपेक्ष गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या घटेको देखिए तापनि सहरी तथा ग्रामीण एवम् विभिन्न भौगोलिक क्षेत्र र सामाजिक समूहबीचको खाडल अझै पनि उच्च रहेको देखिन्छ । तर विशेषगरी महिला, आदिवासी, अल्पसङ्ख्यक तथा दुर्गम ग्रामीण क्षेत्रमा बस्ने आमनागरिकहरूमा गरिबीको गहनता बढी भएको हुँदा गरिबी निवारणका प्रयासहरूमा यिनको अर्थपूर्ण सहभागिता आजको टङ्कारो आवश्यकता देखिन्छ । यसर्थ गरिबी न्यूनीकरण प्रयासलाई निरन्तरता दिँदै गरिब र धनीबीचको असमानता घटाउनु र आर्थिक समृद्धि प्राप्त गर्नु आजको आवश्यकता हो । यस कार्यको जिम्मेवारी समग्र सरकारका अङ्गहरू तथा सरोकारवालाहरूसमेतको भएकोले विभिन्न निकायहरूबाट सञ्चालन हुने यस्ता कार्यक्रमहरू प्रभावकारी हुनुको साथै ती निकायहरूबीच समन्वय हुनु जरुरी छ ।

गरिबीको वितरण भौगोलिक/क्षेत्रीय रूपमा मात्र नभै जातीय रूपमा समेत असमान रहेको देखिन्छ । यससँगै गरिबी निवारणका लागि गरिब घरपरिवारको पहिचान कार्य हुन नसक्नु, लक्षित घरपरिवारमा सामाजिक सुरक्षण कार्यक्रमहरू केन्द्रित गर्न नसकिनु, विभिन्न निकायहरूबाट सञ्चालित गरिबी निवारण कार्यक्रमहरूबीच समन्वयको अभाव रहनु, क्षमता विकासका कार्यहरू पर्याप्त नहुनु र नीति, योजना र बजेट कार्यक्रमबीच असमानजस्यता हुनुजस्ता समस्याहरू विद्यमान छन् । सङ्ख्यात्मक रूपले गरिबीको तथ्याङ्कमा सुधार आएको देखिए तापनि आर्थिक असमानता कायम नै रहेको देखिएकाले गरिबी निवारणको कार्य थप जटिल बनेको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

गरिबी न्यूनीकरणको प्रयासलाई तीव्रता दिँदै भौगोलिक, लैङ्गिक, जातीय र आय वर्गबीच रहेको गरिबीको मार र असमानताको अन्तरलाई कम गर्नु, न्यून आर्थिक वृद्धिका बीच विनासकारी भूकम्प र

सीमा क्षेत्रको व्यापारिक अवरोधबाट सिर्जित समस्याबाट गरिबीको अवस्थामा परेको प्रतिकूल असर छिटो निवारण गर्नु, सीप, पुँजी र प्रविधिमा बहुसङ्ख्यक जनताको आवश्यक पहुँच नभएको अवस्थामा स्वरोजगार प्रवर्द्धन गर्नु, द्वन्द्वको अन्त्य भए पनि पूर्ण शान्तिको प्रत्याभूति सुनिश्चित नभएकोले लगानीमैत्री वातावरण कृण्ठित हुँदा नयाँ रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्नु र वैदेशिक रोजगारीमा जानेलाई निरुत्साहित गर्नसक्नु चुनौती रहेका छन् ।

अनौपचारिक क्षेत्रमा अत्यधिक रूपमा केन्द्रित विद्यमान बढ्दो अदृश्य बेरोजगारीलाई घटाउनु, कृषिमा आश्रित आवश्यकताभन्दा बढी जनसङ्ख्यालाई क्रमिक रूपले गैरकृषि क्षेत्रमा स्थानान्तरण गराउनु, नयाँ रोजगारीको अवसर सिर्जना गर्नु, स्थानीय सीप, पुँजी र प्रविधिमा पहुँच भएका स्वदेशी उद्यमीहरूको निमित्त स्वरोजगार प्रवर्द्धन गर्नु, औपचारिक वा सङ्गठित क्षेत्रमा संयुक्त लगानीमा आधारित उद्योगको माध्यमबाट दक्ष जनशक्तिलाई रोजगारीका अवसरहरू उपलब्ध गराउनु तथा प्रतिस्पर्धाको आधारमा सुरक्षित वैदेशिक रोजगारी प्रवर्द्धन गर्नु र सहरी तथा ग्रामीण एवम् विभिन्न भौगोलिक क्षेत्र र समूहहरूबीचको खाडल अभै कम गर्नु चुनौतीका रूपमा रहेका छन् ।

अवसर

विभिन्न निकायहरूबाट सञ्चालन हुने यससम्बन्धी कार्यक्रमहरूको समन्वय र अनुगमनको माध्यमबाट यस कार्यमा परिचालन हुने ठूलो परिमाणको स्रोत-साधनलाई गरिब घरपरिवारको पहिचान गरी उनीहरूको समृद्धिका लागि परिलक्षित गर्न गराउन सकिने अवसर सिर्जना भएको छ । यसैगरी गरिब घर परिवार पहिचान र परिचयपत्र वितरणको सुरुवातसँगै गरिब लक्षित कार्यक्रम अघि बढाउने अवसर प्राप्त हुनेछ । कृषि, पर्यटन, निर्माण तथा अन्य सेवा क्षेत्रको विस्तारले आर्थिक वृद्धि एवम् रोजगारी सिर्जना भई गरिबी घटाउने बलियो अवसर प्राप्त छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

उत्पादनका साधन तथा अवसरहरूमा पहुँच वृद्धि, आय र रोजगारीका अवसर वृद्धि गर्दै गरिबी न्यूनीकरण र आर्थिक समृद्धि ।

३.२ लक्ष्य

निरपेक्ष गरिबी निवारण गर्दै आर्थिक समृद्धिको आधार तयार गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या १७ प्रतिशतमा ल्याउनु ।

३.४ रणनीति

- १ उत्पादनमूलक रोजगारी तथा अवसरहरूको अभिवृद्धि गर्ने ।
- २ आर्थिक वृद्धिमा रोजगारीलगायतका सम्पूर्ण अवसरहरूको न्यायोचित वितरण र समतामूलक विकास हुनेगरी सम्बद्ध सबै क्षेत्रगत नीतिहरूलाई परिलक्षित गर्ने ।

३. राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय लगानी/सहयोग, वैदेशिक सहायता एवम् गैरसरकारी सङ्घ संस्थाहरूबीच प्रभावकारी समन्वय र सहकार्यलाई सुदृढ गर्दै गरिबी न्यूनीकरण र आर्थिक समृद्धिका लागि स्रोत परिचालन गर्ने ।
४. गरिबी निवारण र आर्थिक समृद्धिसँग सम्बन्धित विभिन्न क्षेत्रमा सञ्चालन गर्न सकिने कार्यक्रम र आयोजनाहरूको सम्भाव्यताको अध्ययन गरी मागमा आधारित लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।
५. गरिबी न्यूनीकरणसम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रमहरूको पुनर्संरचना एवम् प्राथमिकीकरण गर्दै सम्बद्ध नीति तथा कार्यक्रमहरूलाई पूर्वानुमानयोग्य बनाउने ।

३.५ कार्यनीति

१. उत्पादनमूलक रोजगारीलाई केन्द्रबिन्दुमा राखी राष्ट्रिय गरिबी निवारण कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (१)
२. विकास आयोजना तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्दा श्रममूलक प्रविधिको प्रयोगलाई प्रोत्साहन गरिनेछ । (१)
३. गरिबी घटाउन र आर्थिक समृद्धिको आधार तयार गर्न प्राकृतिक स्रोत साधनको सन्तुलित व्यवस्थापन तथा उपयोगमा जोड दिइनेछ । (२)
४. पहिचान भएका गरिबहरूको सामाजिक सुरक्षणको माध्यमबाट क्षमता विकास गरिनेछ । (२)
५. कृषि, पर्यटन, ऊर्जा, पूर्वाधार विकास र साना उद्यमहरूलाई गरिबी निवारण उन्मुख तुल्याइनेछ । (२)
६. मध्य तथा सुदूरपश्चिमका उच्च पहाडी भेग र मध्यतराईका गरिब तथा विपन्न घरपरिवारलाई लक्षित गरी क्षमता विकास, आयआर्जन तथा रोजगारमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (२)
७. गरिबी निवारणका लागि विभिन्न निकायबाट सञ्चालित कार्यक्रमबीच प्रभावकारी समन्वय गरिनेछ । (३)
८. गरिबी निवारणका लागि सञ्चालित कार्यक्रमहरूको प्रभावकारिता मूल्याङ्कन गरिनेछ । (३)
९. गरिबी निवारणमा सहयोग पुऱ्याउने अन्तर्राष्ट्रिय/क्षेत्रीय सङ्घसंस्था तथा विकास साझेदारसँग समन्वय र सम्बन्ध विस्तार गरिनेछ । (३)
१०. विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूबाट सञ्चालित गरिबी निवारणका कार्यक्रमहरूको समन्वय गर्दै कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता ल्याइनेछ । (३)
११. आर्थिक समृद्धिका क्षेत्र पहिचान गरी ती क्षेत्रमा लगानी वृद्धि गरिनेछ । (३)
१२. गरिब घरपरिवार पहिचान तथा वर्गीकरण गरी परिचयपत्र उपलब्ध गराइनेछ । (४)
१३. विभिन्न क्षेत्र र समुदायमा रहेको गरिबी न्यूनीकरणको लागि उत्पादनमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (४)

१४. ग्रामीण तथा सहरी गरिबीलाई लक्षित गरी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (४)
१५. सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमहरूको अध्ययन र सूचना सङ्कलन गरिने र हाल विभिन्न निकायहरूमार्फत् कार्यान्वयनमा रहेका सामाजिक सुरक्षणका माध्यमहरूको प्रोफाइल र मापदण्ड तयार गरिनेछ । (४)
१६. दिगो विकास लक्ष्य (गरिबीसँग सम्बन्धित लक्ष्य) को कार्यक्रम र सूचकहरूको प्रगति अनुगमन गरिनेछ । (५)

४. अपेक्षित उपलब्धि

गरिबी न्यूनीकरणसम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रमहरू पूर्वानुमानयोग्य भएको हुने, दीर्घकालीन गरिबी न्यूनीकरणका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न नीतिगत आधार तयार भएको हुने, विभिन्न निकायहरूबाट गरिबी निवारणका क्षेत्रमा राहत तथा विकासात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न तथ्यपूर्ण आधार तयार भएको हुने, गरिब घरपरिवार पहिचान भएको हुने, सामाजिक सुरक्षणका औजारहरू पहिचान भई वितरणसमेत भएको हुने र गरिबी १७ प्रतिशतमा भरी आर्थिक समृद्धिको आधार तयार भएको हुनेछ ।

७.२ प्रादेशिक तथा भौगोलिक सन्तुलन

७.२.१ सङ्घीयता तथा स्थानीय स्वायत्त शासन

१. पृष्ठभूमि

नेपालको संविधानले राज्यशक्तिको प्रयोग सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय गरी तीन तहको संरचनाबाट हुने व्यवस्था गरी छुट्टाछुट्टै एवम् साझा अधिकारहरूको समेत स्पष्ट निर्धारण गरेको छ । यस्तो व्यवस्थाबाट सरकारलाई जनताको नजिक पुऱ्याई शक्ति र स्रोतमाथि नागरिकको पहुँच स्थापित गर्ने र विकास तथा सेवा प्रवाहमा स्थानीय सहभागिता र स्वामित्व कायम हुने अवस्था सिर्जना भएको छ । यसबाट जनतालाई वास्तविक रूपमै सार्वभौमसत्ता सम्पन्न तुल्याई शासनमा उनीहरूको अर्थपूर्ण सहभागिताको सुनिश्चित गर्दै लोकतन्त्रलाई स्थानीय तहदेखि नै संस्थागत र मजबुत बनाउने अवसर प्राप्त भएको छ । स्थानीय स्वायत्त शासनअन्तर्गत स्थानीय सुशासन, गुणस्तरीय आधारभूत सेवा प्रवाहमा सबैको सहज पहुँच, स्थानीय पूर्वाधार निर्माण, लक्षित वर्ग तथा क्षेत्रको आर्थिक सामाजिक सशक्तीकरण एवम् समावेशीकरण, सामाजिक परिचालन, सहभागितामूलक योजना तथा विकास, स्थानीय जीविकोपार्जन एवम् रोजगारी, सामाजिक सुरक्षा र स्थानीय तहमा सञ्चालन गरिने अभियानमूलक रचनात्मक कुराहरूको सुनिश्चितता हुने देखिएको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

विगत डेढ दशकभन्दा लामो समयदेखि निर्वाचन हुन नसक्दा स्थानीय निकायमा जवाफदेहिता कमजोर हुनु, स्थानीय निकायहरूको समय सापेक्ष पुनर्संरचना र क्षमता विकास गर्नु, सङ्घीय संरचनाअनुसार प्रदेश र स्थानीय तहमा कर्मचारीहरूको व्यवस्थापन गर्नु, विषयगत निक्षेपको कार्य

प्रभावकारी बनाउनु, नयाँ घोषणा भएका नगरपालिकाहरूको क्षमता विकास गर्नु, स्थानीय निकायलाई नयाँ संवैधानिक व्यवस्थाअनुरूप स्थानीय सरकारमा रूपान्तरण गरी राजनीतिक, आर्थिक, प्रशासनिक सेवा प्रवाह र विकास व्यवस्थापनको दृष्टिले सक्षम एकाइको रूपमा स्थापित गर्नु प्रमुख चुनौतीहरू हुन् ।

अवसर

संविधान जारी भएपश्चात् जनताको विश्वासका साथ विकास कार्य अगाडि बढ्ने वातावरण तयार हुनु, केन्द्रीयस्तरका कार्यक्रमहरू क्रमशः स्थानीयस्तरमा कार्यान्वयन हुने गरेबाट अनुभव र दक्षता वृद्धि हुनु, स्थानीय स्वायत्त शासनको अभ्यासले जनतामा शासनप्रतिको सचेतना, सहभागिता तथा अधिकारप्रतिको चासो बढ्दै जानु, विकास प्रक्रियामा स्थानीय जनताको सहभागिता र स्वामित्व बढ्नुजस्ता अवसर रहेका छन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

सङ्घीय संरचना अनुकूल सहभागितामूलक, समावेशी, समन्यायिक, उत्तरदायी र स्थानीय स्वायत्त शासन ।

३.२ लक्ष्य

जनप्रतिनिधिमूलक एवम् उत्तरदायी स्वायत्त शासन पद्धतिको सुदृढीकरणद्वारा साधन-स्रोत तथा अवसरहरूमा जनताको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

स्थानीय स्वायत्त शासन तथा सहभागितामूलक पद्धतिका माध्यमबाट जनतालाई आधारभूत सेवा सुविधा उपलब्ध गराउनु ।

३.४ रणनीति

१. प्रादेशिक तथा स्थानीय संरचनाहरूको स्थापना, व्यवस्थापन र क्रियाशीलता बढाउने ।
२. स्थानीय स्वायत्त शासन र सेवा प्रवाहको सुदृढीकरण गर्ने ।
३. सामाजिक परिचालन तथा लक्षित कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउने ।
४. स्थानीय शासनमा जनस्वामित्व स्थापना गर्न जनताको सहभागितामा योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन तथा अनुगमन प्रणालीको सुदृढीकरण गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. प्रदेश तथा स्थानीय सरकारबाट विकास निर्माण कार्य तथा सेवा प्रवाहको लागि आवश्यक स्रोत साधन, संस्थागत संरचना तथा जनशक्ति व्यवस्था गरिनेछ । (१)

२. स्थानीय निकायहरूको संरचनालाई सम्भाव्य एकाइको रूपमा पुनर्संरचना गरी स्थानीय सेवा प्रदायकको रूपमा स्थापित गरिनेछ । (१)
३. स्थानीय तहमा सेवा प्रवाहको प्रभावकारिताका लागि क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ । (२)
४. स्थानीय निकायलाई सेवाग्राहीप्रति बढी उत्तरदायी बनाउने गरी कार्यप्रणालीलाई पारदर्शी बनाइनेछ । (२)
५. स्थानीय तथ्याङ्कीय प्रणाली तथा अभिलेखलाई सूचना प्रविधिको प्रयोग गरी व्यवस्थित गरिनेछ । (२)
६. स्थानीयस्तरमा सञ्चालन हुने गैरसरकारी संस्थाका कार्यक्रमहरूलाई स्थानीय सरकारको समन्वयमा सञ्चालन हुने व्यवस्था गरिनेछ । (३)
७. वडानागरिक मञ्च र नागरिक सचेतना केन्द्रलाई थप सुदृढ गरिनेछ । (३)
८. विपन्न एवम् सीमान्तकृत घरधुरीका महिलाहरूलाई संलग्न गराई नागरिक सचेतना केन्द्रको विस्तार गरिनेछ । (३)
९. सहभागितामूलक योजना प्रणालीलाई बस्ती तहदेखि नै आवद्ध गरी स्थानीय तहको योजना तर्जुमा प्रणालीलाई सुदृढ गरिनेछ । (४)
१०. स्थानीय तहको योजना तर्जुमा कार्यान्वयन, अनुगमन र लाभको हिस्सेदारीमा स्थानीय समुदायको अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित हुने व्यवस्था मिलाइनेछ । (४)
११. सूचना प्रविधिको प्रयोग गरी स्थानीयतहको योजनालाई राष्ट्रिय योजनासँग आवद्ध हुने व्यवस्था मिलाइनेछ । (४)
१२. अनुगमनलाई आयोजना चक्रका चरणहरूको अभिन्न अङ्गको रूपमा विकास गरी नतिजामूलक अनुगमन प्रणालीको कार्यान्वयन गरिनेछ । (४)
१३. आयोजनाको सामाजिक परीक्षण, सार्वजनिक परीक्षण, सार्वजनिक सुनुवाइलगायतका सामाजिक उत्तरदायित्वका विधिहरूको माध्यमबाट स्थानीय तहको विकास प्रक्रियालाई पारदर्शी तथा उत्तरदायी बनाइनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

स्थानीय तहको सेवा प्रवाह थप प्रभावकारी भएको हुने, सामाजिक परिचालनको माध्यमबाट सुशासनको प्रवर्द्धन भएको हुने, समावेशी तथा लक्षित कार्यक्रमहरूको प्रभावकारितामा अभिवृद्धि भई विपन्न, पिछडिएको क्षेत्र र सीमान्तकृत वर्ग तथा समुदाय थप लाभान्वित भएको हुने, सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम थप व्यवस्थित भएको हुने, स्थानीय तहमा विद्युतीय सुशासन लागू भएको हुने र वित्तीय सुशासन कायम भएको हुनेछ ।

७.२.२ प्रादेशिक तथा भौगोलिक सन्तुलन

१. पृष्ठभूमि

लामो समयदेखि सन्तुलित क्षेत्रीय विकासको मान्यताबमोजिम पछाडि परेका वर्ग, समुदाय र क्षेत्रलाई विकासको मूलधारमा ल्याई समान रूपमा विकासको प्रतिफल उपलब्ध गराउने प्रयास हुँदै आएको हो । नेपालको संविधानले यही अन्तरवस्तुलाई आत्मसात गर्दै विकासका दृष्टिले पछि परेका क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिँदै सन्तुलित, वातावरण अनुकूल, गुणस्तरीय तथा दिगो रूपमा पूर्वाधारको विकास गर्ने नीति लिएको छ । विगतका आवधिक योजनाहरूमा पनि केन्द्रीयस्तर तथा स्थानीय निकायहरूमार्फत् सञ्चालन गरिने विकास योजनाका अतिरिक्त कर्णाली विकास आयोग, सुदूरपश्चिम विकास आयोगजस्ता संस्थागत व्यवस्थाका साथै स्थानीय निकाय अनुदान कार्यक्रम, दुर्गम क्षेत्र विकास कार्यक्रम, कामका लागि खाद्यान्न, गरिबी निवारण आयोजना, कर्णाली रोजगार कार्यक्रम, सीमावर्ती क्षेत्र विकास कार्यक्रम, सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमजस्ता विशेष कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएका थिए । सङ्घीय संरचनाको सन्दर्भमा पनि सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच प्राकृतिक स्रोत साधनप्रतिको अधिकार र उपलब्ध स्रोत साधनको बाँडफाँड गर्दा विभिन्न प्रदेशहरूको सन्तुलित विकासको अवधारणालाई आत्मसात् गरी उपलब्ध स्रोत साधन र अवसरमा समान पहुँचसहित समन्यायिक विकासको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने हुन्छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

विकासमा पछाडि परेका क्षेत्रहरूमा भौगोलिक विकटताको कारण पूर्वाधार निर्माणमा कठिनाई हुनु, विकासका साभेदारहरूको सहयोगलाई विकट ठाउँहरूमा पुऱ्याउनु, दुर्गम तथा पहाडी क्षेत्रमा पूर्वाधार विकासका लागि आवश्यक पर्ने स्रोत साधनको व्यवस्था गर्नु, भूकम्पपश्चात्को पुनर्निर्माण, सङ्घीयता कार्यान्वयन र दीर्घकालीन विकासका नियमित कार्यक्रम र अयोजनाहरूका बीचमा तादाम्यता ल्याई स्रोत साधनको सन्तुलित संयोजन कायम गर्नु, स्थानीय तहमा जनसहभागिता, पारदर्शिता र उत्तरदायित्व कायम गरी सुशासन प्रवर्द्धन गर्नु र लक्षित कार्यलाई प्रभावकारी बनाउनु चुनौतीपूर्ण छ ।

अवसर

सर्वाङ्गीण विकासको स्थानीयकरणको अपेक्षासहित सङ्घीयतासहितको संरचना कार्यान्वयनमा आउनु, संवैधानिक रूपमा नै पिछडिएको क्षेत्र र वर्गलाई विशेष प्राथमिकता दिने नीतिगत व्यवस्था हुनु, गरिबी निवारण तथा रोजगारीका लागि विशेष कार्यक्रमसहित संस्थागत व्यवस्था हुनु, विकास कार्यक्रमहरूको मागमा अत्यधिक वृद्धि हुनु र जनताको प्रत्यक्ष सहभागितामा स्थानीय योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन गरिने प्रवृत्तिमा बढोत्तरी हुनु, दुर्गम तथा पिछडिएको क्षेत्रमा अन्तर्राष्ट्रिय लगानी र सहयोग वृद्धि हुनु सन्तुलित विकासका अवसर हुन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

प्रादेशिक तथा भौगोलिक सन्तुलन र नागरिकहरूबीचको जीवनस्तरमा समानता ।

३.२ लक्ष्य

सबै प्रदेश र भौगोलिक क्षेत्रमा सन्तुलित विकास गरी जनताको जीवनस्तरमा सुधार गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. भौगोलिक रूपमा विकट र पिछ्छाडिएको क्षेत्रमा स्थानीय उत्पादन र रोजगारीमा वृद्धि गर्नु ।
२. सबै क्षेत्रका जनतालाई दैनिक आवश्यकताका वस्तु तथा सेवामा समन्यायिक रूपमा सहज पहुँच पुर्याउनु ।

३.४. रणनीति

१. स्थानीयस्तरमा सम्भावना पहिचान गरी ती क्षेत्रमा लगानी वृद्धि गर्ने ।
२. विभिन्न प्रदेशहरूका बीच सहसम्बन्ध कायम गरी आर्थिक तथा सामाजिक गतिविधिहरूलाई अगाडि बढाउने ।
३. पछाडि परेका क्षेत्र, सीमान्तकृत व्यक्ति, वर्ग र समुदायको उत्थान तथा संरक्षणको लागि विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. सम्भाव्य प्राकृतिक एवम् मानवीय सम्पदाहरूको पहिचान गरी त्यसको उच्चतम उपयोग गर्दै तुलनात्मक रूपमा बढी प्रतिफल दिने आयोजना/कार्यक्रमहरूलाई उच्च प्राथमिकता दिइनेछ । (१)
२. निजी क्षेत्र आकर्षित हुने तुलनात्मक लाभका कृषि तथा गैरकृषि क्षेत्रहरूको पहिचान गरी त्यस्ता क्षेत्रमा निजी लगानीलाई प्रोत्साहित गरिनेछ । (१)
३. सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच प्राकृतिक स्रोत साधन तथा राजस्वको परिचालन गर्दा विभिन्न प्रदेशहरूको सन्तुलित विकासको अवधारणालाई आत्मसात् गरिनेछ । (२)
४. स्थानीय स्रोत साधनमा आधारित आर्थिक विकास कार्यक्रममार्फत् उद्यमशीलता र रोजगारी सृजना गरिनेछ । (२)
५. सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच वस्तु तथा सेवाको उत्पादन र निर्वाह आवागमनको व्यवस्था गरिनेछ । (२)
६. प्रदेश-प्रदेश र स्थानीय तहहरू जोड्ने सडक पूर्वाधारहरूको विकास गरी प्रदेश तथा स्थानीय तहहरूका बीच सहसम्बन्ध र सम्भावनाहरूको उच्चतम उपयोग गरिनेछ । (२)
७. पछाडि परेका क्षेत्रमा विशेष लक्षित आर्थिक, सामाजिक तथा पूर्वाधार विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (३)

८. मानवीय साधनको विकासमा पछि परेका क्षेत्रमा मानव संसाधनको विकासका कार्यक्रम प्राथमिकताका साथ सञ्चालन गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

विभिन्न भौगोलिक एवम् प्रादेशिक क्षेत्र र वर्गबीच रहेको विकासको अवस्थाको असमानता कम भएको हुने, विभिन्न प्रदेशहरूमा स्थानीयस्तरमा आर्थिक सम्बन्ध स्थापित भएको हुने, लक्षित वर्ग तथा समुदायको जीवनस्तरमा सुधार भएको हुने र सबै भाषा तथा संस्कृतिको संरक्षण एवम् संवर्द्धनमा टेवा पुगेको हुनेछ ।

७.३ शान्ति तथा पुनर्स्थापना

१. पृष्ठभूमि

सशस्त्र द्वन्द्वपश्चात् विस्तृत शान्ति सम्झौताअनुसार सुरु भएको शान्ति प्रक्रिया संविधानसभाबाट नेपालको संविधान जारी भएसँगै टुङ्गिएको छ । समृद्ध, शान्त र न्यायपूर्ण नेपाल निर्माणको दिशामा मुलुक अगाडि बढेको छ । यसको लागि विभिन्न आन्दोलनका क्रममा जीवन उत्सर्ग गरेका सहीदहरूको सम्मान, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको खोजी, मेलमिलाप, आपसी सद्भाव र सहिष्णुता अभिवृद्धि गर्ने सोचसहित समाजमा दिगो शान्ति र सुव्यवस्था कायम गरी राख्ने लक्ष्य लिई द्वन्द्वपश्चात् राज्यका आर्थिक, सामाजिक तथा भौतिक पूर्वाधारहरूको निर्माण, राहत तथा पुनर्स्थापना, पुनःएकीकरण, मेलमिलाप र सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रदानलगायतका शान्ति तथा पुनर्निर्माणसम्बन्धी धेरै उपलब्धि हासिल भएका छन् ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

द्वन्द्वोत्तर पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाई समयमै सम्पन्न गर्नु, विभिन्न पक्षहरूसँग भएका वार्ता र सहमतिलाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्नु, सशस्त्र द्वन्द्वको मनोसामाजिक असरलाई सामान्यीकरण गर्नु, सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराधको घटनामा संलग्नको सत्यतथ्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविकता जनसमक्ष ल्याई कारवाही गर्नु अभै चुनौतीपूर्ण छ ।

अवसर

देशको समग्र शान्ति प्रक्रिया निष्कर्षमा पुग्ने अवस्था सिर्जना भै विकासको वातावरण निर्माण हुँदै जानु, शान्ति र विकासका लागि जनतामा चेतना वृद्धि भै आफ्नो अधिकार र कर्तव्यको बारेमा बुझ्ने क्षमता बढ्दै जानु, संस्थागत संरचनाको पुनर्निर्माणको कार्यहरू र राहत तथा पुनर्स्थापना कार्यक्रममार्फत् समाजमा दिगो शान्ति, सद्भाव र एकता वृद्धि हुँदै जानु र सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी काम गर्न बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन गर्न र सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप गराउन आयोगहरू गठन भै क्रियाशील रहनुलाई ठूलो अवसरको रूपमा लिन सकिन्छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

मेलमिलाप, आपसी सद्भाव र सुशासनमार्फत् दिगो, शान्त र समृद्ध एवम् न्यायपूर्ण नेपाल निर्माण ।

३.२ लक्ष्य

द्वन्द्वोत्तर शान्ति प्रक्रियाका सबै पक्षलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउने तथा पुनर्निर्माण कार्यलाई सम्पन्न गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

द्वन्द्वका कारणबाट क्षतिग्रस्त संरचनाहरूको पुनर्निर्माण तथा सामाजिक, आर्थिक एवम् मानवीय क्षति र प्रभावलाई व्यवस्थापन गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. द्वन्द्व प्रभावित व्यक्ति, परिवार तथा समूहहरूका लागि परिपूरण, क्षतिपूर्ति, पुनर्स्थापना एवम् पुनःएकीकरणका काम सम्पन्न गर्ने ।
२. द्वन्द्वका कारणबाट क्षति भएका र हाल निर्माणाधीन संरचनाहरूको पुनर्निर्माण कार्य सम्पन्न गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. विगतमा भएका द्वन्द्व तथा आन्दोलनका कारण पीडित व्यक्ति तथा परिवारलाई क्षतिपूर्ति दिलाइनेछ । (१)
२. द्वन्द्व प्रभावित व्यक्ति तथा समूहहरूलाई सामाजिक पुनर्स्थापन एवम् पुनःसामाजिकीकरण गर्ने क्रममा आवश्यक मनोसामाजिक परामर्शलगायतका सेवा उपलब्ध गराइनेछ । (१)
३. समाजमा द्वन्द्वका कारणहरू पहिचान गरी त्यसको निराकरणको लागि शान्ति संवेदनशील नीति तथा कार्यक्रम लागू गरिनेछ । (१)
४. स्थानीय तहमा गठित स्थानीय शान्ति समितिमार्फत् शान्ति प्रवर्द्धन गरिनेछ । (१)
५. द्वन्द्वबाट क्षति भई पुनर्निर्माण गर्न बाँकी रहेका भौतिक पूर्वाधारहरूको पुनर्निर्माण कार्य सम्पन्न गरिनेछ । (२)

४. अपेक्षित उपलब्धि

राहत, पुनर्स्थापना, पुनःएकीकरण, मेलमिलाप र संक्रमणकालीन न्याय प्राप्ति भएको हुने, द्वन्द्वबाट क्षतिग्रस्त भएका निर्माणाधीन संरचनाहरूको पुनर्निर्माण पूरा भएको हुने र राहत पाउन बाँकी द्वन्द्व प्रभावित व्यक्ति तथा परिवारका लागि राहत तथा पुनर्स्थापनसम्बन्धी कार्यक्रमहरू सम्पन्न भएको हुनेछ ।

७.४ शासकीय सुधार

७.४.१ प्रशासकीय सुशासन

१. पृष्ठभूमि

नेपालको संविधानमा राज्यका नीतिअन्तर्गत सार्वजनिक प्रशासनलाई स्वच्छ, निस्पक्ष, पारदर्शी, भ्रष्टाचारमुक्त, जनउत्तरदायी र सहभागितामूलक बनाउँदै राज्यबाट प्राप्त हुने सेवा सुविधामा जनताको समान र सहज पहुँच सुनिश्चित गरी सुशासनको प्रत्याभूति गर्ने कुरा उल्लेख छ । सार्वजनिक प्रशासनमा सुशासन कायम गर्ने सम्बन्धमा विभिन्न प्रयास भइरहेका छन् । चालू योजनामा हेलो सरकार तथा गुनासो व्यवस्थापन, भ्रष्टाचार विरुद्धको कार्ययोजना, राष्ट्रिय गौरवका आयोजनामा नतिजामा आधारित व्यवस्थापन प्रणाली, राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूको आचारसंहिताजस्ता कार्यहरू थप प्रभावकारिताका साथ सुचारु गरिएको छ । नेपालको संविधानले व्यवस्था गरेका प्रशासनिक पुनर्संरचनाका कार्यहरूलाई तदारुकताका साथ अगाडि बढाउन प्रशासकीय पुनर्संरचना आयोगको प्रतिवेदनमा भएका सिफारिसहरूको कार्यान्वयनका अतिरिक्त आवश्यक पर्ने कानूनहरूको तर्जुमा कार्य अगाडि बढाइएका छन् । सर्वसाधारण जनताको दैनिक काम पर्ने र प्रत्यक्ष जनसम्पर्क हुने केही विभागहरू र अन्तर्गतका कार्यालयहरूमा क्षतिपूर्तिसहितको नागरिक बडापत्र लागू गरिएको छ । सरकारी कार्यालयहरूमा सूचना प्रविधिको प्रयोगमा विस्तार गरिएको छ । निश्चित अवधिभित्र सबैको लागि तालिमको व्यवस्था मिलाउनका अतिरिक्त विभिन्न तालिम प्रदाय संस्थाहरूबाट प्रदान गरिने तालिमलाई समसामयिक र व्यावहारिक बनाउने प्रयास गरिएको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

संविधानले व्यवस्था गरेका प्रशासनिक पुनर्संरचनाका कार्यहरूलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्दै सङ्क्रमणकालको प्रभावकारी व्यवस्थापन गरी जनताका घरदैलोमा सार्वजनिक सेवाप्रवाहको सुनिश्चितता प्रदान गर्नु, अन्तरिकाय समन्वय गर्नु र आवश्यक साधन स्रोतको व्यवस्था गर्नु, जनसहभागिता, पारदर्शिता तथा जवाफदेहिता बढाउनु, समग्र सार्वजनिक प्रशासनको नैतिकताको अभिवृद्धि गरी उत्प्रेरणा बढाउनु, सरकारी सेवाको प्रवाहलाई सहज र प्रभावकारी बनाउनु, सार्वजनिक सेवामा रहेका राष्ट्रसेवकहरूमा राष्ट्रप्रति समर्पण र जनताप्रतिको सेवाभावको भावना जगाउनुजस्ता चुनौतीहरू रहेका छन् ।

अवसर

सार्वजनिक प्रशासनलाई स्वच्छ, निस्पक्ष, पारदर्शी, भ्रष्टाचारमुक्त, जनउत्तरदायी र सहभागितामूलक बनाउँदै राज्यबाट प्राप्त हुने सेवा सुविधामा जनताको समान र सहज पहुँच सुनिश्चित गरी सुशासनको व्यवस्था गर्ने भन्ने संविधानको व्यवस्था, सार्वजनिक सेवामा सुशासन प्रवर्द्धन गर्ने विभिन्न ऐन/नियमहरूको व्यवस्था तथा सेवा प्रवाहमा सूचना प्रविधिको बढ्दो प्रयोग अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

जनमुखी, स्वच्छ, जवाफदेही सङ्घीय शासन व्यवस्था ।

३.२ लक्ष्य

सम्पूर्ण सार्वजनिक प्रशासनलाई जनताप्रति उत्तरदायी र सेवामूलक तथा विकासमैत्री बनाउने ।

३.३ उद्देश्य

सार्वजनिक प्रशासनलाई स्वच्छ, परिणाममुखी, जवाफदेही र पारदर्शी बनाई सार्वजनिक सेवाप्रवाह र विकास प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउनु ।

३.४ रणनीति

१. सार्वजनिक सेवाहरूलाई गुणस्तरीय र सर्वसाधारणको पहुँचयोग्य बनाउन तीन तहको शासन पद्धतिअनुरूप हालको प्रशासन यन्त्रको पुनर्संरचना गर्ने ।
२. सार्वजनिक निकायका काम कारबाहीसम्बन्धी सूचनामा नागरिकको पहुँच बढाउने ।
३. राष्ट्रसेवकहरूलाई कामप्रति परिणाममुखी र उत्तरदायी बनाउने ।

३.५ कार्यनीति

१. सङ्घीय प्रणालीअनुरूप प्रशासन संयन्त्रको पुनर्संरचना गरिनेछ । (१)
२. सार्वजनिक सेवाप्रवाहलाई गुणस्तरीय, समावेशी एवम् सहज बनाउन विद्युतीय शासन प्रणालीको अवलम्बन गरी प्रशासनिक कार्यविधिहरूलाई सरलीकरण र सङ्क्षेपीकरण गरिनेछ । (१)
३. अत्यावश्यक सार्वजनिक सेवाको पहुँचमा कठिनाई भोगिरहेका जनतालाई सेवा पुऱ्याउन एकीकृत घुम्ती सेवालाई व्यापक र प्रभावकारी बनाइनेछ । (१)
४. सेवाप्रवाहलाई जनमुखी र सेवामूलक बनाउन क्षतिपूर्तिसहितको बडापत्र क्रमशः कार्यान्वयन गरिनेछ । (१)
५. जनगुनासोको व्यवस्थापनलाई थप प्रभावकारी बनाइनेछ । (१)
६. जनताका प्रत्यक्ष सरोकारका विषयसँग सम्बन्धित सार्वजनिक निकायमा रहेका सूचनामा कानुनबमोजिम नागरिकको पहुँच अभिवृद्धि गरिनेछ । (२)
७. आयोजनाको लक्ष्य, समेटेको भौगोलिक क्षेत्र, लाभान्वित हुने जनसङ्ख्या, निर्माण व्यवसायी र निर्माण कार्यमा संलग्न जिम्मेवार पदाधिकारी, लागत, निर्माण सम्पन्न हुने समय आदि महत्त्वपूर्ण सूचनासहितको सूचनापाटी आयोजनास्थलमा राख्ने व्यवस्थालाई अनिवार्य बनाइनेछ । (२)

८. सार्वजनिक निकायका पदाधिकारीको जिम्मेवारी र कर्तव्यलाई जवाफदेहीपूर्ण बनाउन सूचकसहित कार्यसम्पादन सम्झौता गर्नेपने कानुनी व्यवस्थालाई थप प्रभावकारी बनाइनेछ । (३)
९. भ्रष्टाचार विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिमाफत् व्यक्त गरिएका प्रतिबद्धताअनुरूप हुनेगरी भ्रष्टाचारजन्य क्रियाकलापहरूको अन्त्य गरी शून्य सहनशीलताको नीति अङ्गीकार गरिनेछ । साथै, सार्वजनिक निकायका पदाधिकारीहरूलाई थप जिम्मेवार बनाइनेछ । (३)
१०. सरकारी कर्मचारी तथा उनीहरूका आश्रित परिवारको लागि दुर्घटना र स्वास्थ्य बिमा लागू गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

संवैधानिक प्रावधानअनुरूपको प्रशासनिक पुनर्संरचनाका लागि अत्यावश्यक ऐनहरू तर्जुमा भएका हुने, निजामती कर्मचारीहरू तथा उनीहरूका आश्रित परिवारको स्वास्थ्य तथा दुर्घटना बिमा लागू भएको हुने र सूचना प्रविधिको विकास र विस्तारद्वारा सार्वजनिक प्रशासनलाई विद्युतीय शासन प्रणालीको रूपमा अघि बढाई सबै सरकारी कार्यालयहरूमा स्वचालित कार्यप्रणालीको विस्तार भएको हुनेछ । साथै, प्रस्तावित कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनबाट सेवा प्रवाह प्रणालीको स्तरोन्नति भएको हुने, न्यून लागत, उच्च गुणस्तर र सरल पहुँचको सुनिश्चितता भएको हुने र सबै सरकारी राष्ट्रसेवकहरू एवम् सरकारी निकायहरूको स्पष्ट जिम्मेवारी तथा उत्तरदायित्व किटान भएको हुनेछ ।

७.४.२ न्याय व्यवस्था

१. पृष्ठभूमि

लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीको दिगो आधार न्यायको सुनिश्चितता हो । जनताको ६ दशकभन्दा लामो अथक सङ्घर्षको परिणामस्वरूप भखरै प्राप्त भएको नेपालको संविधानले न्याय व्यवस्थाको आधारभूत खाका निर्धारण गरेको छ । संविधानप्रदत्त मौलिक हकको संरक्षण गरी जनतामा न्याय सुनिश्चित गर्नका लागि केवल संविधानमा हकहरू उद्घोष गरेरमात्र पुग्दैन, न्यायिक पद्धतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनको सुनिश्चितता हुनैपर्दछ । न्याय व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट मात्र संवैधानिक व्यवस्थाले परिकल्पना गरेअनुरूपको कानुनको शासन, मौलिक हक र मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन तथा शान्ति, सुशासन र विकासका माध्यमबाट राष्ट्रिय जीवनका सबै क्षेत्रमा न्यायपूर्ण व्यवस्था कायम गर्न सम्भव हुन्छ ।

चालू योजना अवधिमा देवानी तथा फौजदारी संहिता विधेयक व्यवस्थापिका संसद्मा पेश गरिएको, विद्यमान कानुनलाई समावेशी र लैङ्गिकमैत्री बनाउन विभिन्न कानुनहरू संशोधन गरिएका, कानुनी शिक्षा सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन भएको, वकिलहरूमा व्यावसायिक दक्षताको विकास, भौतिक पूर्वाधारको निर्माण, न्यायिक काम कारवाहीमा सूचना प्रविधिको विस्तार, बालन्याय प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउनेतर्फ संस्थागत तथा कार्यविधिमा सुधारजस्ता कार्यहरू भएका छन् । समस्त न्याय

प्रणालीको विकास र विस्तारबिना संविधानको कार्यान्वयन र देशको समग्र विकास हुन नसक्ने भएकाले न्याय प्रशासनलाई विकासको मेरुदण्डको रूपमा स्थापित गर्नु जरुरी देखिएको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

राज्यका तहहरू केन्द्रीय, प्रदेश र स्थानीय गरी तीन तह हुने भएकोले स्थानीय तहसम्म नै न्याय प्रशासन सञ्चालन गर्नुपर्ने कुरा संवैधानिक रूपमा परिकल्पना गरिएको र त्यसअनुसार सबै तहमा जनशक्तिको परिचालन र व्यवस्थापन गर्नु, भएका भौतिक संरचनाहरू गाभ्ने, खारेज गर्ने, पुनर्निर्माण तथा नयाँ निर्माण सम्पन्न गर्नुपर्ने र समाजमा देखिने विवाद समाधानका लागि वैकल्पिक उपायहरू आवश्यक रूपमा अवलम्बन गर्नु, मुद्दाहरूको चापमा वृद्धि र त्यसको सही व्यवस्थापन गर्नु, आकलन बाहिरका फौजदारी अपराध क्षेत्रमा आएका नयाँ-नयाँ योजनाहरू र त्यसको समाधान गर्नु, फैसला कार्यान्वयन गर्नु र न्याय प्रशासनमा समर्पित जनशक्तिहरूको सेवाको सुरक्षा, सुविधा तथा उत्प्रेरणा जगाउने वातावरण तयार गर्नुजस्ता विषयहरू चुनौतीहरूको रूपमा रहेका छन् ।

अवसर

वर्तमान नेपालको संविधानले कानुनी शासन, मानव अधिकार तथा समावेशीयुक्त सामूहिक भावना गाँसिएको न्याय प्रशासनको विकासलाई नयाँ ढङ्गले व्यवस्थित गरेकोमा राज्यको पुनर्संरचनाबाट प्रशासित हुने न्याय प्रशासनले धेरै सम्भावनाहरू बोकेको अवस्था छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

स्वतन्त्र, सक्षम, स्वच्छ, निष्पक्ष एवम् प्रभावकारी न्यायप्रणालीमार्फत् सबैका लागि न्याय ।

३.२ लक्ष्य

नागरिकको जीउ, धन, समानता र स्वतन्त्रताको संरक्षण गरी कानूनको शासन, मौलिक हक र मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन तथा सामाजिक न्यायको माध्यमबाट राष्ट्रिय जीवनका सबै क्षेत्रमा न्यायपूर्ण व्यवस्था कायम गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. न्याय प्रशासनलाई छिटो, छरितो, सर्वसुलभ, मितव्ययी, निष्पक्ष, प्रभावकारी र जनउत्तरदायी बनाउनु ।
२. सबैका लागि न्याय सुनिश्चित गर्न न्यायमा सहज पहुँच कायम गराउनु ।
३. स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायको सिद्धान्तलाई कृण्ठित बनाउने गरी राजनीतिक, प्रशासनिक, सम्पूर्ण न्याय प्रशासन र सामाजिक क्षेत्रबाट हुने विसङ्गति र अनियमितताको गुनासोलाई न्यूनीकरण गर्ने उपायहरू अवलम्बन गरी भ्रष्टाचारमुक्त कानुनी राज्यको स्थापनार्थ अग्रसरता देखाउनु ।

३.४ रणनीति

१. न्यायिक पद्धतिमा सुधार ल्याई न्याय प्रशासनलाई आधुनिकीकरण गर्ने ।
२. न्यायिक प्रक्रियालाई सरल, भ्रष्टाचारीमुक्त र अनुमानयोग्य बनाउँदै न्यायप्रणालीमा सबैको पहुँच पुर्याउने ।
३. समावेशी लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यताअनुरूपको सक्षम न्याय प्रशासनको विकास गरी नागरिक उन्मुख कानुनी शासन कायम गर्नुका साथै मानव अधिकार संरक्षण गर्ने ।
४. समाजमा भएका र हुनसक्ने विवादहरूलाई प्रारम्भिक चरणमै स्थायी समाधान गर्न विवाद समाधानका वैकल्पिक उपायहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने ।
५. नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेअनुरूप स्थानीयतहसम्म न्यायिक व्यवस्थाको संरचना तयार गरी न्यायप्रणालीको पुनर्संरचना गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. देवानी तथा फौजदारी कानून संहिताहरू शीघ्र पारित गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिनेछ । (१)
२. अदालत व्यवस्थापन सुदृढीकरण गर्दै सूचना र सञ्चार प्रविधिको प्रयोगलाई संस्थागत गरिनेछ । (१)
३. न्यायमा सहज पहुँच अभिवृद्धिको लागि आवश्यक कानुनी पूर्वाधारहरू तयार गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरिनेछ । (१)
४. नागरिकका मौलिक हकहरूको प्रभावकारी संरक्षण र प्रचलनका लागि नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्झौताअनुरूपका कानुनी व्यवस्था सिर्जना गर्न न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित कानूनहरूको पुनरावलोकन गरिनेछ । (१)
५. अपराध अनुसन्धान र अभियोजनालाई स्वच्छ, निष्पक्ष, वैज्ञानिक, वस्तुगत र प्रभावकारी बनाउन संस्थागत सुदृढीकरण गरी व्यावसायिक जनशक्तिको विकास गरिनेछ । (१)
६. सर्वोच्च अदालत र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको रणनीतिक योजना प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरिनेछ । (१)
७. समाजमा अनावश्यक रूपमा मुद्दामामिला गर्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गरी सरोकारवालाहरूलाई उत्तरदायित्वको बोध गराउन मुद्दामामिलामा लाग्ने खर्चलाई पारदर्शी गराउने र जित्ने पक्षलाई हार्ने पक्षबाट लागेको खर्च भराउने पद्धतिको विकास गरिनेछ । (२)
८. फैसला कार्यान्वयन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउन सम्बन्धित निकायहरूलाई जिम्मेवार बनाइनेछ । (२)
९. गरिब, असहाय तथा पिछडिएको समुदायका व्यक्तिहरूको न्यायमा सहज पहुँच सुनिश्चित गर्न रणनीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गरिनुका साथै सोका लागि आवश्यक साधन व्यवस्था गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । (२)

१०. समावेशी लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यताअनुरूपको सक्षम न्याय प्रशासनको विकास गरी नागरिक उन्मुख कानुनी शासन कायम गर्नुका साथै मानव अधिकार संरक्षण गरिनेछ । (३)
११. न्यायालयमा कार्यबोझको अनुपातमा आवश्यक जनशक्ति उपलब्ध गराई न्याय प्रशासनलाई व्यावसायिक रूपमा दक्ष बनाउन न्यायसेवालाई प्रतिस्पर्धात्मक र आकर्षक हुने विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । (३)
१२. मेलमिलाप प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउनुका साथै विवाद समाधानका अन्य वैकल्पिक उपायहरूको प्रभावकारी प्रयोगको लागि आवश्यक योजनाहरू तय गरिनेछ । (४)
१३. कानुनी शिक्षा तथा सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । (४)
१४. अदालतहरूको भौतिक पूर्वाधार विकास गरी आधुनिक मापदण्डअनुरूप तुल्याइनेछ । (५)
१५. स्थानीयतहसम्म न्यायिक व्यवस्थाको संरचना तयार गरी न्यायप्रणालीको पुनर्संरचना गरिनेछ । (५)

४. अपेक्षित उपलब्धि

कानुनी शासन तथा कानुनी राज्यको स्थापनार्थ शान्ति तथा विकासको मूलप्रवाहीकरण गरी नागरिकको मौलिक हकअधिकार र मानव अधिकारको संरक्षण गरिएको हुने, न्याय प्रशासनको पुनर्संरचनामार्फत् आधुनिकीकरण भई समयसापेक्ष न्यायिक पद्धतिमा सुधार आई सम्पूर्ण न्याय प्रशासन छिटोछरितो तथा स्वच्छ भएको हुने, न्याय व्यवस्थाप्रति नागरिकको जनविश्वास र जनआस्था बढेको हुने र सबै नागरिक कानुनको परिधिभित्र हुनुपर्ने कर्तव्यबोध भएको हुनेछ ।

७.४.३ भ्रष्टाचार नियन्त्रण

१. पृष्ठभूमि

सरकारी कार्यप्रणालीमा जनअपेक्षाअनुरूपको सुधार गर्दै जनतामा प्रवाहित हुने वस्तु र सेवा पारदर्शी, उत्तरदायी, जनमुखी र कानुनसम्मत रूपमा सहज र सरल तरिकाले उपलब्ध गराई सबै तह र रूपका भ्रष्टाचार एवम् अनियमिततालाई नियन्त्रण गरी सदाचारयुक्त, नैतिकवान एवम् सुसंस्कृत नेपाली समाजको निर्माण गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्नुपरेको छ । नेपाल पक्षराष्ट्र बनेको भ्रष्टाचार विरुद्धको संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय महासन्धिले सदस्य राष्ट्रहरूको कानुन, सङ्गठन र व्यवहारमा असर पार्नेगरी व्यापक र विस्तृत रूपमा भ्रष्टाचार विरुद्ध उपयुक्त विधि अवलम्बन गर्ने र सो विधिअन्तर्गत भ्रष्टाचार निरोध, कानुन कार्यान्वयन, अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग, सम्पत्तिको पुनर्प्राप्ति, प्राविधिक सहयोग र सूचना आदानप्रदान तथा कार्यान्वयनसम्बन्धी संयन्त्रलाई प्रवर्द्धन गर्ने लक्ष्य लिएको छ । पक्ष राष्ट्र बनेपछि महासन्धिले सिर्जना गरेका दायित्व पूरा गर्न नेपाल सदैव प्रतिबद्ध रहेको छ ।

चालू योजनाको समीक्षा अवधिमा सार्वजनिक निकायमा हुने भ्रष्टाचारजन्य क्रियाकलाप, अनियमितता, ढिलासुस्ती तथा अनिर्णयजस्ता विकृतिहरूको निराकरण गर्न अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले सेवाग्राही, नागरिक समाज, सञ्चार जगत तथा आम जनसमुदायसँग यथार्थपरक सूचना, जानकारी उपलब्ध गराउनका लागि टेलिफोन, फ्याक्स, ईमेल र टोलफ्री नम्बरको व्यवस्था

गरेको छ । विभिन्न जिल्लामा भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा स्थानीय जनसहभागिता विषयक अन्तर्क्रिया तथा जनचेतनामूलक सामुदायिक शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन गरिएका छन् ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

भ्रष्टाचारलाई सामाजिक अपराधको रूपमा स्थापित गर्नु, भ्रष्टाचारजन्य अपराधले नयाँ-नयाँ स्वरूप र आयाम लिदै गएकोमा सोअनुरूपको अनुसन्धान र तहकिकातसम्बन्धी क्षमता विकास गर्नु, भ्रष्टाचारको उजुरी दिने, साक्षी बस्ने व्यक्ति तथा अभियोजन गर्ने कर्मचारीहरूको उचित संरक्षण गर्नु, दक्ष जनशक्तिको कमी रहनु आदि चुनौतीका रूपमा रहेका छन् ।

अवसर

भ्रष्टाचार विरुद्धको संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय महासन्धिलाई नेपालले अनुमोदन गरिसकेको, भ्रष्टाचार विरुद्धका कानुनी संरचनाहरू तुलनात्मक रूपमा सक्षम भएको, भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि नागरिक समाज तथा सञ्चार जगतलगायत सामाजिक सञ्जालहरूको बलियो सहयोग र सहकार्य रहेको, भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग, सहकार्य र समन्वयका साथै अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको क्षेत्रीय र सम्पर्क कार्यालयहरूको स्थापनाले भ्रष्टाचार विरुद्धको अभियानलाई प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाउने अवसर प्राप्त भएको छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

भ्रष्टाचारजन्य क्रियाकलापको नियन्त्रण गरी स्वच्छ समाज निर्माण ।

३.२ लक्ष्य

भ्रष्टाचारजन्य कार्यको शून्य सहनशीलताको नीतिमार्फत् सुशासन प्रवर्द्धन गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

भ्रष्टाचारजन्य क्रियाकलापको नियन्त्रण गरी सुशासन कायम गर्न सहयोग गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. सबै भ्रष्टाचारजन्य कामकारवाही अपराध हुने कानुनी व्यवस्था गरी सोको कार्यान्वयनको माध्यमबाट त्यस्तो भ्रष्टाचारजन्य काममा शून्य सहनशीलताको नीति अवलम्बन गर्ने ।
२. भ्रष्टाचार विरुद्धको संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय महासन्धिको कार्यान्वयन गर्दै निवारणात्मक उपाय अवलम्बन गरी भ्रष्टाचार निवारण गर्ने ।
३. भ्रष्टाचारसँग सम्बन्धित फौजदारी विषय, सपुर्दगी र पारिस्परिक कानुनी सहयोगका लागि पक्ष राष्ट्रहरूबीचको सहयोगलाई प्रवर्द्धन गर्ने ।
४. भ्रष्टाचार निवारणका लागि प्राविधिक सहायता र सूचना आदानप्रदानसम्बन्धी महासन्धिको व्यवस्थालाई यथासम्भव कार्यान्वयन गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. सुशासनसम्बन्धी विद्यमान कानून/कार्यविधिहरूमा सामयिक परिमार्जन/संशोधन गरी कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । (१)
२. सरकारले निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको भ्रष्टाचार विरुद्धको राष्ट्रिय रणनीति तथा निकायगत कार्ययोजनाको आवधिक कार्यप्रगतिको अनुगमनसहित यसलाई समसामयिक परिमार्जन गरिनेछ । (१)
३. भ्रष्टाचारजन्य अपराधको अनुसन्धान, तहकितात र अभियोजनसमेतका चरणहरूमा आवश्यक पर्ने ज्ञान, सीप र अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासहरूको बढीभन्दा बढी उपयोग गर्नेगरी नियामक निकायका जनशक्तिलाई क्षमतायुक्त बनाइनेछ । (१)
४. भ्रष्टाचार विरुद्ध आवाज र जनमत सिर्जना गर्ने नागरिक समाज/गैरसरकारी संस्था एवम् सामुदायिक संस्था र सञ्चार क्षेत्रबाट भएका सत्प्रयासको उचित कदरसहित सम्मान गर्नेगरी कानूनमा विशेष व्यवस्था मिलाइनेछ । (१)
५. सम्पत्ति सुद्वीकरण कार्यलाई दुरुत्साहन गर्न मौजुदा कानूनलाई थप कार्यमुखी बनाइनेछ । यसउपर कारवाही गर्ने नियामक निकायहरूलाई आवश्यक श्रोत-साधनयुक्त र क्रियाशील तुल्याइनेछ । (१)
६. भ्रष्टाचार विरुद्धको राष्ट्र सङ्घीय महासन्धिले व्यवस्था गरेका अवसर तथा दायित्व निर्वाह गर्नेगरी राष्ट्रिय कानूनलाई समसामयिक परिमार्जन/व्यवस्थासहित कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । (२)
७. भ्रष्टाचार नियन्त्रण/न्यूनीकरणमा क्रियाशील संस्थाहरूका साथै सुशासन कायम गर्न क्रियाशील सार्वजनिक नियमनकारी संस्थाहरूलाई निश्चित कार्ययोजनासहित कार्यसम्पादनको मापन गर्नेगरी परिचालन गरिनेछ । (२)
८. भ्रष्टाचारसँग सम्बन्धित फौजदारी विषय, सम्पत्ति फिर्तासम्बन्धी कानून निर्माण, सुपुर्दगी र पारिस्परिक कानूनी सहयोगका लागि पक्ष राष्ट्रहरूबीचको सहयोगलाई प्रवर्द्धन गरिनेछ । (३)
९. भ्रष्टाचार निवारणका लागि प्राविधिक सहायता र सूचना आदानप्रदानसम्बन्धी महासन्धिको व्यवस्थालाई यथासम्भव कार्यान्वयन गर्दै लगिनेछ । (४)
१०. सार्वजनिक निर्माण र सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने निकायलाई व्यवस्थित, प्रतिस्पर्धी, पारदर्शी र उत्तरदायी बनाइनेछ । (४)
११. भ्रष्टाचारजन्य कसुर, अपराध र प्रशासनिक अनुचित कार्यको अनुसन्धान तथा छानबिनका क्रममा अन्तरनिकाय समन्वय एवम् सूचना आदानप्रदानलाई सघन र प्रभावकारी बनाई गरिने कारवाहीलाई भरपर्दो, विश्वसनीय र प्रमाणितयोग्य तुल्याइनेछ । (४)
१२. सबै सेवाका राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूलाई आ-आफ्ना व्यावसायिक निष्ठासहित कार्यस्थलमा सादाजीवन र सहयोगी व्यवहारसहित सेवाग्राहीमैत्री सेवा प्रवाह गर्न प्रेरित गरी सोको अनुगमन गरिनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा आपसी सहयोग र सहकार्यको वातावरण निर्माण भएको हुने, भ्रष्टाचार विरुद्ध नियोजित रूपमा अभियान सञ्चालन भई यसका सबै सार, रूप र रङ्गको नियन्त्रण भएको हुने, सरकारको भ्रष्टाचार विरुद्धको शून्य सहनशीलताको नीतिलाई बल मिलेको हुने, भ्रष्टाचार नियन्त्रणको खबरदारीमा नागरिक समाज/गैरसरकारी संस्था एवम् सामुदायिक संस्थासँग सहकार्य वृद्धि भएको हुने र भ्रष्टाचार विरुद्धको कारबाहीमा आवश्यक समन्वय एवं सूचना आदानप्रदानमा प्रभावकारिता आएको हुनेछ।

७.४.४ सुरक्षा व्यवस्था

१. पृष्ठभूमि

प्रभावकारी सुरक्षा प्रबन्ध सुशासन र विकासको पूर्वशर्त हो। मुलुकमा शान्ति सुरक्षा र सुव्यवस्था कायम गरी जनताको जिउ, धन र स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्न, शान्तिपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न र उच्च, फराकिलो र समावेशी आर्थिक विकासका लागि समेत प्रभावकारी सुरक्षा व्यवस्था हुन आवश्यक छ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

सुरक्षा निकायहरूको आधुनिकीकरण गर्नु, भरपर्दो सूचना सञ्जालको व्यवस्था गर्नु, खुला सीमानाको कारण हुने साना तथा अवैद्य हतियारको प्रयोग नियन्त्रण गर्नु, सरकारी एवम् सार्वजनिक सम्पत्तिको बढ्दो अतिक्रमण रोक्नु, यथेष्ट साधन-स्रोतको व्यवस्था गर्नु, सुरक्षाको लागि जिम्मेवार निकायहरूबीचको समन्वय कायम गर्नु तथा मानव बेचबिखन रोक्नुजस्ता चुनौतीहरू रहेका छन्।

अवसर

सुरक्षा निकायहरूका संरचनाहरूको मुलुकभर विस्तार, जनचेतनामा आएको सुधार, अनुसन्धान प्रविधि एवम् सूचना प्रविधिमा भएको विकास र सञ्चार सुविधाको तीव्र विस्तार यस क्षेत्रका अवसर हुन्।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

नागरिक स्वतन्त्रता, विधिको शासन र मानव अधिकारको संरक्षणमार्फत् शान्त र सुरक्षित समाज निर्माण।

३.२ लक्ष्य

देशमा भरपर्दो शान्ति सुरक्षा र सुव्यवस्था कायम गर्ने।

३.३ उद्देश्य

१. मुलुकमा शान्ति, सुव्यवस्था र अमनचयन कायम गरी जनताको जिउ, धन र स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्नु ।
२. नागरिक सुरक्षा र अपराध अनुसन्धानको लागि उपयुक्त प्रविधि र प्रणालीको स्थापना र विकास गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. नागरिकको जिउ, धन, स्वतन्त्रता तथा सार्वजनिक सम्पत्तिको सुरक्षा गर्नको निम्ति नीतिगत व्यवस्था गरी सुरक्षा निकायलाई आधुनिक, व्यावसायिक तथा साधन-स्रोत सम्पन्न बनाउने ।
२. सुरक्षा प्रशासनमा विधिको शासनलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखी जनतालाई सुशासनको प्रत्याभूति दिने ।
३. मानव बेचबिखन, अपराध नियन्त्रण तथा लागू औषध नियन्त्रण गर्ने ।
४. विपद् व्यवस्थापन कार्यलाई प्रभावकारी बनाउने ।

३.५ कार्यनीति

१. नागरिक सुरक्षाका लागि निजामती निकाय, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल र राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागलाई समन्वयात्मक रूपमा परिचालन गरिनेछ । (१)
२. अति संवेदनशील एवम् महत्वपूर्ण प्रतिष्ठान तथा भौतिक पूर्वाधारको विशेष सुरक्षा प्रबन्ध मिलाइनेछ । (१)
३. नेपालको परराष्ट्र नीतिअनुरूप संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बडापत्र, पञ्चशीलको सिद्धान्त र राष्ट्रको स्वाधीनता, राष्ट्रिय अखण्डता र समग्र समृद्धिसँग आवद्ध हुनेगरी प्रतिरक्षा कूटनीतिलाई प्रवर्द्धन गर्दै लगिनेछ । (१)
४. राष्ट्रिय सुरक्षा नीति क्रमशः लागू गरिनेछ । प्रतिरक्षालगायत आन्तरिक सुरक्षाका क्षेत्रगत नीतिहरू तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइनेछ । (१)
५. देशको स्वतन्त्रता, सार्वभौमिकता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय एकता, स्वाधीनता, स्वाभिमान, सामाजिक सद्भावलाई अक्षुण्ण राख्न रक्षा मन्त्रालय, नेपाली सेना र राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्को सङ्गठनात्मक स्वरूपलाई सङ्घीयता अनुकूल हुनेगरी पुनर्संरचना गरिनुका साथै साधन र श्रोतले सम्पन्न तुल्याइनेछ । (१)
६. सामुदायिक सुरक्षामा विशेष जोड दिइने तथा सुरक्षा निकायलाई जनमैत्री बनाइनेछ । (२)
७. सूचना सम्प्रेषण प्रणालीलाई केन्द्रीय सञ्जालमा आवद्ध गरी सुरक्षा प्रणालीलाई प्रविधियुक्त बनाइनेछ । (२)
८. अपराध नियन्त्रणमा सहयोग पुग्ने नयाँ प्रविधिलाई प्रयोगमा ल्याइनेछ । (२)
९. मुलुकको राष्ट्रिय हितअनुरूप राष्ट्रिय सुरक्षा नीति, प्रतिरक्षा नीति, राष्ट्रिय सुरक्षासम्बन्धी कानून निर्माण गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिनेछ । (२)

१०. देशको युवाशक्तिलाई राष्ट्रप्रति समर्पित, नैतिकवान, देशभक्त तथा अनुशासित बनाउन राष्ट्रिय सेवा दलको क्षमता वृद्धि गरी तालिम कार्यक्रमको विस्तार गरिनेछ । (२)
११. लागू औषधको अवैद्य उत्पादन, विक्रीवितरण एवम् ओसारपसारलाई कडाइका साथ नियन्त्रण गरिनेछ । (३)
१२. मानव बेचबिखनजस्तो अमानवीय कार्यलाई नियन्त्रण गरिनेछ । (३)
१३. मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्तालाई कानुनको दायरामा ल्याई मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धन गरिनेछ । (३)
१४. विपदको अवस्थामा तत्काल खोज, उद्धार र राहत वितरण गर्न तालिम प्राप्त दक्ष जनशक्ति तयार गर्नुका साथै क्षेत्रीय तहमा आपतकालीन उद्धारका लागि गोदाम स्थापना गरिनेछ । (४)
१५. सबै प्रकारका प्राकृतिक तथा मानवीय जोखिम न्यूनीकरण गर्न नेपाली सेनाको हवाई तथा जमिनी परिवहन सुविधा, औजार तथा उपकरण, तालिम तथा प्रशिक्षणको व्यवस्था तथा अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवको आदानप्रदान र संस्थागत सुदृढीकरणको माध्यमद्वारा विपद् व्यवस्थापन क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

विपद् व्यवस्थापनका सबै विषयगत क्षेत्रमा मूलप्रवाहीकरण भएको हुने, क्षतिलाई न्यूनीकरण गर्न पूर्वतयारी तथा प्रतिकार्य क्षमता अभिवृद्धि भएको हुने, सुरक्षा निकायको क्षमता अभिवृद्धि तथा सङ्गठन सुदृढीकरण भई जनतामा कानुन कार्यान्वयनको प्रभावकारिता तथा दण्डहीनताको अन्त्य भएको हुने र अपराधका घटनाहरूको न्यूनीकरण तथा सामाजिक शान्ति कायम भएको हुनेछ ।

७.४.५ जनसहभागिता

१. पृष्ठभूमि

जनतासँग प्रत्यक्ष रूपमा सरोकार राख्ने विकास प्रक्रियाहरूमा जनताको अर्थपूर्ण सहभागिता आवश्यक हुन्छ । विकास कार्यक्रमको तर्जुमाको चरणमा मात्रै नभएर कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका चरणहरूमा समेत जनसहभागिता हुनुपर्दछ । हालसम्मका पहलहरूबाट विभिन्न प्रकारका सामुदायिक संस्थाहरूमार्फत् विकास निर्माणका साथै समुदायको विकासमा जनता प्रत्यक्ष रूपमा सहभागी हुँदै आएका छन् । आर्थिक गतिविधिहरू स्वतन्त्र रूपमा सञ्चालन गर्न, सामाजिक जीवनका विभिन्न पक्षहरूमा संलग्न हुन र तल्लो तहदेखि राष्ट्रियस्तरसम्मका सरकारहरू चुन्ने र परिवर्तन गर्नसमेत जनता सक्षम हुनु आवश्यक छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

जनतामार्फत् सञ्चालित हुने आयोजनाहरूमा जवाफदेहिता कमजोर हुनु, विकास निर्माणमा जनसहभागिताको नाउँमा ठेकेदारी प्रथा बढ्दै जानु, विकास निर्माणमा संलग्न सामुदायिक संस्थाहरूबीच

स्वस्थ प्रतिस्पर्धा तथा समन्वयको कमी हुनु, स्थानीय निकायहरू लामो समयसम्म जनप्रतिनिधिविहीन हुनु, जनसहभागितालाई फलदायी बनाउन नसकिनु आदि यस क्षेत्रका चुनौतीका रूपमा रहेका छन् ।

अवसर

देशको आर्थिक तथा सामाजिक विकासमा सहभागी भएका सामुदायिक तथा गैरसरकारी संस्थाहरू र गाउँ तथा टोल सुधार तथा विकास समितिहरूको सङ्ख्या उल्लेख्य रूपमा वृद्धि भएको, स्थानीयस्तरका सामाजिक तथा आर्थिक विकासका कार्यक्रमहरूमा जनताको सहभागिता बढ्दै गएको, आ-आफ्नो क्षेत्रमा गरेको विकास कार्यक्रम र पुऱ्याएको योगदानको आधारमा विभिन्न तहमा जनप्रतिनिधिहरू चयन हुने अवस्था भएको आदि कारणले विभिन्न क्षेत्रको विकासमा जनसहभागिता अभिवृद्धि गर्ने अवसर सिर्जना भएको छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

राष्ट्र निर्माणका लागि विकास प्रक्रियामा अर्थपूर्ण जनसहभागिता अभिवृद्धि ।

३.२ लक्ष्य

आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक विकास प्रक्रियामा जनताको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक विकास प्रक्रियाका विभिन्न चरणहरूमा नागरिकको अर्थपूर्ण सहभागिता अभिवृद्धि गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. विकास निर्माणका हरेक चरण र सेवा प्रवाहमा जनसहभागिता प्रवर्द्धन गर्ने ।
२. स्थानीयस्तरमा कार्यरत सामुदायिक तथा गैरसरकारी संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।
३. नागरिकसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने विकास निर्माण कार्यक्रम र निर्वाचनलगायतका सार्वजनिक महत्त्वका क्रियाकलापमा नागरिकहरूको भूमिका बढाउने ।

३.५ कार्यनीति

१. आर्थिक सामाजिक विकास कार्यक्रम तथा सेवा प्रवाहमा नागरिकहरूको भूमिका बारेमा जनचेतना अभिवृद्धि गरिनेछ । (१)
२. स्थानीयस्तरमा सञ्चालन हुने विकास कार्यक्रम/आयोजनाको तर्जुमाको चरणदेखि कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका चरणसम्म जनतालाई सहभागी बनाइनेछ । (१)
३. विभिन्न क्षेत्रहरूबाट जनतामा प्रवाह हुने सेवाहरूलाई सहज, भरपर्दो र पारदर्शी बनाउन जनसहभागिता अभिवृद्धि गरिनेछ । (१)

४. विकास निर्माण कार्यसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने सामाजिक अगुवा, सामाजिक अभियन्ता, सामाजिक परिचालकहरू, सामुदायिक तथा गैरसरकारी संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ । (२)
५. उपभोक्ता समिति र तिनका क्रियाकलापलाई पारदर्शी बनाइनेछ । (२)
६. सार्वजनिक महत्वका क्रियाकलापमा नागरिक सचेतना जगाउन राज्य सञ्चालनमा हुनुपर्ने नागरिकहरूको भूमिकाको बारेमा जनतामा सचेतना जगाई विभिन्न तहको निर्वाचन प्रक्रियामा सक्रिय रूपमा सहभागी बन्न उत्प्रेरित गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

स्थानीयस्तरमा सञ्चालन हुने विकास कार्यक्रम/आयोजनाको विभिन्न चरणहरूमा जनताको सहभागिता भएको हुने, सामुदायिक तथा गैरसरकारी संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि भएको हुने र विभिन्न तहको निर्वाचन प्रक्रियामा जनताको सहभागिता वृद्धि भएको हुनेछ ।

७.५ वित्तीय सुशासन

१. पृष्ठभूमि

प्रभावकारी वित्तीय व्यवस्थापनमार्फत् सार्वजनिक श्रोतको दक्ष एवम् सर्वोत्तम परिचालन, त्यसको लेखाङ्कन, प्रतिवेदन तथा लेखापरीक्षणमार्फत् वित्तीय व्यवस्थापनमा पारदर्शिता र जवाफदेहिता अभिवृद्धि गरी भ्रष्टाचार नियन्त्रण र सदाचार प्रवर्द्धन गर्दै जनसाधारणलाई वित्तीय सुशासनको प्रत्याभूति दिनु सरकारको दायित्व हो । सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापनलाई पारदर्शी र जवाफदेही बनाउन, राज्यको सार्वजनिक खर्च र सार्वजनिक आयको अद्यावधिक स्थितिको लेखाङ्कन तथा प्रतिवेदन प्रणालीलाई नियमित र एकरूपता कायम गरी प्रभावकारी बनाउँदै लैजानका लागि सूचना प्रविधिमा आधारित वित्तीय व्यवस्थापनको विकासमा जोड दिँदै एकल खाताकोष प्रणाली र राजस्व व्यवस्थापन सूचना प्रणालीहरूको विकास गरिएको छ । सार्वजनिक खर्चको पारदर्शिता अभिवृद्धि गर्न सरकारी निकायका कार्यक्रम तथा खर्चहरूलाई सार्वजनिकीकरण गर्ने पद्धतिको समेत विकास भएको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

बजेट अनुमान कार्यक्रममा आधारित तथा यथार्थपरक बनाउनु, समयमै कार्यक्रम स्वीकृत गरी वार्षिक खरिद योजना तयार गर्नु, समयमा ठेक्का बन्दोबस्त गर्नु, चालू खर्चको मात्रात्मक वृद्धि कम गरी पुँजीगत खर्च वृद्धि गर्नु, आन्तरिक लेखापरीक्षण तथा नियन्त्रण प्रणाली सुदृढीकरण गर्नु, अन्तिम लेखापरीक्षणलाई वस्तुगत बनाउनु, बेरूजुको मात्रा घटाई बेरूजु नै नहुनेगरी खर्च व्यवस्थापन गर्नुजस्ता चुनौतीहरू रहेका छन् । साथै, खरिद कार्यलाई सार्वजनिक खरिद ऐनको मर्मअनुरूप मितव्ययी र प्रतिस्पर्धी बनाउँदै लगी आर्थिक वर्षको अन्त्यमा मात्र अत्यधिक खर्च गर्ने प्रवृत्तिमा रोक लगाउनु र सरकारी लेखाप्रणालीलाई नगदमा आधारित प्रणालीबाट क्रमशः प्रोदभावी प्रणालीमा रूपान्तर गर्दै अन्तर्राष्ट्रियस्तरको रूपमा विकास गर्नु थप चुनौतीपूर्ण रहेको छ ।

अवसर

नेपाल सरकारको राजस्व र व्ययको अनुमान प्रत्येक वर्ष जेठ महिनाको १५ गते सङ्घीय संसद्मा पेश गर्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था, सूचना प्रविधिमा आधारित वित्तीय व्यवस्थापनको लागि एकल खाताकोष प्रणाली, मन्त्रालयगत बजेट सूचना प्रणाली र राजस्व व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको विकास, नेपाल सरकारको वित्तीय प्रतिवेदन प्रणालीलाई अन्तर्राष्ट्रियस्तरको बनाउन IPSAS को आधारमा NPSAS तयार गरी सोअनुसारको प्रतिवेदन प्रणाली, सार्वजनिक खर्चको पारदर्शिता अभिवृद्धि गर्न भुक्तानी हुने बिलहरूको सार्वजनिकीकरण साथै महालेखा परीक्षक, संसदीय समिति, अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग, सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयजस्ता नियामक निकायको बढ्दै गएको सक्रियता वित्तीय सुशासन प्रवर्द्धनका लागि अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

वित्तीय सुशासनमार्फत् प्रभावकारी सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन ।

३.२ लक्ष्य

सार्वजनिक आय र खर्चलाई व्यवस्थित, पारदर्शी र अनुमानयोग्य बनाई समग्र विकास प्रक्रियालाई प्रभावकारी तुल्याउने ।

३.३ उद्देश्य

सार्वजनिक आय र खर्च प्रणालीको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. सार्वजनिक आय-व्यय र खरिदलाई प्रभावकारी, व्यवस्थित र पारदर्शी बनाउने ।
२. आन्तरिक नियन्त्रण र लेखापरीक्षणलाई विश्वसनीय तथा प्रभावकारी बनाउने ।
३. सूचना प्रविधिमा आधारित वित्तीय व्यवस्थापनको सुदृढीकरण गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. संसद्मा वार्षिक बजेट प्रस्तुतिसँगै वार्षिक खरिद योजना तयार गरिनेछ । (१)
२. विकास आयोजनाहरूको ठेक्कापट्टा निर्धारित समयभित्रै गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । (१)
३. कानूनबमोजिम समयमै खर्च नगरी आर्थिक वर्षको अन्त्यमा खर्च गर्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्न र उपलब्ध स्रोत र साधनको उचित प्रयोग गर्न आर्थिक वर्षको अन्तिम तीन महिनामा वार्षिक कार्यक्रम संशोधन गर्ने र विनियोजित बजेटको ५० प्रतिशतभन्दा बढी खर्च गर्ने प्रवृत्तिमा रोक लगाइनेछ । (१)
४. बेरुजुलाई नियन्त्रण गर्न आन्तरिक लेखापरीक्षणलाई सूचना प्रविधिमा आधारित बनाइनुको साथै लेखा उत्तरदायी अधिकारीलाई जिम्मेवार तुल्याइनेछ । (२)
५. वित्तीय आँकडालाई वस्तुपरक बनाउन तथा अद्यावधिक गर्न सूचना प्रविधिमा आधारित वित्तीय व्यवस्थापनको सुदृढीकरण गरी सबै क्षेत्रमा विस्तार गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

वार्षिक खरिद योजना निर्धारित समयमै तयार भई खरिद कार्य भएको हुने, सार्वजनिक खर्च व्यवस्थित भई बेरुजु कम भएको हुने र आन्तरिक तथा अन्तिम लेखापरीक्षण प्रभावकारी भएको हुनेछ ।

७.६ मानव अधिकार

१. पृष्ठभूमि

संयुक्त राष्ट्र सङ्घको स्थापना भएपछि मानव अधिकारको स्थापना, सम्मान, संरक्षण र प्रवर्द्धनमा अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासको थालनी भएको हो । मानव अधिकारलाई शान्ति र विकासको मूल आधारका रूपमा स्वीकार गर्दै संयुक्त राष्ट्र सङ्घको महासभाले १० डिसेम्बर १९४८ मा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र जारी गरेको थियो, जसमा पहिलो पटक मानवका जन्मसिद्ध एवम् नैसर्गिक अधिकारहरूलाई मानव अधिकारका रूपमा परिभाषित गरिएको थियो । संयुक्त राष्ट्र सङ्घको बडापत्र र मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रलाई आधार मानेर मानव अधिकारको विविध पक्षहरूलाई समेट्ने गरी संयुक्त राष्ट्र सङ्घद्वारा मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू पारित हुँदै आएका छन् ।

चालू योजना अवधिमा मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतिका विरुद्ध अनुसन्धान गरी पीडकलाई कारवाही र पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिन नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरिएको, सीमान्तकृत समुदायका लागि इन्टर्नसीप कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको, मानव अधिकारसम्बन्धमा अभिमुखीकरण तालिम सञ्चालन गरिएको, विद्यालयका शिक्षकका लागि मानव अधिकार श्रोत पुस्तिका, २०७० तयार गरिएको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

संविधान, कानून र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताअनुरूप संस्थागत र संरचनागत तथा पर्याप्त स्रोत साधनको व्यवस्था गरी आम नागरिकलाई मानव अधिकारको पूर्ण प्रत्याभूति दिलाउनु चुनौतीपूर्ण कार्य रहिआएको छ ।

अवसर

नेपाल सरकारका क्षेत्रगत कार्यक्रमहरूमा मानव अधिकारलाई प्राथमिकतामा राख्नु, मानव अधिकारसम्बन्धी जनचेतना बढ्नु, नेपाल मानव अधिकारसम्बन्धी मुख्य दस्तावेजहरू र नौ मुख्य महासन्धिहरूमध्ये सातसमेत गरी मानव अधिकारसम्बन्धी २२ अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको पक्ष राष्ट्र बन्नु, मानव अधिकारको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनको लागि नेपालले जनाएका अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरू र नेपालको संविधानमा व्यवस्था गरिएका नागरिकका विभिन्न मौलिक हकहरू मानव अधिकारको संरक्षण तथा संवर्द्धनका निम्ति अवसर हुन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

मानव अधिकारको संरक्षणका लागि सबै प्रकारका विभेदहरू अन्त्य गरी समावेशी, मर्यादित र समतामूलक समाजको विकास ।

३.२ लक्ष्य

मानव अधिकारसम्बन्धी संस्थाहरूबीच समन्वय, सहकार्य र सहभागिता बढाई मानव अधिकार संस्कृतिको विकास गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

मानव अधिकारप्रतिको प्रतिबद्धतालाई व्यवहारिक रूपमा सुनिश्चित गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाको अनुसन्धान तथा मानव अधिकार अवस्थाको अनुगमन गर्ने ।
२. मानव अधिकारलाई विकासका मुद्दाहरूसँग संरचनागत र कार्यात्मक रूपले जोड्ने ।
३. मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व कार्यान्वयन गर्ने ।

३.४ कार्यनीति

१. मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाको अनुसन्धान कार्यलाई प्रभावकारी बनाइनेछ । (१)
२. मानव अधिकार अवस्थाको नियमित रूपमा अनुगमन गरिनेछ । (१)
३. विपन्न, सीमान्तकृत एवम् पिछडिएका वर्गका अधिकार सुनिश्चित गरिनेछ । (१)
४. मानव अधिकारका क्षेत्रमा कार्यरत राष्ट्रिय संस्थाहरूलाई सुदृढ गर्दै मानव अधिकारको संरक्षण तथा संवर्द्धनमा टेवा पुऱ्याइनेछ । (१)
५. मानव अधिकारलाई मुलुकको आवधिक विकास योजनासँग सम्बन्धित नीतिहरूमा संरचनात्मक र कार्यात्मक रूपमा समाहित गरिनेछ । (२)
६. मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र प्रोत्साहन गर्ने क्रममा विद्यमान अवरोधहरूलाई हटाई मानव अधिकार संस्कृतिको विकास गरिनेछ । (२)
७. मानव अधिकार सम्बन्धमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व कार्यान्वयन गरी मानव अधिकारको संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनहरू पुनरावलोकन भई नयाँ कानूनहरूको निर्माण भएको हुने, मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थाहरू सुदृढ भएका हुने, मानव अधिकारका विषयहरू राष्ट्रिय नीतिहरूमा संरचनात्मक र कार्यात्मक रूपमा समाहित भएका हुने र मानव अधिकार संस्कृतिको प्रवर्द्धन भएको हुनेछ ।

योजना प्रक्रिया, तथ्याङ्क प्रणाली एवम् अनुसन्धान

८.१ योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन

१. पृष्ठभूमि

लक्षित विकास प्रतिफल हासिल गर्न यथार्थपरक र व्यावहारिक योजना तर्जुमा तथा सोको प्रभावकारी कार्यान्वयनको अग्रणी भूमिका रहन्छ । तेह्रौँ योजनामा योजना प्रक्रियालाई सूचना तथा तथ्य र प्रमाणमा आधारित, नतिजामुखी र यथार्थपरक बनाउन आवधिक योजनाको नतिजा खाका तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको र मध्यकालीन खर्च संरचनालाई थप यथार्थपरक बनाउँदै लगिएको छ । साथै, लक्षित समूहको सहभागिता र समावेशितालाई जोड दिइएको, राष्ट्रिय अनुगमन तथा मूल्याङ्कन दिग्दर्शन, २०७० जारी भई एकीकृत नतिजामूलक अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणाली विकास गरिएको र कार्यसम्पादन करार (सम्झौता) को प्रारम्भ गरिएको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

विकासको दीर्घकालीन सोच तर्जुमा गरी सोअनुसार योजना तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्नु, स्रोतसाधनको सुनिश्चितता गरी आवधिक योजना र वार्षिक बजेटबीच सामञ्जस्यता कायम गर्नु, पुनर्निर्माण कार्यक्रम तर्जुमा तथा कार्यान्वयन प्रभावकारी बनाउनु, सङ्घीयताअनुरूप योजना तर्जुमासम्बन्धी सङ्गठनात्मक संरचना, प्रक्रिया तथा विधिमा सुधार गर्नु र योजना तर्जुमासम्बन्धी जनशक्तिको क्षमता विकास गरी संस्थागत सुदृढीकरण गर्नु योजना तर्जुमा प्रक्रियामा देखिएका चुनौतीहरू हुन् । त्यस्तै, योजना कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्नु, कार्यान्वयनमा संलग्न जनशक्तिको उत्प्रेरणा र कार्यसम्पादनस्तर अभिवृद्धि गर्नु, योजना कार्यान्वयनलाई प्राथमिकतामा राख्नु र सार्वजनिक खरिद तथा जग्गा प्राप्तिसम्बन्धी कानुनी तथा प्रक्रियागत जटिलता हटाउनु योजना कार्यान्वयनसम्बन्धी मुख्य चुनौती हुन् ।

अवसर

दिगो विकास लक्ष्यहरूको कार्यान्वयन तथा दीर्घकालीन आर्थिक-सामाजिक विकास रणनीति तर्जुमाको चरणमा रहेको, संविधानको कार्यान्वयन तथा सङ्घीय ढाँचाअनुरूप योजना प्रक्रियालाई थप सन्तुलित, समन्यायिक र समावेशी बनाउने, विकास साभेदारलगायतको सहयोगको बढ्दो प्रतिबद्धता, भूकम्पपछिको पुनर्निर्माणको क्रममा प्रकोप उत्थनशील योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन र शिक्षामा बढ्दो लगानीको कारण दक्ष जनशक्तिको बढ्दो उत्पादन र उपलब्धता योजना प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउने अवसरका रूपमा रहेका छन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

तथ्यपरक, नतिजामुखी र सुदृढ योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन प्रणाली ।

३.२ लक्ष्य

विकास योजना, कार्यक्रम र आयोजनालाई निर्धारित परिमाण, लागत, गुणस्तर र समयमा सम्पन्न गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

१. योजना तर्जुमा पद्धतिलाई प्राविधिक रूपमा सबल, व्यावहारिक रूपमा कार्यान्वयनयोग्य र संस्थागत रूपमा सुदृढ बनाउनु ।
२. विकास कार्यक्रम तथा आयोजनाको कार्यान्वयनको लागि कार्यान्वयन क्षमता अभिवृद्धि तथा अनुकूल वातावरण सिर्जना गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. सङ्घीय संरचना अनुकूल हुनेगरी विद्यमान योजना प्रणालीको सुदृढीकरण तथा विकास गर्ने ।
२. योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्ने निकायको क्षमता विकास तथा सुदृढीकरण गरी ग्रहणक्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।
३. सार्वजनिक खरिद तथा प्राकृतिक साधनस्रोत परिचालन व्यवस्थामा प्रभावकारिता, दक्षता र शीघ्रता ल्याउने ।
४. विकास निर्माण कार्यमा संलग्न हुने निजी, सहकारी तथा सामुदायिक क्षेत्रको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।

३.४ कार्यनीति

१. प्रमाणमा आधारित नतिजामुखी योजना र मध्यकालीन खर्च संरचनालाई संस्थागत गरी योजनाका विभिन्न तह र अवयवबीच कार्यमूलक सम्बन्ध कायम गरिनेछ । (१)
२. सङ्घीय संरचना अनुकूल सङ्घ, प्रदेश र स्थानीयतहमा योजना प्रणाली विकास गरिनेछ । (१)
३. योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा संलग्न हुने जनशक्तिको क्षमता विकास गरिनेछ । (२)
४. योजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनमा संलग्न हुने जनशक्तिको लागि कार्यसम्पादन करार तथा प्रोत्साहन प्रणाली लागू गरिनेछ । (२)
५. सार्वजनिक खरिद, प्राकृतिक साधनस्रोत तथा जनशक्ति परिचालनसम्बन्धी कानुनी, नीतिगत, संस्थागत र प्रक्रियागत सुधार गरिनेछ । (३)
६. विकास निर्माण कार्यमा संलग्न हुने सरोकारवालाहरूको संस्थागत तथा जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ । (४)

४. अपेक्षित उपलब्धि

सङ्घीय स्वरूपसँग तादम्य हुने गरी योजना प्रणाली विकास भएको हुने, योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन निकायको संस्थागत सुदृढीकरण भएको हुने, ५०० जनाले योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनसम्बन्धी तालिम लिएको हुने, कार्यसम्पादन करार तथा प्रोत्साहन प्रणाली लागू भएको हुने, विकास निर्माण कार्यमा संलग्न सरोकारवालाहरूको क्षमता अभिवृद्धि भएको हुने, सार्वजनिक खरिद, जग्गा तथा अन्य प्राकृतिक साधनस्रोत परिचालनसम्बन्धी ऐन तथा नियमावलीमा सुधार भएको हुने र कार्यक्रम तथा आयोजना निर्धारित गुणस्तर, लागत र समयभित्रै सम्पन्न भएको हुनेछ ।

८.२ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

१. पृष्ठभूमि

विकास योजना, नीति, कार्यक्रम तथा आयोजनाको कार्यान्वयन पक्षलाई प्रभावकारी, नतिजामुखी र जवाफदेहीपूर्ण बनाउन अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको भूमिका रहन्छ । तेह्रौँ योजनामा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई नतिजामूलक बनाउन योजनाको नतिजाखाका तयार गरिएको, नतिजामूलक अनुगमन तथा मूल्याङ्कन दिग्दर्शन कार्यान्वयनमा ल्याइएको र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन विधेयकको मस्यौदा तयार गर्नुका साथै क्षमता विकासमा जोड दिइयो । यसैगरी, विकास आयोजनाहरूको प्रगति प्रतिवेदन गर्ने प्रणालीलाई सूचना प्रविधिको प्रयोग र नतिजामूलक बनाउन आयोजना व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको सफ्टवेयर विकास गरी पाइलटिङसमेत गरिएको छ । साथै, तीनओटा आयोजनाको आन्तरिक र १० ओटा आयोजनाको तेश्रो पक्षबाट स्वतन्त्र मूल्याङ्कन गराइएको छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

सङ्घीय, प्रादेशिक तथा स्थानीय तहमा योजना प्रक्रिया तथा अन्तरसम्बन्धित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन पद्धतिलाई संस्थागत गर्नु, दिगो विकासका लक्ष्यलगायतका असर तथा प्रभाव तहका सूचकहरूको खण्डीकृत एवम् सर्वेक्षणमा आधारित सूचना सिर्जना गर्नु र विभिन्न तह तथा निकायमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसम्बन्धी क्षमता विकास गर्नु एवम् दक्ष जनशक्तिलाई यस कार्यमा आकर्षित गरिराख्नु प्रमुख चुनौती रहेका छन् ।

अवसर

राज्य पुनर्संरचनाका क्रममा साङ्गठनिक पुनर्गठन तथा क्षमता विकास गर्दा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसम्बन्धी व्यवस्थालाई थप सुदृढ गर्न सकिने र दिगो विकासका लक्ष्यको अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई जोड दिनेगरी सन् २०१६ देखि २०२० सम्मको अन्तर्राष्ट्रिय मूल्याङ्कन कार्यसूची ल्याइएकाले विकास साभेदारलगायतको सहयोगमा समेत यसलाई थप संस्थागत गर्न सकिने अवसर छ ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

नतिजामूलक अनुगमन तथा मूल्याङ्कन व्यवस्थामार्फत् समावेशी, समन्यायिक तथा दिगो विकास ।

३.२ लक्ष्य

विकास कार्यक्रम तथा आयोजनालाई लक्षित परिमाण, गुणस्तर, लागत र समयमा सम्पन्न गराई योजनाका लक्ष्यहरू हासिल गर्न सहयोग गर्नु ।

३.३ उद्देश्य

योजना, नीति, कार्यक्रम तथा आयोजनाका लक्ष्यहरू हासिल गर्न आवश्यक सूचना समयमै उपलब्ध गराउन सक्नेगरी सबै तहमा नतिजामूलक अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई संस्थागत गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. कानुनी र नीतिगत व्यवस्था एवम् सुधार गरी विकास योजना, नीति, कार्यक्रम तथा आयोजनाको अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई संस्थागत गर्ने ।
२. मूल्याङ्कनलाई स्वतन्त्र र स्तरीय गराउनुका साथै निर्णय प्रक्रियामा मूल्याङ्कनका नतिजाको प्रयोगलाई व्यवस्थित गर्ने ।
३. अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसम्बन्धी निकाय र जनशक्तिको क्षमता विकासलाई विशेष जोड दिने ।

३.५ कार्यनीति

१. अनुगमन तथा मूल्याङ्कन ऐन र नियमावली तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । (१)
२. दिगो विकासका लक्ष्यसमेतको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्न सकिने गरी नतिजामूलक अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीको विकास गरिनेछ । (१)
३. अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा सहभागितामूलक विधिहरू अवलम्बन गर्दै लगिनेछ । (१)
४. तेस्रो पक्षबाट गरिने मूल्याङ्कनलाई विस्तार गर्नुका साथै थप गुणस्तरीय बनाइनेछ । (२)
५. राष्ट्रिय योजना आयोग र विकाससँग सम्बन्धित निकायहरूबाट हरेक वर्ष निश्चित सङ्ख्यामा आयोजनाहरूको आन्तरिक मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था गरिनेछ । (२)
६. मूल्याङ्कनकर्ताहरूका सङ्गठनसँग समन्वय गरी मूल्याङ्कनको सहजीकरण, मूल्याङ्कन र यसका सुझावहरूको प्रयोग गर्ने क्षमता विकास गरिनेछ । (२)
७. नीति, योजना तथा आयोजना तर्जुमालाई स्तरीय सूचनामा आधारित गराउन राष्ट्रिय योजना आयोगमा प्रमाणको भण्डारको व्यवस्था गरिनेछ । (२)
८. विभिन्न निकायसँग समन्वय गरी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यमा संलग्न जनशक्तिलाई तालिम तथा अन्य कार्यक्रममार्फत् क्षमता विकास गरिनेछ । (३)
९. सूचना प्रविधिको प्रयोग बढाई अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसम्बन्धी कार्यलाई प्रभावकारी बनाइनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसम्बन्धी ऐन जारी भएको हुने, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा सूचना प्रविधिको प्रयोग बढेको हुने, विभिन्न तहमा ५०० जनाले नतिजामूलक अनुगमन तथा मूल्याङ्कनसम्बन्धी तालिम प्राप्त गरेको हुने, आन्तरिक र बाह्य गरी १५ ओटा आयोजना वा कार्यक्रमको मूल्याङ्कन गरिएको हुने, नीति निर्माण तथा निर्णय प्रक्रिया सूचनामा आधारित भएको हुने, सार्वजनिक जवाफदेहिता अभिवृद्धि भएको हुने र आयोजनामा भएको लगानीको प्रतिफल प्राप्त भएको हुनेछ ।

८.३ तथ्याङ्क प्रणाली

१. पृष्ठभूमि

तथ्याङ्क, योजना र विकासको त्रिआयामिक सुदृढ सम्बन्धले मात्र यथार्थपरक योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र सोको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन सम्भव भई दिगो विकासमा टेवा पुग्नसक्दछ । समयसापेक्ष, विस्तारित, खण्डीकृत, भरपर्दो र मागसापेक्ष तथ्याङ्कको नियमित आपूर्ति र उच्चतम प्रयोगले नै तथ्यमा आधारित विकासको अवधारणालाई साकार पार्न सकिने हुँदा चालू योजनामा तथ्याङ्कलाई राज्यको केन्द्रदेखि स्थानीयतहसम्म र विषयगत सबै क्षेत्रका योजना तथा नीतिहरूको तर्जुमामा उपयोग गरिनेछ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

समयसापेक्ष तथ्याङ्क ऐनको तर्जुमा गर्नु, केन्द्रीय र स्थानीयस्तरका तथ्याङ्कीय क्रियाकलापहरूमा समन्वय गर्नु, सङ्घीय र स्थानीय निकायहरूको तथ्याङ्क व्यवस्थापन र संरचना निर्माण गर्नु, उत्पादित तथ्याङ्कमा दोहोरोपना हटाउनु, तथ्याङ्कको उपयोग वृद्धि गर्नु, जनशक्तिको दक्षता वृद्धि गर्नु र अनाधिकृत तथ्याङ्कको प्रयोग हटाउनु प्रमुख चुनौतीहरू हुन् ।

अवसर

नेपालको राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीमा मूलतः माग र प्रयोगमा विस्तार हुनु, देखिएको बढ्दो एवम् विस्तारित जागरूकता, नयाँ-नयाँ तथ्याङ्कीय प्रविधिहरूको विकास, विकास साभेदारहरूबाट तथ्याङ्कीय विकासमा चासो र सहयोग हुनु, नयाँ तथ्याङ्क ऐनको अपरिहार्यता महसुस हुनु, सम्बन्धित निकायहरूमा तथ्याङ्कीय जनशक्तिले आर्जन गरेको पेशागत विज्ञता विद्यमान हुनु मुख्य अवसरहरू हुन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

प्रभावकारी, समन्वयात्मक र क्रियाशील राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीको स्थापना ।

३.२ लक्ष्य

योजना तथा विकासका नीतिका लागि आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क तथा तथ्याङ्कीय सेवा उपलब्ध गराउने ।

३.३ उद्देश्य

१. तथ्यमा आधारित नीति निर्माणार्थ परिमाणजनक र परिणामजन्य तथ्याङ्क उत्पादन गरी सरकारका सबै तहका प्रयोगकर्ताहरूको माग र आवश्यकता सम्बोधन गर्नु ।
२. लागत-प्रभावी तथ्याङ्कीय विकास र गतिविधिहरूका लागि सान्दर्भिक नीति, अभ्यास र क्षमता विकास गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. उच्च गुणस्तरीय तथ्याङ्क उत्पादन, सुधार र आपूर्ति गर्ने ।
२. तथ्याङ्कका उत्पादनका सबै सम्भाव्य विधि र स्रोतहरूको उपयोग गर्ने ।
३. सङ्घीय संरचनाअनुसार तथ्याङ्कको गुणस्तर सुनिश्चित गर्न संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. उपयुक्त कानुनी पूर्वाधार तयार गरी राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय प्रयोगकर्ताहरूको मागको अधिकतम सम्बोधन हुनेगरी तथ्याङ्कको उत्पादन गरिनेछ । (१)
५. राष्ट्रिय तथ्याङ्क परिषद्लाई क्रियाशील बनाई आधिकारिक तथ्याङ्कका उत्पादकहरूको भूमिका र अधिकार क्षेत्रलाई सुस्पष्ट गरिनेछ । (१)
६. राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीभित्र मानक, अवधारणाहरू, परिभाषाहरू, वर्गीकरणहरू र प्रचलित एवम् समुचित तथ्याङ्कीय विधिहरूलाई एकाकार गरिनेछ । (२)
७. राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीलाई एकीकृत ढङ्गमा क्रियाशील तुल्याइनेछ । (२)
८. तथ्याङ्कीय जनशक्तिको कुशल कार्यसम्पादनलाई प्रोत्साहन गरिनेछ । (३)
९. केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको सङ्गठन पुनर्संरचना गरिनेछ । (३)

४. अपेक्षित उपलब्धि

तथ्याङ्क विकासका लागि राष्ट्रिय रणनीति कार्यान्वयनमा आएको हुने, राष्ट्रिय तथ्याङ्क प्रणालीको कानुनी र संस्थागत विकास भएको हुने, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको पुनर्संरचना भएको हुने, तथ्याङ्कीय जनशक्तिको क्षमता विकास भएको हुने, नवीन तथ्याङ्कीय विधि र प्रविधिको अनुशरणसहित गुणस्तरीय तथ्याङ्कको माग, आपूर्ति र प्रयोगमा वृद्धि भएको हुने र नीति निर्माण र योजनाका लागि तथ्याङ्क अपरिहार्य तत्त्वका रूपमा स्थापित भई मुलुकको विकाससँग एकीकृत भएको हुने ।

८.४ अनुसन्धान तथा विकास

१. पृष्ठभूमि

विकासको प्रशासन र व्यवस्थापनका लागि विकास सम्बद्ध क्रियाकलापमा विद्यमान समस्या, चुनौती र अवसरको पहिचान गर्न र आवश्यक सुधारको मार्ग पहिल्याउन विभिन्न विषय क्षेत्रगत

अध्ययन र अनुसन्धानको गहन भूमिका रहन्छ । हालसम्म पहिचान नभएका स्रोत साधन पहिचान गरी तिनीहरूको व्यवस्थित परिचालन गर्ने तौरतरिका पत्ता लगाउनु, उपलब्ध स्रोत साधनको परिचालनको अवस्था आकलन गरी तिनीहरूको अत्युत्तम उपयोग गर्न र अपर्याप्त स्रोत साधनको व्यवस्थापनका लागि मार्ग प्रशस्त गर्नसमेत अनुसन्धान र विकास महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

२. चुनौती तथा अवसर

चुनौती

विकास सम्बद्ध अनुसन्धानका लागि यथार्थपरक र सामयिक सूचना तथा तथ्याङ्कहरू मागअनुरूप उपलब्ध गराउनु, नीति निर्माण, विश्लेषण र पृष्ठपोषणसँग अध्ययन अनुसन्धानको व्यवस्थित र प्रभावकारी सम्बन्ध विकास गर्नु, प्रत्येक विषय क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धानलाई प्रोत्साहित गर्नु, अध्ययन र अनुसन्धानलाई स्तरीय र विश्वसनीय बनाउनु, अनुसन्धानको क्षेत्रलाई प्राथमिकतामा राख्नु, अध्ययन भएका विषयका निष्कर्षहरूलाई संस्थागत गर्नु र विभिन्न विषय क्षेत्रमा गरिनुपर्ने अध्ययन अनुसन्धानको आवश्यकता पहिचान गर्नु प्रमुख चुनौतीहरू हुन् ।

अवसर

विकास प्रक्रियामा अनुसन्धान र विकासको महत्त्व स्थापित हुनु, मुलुकको नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा अध्ययन अनुसन्धानका निष्कर्षहरूको प्रयोग बढ्दै जानु, अनुसन्धानको लागि बजेट विनियोजन गर्न सुरु हुनु, अध्ययन अनुसन्धानको लागि अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा साझेदारी विस्तार हुँदै जानुजस्ता अवसरहरू रहेका छन् । यसैगरी, सम्पन्न भएका अध्ययन अनुसन्धानका नतिजाहरूलाई नीतिगत तथा कार्यगत रूपमा कार्यान्वयनमा लैजाने र नीति निर्माण तहमा रहेका व्यक्तिहरूले पृष्ठपोषणको रूपमा उपयोग गर्ने परिपाटी बढेर जानु, विकाससम्बद्ध विषयमा गुणात्मक तथा परिमाणात्मक अनुसन्धानका लागि स्रोत र साधन परिचालन हुँदै जानु प्रमुख अवसरहरू हुन् ।

३. सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यनीति

३.१ सोच

अनुसन्धान र विकासबाट भरपर्दो सामाजिक, आर्थिक एवम् प्राविधिक विकास व्यवस्थापन ।

३.२ लक्ष्य

अनुसन्धानका निष्कर्षमा आधारित नीति निर्माण, योजना तर्जुमा र कार्यक्रम तय गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने ।

३.३ उद्देश्य

गुणात्मक अध्ययन अनुसन्धानमा आधारित विकास नीति, नतिजामूलक योजना निर्माण तथा अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीको विकास गर्नु ।

३.४ रणनीति

१. तुलनात्मक रूपमा विकासका सम्भावना बढी भएका क्षेत्रहरूमा अनुसन्धान र विकासलाई संस्थागत गर्ने ।
२. अनुसन्धान र विकासका लागि निजी क्षेत्रसँग राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा सहकार्य गर्ने ।

३.५ कार्यनीति

१. सामाजिक आर्थिक विकासका सम्भावनाहरूको पहिचानका लागि प्राथमिकताका क्षेत्रहरूमा केन्द्रित अनुसन्धानलाई प्रश्रय दिइनेछ । (१)
२. अध्ययन अनुसन्धानका लागि सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्र र शैक्षिक/प्राज्ञिक क्षेत्रका विषय विज्ञहरूलाई परिचालन गरिनेछ । (१)
३. अध्ययन अनुसन्धान तथा विकासका क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान गरेका सेवानिवृत्त राष्ट्रसेवक एवम् स्वतन्त्र व्यक्तित्वलाई अध्ययन अनुसन्धानको काममा आकर्षित र परिचालित गरिनेछ । (१)
४. अध्ययन अनुसन्धानको क्षेत्रमा आवश्यक जनशक्ति विकासका लागि शैक्षिक संस्थाहरूका पाठ्यक्रममा सो विधालाई समावेश गरिनेछ । (१)
५. अनुसन्धान र विकासका लागि आवश्यक पर्ने लगानी सुनिश्चित गर्न विषय क्षेत्रगत निकायहरूमा छुट्टै बजेटको व्यवस्था गर्न प्रोत्साहित गरिनेछ । (१)
६. प्रत्येक विषय क्षेत्रगत निकायहरूमा रहेका योजनासम्बन्धी संरचनालाई अनुसन्धान एकाइको रूपमा समेत काम गर्नेगरी व्यवस्था मिलाइनेछ । (१)
७. अनुसन्धानकर्ता तथा प्राविधिक जनशक्तिलाई अनुसन्धान कार्यमा संलग्न हुन प्रोत्साहन प्रणालीको विकास गरिनेछ । (१)
८. अनुसन्धानसम्बन्धी दक्षता अभिवृद्धिको लागि शैक्षिक संस्थाहरूसँग सहकार्य गरिनेछ । (२)
९. अनुसन्धानात्मक ज्ञान र सीप विकासको लागि अनुसन्धान र विकाससम्बन्धी विषयलाई माध्यमिकस्तरदेखिकै पाठ्यक्रममा समावेश गर्न सुरु गरिनेछ । (२)
१०. अध्ययन अनुसन्धानका लागि सम्बन्धित निकायहरूसँग सहकार्य गरिनेछ । (२)
११. अनुसन्धान र विकासका क्षेत्रमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र सहकार्यमा विस्तार गरिनेछ । (२)
१२. निजी क्षेत्र सक्षम भएका क्षेत्रहरूमा प्रोत्साहन प्रणालीको विकास गरी निजी क्षेत्रसँगको सहकार्यमा अध्ययन अनुसन्धानलाई प्रभावकारी बनाइनेछ । (२)

४. अपेक्षित उपलब्धि

सामाजिक आर्थिकलगायतका क्षेत्रमा गरिनुपर्ने विकास र त्यसको सम्भावनाहरूको तथ्यपरक र वैज्ञानिक रूपमा पहिचान भएको हुने, समष्टिगत उत्पादन तथा उत्पादकत्व, उद्यमशीलता र सृजनशीलताको संस्कार विकासका लागि संस्थागत पूर्वाधार तयार भएको हुने, अनुसन्धान र विकासको क्षेत्रमा आवश्यक जनशक्ति विकास र उपयोग भएको हुने, विज्ञ अनुसन्धानकर्ताहरूको सेवा प्राप्त भई अनुसन्धान कार्य थप परिष्कृत भएको हुने, सम्बन्धित कार्यका लागि आवश्यक पर्ने लगानी सुनिश्चित भएको हुने र अनुसन्धान तथा विकास कार्यमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र सहकार्य जुटी अनुसन्धान कार्य गुणस्तरीय भएको हुनेछ ।

